Biblioteka
ARHIPELAG

Urednica
Bora Babić

VALENTIN VASILJEVIČ SEDOV

SLOVENI U DALEKOJ PROŠLOSTI

Preveli s ruskog
Draginja Ramadanski
Milica Spasić
Nenad Spasić

Naslov originala

Валентин Васильевич Седов, *Славяне в древности*
Научно-производственное благотворительное общество
„Фонд археологии“
Институт археологии Российской академии наук
Российский фонд фундаментальных исследований
Москва, 1994

SADRŽAJ

PREDGOVOR

Ovo istraživanje je posvećeno udaljenim periodima istorije i kulture Slovena, koji nisu odraženi u pisanim izvorima. Zasnovano je pretežno na arheološkim podacima. Savremena arheologija raspolaže bogatim materijalom, kao i konkretnim, geografski lokalizovanim i po pravilu relativno dobro datovanim izvorima, čiji broj tokom vremena primetno raste. Jedno od značajnih dostignuća savremene arheologije jeste detaljno proučavanje slovenskih spomenika V–VII veka, iz perioda kada su Sloveni i njihovo delovanje po prvi put pomenuti u istorijskim radovima savremenika. To je već bila krupna etnojezička grupa, naseljena po velikim prostranstvima Evrope. Arheološki materijali pokazuju da Sloveni početkom srednjovekovlja u kulturnom pogledu nisu bili posve monolitni. Autentične slovenske starine iz V–VIII veka predstavljaju pouzdanu osnovu naučnih istraživanja ranih spomenika Slovena.

Cilj ove knjige jeste da se sve raspoložive arheološke činjenice, koje se u ovoj ili onoj meri odnose na istoriju, kulturu i etnogenezu Slovena, objedine, sistematizuju i analiziraju metodama savremene nauke. Mnoga temeljna i pojedinačna pitanja, kojima se ovo istraživanje bavi ili ih se dotiče, već su obrađena u bogatoj slavističkoj literaturi, koja obiluje protivurečnim mišljenjima, pretpostavkama i učenjima. Analiza uzajamnih veza između materijala raznih epoha i teritorija omogućila nam je orijentaciju u mnoštvu gledišta koja postoje u nauci. Problem nastanka slovenskog etnosa i njegove rane istorije ne može biti razmatran odvojeno od istorijskih procesa koji su se odvijali u susednim, a često i udaljenim regionima Evrope. Rana istorija Slovena prisno se prepliće sa istorijom Kelta i Germana, Skito-

PREDGOVOR

Ovo istraživanje je posvećeno udaljenim periodima istorije i kulture Slovena, koji nisu odraženi u pisanim izvorima. Zasnovano je pretežno na arheološkim podacima. Savremena arheologija raspolaže bogatim materijalom, kao i konkretnim, geografski lokalizovanim i po pravilu relativno dobro datovanim izvorima, čiji broj tokom vremena primetno raste. Jedno od značajnih dostignuća savremene arheologije jeste detaljno proučavanje slovenskih spomenika V–VII veka, iz perioda kada su Sloveni i njihovo delovanje po prvi put pomenuti u istorijskim radovima savremenika. To je već bila krupna etnojezička grupa, naseljena po velikim prostranstvima Evrope. Arheološki materijali pokazuju da Sloveni početkom srednjovekovlja u kulturnom pogledu nisu bili posve monolitni. Autentične slovenske starine iz V–VIII veka predstavljaju pouzdanu osnovu naučnih istraživanja ranih spomenika Slovena.

Cilj ove knjige jeste da se sve raspoložive arheološke činjenice, koje se u ovoj ili onoj meri odnose na istoriju, kulturu i etnogenezu Slovena, objedine, sistematizuju i analiziraju metodama savremene nauke. Mnoga temeljna i pojedinačna pitanja, kojima se ovo istraživanje bavi ili ih se dotiče, već su obrađena u bogatoj slavističkoj literaturi, koja obiluje protivurečnim mišljenjima, pretpostavkama i učenjima. Analiza uzajamnih veza između materijala raznih epoha i teritorija omogućila nam je orijentaciju u mnoštvu gledišta koja postoje u nauci. Problem nastanka slovenskog etnosa i njegove rane istorije ne može biti razmatran odvojeno od istorijskih procesa koji su se odvijali u susednim, a često i udaljenim regionima Evrope. Rana istorija Slovena prisno se preplića sa istorijom Kelta i Germana, Skito-Sarmata i Balta. Rekonstrukcija istorije ranih Slovena moguća

je jedino uz osvrt na povesnicu drugih evropskih etnosa, uzimajući u obzir konkretne okolnosti evropske predistorije.

Nakon naučnog tumačenja arheoloških materijala i uspostavljanja veze između njih autor je pristupio proveri dobijenih rezultata putem poređenja s nalazima drugih nauka – pre svega lingvistike, toponimike, etnologije. Pri tome je bila konsultovana i prostudirana sva dostupna slavistička literatura.

Tokom istraživanja autor se susreo sa određenim teškoćama, prouzrokovanim pre svega manjkavošću raspoloživih izvora u sferi etnoistorijskih pitanja. Stoga neki zaključci ovoga rada imaju hipotetički karakter. Koliko su oni opravdani, pokazaće dalja istraživanja.

Istraživanje istorije i kulture ranih Slovena zamišljeno je u dve knjige. Ova monografija obuhvata period od vremena izdvajanja slovenskog etnosa iz masiva indoevropskih plemena Evrope do Velike seobe naroda (kraj IV–V vek naše ere). To je period kada Sloveni čine etničko i jezičko jedinstvo. Drugi deo istraživanja, *Sloveni u ranom srednjovekovlju,* biće posvećen istoriji diferencijacije Slovena na određene narodnosti, stvaranju prvih državnih tvorevina, nastanku gradskog života, razvoju zanata, kulture i umetnosti.

ISTORIJA SAZNANJA O STARIM SLOVENIMA

STARI AUTORI O RANIM SLOVENIMA

Prva određena istorijska i geografska saznanja o Starim Slovenima, zvanim Venedi (Veneti) nalaze se u radovima grčko-rimskih autora prvih vekova naše ere. Da su pod tim imenom zaista podrazumevani Sloveni, svedoči niz faktora. Istoričar VI veka Jordanes poistovećuje Venede i Slovene. Tokom srednjovekovlja Germani, u susedstvu Slovena, nazivaju ove Venedima, što je zabeleženo u mnogim istorijskim izvorima. Sve do danas u novogornjonemačkom dijalektu i nemačkim gornjo- i donjolužičkim govorima *Wenden/Winden* jeste naziv za Slovene. Ovaj etnonim za Slovene raširio se i u pribaltičko-finskoj sredini (finski *venaja,* estonski *vene,* karelski *venea* – 'ruski').

Pridružujući Slovenima etnonim Venedi, koji se sreće u izvorima prve polovine I milenijuma naše ere, većina istraživača smatra da to nije sopstveni etnonim Slovena. U izvorima iz ranog srednjovekovlja koji potiču iz slovenske sredine, Sloveni nikada sebe ne nazivaju Venedima. Očigledno su Slovene tako nazivali njihovi susedi [1].

Prvi put se etnonim Venedi sreće u delu *Naturalis Historia* Gaja Plinija Starijeg, koji je poginuo prilikom erupcije Vezuva 79. godine naše ere [2]. Taj rad predstavlja svojevrsnu enciklopediju antičkih znanja, u njemu je sadržan opis Rimskog carstva, njegove istorije i geografije kao i saznanja o severnoj Evropi. Plinijev spis odražava tada dostupna znanja o geografiji Evrope, severne Afrike i Bliskog istoka. Znanja o narodima koji nisu bili u neposrednom kontaktu s Rimskim carstvom nisu dovoljno konkretna. Plinije pominje Venede nabrajajući plemena koja nastanju teritoriju istočnije od Visle, u susedstvu germanskih plemena – Ingevona: „Neki smatraju da je naseljavaju sve do reke Vistule Sarmati, Venedi, Skiri, Hiri..." [3].

Ingevoni (Ingveoni) – zajednički je naziv za germanska plemena koja naseljavaju priobalje Severnog i Baltičkog mora i donji tok Rajne, Vezera i Elbe. Skiri su najjugoistočnije germansko pleme. Početkom naše ere živeli su, zacelo, u gornjem toku Visle. Hiri su nepoznato pleme. Osim Plinija niko ih ne pominje. Sarmati su u I veku naše ere naseljavali celo severno priobalje Crnog mora, dopirući na severu do Kijeva, a na zapadu do međurečja Pruta i Dnjestra, sve do donjeg toka Dunava. Plinijeve Venede valja locirati negde između Ingevona, Skira i Sarmata pored Visle i u istočnijim zemljama.

Podaci o Venedima rimskog istoričara Publija Kornelija Tacita (55–120. godina naše ere) odnose se na I vek naše ere. Jedno njegovo delo, *O poreklu i staništima Germana*, u celini je posvećeno opisu života i etnogeografiji germanskih plemena. Pripovedajući o plemenima koja žive istočnije od Germana, on pominje Venede: „Ovde je kraj Svebije. Da li da Peukine, Venede i Fene ubrojim u Germane ili Sarmate, zaista ne znam... Venedi su preuzeli mnoge običaje Peukina jer zarad pljačke krstare po šumama i gorama koje se nalaze između Peukina i Fena. Ipak ih pre možemo ubrojiti u Germane jer grade sebi kuće, nose štitove i svi se kreću pešice, i to veoma brzo; to ih razlikuje od Sarmata, koji ceo život provode na taljigama i na konjima" [4].

Pevkini su u Tacitovo vreme zauzimali severni deo donjeg Podunavlja. Feni su finsko pleme koje nastanjuje prostranu teritoriju šumske zone istočne Evrope, od istočne obale Baltika do Urala. Svebija je oblast koju nastanjuju germanska plemena. Dakle, po Tacitu, Venedima je pripadao prostor od Baltičkog priobalja do Karpata, a na jugoistoku do sarmatskog regiona.

Nešto konkretnije su etnogeografske informacije grčkog geografa, astronoma i matematičara Klaudija Ptolomeja (89–167. godina naše ere), koji je živeo u Aleksandriji u Egiptu. Njegov rad *Geografski vodič* napisan je, kako pretpostavljaju istraživači, tridesetih godina II veka naše ere, na osnovu podataka Marina Tirskog, geografa iz I veka naše ere, čiji spis nije došao do nas. U njemu su navedene i malo poznate teritorije Evrope sa stotinama geografskih naziva. Po Ptolomeju, Venedi su jedno od najvećih plemena evropske Sarmatije, čiju zapadnu granicu čini reka Vistula (Visla). Zapadno od Visle već je počinjala Germanija. S juga je evropska

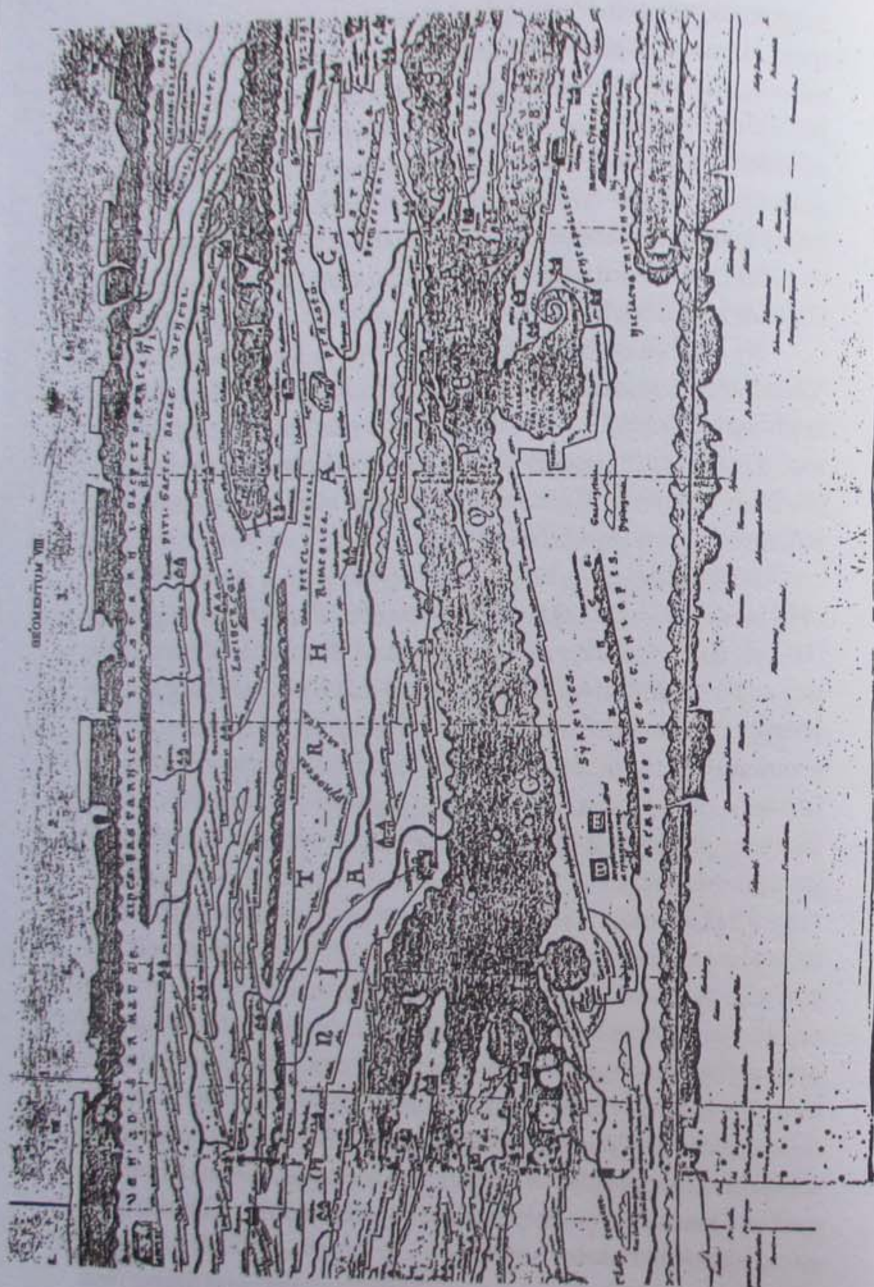
Sarmatija ograničena Karpatima i severnom obalom Ponta (Crnog mora) a sa severa je Venedski zaliv Sarmatskog okeana (Baltičkog mora). „Sarmatiju naseljavaju mnogobrojna plemena: Venedi – po celom Venedskom zalivu; iznad Dakije – Peukini i Basterni; na celom priobalju Meotide – Jazigi i Roksolani; dalje, posle njih, duboko u kopnu – Amaksoviji i Skiti-Alani... Sarmatiju naseljavaju i manji narodi: duž reke Vistule, ispod Veneda – Gotoni, zatim Fini, pa Suloni... Istočnije od njih, opet ispod Veneda, žive Galindi i Sudini i Stavani, sve do Alana" [5].

Na osnovu ovih podataka, Venede treba lokalizovati u basen Visle između priobalja Baltičkog mora i Karpatskih planina, iza kojih su živeli Peukini i Bastarni. Donji tok Visle nastanjuju Gotoni (Goti). Istočni susedi Veneda su, očigledno, bili zapadni Balti (Galindi i Sudini). Koliko daleko su se prostirale zemlje Veneda na jugoistok nije moguće odrediti.

Po Pojtingerovoj tabli – karti sveta koja je do nas došla u obliku iz XII–XIII veka, ali koja potiče iz kasnorimskog doba (III vek naše ere), Venedi su označeni na dva mesta (slika 1). Jednom su Venedi-Sarmati lokalizovani južno od Baltičkog mora i severozapadno od Bastarna. Ako prenesemo taj etnonim na savremenu kartu, on će dospeti na teritoriju severnije ili severoistočnije od Karpata, to jest negde u gornji tok Visle i Dnjestra. Drugom prilikom je etnonim *Venedi* na Pevtingerovoj karti smešten pored Geta i Dačana, to jest između Dunava i Dnjestra [6].

Razlozi dvokratnog unosa etnonima Venedi na kartu objašnjavaju se na dva načina. J. Č. Skržinska (Скржинская Е. Ч.) je iznela pretpostavku da, pošto Pojtingerova tabla odražava saznanja o putevima iz vremena rimskog imperatora Avgusta, označavanje Veneda na dva mesta jeste uslovljeno presecanjem njihove teritorije dvema trasama; prva spaja zemlju Veneda s oblašću Bastarna, a druga s regionom Dačana [7]. Drugi istraživači pretpostavljaju da natpis „Venedi" na karti između Dnjestra i Dunava govori o premeštanju dela Slovena-Veneda južnije od ranijeg regiona njihovog naseljavanja [8].

Počev od VI veka naše ere istorijska saznanja o Slovenima su sve značajnija i raznolikija. Sada se Sloveni već nazivaju svojim imenom. Vizantijski autori (Prokopije Kesarijski, Agapije, Menandar Protektor, Teofilakt Simokata, Mavrikije i drugi) opisu-

slika 1. Deo VIII Pojtingerove table sa etnonimima „venadisarmatae" i „venedi"

ju uglavnom Slovene Podunavlja i Balkanskog poluostrva, što je uslovljeno istorijskim događajima VI–VIII veka: Sloveni tada prelaze Dunav i prodiru u predele Istočnog rimskog carstva. Jedino Prokopije Kesarijski daje i neke podatke o etnogeografiji severnog priobalja Crnog mora.

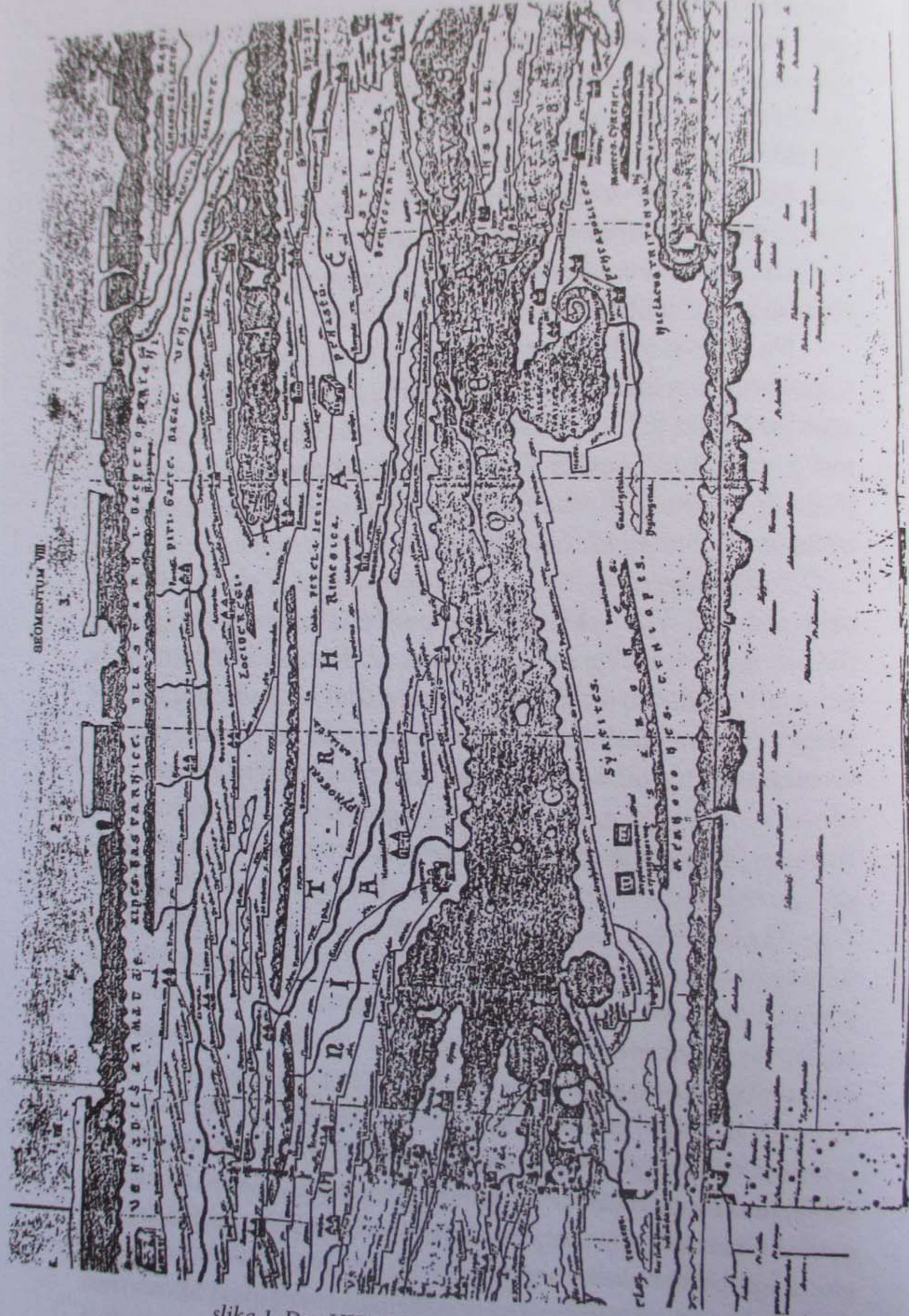
Detaljne informacije vizantijskih autora o različitim aspektima života i svakodnevice Slovena tiču se već njihove ranosrednjovekovne istorije i kulture, i samo delimično mogu biti iskorišćene za retrospektivnu karakterizaciju njihove predistorije.

Za istraživanje problematike slovenske etnogeneze od velikog su značaja podaci koji se sadrže u delu *Getika* gotskog episkopa Jordanesa [9]. Delo je završeno 551. godine, ali se autor obilato koristio Kasiodorovom *Istorijom Gota* u 12 tomova, pisanom između 526. i 533. godine, koja nije došla do nas. U Jordanesovom delu nisu opisani samo savremeni istorijski događaji već i oni raniji (iz IV–V veka). Po Jordanesu, Venedi su Sloveni. On piše da je „mnogoljudno pleme Veneta" u njegovo vreme bilo poznato pod raznim nazivima: „...ipak su se pretežno nazivali Sklaveni i Anti" ili „danas su poznati pod tri imena: Veneti, Anti, Sklaveni" [10]. U ovom delu ima i geografskih koordinata raseljavanja Veneda: „Između ovih reka (Tisa, Olt i Dunav) leži Dakija, koju su poput krune optočili stenoviti Alpi (Karpati). Kod njihove leve padine, koja se spušta prema severu, počev od izvora reke Vistule, prostire se mnogoljudno pleme Veneta na neizmernom prostoru" [11]. Za Jordanesa, kao i za njegove grčko-rimske prethodnike, Venedi su krupna etnička zajednica, koja živi na teritoriji povezanoj s basenom Visle.

PREDSTAVE O STARIM SLOVENIMA U HRONIKAMA I ISTORIJSKIM SPISIMA SREDNJOVEKOVLJA

Srednjovekovni slovenski hroničari i istoričari dugo nisu bili upoznati sa antičkom tradicijom i razvijali su nezavisne predstave o prapostojbini Slovena i njihovoj najstarijoj istoriji.

Staroruski letopisac Nestor – autor *Povesti minulog doba* (XII vek) – polazeći od biblijskog predanja, po kojem je postojbina celog čovečanstva bila Prednja Azija, počinje istoriju Slovena od zidanja Kule vavilonske, koje deli čovečanstvo na 72 odvojena naroda i izaziva njihovo raseljavanje u raznim pravcima.

slika 1. Deo VIII Pojtingerove table sa etnonimima „venadisarmatae" i „venedi"

Dalje letopisac saopštava: „От сихъ же 70 и 2 языку быст языкъ словенескъ... По мнозехъ же времянех сели суть словени по Дунаеви, где есть ныне Угорьска земля и Болгарьска. И от техъ словенъ разидошася по земле и прозвашася имены своими, где седше на которомъ месте“ [12]. Dakle, po Nestoru, najstarija teritorija Slovena nakon njihovog dolaska iz Prednje Azije bile su zemlje uz donji tok Dunava i Panonija. Povod za njihovo široko raspršivanje s Dunava bio je napad Voloha. Da li u osnovi ove legende leže saznanja potekla iz narodnih ruskih predanja i sačuvanih sećanja, ili je njeno poreklo knjiško-klerikalno – teško je reći.

Letopisna priča o raseljavanju svih Slovena s Dunava leži u temelju takozvane dunavske (ili balkanske) teorije o njihovom poreklu, koja je bila veoma popularna u spisima i hronikama srednjovekovnih autora, koji su ovu legendu dopunjavali izmišljenim pojedinostima, menjajući je.

Poljski istoričar prve polovine XIII veka Boguhval u *Hronici Poljske* piše da je kolevka svih slovenskih naroda bila Panonija [13]. On saopštava da je praroditelj Slovena – Pan. Njegovi sinovi su predvodili rasejanje Slovena iz podunavskih zemalja: Čeh je krenuo u Češku, Leh – u Poljsku, a Rus – u Rusiju. Tako je udaren temelj češkoj, poljskoj i ruskoj narodnosti. Ova domišljanja Boguhval potkrepljuje fantastičnim tumačenjima reči (na primer, Korintija se izvodi iz slovenske lekseme *корыто/korito*, a Germanija – iz *ярмо/jaram*).

Njegov savremenik magistar Vikentije Kadlubek, autor *Poljske istorije* (oko 1200. godine), izuzetnog književnog dela i u isto vreme svojevrsnog istorijskog izvora, koje osvetljava poljska dešavanja do 1203. godine [14], piše o bezbrojnom mnoštvu Slovena, koji su u stara vremena nastanjivali zakarpatske zemlje. O dolasku Slovena iz Azije on ništa ne zna, ali jasno ukazuje na njihova najstarija naselja u Panoniji i Bugarskoj. Pozivajući se na predanja, Kadlubek govori o najezdi Vlaha i o bitkama Slovena s došljacima. Na kraju su se Sloveni i Vlasi pomirili i podelili među sobom evropske zemlje – Vlasi su dobili celu Grčku, a Sloveni su osvojili široki prostor od Bugarske do Horutanije i severnije zemlje, od Danske do Rusije. Celu ovu teritoriju slovenskog sveta Kadlubek prikazuje kao ogromnu državu, veliku poput Rimskog

carstva, u kojoj su glavnu ulogu imali preci Poljaka – Vandali i Lehiti. Kao rezultat uspešnog rata s Rimljanima, gospodari slovenske države zauzimali su rimske gradove, porazili Aleksandra Makedonskog i Cezara i slično.

Kozma Praški (XIII vek) pisao je samo o poreklu Čeha: njihovi preci su posle zidanja Kule vavilonske prešli preko tri reke i nastanili se kod Vltave i Labe kraj gore Ripejske.

Češki letopisac Dalimil, koji je pisao svoju *Hroniku* između 1282. i 1314. godine, koristeći pri tome mnoga saznanja iz starih narodnih predanja i pesama, govori o složenoj početnoj istoriji Slovena [15]. Posle zidanja kula vavilonska oni su naselili Ilirik, u susedstvu Grka. Potom su se široko rasprostranili. Velmoža Čeh je živeo u Hrvatskoj (Velikoj ili Karpatskoj, koja je lokalizovana na severnim padinama Karpata, na gornjoj Visli). Nakon što je izvršio neko ubistvo, prinuđen je da sa svojim rodom ode s te zemlje i da se naseli pored planine Ripa, u zemlji koja se počela nazivati Češka. Osim Čeha, iz Karpatske Hrvatske izašli su Dunavski Hrvati.

Hronika Pribika Pulkave iz Radenjina (Přibik Pulkava z Radenína) nastajala je u drugoj polovini XIV veka, u periodu procvata češke državnosti. Ovo istoriografsko delo o prošlosti Češke sadrži rimovano izlaganje češke istorije od epohe „podele naroda“ do 1310. godine [16]. Osvetljavanje pitanja o poreklu Čeha počinje od biblijskih reminiscencija. Sloveni naseljavaju Senarsku ravnicu, odakle su se nakon zidanja Kule vavilonske razišli mnogi narodi. Sloveni, prošavši kroz Haldeju i savladavši Bosfor, nastanjuju Bugarsku, Srbiju, Dalmaciju, Hrvatsku, Bosnu, Karintiju, Istru i Krajinu, to jest balkansko-dunavske zemlje. Potom je „jedan čovek iz Hrvatske, po imenu Čeh“, pošto je ubio nekog velmožu, bežao sa svojim rodom i našao novu domovinu – Češku. Njegov brat (ili prijatelj) Leh se sa svojim rodom preselio u Poljsku, a potomci tog roda su se posle raselili u Pomorje, Kašubiju i ruske zemlje.

Drugi češki istoričari i geografi XV–XVI veka umnogome ponavljaju svoje prethodnike, dozvoljavajući sebi proizvoljna domišljanja. Ponekada su istoriju Starih Slovena povezivali s Aleksandrom Makedonskim, koji je navodno nagradio Slovene gramatom „za vernu i istinsku službu“.

Znameniti poljski istoričar Jan Dlugoš (Długosz J., 1415–1480) u svojim radovima koristi podatke iz ruskih i čeških letopisa, uz opširnije izlaganje materije svojih prethodnika [17]. On zatiče Slovene u Senarskoj ravnici. Nakon zidanja Kule vavilonske nastanili su se u Panoniji – u svojoj najstarijoj prapostojbini, kao i u Bugarskoj, Srbiji, Bosni, Hrvatskoj, Dalmaciji, Iliriji, Karintiji i drugim zemljama na Jadranskom, Jonskom i Egejskom moru. Taj drevni areal napuštaju Čeh i Leh, i sa svojim saplemenicima naseljavaju severne zemlje istočno od Elbe, a potom i ruske zemlje.

Sve do XV veka legenda o dunavskom poreklu Slovena imala je primat u istorijskim spisima.

Početkom XII veka naučnik-enciklopedista Gvido iz Pize, poznat u istorijskoj literaturi kao „Ravenski geograf", napisao je traktat u šest knjiga *Historae variae* – kompilativno delo u kojem je korišćen niz antičkih latinskih spisa a pretežno varijanta *Kosmografije* anonimnog klirika iz Ravene, sastavljena na osnovu radova rimskih autora koja nije dospela do nas. Pojava Gvidovog dela svedoči o rađanju interesovanja za grčko-rimsku antiku među obrazovanim Italijanima. U spisu *Geografika* Gvido je dao geografski pregled u kojem je bilo reči o ranim Slovenima [18]. On ih vezuje za Skitiju, koja se nalazi između zemalja Finaca, Normana, Karpa i Roksolana, malo po strani od drevne (stepske) Skitije. Na drugim mestima svoga spisa Gvido razlikuje dve Skitije – Skitiju gde su živeli Sloveni, i Veliku Skitiju, u kojoj su, kako kasnije saopštava naučnik, vladali Hazari. Najverovatnije je Gvidova „Slovenska Skitija" predstavljala zapadni deo Ptolomejeve Sarmatije, to jest oblast između Baltičkog mora i Karpatskih planina.

U Bavarskoj hronici s kraja XIII veka govori se da su Sloveni bili potomci Hama i da potiču iz Mesopotamije. Otuda su došli u Evropu i naselili se „do Visle i do Dunava", istisnuvši ovdašnje Germane. Istoričar XII veka iz Crne Gore, poznat kao pop Dukljanin, pretpostavlja etničko jedinstvo Slovena i Gota. Poslednji su se raselili po Balkanu krajem V – početkom VI veka naše ere gde se dogodilo etničko pretvaranje Gota u Slovene.

U XV–XVI veku posebno popularna postaje teorija po kojoj su Sloveni u dalekoj prošlosti bili Sarmati. Preci Slovena se i ovde vezuju uz Prednju Aziju. Prošavši duž crnomorske obale, skrasili su se u južnom delu istočne Evrope. Tu su bili poznati

antičkim autorima kao Sarmati (a takođe i kao Roksolani, Skiti, Alani). Postepeno su se sa severnog crnomorskog priobalja Sloveni raselili na zapad, jugozapad i sever.

Češki naučnik iz prve polovine XV veka, Dubravski (Dubravius J.) pripada pristalicama sarmatske teorije slovenske etnogeneze [19]. On je bio upoznat s nekim delima rimskih i vizantijskih istoričara. Po Dubravskom, postojbina Slovena je bila Ptolomejeva Sarmatija, ograničena sa zapada Vislom, Sarmatskim okeanom i Karpatima, a s istoka Donom. Sarmati koji su tu živeli i nisu drugo do Sloveni. Svoje ime su dobili od termina *slava* ('slavni').

Dok je Dubravski povezivao Stare Slovene s Ptolomejevom Sarmatijom, poljski autori XV–XVI veka su bili skloni tome da ih lokalizuju u istočnoj Evropi. Tako je arhiepiskop Grigorije Lvovski iz Sanoka (Gregorli Sanok Wiszniewski, umro 1479. godine) u svojim delima izneo ideju o poreklu svih Slovena, ubrajajući tu i Poljake, iz Sarmatije – ruskih zemalja. Preci Poljaka su se prvi, napustivši prapostojbinu, naselili na Visli. To su bili antički Venedi. Kako im je brojnost rasla, oni su prodirali u Dakiju i Meziju i postepeno naselili Dalmaciju i Iliriju. Ovo gledište, smatra istoričar, potvrđeno je jezičkim činjenicama: Sloveni koji danas žive na teritoriji od Baltika do Jadrana, govore „na jednom jeziku, s neznatnim nijansama" [20].

Knjiga *Poljska*, prvo delo s potpunim geografskim opisom, čiji je autor najveći poljski istoričar Martin Kromer (Cromer M., 1512–1589), gotovo u potpunosti je posvećena počecima slovenstva [21]. Kromer kritikuje prethodne teorije o poreklu Slovena. Njihova prapostojbina je, po njemu, bila Sarmatija u istočnoj Evropi. Bili su to Sarmati, a takođe i Venedi iz pisanih izvora. Tu su preci Slovena došli iz Mesopotamije. Iz Sarmatije su Sloveni prvo počeli da se raseljavaju u pravcu zapada duž Visle, Odre i Elbe, a zatim su presekli Dunav i osvojili Balkan. U italijanskoj literaturi epohe humanizma XV i početkom XVI veka bila je raširena predstava da „Vandali" iz pisanih izvora predstavljaju Slovene (Sklave). Kromer kritikuje to gledište, tvrdeći da su Vandali i Sloveni-Venedi narodi različitog porekla.

Hipotezu o sarmatskom poreklu Slovena razvijali su mnogi istoričari, među njima i autor traktata *Opis evropske Sarmatije* A. Gvanjini (Gwagnini A., 1538–1614), koji je tvrdio da su preci

Slovena bili Sarmati iz Rusije, koji su tu došli iz Asirije pod vođstvom Homera. Deo Slovena-Sarmata u prošlosti se nazivao Enetima, koji potiču iz Paflagonije [22].

Među poljskim istoričarima srednjovekovlja zastupana je i ideja o poreklu Slovena iz Moskovije. Tako je Bernard Vapovski (Wapowski B., 1456–1535) u svojoj *Hronici*, koja je obuhvatala period istorije od najstarijih vremena do 1535. godine [23], smatrao da Sloveni i Roksolani (po njemu – takođe Sloveni) potiču iz zemalja gde se nalazilo izvesno jezero Slovenoe u Moskoviji (negde na drevnoj novgorodskoj zemlji). Ime Slaveni/Sloveni i potiče od toga jezera. Poljaci, Česi, Bugari i Rusi potiču od Moseha (Moskve), sina Jafetovog. Iz Moskovije su se Sloveni postepeno raselili oko Dnjepra, oko Dunava i po drugim oblastima Evrope.

Pozivajući se na *Hroniku* Vapovskog, Hristijan Varševicki (Варшевицкий Х.) je smatrao da Poljaci potiču iz Velikog Novgoroda, tvrdeći da jezik Novgorođana liči na poljski, a da sami Novgorođani po svom izgledu veoma liče mazovjeckoj šljahti [24].

Poljski istoričar iz XVI veka Macej Strijkovski (Stryjkowski M., 1547 – posle 1582) saznanja o ranim Slovenima crpao je iz ruskih, poljskih i bugarskih hronika, ali je po pitanju njihovog porekla sledio Vapovskog. Tvrdio je da su Sloveni od davnina živeli u Moskoviji i da ruski jezik predstavlja najstariji slovenski jezik. Zapadni i Južni Sloveni potiču iz te drevne zemlje i, pomešavši se s lokalnim narodima, osvajaju teritoriju između Baltičkog mora, s jedne strane, i Jadranskog i Egejskog mora, s druge. Komentarišući Plinija, istoričar smatra da su Veneti i zapadni Sarmati bili Sloveni.

Citirajući stihove Homerove *Ilijade*, Strijkovski piše da su Sloveni-Eneti bili čuveni po svojim viteškim podvizima još iz doba Trojanskog rata, i da su imali svoja naselja u Paflagoniji. Etnonim *Sloveni* potiče od reči *slava* i nije slučajno da je sastavni deo niza slovenskih antroponima (Vladislav, Sventoslav, Borislav, Pšemislav) postala upravo ta reč [25].

Albert Kranc (Krantz A.) u knjizi *Vandalija* nastoji da zasnuje istovetnost Slovena i Vandala iz najstarijih izvora [26]. U osnovi njegovih konstrukcija bila je, pre svega, sličnost etnonima *Venedi* i *Vandali*, a potom i isti životni prostor (Venede je nedvosmisleno povezao s Vislom, a iz langobardskih predanja sledi da su i Vandali nekada živeli na Visli).

Ideju o genetskom srodstvu Veneda-Slovena i Vandala propovedali su i poljski istoričari kraja XVI veka, Martin i Joahim Beljski (Bielski M., Bielski J.). Prvi je u spisu *Hronika celog sveta* tvrdio da su Sloveni vodili velike ratove protiv Rimljana i da su u vreme vladavine imperatora Justinijana prodrli u ilirsku zemlju i tamo se raširili [27].

Na drugi način najstariju istoriju Slovena izlaže Martin Beljski u poslednjem izdanju *Poljske hronike*, gde je poseban odeljak „O Enetima". Homerove Enete istoričar svrstava u slovenski etnos. U Ptolomejevo doba Eneti ili Enedi, smatrao je on, behu najmnogobrojniji narod Sarmatije. Došli su iz Male Azije, gde su živeli blizu Crnog mora u susedstvu s Paflagoncima, s kojima su bili u jezičkom srodstvu. Posle pada Troje, paflagonski Eneti s Antenorom na čelu, zajedno s drugim zaštitnicima grada, zaputili su se ka Italiji i naselili se u Iliriji. Prirast stanovništva primorao ih je da se rasele u Istru, Dalmaciju, Meziju i susedne zemlje. Eneti su počeli da se nazivaju Ilirima, Dalmatima, Istrima i drugim imenima. U doba Atile, Eneti su osnovali Veneciju. Martin Beljski pripoveda o gramati Aleksandra Makedonskog, koja je Slovenima uručena zbog njihovih „slavnih dela". Ta gramata je – falsifikat češkog porekla, koji su istoričari toga vremena smatrali originalnim dokumentom [28].

Postojala je u poljskoj literaturi posmatranog perioda i teorija o dunavskom poreklu Slovena. Tako savremenik B. Vapovskog Matija Mehovita (Macej Mechowski, 1457–1523), odlučno odbacujući ideju o raseljavanju svih Slovena iz Moskovije, usrdno zastupa tvrdnju o poreklu Poljaka iz Hrvatske i Dalmacije. Pisao je da su Sloveni iskonski stanovnici Makedonije, Dalmacije, Istre i Albanije; u svim tim zemljama, do same Tesalije, slovenski jezik se upotrebljavao od najstarijih vremena. Da Zapadni Sloveni potiču od Rusa – primećuje istoričar – i njihovi jezici bi trebalo da liče na ruski; a u stvarnosti se Česi i Poljaci po jeziku znatno razlikuju od Rusa, i bliži su dalmatinskim Slovenima. Rusi su, po Mateju iz Mehova, potekli od roda Rusa, brata Čeha i Leha, koji se preselio u istočnu Evropu iz drevne Ilirije [29].

Južnoslovenski srednjovekovni autori su smatrali da su preci Južnih Slovena potekli iz severnih država – Poljske i Češke. Za vreme cara Anastazija ili Konstantina oni su prešli Dunav kod

Bedinja (Vidina) i naselili ohridsku i bugarsku zemlju. Ali kako je iz istorijskih izvora bilo poznato da su u Dalmaciji nekada živeli Goti, postojala je tvrdnja o istovetnosti Slovena i Gota. U Srbiji i Bugarskoj Sloveni su smatrani ljudima iz plemena Gota. Srpski letopisci su istorijske Dačane smatrali za pretke Srba.

Rasprostranjenost teorije o severnom poreklu Slovena u južnoslovenskoj istoriografiji je očevidno uslovljena okolnošću da se među Južnim Slovenima dugo negovalo predanje o njihovom doseljenju na Balkansko poluostrvo sa severa. Doduše, ponekada su preduzimani i pokušaji proglašavanja autohtonosti slovenskog stanovništva. Tako se u hronici Tome Splitskog (XIII vek) izlaže verzija o autohtonosti dalmatinskih Hrvata.

Ipak, celovitog prikaza etnogeneze Slovena u južnoslovenskim hronikama i književnim delima dugo nije bilo. Prvi je temeljno izložio ovaj proces istoričar iz Dubrovnika Tubero-Červa (Crijevič L.), koji je živeo u periodu 1490–1522 [30]. Ruski stanovnici evropske Sarmatije, tvrdio je on, bili su preci svih Slovena. Potom se deo Slovena uputio na zapad, prešao Vislu i stigao do Elbe. Ti Sloveni su kasnije nazvani Poljacima i Česima. Druga grupa Slovena se spustila na jug i naselila podunavske zemlje, čiji deo su kasnije oduzeli Ugri. Oko 600. godine, precizira istoričar, pojavljuju se u Iliriji i primoravaju pobeđeno stanovništvo da prihvati slovenski jezik.

Što se tiče Rusije, ovde je prednost imala legenda o dunavskom poreklu Slovena. Podaci iz Primarnog letopisa (*Начальная летопись*) izlagani su u svim kasnijim hronikama i azbukovnicima. Pokušaj sistematskog izlaganja ruske istorije zaključno s epohom Ivana IV preduzet je u „Knjizi carskog rodoslova", napisanoj između 1560. i 1563. godine. U tom delu prapostojbinom Slovena se smatra Ilirija [31]. U XVII veku „Knjiga rodoslova" je bila jedno od najpopularnijih dela. Nestorovu priču o raseljavanju Slovena ponovio je i S. Gerberštejn (Герберштейн С.) [32].

OD MAVRA ORBINIJA DO P. J. ŠAFARIKA

U ovom periodu, koji obuhvata više od dva veka (XVII – početak XIX), pitanja o poreklu i početnoj istoriji Slovena osvetljavaju se u istoriografskim radovima šire i raznovrsnije. Naučnici predlažu različita individualna gledišta, uz mnoštvo domišljanja, pretpostavki, postavljaju hipoteze, ponekad prilično neverovatne. Veoma je rasprostranjeno etimologiziranje: oslanjajući se na sasvim slučajne i besmislene zvučne sličnosti u nazivima plemena, naroda, mesta, božanstava – autori grade svoje teorije o slovenskoj etnogenezi. Bilo je veoma rasprostranjeno poistovećivanje Slovena s Ilirima, Keltima, Getima, Dačanima, Sarmatima, Gotima, Skitima i drugim drevnim etničkim formacijama.

Dok je razmatranje pitanja porekla i najstarije istorije Slovena činilo neznatne delove ranijih istorijskih radova i hronika, sada se pojavljuju čitave monografije posvećene ovoj problematici. Takvo je, pre svega, delo južnoslovenskog istoričara na razmeđu XVI i XVII veka Mavra Orbinija, u kojem se Starim Slovenima dodeljuje ne samo evropska teritorija koja im i danas pripada već i niz regiona koje su Sloveni navodno još u davna vremena pod uticajem različitih okolnosti napustili [33]. To je bio prvi pokušaj sumarnog izdanja ranovizantijskih izveštaja o Slovenima. Pri tome je istoričar koristio dostupnu literaturu, nekritički prihvativši podatke koje ona sadrži.

Istoriju drevnog slovenstva Mavro Orbini izlaže pomalo zamršeno. Evropskim mestom porekla celog roda Jafetovog smatrao je Skandinaviju. Sloveni, skupa s Germanima, potekli su otuda. Prvo odredište u njihovom raseljavanju bila je Sarmatija, odakle su se ubrzo rasprostranili po širokom prostoru Evrope. Istoričar vidi Slovene u mnogim plemenima – Vandalima, Getima, Ilirima, Gotima, Alanima, Avarima i dr. Dalje se govori o Ilirima (Slovenima) koji su dobili gramatu od Aleksandra Makedonskog, o preseljenju Čeha i Leha sa svojim saplemenicima iz Dalmatinske Hrvatske, o ratovima koje je Samo vodio s Avarima i Francima i o mnogo čemu drugom. Sloveni, tvrdi naučnik, nisu imali sopstvene značajne istraživače i pisce te njihova rana istorija i nije osvetljavana u drevnim spisima, ali su zauzvrat imali, počev od epohe Aleksandra Makedonskog, slavne ratnike.

Knjiga Mavra Orbinija je u vreme Petra Velikog bila prevedena na ruski jezik i objavljena [34].

Priča prvog ruskog letopisca o prvobitnom boravku Slovena u podunavskim zemljama i njihovom raseljavanju otuda nastavila je da osetno utiče na tumače istorije. Iliriju kao postojbinu svih

Slovena razmatrao je u svojim radovima i srpski filolog M. Frencel (1628–1706). On je smatrao da su Sloveni tek oko 500. godine naše ere došli u Sarmatiju, koja je u to vreme opustela, i osnovali u njoj tri carstva. Čeh je sa svojim saplemenicima zauzeo Češku s Lužicom, Leh se naselio kraj Visle, a Rus oko Moskve.

Pristalice dunavskog porekla Slovena bili su A.-L. Šlecer (Schlözer A. L.) i H. A. Šlecer (Schlözer H. A.). Prvi je smatrao slovenskom prapostojbinom Iliriju, zastupajući ideju o slovenskom poreklu Ilira i Veneta. Pretpostavljao je da su u Panoniji, Noriku i Karintiji Rimljani znali za Slovene, ali da su ih zvali drugim imenom [35]. Šlecer je pisao o pripadnosti Slovena evropskim narodima; otuda ih nikako ne možemo izvoditi iz Skita ili Sarmata. Najstarija slovenska zemlja, po Šleceru, bio je severni deo donjeg Podunavlja sve do Dnjestra, a možda i do južnog Buga na istoku. Šlecer je nastojao da pokaže da raseljavanje Slovena s Dunava nije bilo jednokratan proces. Već prvih stoleća naše ere, kako se može zaključiti po antičkim izvorima, Sloveni-Venedi osvajaju zemlje severno od Karpata, uključujući i basen Visle, a u VI veku se na severnom priobalju Crnog mora, između Dunava i Dnjepra pojavljuju Sloveni-Anti. Priču ruskog letopisca o raseljavanju Slovena s Dunava Šlecer primenjuje na poslednji stadijum njihove migracije – osvajanje Ruske nizije. Taj proces je datovao približno u 635. godinu i uslovio ga pritiscima Voloha (koje je smatrao turkijskim Bugarima) na Slovene [36].

Hipoteze o dunavskom poreklu Slovena pridržavali su se i mnogi zapadnoevropski istraživači XVIII veka. Tako je I. H. Gaterer (Gatterer I. H.) smatrao da predanje o raseljavanju Slovena s Dunava, koje prenosi Primarni ruski letopis, predstavlja istorijsko svedočanstvo te da drevne stanovnike Podunavlja, Dačane i Gete, treba smatrati precima Slovena i Anta (Jordanes i Prokopije). U davna vremena bili su potčinjeni Rimljanima, a kasnije su bili pod vlašću Gota [37].

P. Katančić je Stare Slovene video u Ilirima i Dačanima. Dosta pažnje je posvetio geografskim nazivima Panonije i Dakije, među kojima je video podosta slovenskih toponima, koji, po njegovom uverenju, svedoče o davnom boravku Slovena u tim predelima [38]. Autohtonim stanovništvom Ilirije Slovene je smatrao nemački naučnik K. Anton (Anton K. G.). U Slovene je ubrajao

ilirske Venete, Vindelike (Vindi-Venedi po njegovom mišljenju) i Norike [39]. Knjige Antona bile su značajno lingvističko-etnogeografsko istraživanje za svoje vreme i podstakle su P. J. Šafarika (Šafařik P.) na pisanje svog dela.

U poljskoj i češkoj istoriografskoj literaturi posmatranog perioda vladala je predstava o poreklu Slovena iz Sarmatije. Pri tome su jedni autori imali u vidu Ptolomejevu evropsku Sarmatiju, dok su drugi izvodili Slovene iz crnomorske Skitije ili iz Moskovije.

Praški naučnik Jovan-Matvej Sudetski (Matyáš Jan ze Sudetů), koji je delovao početkom XVII veka, tvrdio je da su preci svih Slovena bili Sarmati severnog crnomorskog priobalja, koje je poistovećivao još i s Rusima. Oko 457. godine, kako je pretpostavljao, ti Sarmati su migrirali ka zapadu, nastanivši se u proređenim istočnogermanskim zemljama. Sarmati pristigli u Poljsku postali su Poljaci, pristigli u Češku – Česi, a u celini su se, „zbog svojih slavnih podviga“, počeli nazivati Slovenima [40].

Ideja o sarmatskom poreklu Slovena provlači se kroz dela mnogih poljskih istoričara, pa i J. Pastorijusa (Pastorius J.), P. Pjaseckog (Piasecki P.), St. Klečevskog [Kleczewski St.]. Istog gledišta se pridržavaju češki istoričari A. Stredonijus (Stredonius A.), B. Baljbin (Balbin B.), F. Publička, sastavljač slovenske gramatike P. Doležal (Doležal P.) i drugi. Nemački lingvista G. V. Lajbnic (Leibniz G. W.) ubraja jezik Slovena-Sarmata u skitski ogranak jafetskih narečja, zajedno s jezikom Huna, Avara i Hazara [41]. Od Skita su izvodili slovenski jezik i drugi lingvisti toga doba.

O poreklu Slovena iz ruskih zemalja pisao je hrvatski naučnik iz Šibenika Faust Vranić, koji deluje na samom početku XVII veka [42]. On ističe da su antički geografi zemlju koja se danas naziva Rusijom, nazivali Sarmatijom. Pre više od hiljadu godina iz ruskih zemalja, ili Moskovije, izašao je narod koji se, prešavši Dunav i preotevši Trakiju od Grka, raselio na njenoj teritoriji i počeo da se naziva Bugarima. Drugi deo Slovena migrirao je u poljsku zemlju, sve do obale Baltičkog mora i Danske, na teritorije koje su napustili raniji stanovnici, Vandali i Goti. Još jedna grupa iz Rusije naselila se u Češkoj, Moravskoj, Šleziji i Lužici. S druge strane, iz Poljske, pokrenuta je migracija Slovena na jug. Oni su presekli Karpatske planine i zauzeli Panoniju, Dalmaciju i Makedoniju.

U XVII i XVIII veku razvija se sarmatska teorija o poreklu Slovena. Već početkom XVII veka F. Kliver (Cluver F.) piše o Venedima-Sarmatima koji su i bili preci Slovena. Oblast njihove prvobitne migracije nije bilo severno priobalje Crnog mora već zemlje koje izlaze na Baltičko more. Ovde su Venedi-Sarmati živeli u doba Plinija, Tacita i Ptolomeja, ali i kasnije. Izlažući genealogiju od Noja, F. Kliver tvrdi da su od njegovih sinova potekli Kelti i Germani, i odmah prelazi na Venede-Sarmate, iz čega bi se moglo zaključiti da su i oni bili isti takav evropski etnos. Ipak, u nastavku istoričar napominje da su Venedi bili Sarmati i da je njihova postojbina bila Sarmatija [43].

Sledeći korak u razgraničenju Slovena-Veneda od sarmatskog stanovništva severnog Crnomorskog primorja učinio je češki istoričar Jan Hristijan Jordan (Jordan J. Chr.) [44]. On ističe da treba razlikovati slovenske Sarmate-Venede od Skita i Sarmata koji su bili neslovenska plemena jugoistočne Evrope. Vandali, Alani i Roksolani takođe nisu bili Sloveni.

Po J. H. Jordanu, sarmatski Venedi, u vreme kada su Skiti i Sarmati naseljavali južnu Rusiju, žive pod imenom Meotida između Azovskog mora, Dona i Volge u susedstvu s Hunima. Ta teritorija je i bila evropska prapostojbina Slovena. Otuda su u III veku naše ere migrirali prema Karpatima i ka Dunavu, i narednih vekova iz te druge prapostojbine započeli seobe širih razmera.

To je bio progresivan momenat u izučavanju rane slovenske istorije. Ipak, on nije uneo korenite promene u etnogenetske konstrukcije savremenika. Stare tačke gledišta nisu iščezle, širile su se kao i ranije, samo dopunjene različitim dosetkama.

Počev od XVI veka ruski istoričari i mislioci imali su mogućnost da se upoznaju sa zapadnoevropskim istorijskim i geografskim delima, a posebno s radovima poljskih autora. Od kraja toga veka sastavljači poznih letopisa (na primer Gustinski) i autori hronografa počinju da dopunjavaju istoriju Starih Slovena raznim dovijanjima. Pri tome je vidan uticaj dela poljskih istoričara, a pre svega *Poljske hronike* M. Beljskoga. Pojavljuju se priče o Čehu i Lehu; o gramati Aleksandra Makedonskog podarenoj Slovenima; o poreklu etnonima *Sloveni* od reči *slava*; o Rusima; o mnogopoštovanom gradu Moshve (od Mosoha); o različitim paganskim božanstvima Slovena – Ladi, Koljadi, Kupali, Pozvizdu... Ti fanta-

stični podaci o prvobitnoj istoriji Slovena i Rusije ušli su u zbornik Inokentija Gizela (Гизель И.), koji je tokom 62 godine imao 18 izdanja [45]. Ovde se navodi da Sloveni, nazvani tako zbog svojih „slavnih podviga", vode poreklo od Mosoha, šestog Jafetovog sina. U vreme Petra Velikog objavljena je još jedna knjiga, u kojoj je poreklo Slovena kompilativno izloženo u duhu zapadnoevropskih dela toga vremena [46]. U ruskoj istoriografiji u slična dela spadaju istorijska dela M. V. Lomonosova (Ломоносов М. В.), koji je poistovećivao Slovene s različitim drevnim plemenima [47].

V. N. Tatiščev (Татищев В. Н.) po pitanju početka slovenstva nije stvorio posebnu teoriju. Radovi poljskih istoričara Dlugoša, Kromera, Strijkovskog i Beljskog izvršili su veliki uticaj na izlaganje najstarije istorije Slovena. Ipak su u nekim slučajevima primljeni uz dozu kritike. Prapostojbina Slovena, po Tatiščevu, bila je Rusija, ali srodstvo Slovena sa Skitima i Sarmatima se negira [48].

Za istoriografiju je nesumnjivo značajna knjiga arhiepiskopa manastira Svetih arhangela u Kovilju J. Rajića, napisana krajem XVIII veka [49]. Istorija slovenstva se povezuje s Trojanskim ratom. Eneti – budući Veneti-Vindi – branili su Troju od grčke vojske. Otuda su se Sloveni otisnuli morem ka Jadranu i naselili se tamo gde je kasnije bila Venecijanska republika. Iliri potiču upravo od tih drevnih Slovena. S Jadrana su postepeno naselili širok prostor. Pozivajući se na antičke i vizantijske izvore, Rajić dalje piše da su Skiti, Sarmati i Goti bili zbirni nazivi za više plemena i naroda. Među njima važno mesto su zauzimali i Sloveni. Istovremeno, ovaj istoričar izlaže i drugu predstavu o početku slovenstva: jedan od Jafetovih potomaka, Vandal, preselio se sa svojim plemenom iz Azije u Evropu i nastanili su se kraj Visle; taj narod se počeo zvati Vandalima. Postepeno migrirajući, Vandali, koji su bili Sloveni, osvojili su četvrtinu Evrope. Čitaocu, međutim, ostaje nejasno do kojeg od ova dva mišljenja autor više drži.

U zapadnoevropskoj naučnoj literaturi se već početkom XVIII veka javljaju tvrdnje da su Eneti Paflagonije i Veneti-Sloveni bili različiti etnosi. Istraživači negiraju poreklo Veneta Italije iz Male Azije; iznošene su pretpostavke da su došli iz Galije i da su bili bliski Galima-Keltima [50].

Nova etapa u izučavanju istorije najstarijeg perioda Slovena počela je u drugoj polovini XVIII veka. Bilo je to vreme „sloven-

skog preporoda", nacionalno-oslobodilačke borbe i početka interesovanja za izučavanje kulture, narodnih tradicija, folklora i književnosti slovenskih naroda. Javlja se potreba za kritičkim preosmišljavanjem srednjovekovnih hipoteza u slovenskoj etnogenezi. U naučnoj sredini rađa se ideja o publikovanju svih raspoloživih informacija o narodima severne i istočne Evrope koje su sadržane u delima vizantijskih autora. Prvi zbornik podataka o ranim Slovenima ušao je u gorepomenuto delo J. H. Jordana, koje je štampano četrdesetih godina XVIII veka [51]. Sedamdesetih godina je pak bio objavljen rad I. Štritersa (Stritters I. G.), u kojem su istorijske informacije Vizantinaca zapremale četiri toma. U zborniku izvora našla se istorija Slovena i drugih drevnih naroda crnomorskog priobalja i Kavkaza [52].

U vezi s tim pre svega se treba zaustaviti na delatnosti poljsko-ruskog istoričara J. Potockog (Potocki J., 1761–1815). On je aktivno proučavao grčke, rimske i vizantijske spomenike pismenosti, skupljajući informacije o ranim Slovenima. Utvrđivanje njihovog porekla predstavljalo je glavni zadatak za ovog autora. Zamislivši da publikuje sva istorijska saznanja o Slovenima, počev od Darijevog pohoda na Skitiju, istoričar je uspeo da izda tri knjige [53]. Prva sadrži izvode iz srednjovekovnih hronika i dela (Kozma Praški (Cosmas Progensis), Helmold, Gal Anonim (Gallus Anonymus), Dlugoš, Strijkovski i dr). U sledećoj knjizi su sabrane etnografske beleške i materijali o toponimici koja svedoči o životu Slovena u Germaniji, a u trećoj – saznanja drevnih i srednjoevropskih autora o Skitima, Sarmatima i Slovenima. Potocki je smatrao Skite Slovenima [54].

Tridesetih godina XIX veka izdat je rad bavarskog naučnika K. Cojsa (Zeuss K.), koji je sadržavao uvide drevnih autora u ranu istoriju evropskih naroda [55]. U trećem tomu tog izdanja bila su sabrana i jasno formulisana sva do tada poznata saznanja o Slovenima iz pera vizantijskih, srednjovekovnih, zapadnoevropskih i istočnih autora.

Posebno mesto u proučavanju slovenskih jezika i prvobitne istorije Slovena zauzima češki filolog J. Dobrovski (Dobrovsky J., 1753–1829). Ovaj istraživač tvrdi da Sloveni nisu bili Dačani, Geti, Tračani ili Iliri. Sloveni su poseban evropski etnos, kojem su najbliži po jeziku Litvanci. Dobrovski je razvio teoriju po kojoj prvobitno mesto raseljavanja Slovena u Evropi jesu zemlje u gornjem toku Visle, Odre, Morave i Labe. Nazive ovih reka on je smatrao slovenskim po poreklu. U periodu između 300. i 600. godine naše ere iz ovog slovenskog areala počela je velika seoba. Preci Istočnih Slovena kretali su se u pravcu istoka i severa, i osvojili su celu Rusku niziju. Deo Slovena se zaputio na zapad, naselivši obale Odre i Elbe (preci Lužičkih Srba, Polapskih i Baltičkih Slovena). Znatna grupa Slovena zaputila se ka Dunavu i rasprostranila po Balkanskom poluostrvu. U slovenskoj prapostojbini ostali su samo preci Poljaka i Slovaka [56].

Dobrovski je naučno zasnovao teoriju o prvobitnoj podeli opšteslovenskog jezika na dve grane – istočnu, od koje je potekao ruski, ilirski (bugarski i srpski), hrvatski i slovenački jezik, i zapadnu (preci Čeha, Slovaka, Poljaka i Lužičana). Dobrovski je pretpostavljao da je etnonim Slaveni-Sloveni povezan sa slovenskom rečju *slovo* ili je pak potekao od hipotetičkog toponima *Slovy*.

U poslednjem periodu svoje naučne delatnosti Dobrovski je temeljito revidirao svoju raniju tačku gledišta na ranu istoriju Slovena [57]. Sada je dopuštao ideju da su Tacitovi Venedi bili Germani koji su živeli na Visli, i da su Sloveni koji su se naselili u tom regionu preuzeli ovaj etnonim. Sloveni pak potiču od Plinijevih i Ptolomejevih Srba, koji su živeli nadomak ušća Volge, i otuda prešli u Evropu, zajedno s Hunima ili tik za njima.

Mada je doprinos Z. D. Hodakovskog (Chodakowski Z. D., 1784–1825) u razradi pitanja etnogeneze Slovena veoma skroman, nikako ne možemo zanemariti njegova istraživanja, pošto je on prvi skrenuo pažnju na nužnost pozivanja na arheološke i etnografske materijale radi rekonstrukcije drevne istorije Slovena [58].

Kao rezultat sopstvenih terenskih proučavanja, a i na osnovu toponimskih, etnografskih i folklornih podataka, naučnik je nastojao da stvori predstavu o gradištima, raširenim od Elbe na zapadu do Kame na istoku, i od severne Dvine na severu do Balkanskog poluostrva i Jadranskog mora na jugu. On je utvrdio da su sva gradišta međusobno slična i te arheološke spomenike smatra kultnim mestima gde su Sloveni pagani vršili različite rituale. Gradišta predstavljaju spomenike Slovena i svedoče o njihovom životu na prostranoj teritoriji od najstarijih vremena.

Rad poljskog istraživača V. Surovjeckog (Surowiecki W.) odlikuje se ozbiljnim pristupom istorijskim i lingvističkim činjeni-

cama [59]. Po njegovim istraživanjima, slovenski jezik predstavlja samostalni ogranak onog prvobitnog jezika od kojeg su proizašli svi evropski i „indijski" jezici. Venedi-Sloveni zajedno s ostala četiri glavna naroda (Tračani, Kelti, Germani i Skiti) od davnina su stanovnici Evrope, koji u doba Tacita, Plinija i Ptolomeja zauzimaju veliku teritoriju od Visle do gornjeg toka Dnjepra i Volge, izlazeći na Baltičko more. Njihove zemlje su bile udaljene od antičkih civilizacija i zbog toga su Sloveni bili manje poznati drevnim piscima nego drugi narodi. Tek posle pada hunske države oni su se približili Dunavu, započeli široko naseljavanje i postali dobro poznati ranosrednjovekovnim autorima. Po mišljenju ovog autora, samo se brojnošću, koja je prevazilazila sve evropske etnose, može objasniti da su Sloveni za relativno kratko vreme naselili ogromnu teritoriju, na kojoj su pre živeli Skiti, Sarmati, Alani, Roksolani, Iliri, Geti, Bastarni, Markomani, Goti i dr.

Problematiku prvobitne istorije Slovena ukratko je izložio najveći ruski istoričar početka XIX veka N. M. Karamzin (Карамзин Н. М., 1766–1826). Oslanjajući se na podatke grčkih i rimskih autora, on je smatrao da su u prvim vekovima naše ere Sloveni-Venedi živeli u slivu Visle, između obale Baltičkog mora i Dakije. Moguće da su oni tu bili i ranije, u prvom milenijumu pre naše ere. Herodot pominje Enete, koji su živeli na reci Eridan, na mestima odakle se izvozio ćilibar, i koji su verovatno bili Sloveni. Može biti, veli Karamzin, da Herodotovi Androfagi, Melanhleni i Nevri takođe pripadaju slovenskom etnosu, ali se posle nekoliko rečenica ispravlja: „istoričar ne treba da verovatnoću prima za istinu". Nije poznato kada su Sloveni došli iz Azije. Istorija ih zatiče u Evropi i po svojim običajima i životu, ističe istoričar, Slovenі se primetno razlikuju od azijskih naroda. Od kraja V veka naše ere vizantijski hroničari svedoče o širokom naseljavanju Slovena oko Dunava, na Jadranskoj obali i na Balkanskom poluostrvu.

Posvetivši svoj rad istoriji Rusije, Karamzin piše i o drevnim narodima istočne Evrope – Kimerijcima, Skitima, Sarmatima, Gotima, Alanima, Hunima, Ugrima, Bugarima, Fincima i drugim, smatrajući ih neslovenskim. Priznaje da su u Ruskoj niziji Sloveni bili relativno pozni doseljenici. Prepričavajući priču Primarnog ruskog letopisa o raseljavanju Slovena iz podunavskih zemalja, istoričar dopušta mogućnost da su stanovnici Dakije i Geti, koje je pokorio Trajan, mogli biti preci ruskih Slovena [60].

OD P. J. ŠAFARIKA DO L. NIDERLEA

Tridesetih godina XIX veka objavljena su istorijska dela P. J. Šafarika i lingvistička istraživanja F. Bopa (Bopp F.), koja su bitno uticala na dalji razvoj naučnih znanja o etnogenezi i drevnoj istoriji Slovena.

Radovima o drevnoj istoriji Slovena češkog naučnika Šafarika (1795–1861) bezuslovno pripada istaknuto mesto u istoriografiji XIX veka. Prvi put je bila istorijski osmišljena masa informacija antičkih i srednjovekovnih autora o ranim Slovenima i njihovim najbližim susedima. Istraživač je proanalizirao grčke, latinske, vizantijske, arapske, nemačke i slovenske spomenike pismenosti, a takođe i lingvističke i etnografske činjenice kojima je raspolagala nauka njegovog vremena. Šafarikov rad se odlikuje kritičkim pristupom izvorima i velikom erudicijom. Istraživač je sakupio impozantan etnogeografski materijal i, u suštini, postavio temelje slovenske etnografije [61].

Ne dotičući se pitanja Indoevropljana i njihove davne migracije u Evropu, Šafarik je tvrdio da začetke Slovena treba tražiti u Evropi; oni su se razvijali negde u blizini srodnih indoevropskih plemena – Kelta, Germana, Litvanaca i Tračana. Već od najdublje prošlosti Sloveni su, po Šafariku, zauzimali velika prostranstva srednje i istočne Evrope. Budini, Nevri i Borisfeni (kako naučnik naziva Skite zemljoradnike („orače") koje je opisao Herodot), predstavljaju jugoistočni ogranak Slovena. U V veku pre naše ere pod navalom Kelta slovensko stanovništvo Panonije i Ilirika primorano je da se preseli kod svojih srodnika iza Karpata. Po Šafarikovom mišljenju, taj događaj je opisan u Nestorovom letopisu. Ali, i nakon toga slovenski areal je ostao veoma prostran – od Odre do Dnjepra i od Karpata do priobalja Baltika i jezera Iljmen.

Antičkim autorima su, po ovom istraživaču, Sloveni bili poznati pod imenom Veneda, što nije bio njihov sopstveni etnonim. Čisto slovenski etnonimi bili su *Srbi* (diskusija Prokopija Kesarijskog), *Stavani* (Sloveni), *Velti* (Veleti), *Karvoni* (Kriviči) i drugi.

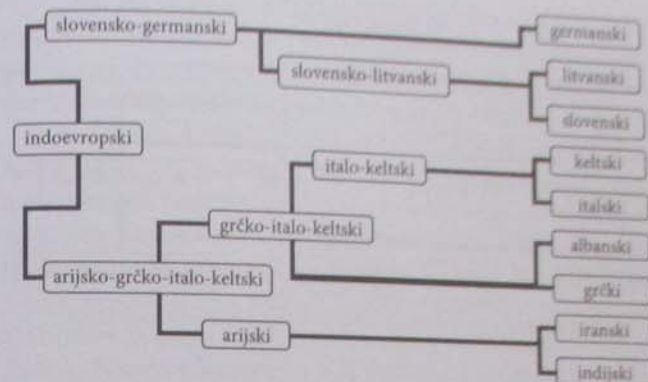
Još krajem XVI veka F. Saseti (Sasseti F.) je ukazao na nesumnjivu vezu određenih evropskih jezika sa sanskritom, ali to dugo nije imalo nikakvog uticaja na etnogenetske konstrukcije istra-

živača. U drugoj polovini XVIII veka evropski naučnici su se mogli bliže upoznati sa sanskritom. Tada se pojavila ideja o srodstvu slovenskog jezika s latinskim, grčkim, nemačkim, persijskim i sanskritom. P. Š. Levek (Levesque P. Ch.), I. Levanda (Леванда И. В.), H. Adelung (Adelung H.) i drugi formulisali su svoje zamisli o poreklu Latina, Grka, Germana i Slovena od jednog jedinog drevnog naroda, o nastanku njihovih jezika iz jednog prajezika. Istina, otkriće sanskrita od strane evropske nauke u prvo vreme je dovelo do ponešto fantastičnih kombinacija u oblasti etnogeneze. Poreklo Slovena nauka je počela da povezuje s Indusima ili Persijancima, pretpostavljajući da je slovenski jezik evoluirao od drevnih jezika ovih naroda. Tako je poljski naučnik V. S. Majevski (Majewski W. S.) Slovene direktno izvodio iz starih Indusa, a S. Bohuš-Šestženjcevič (Bohusz-Siestrzeńcewicz) je tvrdio da Sloveni i Skiti potiču od drevnih Persijanaca – Miđana [62].

Nemački lingvista F. Bop je neosporno pokazao da slovenski jezik pripada indoevropskoj (indo-germanskoj) jezičkoj porodici, u koju spadaju i grčki, keltski, italski, germanski, ilirski, litvanski, indo-iranski i drugi, uključujući i sada iščezle jezike. Svi oni su se razvili iz jednog opšteindoevropskog jezika [63]. Formiranje posebnih jezika, po mišljenju Bopa i drugih naučnika XIX veka, bilo je uslovljeno izolovanim razvojem indoevropskih dijalekata, kao i asimilacijom inojezičkih plemena.

Kao rezultat Bopovih naučnih dostignuća, pitanje porekla Slovena dobija novo tumačenje. Od tada se razradi etnogenetske problematike aktivno pridružuje lingvistika. Lingvisti su pre svega nastojali da utvrde stepen srodnosti između određenih indoevropskih jezika i da ukažu na doslednost njihovog odvajanja od praindoevropskog jezika.

Jedan od osnivača uporednoistorijskog proučavanja slovenskih jezika bio je austrijski i slovenački lingvista F. Miklošič (Miklosich Fr., 1813–1891). Njegovom peru pripada prva uporedna gramatika slovenskih jezika, koja je uključivala fonetiku, morfologiju, leksikologiju i sintaksu, kao i prvi opšteslovenski etimološki rečnik. Zahvaljujući njegovom radu, razjašnjena je ne samo opšta slika razvoja jezika Starih Slovena već i principi njegove evolucije i diferencijacije [64].

slika 2. Shema podele indoevropskog jezika po A. Šlajheru

Merodavnu shemu podele indoevropskih jezika (slika 2) razradio je tvorac teorije rodoslovnog stabla, nemački lingvista A. Šlajher (Schleicher A., 1821–1868). Do tada sakupljeni podaci omogućili su istraživaču da uklopi slovenski materijal u uporednu gramatiku indoevropskih jezika i da pretpostavi da Sloveni pripadaju balto-sloveno-germanskoj grani rodoslovnog stabla [65].

Tih godina su formulisana i druga mišljenja u vezi s postupnošću diferencijacije indoevropskog jezika. Tako je M. Miler (Müller M.) pretpostavljao da se prvo desila podela Indoevropljana na dva ogranka – severozapadni, iz kojeg su potom potekli evropski etnosi, i južni, koji je objedinio pretke azijatskih naroda [66]. Svoju rodoslovnu shemu predložio je i E. Lotner (Lottner E.) (slika 3). U njoj je postulirano zajedništvo u koje su stupali preci evropskih etnosa, s izuzetkom Grka [67].

Sedamdesetih i osamdesetih godina XIX veka ruski lingvista A. S. Budilovič (Будилович А. С., 1846–1909) sakupio je i sistematizovao znatan leksički materijal slovenskih jezika [68]. Kao rezultat, izdvojeno je 565 reči koje potiču iz praslovenskog jezika i 378 leksema iz staroslovenskog perioda. Analiza praslovenskog leksičkog fonda omogućila je istraživaču da okarakteriše najstariju teritoriju Slovena, njihovu prapostojbinu, kao zemlje sa obiljem jezera i reka, u kojima se smenjuje ravničarski i brežuljkast reljef, udaljen od mora, sa umerenom klimom. Po Budiloviču, to je Podnjeprovlje, sliv reke Bug i Potkarpatska oblast. Pra-

slika 3. Shema diferencijacije indoevropskog jezika po E. Lotneru

slovenska leksika iz sfere flore i faune u potpunosti odgovara tom arealu. Budilovič je smatrao da su prvi vekovi naše ere činili granicu između praslovenske i staroslovenske epohe. Iz toga sledi da praslovenski jezik možemo smestiti uglavnom u prvi milenijum pre naše ere. Prema tome, Prasloveni su bili stanovnici severozapadne Skitije. Budilovičev zaključak glasi da se radi o Budinima koje spominje Herodot.

Radove istoričara posvećenih izučavanju ranih Slovena, nastale u postšafarikovskom periodu, možemo podeliti u nekoliko grupa. Veliki deo istraživača nastavlja da tvrdi da je postojbina Slovena povezana s podunavskim regionom, odakle se Sloveni u različito vreme sele na razne strane.

Ruski istoričar S. M. Solovjov (Соловьев С. М., 1820–1879) izložio je tu problematiku sasvim ukratko, saopštivši samo konkretne istorijske činjenice [69]. On piše da se Sloveni nisu sećali svog dolaska iz Azije, ali da se sačuvalo predanje, zapisano u Primarnom letopisu, o njihovom prvobitnom boravku na obalama Dunava. Pozivajući se na P. J. Šafarika, istoričar govori o tragovima (geografski nazivi) boravka Slovena u Podunavlju. Antički autori iz prvih vekova naše ere poznaju Slovene pod imenom Venedi, koji su živeli pored Visle, među Germanima, Fincima i sarmatskim plemenima. Počev od VI veka, Sloveni se široko raseljavaju. Po Jordanesu, mnogobrojni Venedi su se do tada podelili na Slovene, koji žive u gornjem toku Visle i na istoku od Dnjepra, i Ante, lokalizovane u zemljama oko Ponta. Potonje seobe Slovena Solovjov izlaže prema ruskim letopisima.

Čitav niz istoričara, uključujući i D. J. Samokvasova (Самоквасов Д. Я.), podatak iz Primarnog letopisa (o prapostojbini Slovena na Dunavu i o njihovim seobama otuda), ne smatra legendom već istorijskim svedočanstvom.

R. S. Kaulfus (Kaulfuss R. S.) je tvrdio da su Sloveni od iskona bili stanovnici Balkanskog poluostrva. Po njegovom mišljenju, nazivi mnogih reka toga areala, recimo Istra, imaju slovensko poreklo [70]. Autohtonost slovenskog stanovništva u Iliriji zastupao je i A. Bjelovski (Bielowski A.), istoričar iz Lavova, koji je Dačane i Gete smatrao Starim Slovenima [71]. Analognu tačku gledišta razvijali su poljski naučnik J. Lelevel (Lelewel J.) i nemački istraživač L. Koncen (Contzen L.) [72]. Poslednji je nastojao da pokaže da su Sloveni u podunavskim zemljama bili najstariji naseljenici, koje su istisnuli Kelti-osvajači. Ostatak drevnog slovenskog masiva, po njegovom mišljenju, bili su Veneti, koji su živeli na severnoj obali Jadranskog mora.

Jugoslovenski naučnik F. Rački izdvojio je veliki broj toponima Panonije i Dakije koje je smatrao slovenskim. To mu je davalo osnova za tvrdnju da su Sloveni bili veoma stari stanovnici tih zemalja, a da su istorijski Iliri, Veneti i Besi slovenskog porekla [73]. Slovenački istraživač J. Zupan je smatrao da je u predrimskom periodu ceo podunavski region pripadao teritoriji rasprostiranja slovenskog jezika [74]. O tome da su Sloveni u Iliriji i Trakiji bili drevni i autohtoni stanovnici pisali su I. G. Kuno (Cuno I. G.), F. Helvald (Hellwald F.), I. K. Sakcinjski (Sakciński I. K.), D. Terstenjak (Terstenjak D.), F. Sasinek (Sasinek F.) i mnogi drugi [75]. To se zasnivalo uglavnom na toponimsko-istorijskom zaključivanju. Istraživači su se oslanjali na izvesnu sličnost geografskih naziva i slovenskih leksema, uz prilično slobodno etimologizovanje naziva mesta i starih etnonima iz slovenskih jezika. Malbren je smatrao da su podunavski nazivi reka sa završetkom *-awa* (*-ava*) slovenskog porekla [76]. Sakcinjski je u svojim hipotezama koristio i neke etnografske materijale, napominjući da su narodni praznici, koji potiču iz doba slovenskog paganstva, zabeleženi u Panoniji i Italiji [77]. Većina istraživača smatra da su Sloveni u Podunavlju obitavali od najstarijih vremena sve do srednjovekovlja, uz izricanje mišljenja da se podunavske Slovene istisnuli Kelti. O tome piše nemački naučnik K. Manert (Mannert K.), koji pretpo-

stavlja da jadranski Veneti čine onaj deo Slovena koje je mimoišla keltska ekspanzija [78].

Samokvasov smatra da su Dačani i Geti bili Sloveni, a Nestorov izveštaj o seobama Slovena iz Podunavlja smešta u vreme kada su ove pokorili Rimljani (Vlasi) u vreme Trajana. Znatan deo Slovena se ne miri s rimskom dominacijom i napušta Dakiju, u pravcu severa Crnomorskog primorja, Pridnjestrovlja i poljskih zemalja. Ostave rimskog novca koje su nalažene u tim regionima, po mišljenju istoričara, zakopali su pridošli Sloveni, pošto su novac doneli iz Dakije [79].

Sličnu tačku gledišta razvija i kijevski istoričar N. Leopardov (Леопардов Н.), koji u dnjeparskim (i uopšte ruskim) Slovenima vidi potomke Geta i Dačana koji su se raselili iz podunavskih zemalja u vreme Trajana [80].

U drugoj polovini XIX veka razradi etnogeneze Slovena pokušali su da se priključe antropolozi. Još sredinom stoleća švedski naučnik A. Retcius (Retzius A.) objedinjuje stare Germane, Kelte, Rimljane, Grke i Indo-Irance u grupu „dolihokefalnih ortognata", a Ugro-Fince, Litvance, Etrurce, Baske i Slovene u grupu „brahiokefalnih ortognata". U evropskoj antropologiji s tim u vezi nastaje teorija o dve prvobitne rase, čiji predstavnici su u dalekoj prošlosti naselili Evropu i od kojih su nastali istorijski etnosi.

Mnogi antropolozi, posebno nemački, smatrali su da je dugoglava (plavokosa, svetlog tena) rasa starosedelačka u Evropi i da je pripadala Indoevropljanima. Stanovništvo koje pak čini kratkoglava rasa (tamnija boja kože i kestenjasta kosa) bilo je došljačko i „arijevizovano" (indoevropeizovano) od starosedelaca.

Među francuskim antropolozima vladalo je mišljenje o keltsko-slovenskim korenima brahiokrane rase; ona je bila primarna rasa Indoevropejaca koji su rasprostranili indoevropski jezik na dugoglave susede. Pošto su osnovne osobine brahiokranog antropološkog tipa bliske konstituciji srednjoazijskih naroda, istraživači su pretpostavljali da su Protosloveni zajedno s drugim indoevropskim plemenima došli u Evropu iz Srednje Azije. Uoči gvozdenog doba Germani su pripadali dugoglavoj rasi. Kao rezultat njihovih seoba, Kelti i Sloveni su se razdvojili, tako da su Slovenima pripale istočnije zemlje.

Detaljnije razmatranje etnogeneze Slovena preduzeo je pariski antropolog M. Zaborovski (Zaborowski M.). Prapostojbinu Indoevropljana lokalizovao je u jugoistočnu Evropu i tvrdio je da su se Sloveni formirali u podunavskim zemljama, kada su se Indoevropljani već bili široko raselili po evropskom kontinentu. Rane Slovene istraživač je takođe ubrajao u kratkoglavi antropološki tip, kojem pripadaju još Kelti i ilirski Veneti, a u istorijsko vreme – Južni Sloveni. Izvorni region ovog antropološkog tipa, po Zaborovskom, prostirao se u južnoj Evropi, a slovenska prapostojbina – u prostoru između Dunava i Jadranskog mora. Odatle su se Sloveni preselili u Zakarpatje, šireći obred spaljivanja pokojnika i upotrebu metala [81].

Prikupljanje antropološkog materijala i pozivanje na opise Slovena kod ranosrednjovekovnih autora doprinosi ubrajanju Slovena u dolihokefalnu rasu. Smatra se da tek kasnije, pod uticajem mešanja s drugim plemenima, spoljašnji izgled Slovena trpi promene. Te tačke gledišta pridržavaju se antropolozi K. Penka (Penka K.), A. P. Bogdanov (Богданов А. П.), D. N. Anučin (Анучин Д. Н.) i drugi.

Među istoričarima je vladalo mišljenje da su Stari Sloveni bili davni stanovnici Evrope, koji su zauzimali njena velika prostranstva. Tako je A. Šembera (Sembera A.) ubrajao u rane Slovene ne samo Ilire i Dačane već i Kelte koji su živeli u Iliriji, Norike i jadranske Venete, kao i deo stanovništva Germanije. Po njegovom viđenju, Tacitovi Svevi su bili Sloveni, a ranosrednjovekovni polapski Sloveni su bili njihovi direktni potomci [82]. O drevnom slovenskom arealu, koji se na zapad prostirao do Rajne, pisao je i V. Kentšinjski (Kętrzyński W.) [83].

Na veoma bliskim pozicijama stajao je i varšavski naučnik J. Pervolf (Pervolf J.) [84], kome pripada zanimljiv pregled srednjovekovnih pogleda o ranom slovenstvu [85]. U tu grupu istraživača možemo ubrojati i slavistu O. M. Bođanskog (Бодянский О. М.), čuvenog izdavača staroruskih i staroslovenskih istorijskih i književnih spomenika. Njegov rad odlikuje se tesnom povezanošću istorijskih i filoloških podataka. U svom ciklusu predavanja „Slovenske starine" on se zalagao za tezu o autohtonosti Slovena u srednjoj Evropi, umnogome sledeći P. J. Šafarika [86].

Uključivanje jadranskih Veneta u slovenski etnos bilo je veoma rasprostranjeno u literaturi druge polovine XIX veka. Najte-

meljitiji su pokušaji A. Giljferdinga (Гильфердинг А. Ф.) da dokumentuje to gledište. S tim ciljem on je izučio i toponime u zemlji Veneta, kao i antroponime na nadgrobnim pločama [87].

Čitav niz istraživača razrađivao je koncepciju o prvobitnom staništu Slovena u istočnoj Evropi. Prilično originalnu teoriju slovenske etnogeneze izložio je češki istoričar J. E. Vocel (Vocel J. E., 1803–1872) sedamdesetih godina XIX veka. On je tvrdio da su Sloveni, poput drugih indoevropskih naroda, došli iz Azije preko Kavkaskog gorja. U veoma davno vreme, čiji datum nije moguće odrediti, Sloveni su se naselili u istočnoj Evropi, južno od Valdajskih planina i severoistočno od Karpata (na istoku – do Dona). Južnu granicu njihovog staništa činila je ivica šumovitog predela prema stepama. Herodotovi Nevri i Budini su slovenski narodi prvi put pomenuti u nekom pisanom spomeniku. Lingvistika ukazuje na prisnu vezu Slovena i Litvanaca, koji su u to vreme stigli do jugoistočne obale Baltičkog mora, ali kada i na koji način su se Litvanci otcepili od Slovena, teško je reći. Moguće je, beleži istoričar, da je deo Slovena u vreme Herodota krenuo prema Dunavu, ali nemamo nikakvih činjenica koje bi potkrepile tu pretpostavku. U Herodotovo doba Sloveni još nisu imali zajedničko ime. U rimskim izvorima oni su poznati kao Venedi, Anti, Spori (Srbi) i Sklavini. Venedi i Anti su nazivi koje su koristili od strane inoplemenici, a Srbi i Sloveni su sopstveni etnonimi. Za karakterisanje života, svakodnevice i kulture drevnih Slovena, J. E. Vocel uglavnom koristi lingvističke podatke, mada je preduzeo i skromne pokušaje da u svoja istraživanja uključi i arheološki materijal [88].

Zaslužuje da se spomene i rad kazanjskog filologa A. A. Njekrasova (Некрасов А. А., 1837–1905). Tvrdeći da svi indoevropski jezici imaju azijatsko poreklo, on diskutuje sa autorima koji pretpostavljaju migraciju germano-litvansko-slovenske grupe u Evropu, oko Kaspijskog mora, po njegovim istočnim i severnim obalama. Po mišljenju ovog istraživača, slovenska grupa se izdvojila od ostalih Arijevaca u dolinama južno od kavkaskog grebena. Potisnuti od Asiraca, Sloveni su se zaputili na zapad, duž južne obale Crnoga mora. Prešavši moreuze bez zaustavljanja, Sloveni dospevaju daleko na sever – da bi se njihova glavnina nastanila na istočnoevropskom prostoru. Neveliki deo Slovena se otcepio i

migrirao na zapad, nastanivši se na mestu današnje Venecije. To su bili Veneti, poznati iz starih izvora. U svojim hipotezama Njekrasov koristi istorijske, lingvističke i mitološke podatke. Mnogo pažnje posvećuje i geografskim nazivima, koje s dosta natezanja tretira kao slovenske, i na koje ukazuje duž cele migracione putanje Slovena iz Azije u istočnu Evropu [89].

Istoričar i filolog V. I. Grigorovič (Григорович В. И.) je, pre svega, isticao da Skiti, Sarmati, Iliri i Tračani nisu bili Sloveni. Po njegovim pretpostavkama, Sloveni su od najstarijih vremena, bar počev od VII veka pre naše ere, nastanjivali široka prostranstva između Baltičkog i Jadranskog mora, a na istoku do izvorišta Dnjepra i Dona. S prodorom Kelta u Iliriju i Panoniju (to su bili Volohi/Vlasi u Nestorovim spisima), deo Slovena koji je tu živeo u poslednjim stolećima I milenijuma pre naše ere, napustio je Podunavlje. S tim u vezi, Sloveni napreduju ka severoistoku sve do jezera Ilmenj. Tokom dužeg vremena Kelti su bili zapadni i južni susedi Slovena: Grigorovič nabraja niz reči koje su, po njegovom mišljenju, Sloveni pozajmili od Kelta. U narednom periodu Sloveni dolaze u dodir i s Germanima: u gotskoj leksici postoje slovenske pozajmljenice. Region između donje Visle i Njemena pripadao je susedima Slovena – Ajstima, to jest Litvancima i njima srodnim plemenima. Na severoistoku Sloveni su kontaktirali s finskim plemenima, a na jugoistoku sa Skitima, koji su zauzimali južnoruske zemlje od Dona do Južnog Buga. Sledeći Šafarika, Grigorovič pretpostavlja da je vajkadašnji sopstveni etnonim Slovena bio *Srbi*, dok se u pisanim izvorima spominju pod raznim etnonimima: *Budini, Nevri, Venedi* i dr. [90].

Osamdesetih godina XIX veka pojavila se monografija A. F. Ritiha (Риттих А. Ф.) s istorijsko-geografskim i etnografskim opisom čitavog slovenskog sveta [91]. U skladu s koncepcijom ovog istraživača, Sloveni (Slovenorusi, po terminologiji autora), kao i druga plemena Arijevaca, nekada davno potekla su iz Indije, i tokom izvesnog vremena živela su u Prednjoj Aziji, južno od Crnog i Kaspijskog mora, gde su tragovi njihovog boravka sačuvani u nazivima mesta. O tome kakav je bio njihov život u pravoj postojbini nemamo podataka, ali su oni, sva je prilika, poput svih Arijevaca, bili stočari nomadi. Iz Prednje Azije, dolinom Riona, Tereka i Kubana, Sloveni su krenuli na sever i nastanili se na

Dnjepru i Donu. Tu su ovladali zemljoradnjom, koja postaje osnova njihove privredne delatnosti. U vreme Herodota Sloveni su poznati pod imenom Budini, Nevri i Melanhleni. Pojava Skita u severnom priobalju Crnog mora nagnala je Slovene na migraciju u pravcu zapada. Ritih pretpostavlja da su, nekoliko vekova pre naše ere, oni osvojili zemlje do Visle i gotovo čitavo Podunavlje. Štaviše, Sloveni su prodrli na keltsku teritoriju, gde su u vidu ostrva-kolonija živeli na Rajni, Roni, Loari i na obali Jadrana.

Monografsko istraživanje V. M. Florinskog (Флоринский В. М.) značajno je pre svega kao detaljan pregled faktografskih činjenica iz rane i ranosrednjovekovne istorije Slovena [92]. Što se tiče koncepcije etnogeneze, autor uglavnom izlaže mišljenja drugih istoričara.

Mesto formiranja Indoevropejaca, po V. M. Florinskom, bila je istočna Mesopotamija – teritorija između Tjan-Šana, Hindukuša i Persijskog zaliva. Severoistočni ogranak, odvojen od indoevropske mase (germano-balto-slovensko zajedništvo) naselio se prvobitno u jugozapadnom Sibiru i okolnim zemljama Srednje Azije u blizini regiona Amu-Darje (po A. Šlajheru). Otuda su potekli i Sloveni, koji su već u I milenijumu pre naše ere naselili ogromna prostranstva Evrope. Osim Plinijevih, Tacitovih i Ptolomejevih Veneda, koji su zauzimali deo evropske Sarmatije, u Slovene je Florinski ubrajao Venete s Jadrana, Venete iz Galije i Enete, koji su se nekako obreli na priobalju Baltika, i koji su po svoj prilici preci srednjovekovnih baltičkih Slovena. Po Florinskom, Sloveni su bili i Kimerijci i Skiti.

Seobu Slovena iz istočnoevropske prapostojbine trudio se da naučno obrazloži hrvatski istoričar T. Maretić [93]. On je odlučno odbacivao predanje zapisano u primarnom ruskom letopisu o životu Starih Slovena na Dunavu, tvrdeći, na osnovu svedočanstava antičkih pisanih spomenika, da su se Sloveni u Podunavlju pojavili prilično kasno – u Rumuniji i Transilvaniji zajedno s Hunima, a u Panoniji – zajedno s Avarima. Istraživač je pretpostavljao da su Avari pomogli Hrvatima i Srbima, koji su im bili saveznici, da osvoje srednjodunavske zemlje.

Među radovima iz druge polovine XIX veka su i knjige iz rane istorije slovenstva, čija sadržina sada izgleda fantastično ili kao kuriozitet. Tako je češki autor J. Kolar (Kollar J.) s lakoćom

čitao tobože slovenske natpise na nadgrobnim obeležjima Etrurije, Umbrije i Lacijuma, a u bogovima Italije prepoznao slovenska paganska božanstva [94]. Istoričar Klasen (Klassen) tumačio je natpise na etrurskim i oskskim nadgrobnim obeležjima na pet slovenskih jezika. Štaviše, on je čak i feničanske natpise čitao na slovenskom [95]. Čertkov (Чертков А. Д.) je pretpostavljao da su Pelazgi bili Sloveni [96]. Svi ovi autori su nastojali da dokažu da je u Italiji bilo drevnih naseobina Slovena. Niz drugih autora je nalazio tragove davnih slovenskih naseobina u Srednjoj Aziji [97].

Krajem XIX veka slovenska arheologija se nalazila na početnom stadijumu prikupljanja baze podataka. Ipak, već tada je rođena ideja o nužnosti konsultovanja arheoloških materijala za osvetljavanje najstarije istorije i kulture slovenstva. Poslednje decenije XIX veka obeležili su prvi pokušaji korišćenja podataka arheologije pri analizi slovenske etnogeneze. Tako je kijevski arheolog I. A. Hojnovski (Хойновский И. А.) pisao da zaključci o najstarijoj istoriji Slovena koji se oslanjaju samo na pismena saopštenja, često deluju neosnovano, bez čvrstog temelja. Dugogodišnje bavljenje arheologijom uverilo ga je u neophodnost širokog oslanjanja na „materijalne spomenike" u navedenim izučavanjima [98].

Hojnovski je preduzeo pokušaj diferencijacije južnoruskih nalaza na skitske, sarmatske, geto-tračanske, antske, poljanske i drevljanske. Međutim, to nije rezultiralo ozbiljnim istorijskim postavkama. Ovaj istraživač je prvobitnu istoriju Slovena izložio bez oslanjanja na nalaze arheologije. On je pretpostavljao da je postojbina svih Slovena Karpatski region, odakle su se oni raselili u raznim pravcima tokom dugotrajnog perioda.

H. Vankel (Wankel H.) je svestrano uporedio ornamente karakteristične za grnčariju i bronzano posuđe halštatske kulture sa šarama etnografskih narodnih vezova Moravskih Slovena i pokazao njihovu povezanost. To ga je ohrabrilo da zaključi da su početkom gvozdenog doba Sloveni činili deo stanovništva halštatske kulture i da su naseljavali istočne zemlje njenog areala [99].

Najveći doprinos u pogledu angažovanja arheoloških podataka predstavljaju istraživanja osnivača češke arheologije, J. L. Piča (Pič J. L.). On je nastojao da pokaže da je najstarija arheološka kultura Slovena bila lužičko-šleska (800–600 godina pre naše ere)

i da je, sledstveno tome, njihova prapostojbina bila u zemljama između Visle i Elbe (Lužica, Šlezija, Južni Brandenburg i deo Velike Poljske). To je, po Piču, bio region gde se obrazovao „mnogobrojni narod Slovena" i odakle je počela slovenska migracija [100].

Osamdesetih godina XIX veka publikovana je dvotomna *Istorija Slovena* E. R. Boguslavskog (Bogusławski E. R.) [101]. To je nekritična kompilacija, ali napisana s dubokim poznavanjem faktografskog materijala iz oblasti istorije i lingvistike. Po autorovoj ideji, Sloveni su bili autohtoni narod na prostranoj teritoriji Evrope, od Rajne do zapadne Dvine. U zemlje Slovena često su prodirale ratničke družine Germana, koje su bile bolje organizovane u političkom pogledu. U potonjim radovima Boguslavski je razvijao ove stavove, uz oslanjanje na istorijske činjenice, kao i na lingvistiku i toponimiku [102].

U poslednjim decenijama XIX veka nastao je niz zanimljivih uopštavanja posvećenih istoriji paganstva i mitologiji drevnog slovenskog sveta [103].

LUBOR NIDERLE I NJEGOVO VREME

Najznačajniji doprinos u izučavanje etnogeneze, istorije i kulture Starih Slovena predstavljaju istraživanja češkog naučnika-enciklopediste L. Niderlea (Niederle L., 1865–1944). On je detaljno izanalizirao i kritički sintetisao dostignuća raznih nauka – istorije, lingvistike, etnologije, antropologije i arheologije. Niderleove radove odlikuje ne samo širina korišćenih naučnih podataka već i zasnovanost i dubina njihovog tumačenja.

Njegova glavna dela – *Slovenske starine* i *Život Starih Slovena* (oba su trotomna) – sadrže enciklopedijske informacije o ranoj i srednjovekovnoj istoriji, kulturi i načinu života celog slovenskog sveta, koje sve do danas imaju naučni značaj [104]. U sažetom obliku te materijale i istorijske izvode autor izlaže u *Priručniku iz slovenskih starina,* koji je preveden na mnoge slovenske jezike [105].

Prvi deo prvog toma *Slovenskih starina* Niderle je u celini posvetio problemu porekla i nastanka slovenskog etnosa, preispitavši sve podatke kojima je nauka raspolagala početkom XX veka.

Po Niderleu, praindoevropski jezik se raspao na posebne jezike početkom II milenijuma pre naše ere. Zajedno s drugim indoevropskim jezicima tokom II milenijuma pre naše ere postojao je balto-slovenski jezik. Kao rezultat njegove podele u I milenijumu pre naše ere (možda i nešto ranije) obrazovao se praslovenski jezik. Od njegovog formiranja i počinje istorija Slovena. Praslovenski jezik je postojao i razvijao se stolećima, tokom puna dva milenijuma. Istorijski uslovi su doveli do njegove postepene diferencijacije, čiji rezultat je bilo formiranje samostalnih slovenskih jezika.

Mesto prvobitne slovenske prapostojbine, to jest teritorije gde se dogodilo izdvajanje Slovena, ostaje nepoznato i ne može se sa sigurnošću utvrditi. Ukazavši na neodrživost podunavske (ili balkanske) teorije o poreklu Slovena, zasnovane na ruskom letopisu, Niderle iznosi pretpostavku da su Stari Sloveni bili Nevri, Budini i Skiti „orači" pomenuti kod Herodota. Ipak, nauka ne raspolaže čvrstim dokazima za ovu tezu.

Savremena nauka može, smatra Niderle, da utvrdi teritoriju na kojoj su živeli Sloveni u poznom stadijumu svog istorijskog i jezičkog razvitka. Na osnovu svedočenja istoričara rimskog perioda, uzevši u obzir uzajamni odnos praslovenskog jezika sa susednim drevnim jezicima, kao i podatke iz toponimike, Niderle veoma oprezno ocrtava oblast naseljenu Slovenima na početku naše ere. Ona se nalazila na severu i severoistoku od Karpata, dospevajući na istoku do Dnjepra, a na zapadu – do gornjeg toka Varte (slika 4). Pri tome, Niderle dopušta mogućnost pomeranja zapadne granice slovenskog areala prema Elbi, ako bude dokazana slovenska pripadnost grobišta

slika 4. Naseljenost Slovena u vreme njihovog jedinstva po L. Niderleu

lužičko-šleskog tipa. Severni susedi Slovena bili su Balti, koji su duže vreme razdvajali Slovene i Fince.

Slovenska etnojezička zajednica u I milenijumu naše ere, po Niderleovom mišljenju, nije predstavljala jedinstvenu celinu. Dijalekatske razlike su se postepeno uvećavale i vodile ka raspadu praslovenskog jezika. Niderle veoma podrobno osvetljava proces naseljavanja Slovena u Podunavlje, na Balkan, kao i u severnom i severoistočnom pravcu. Razmotrio je početke formiranja bugarskog, srpskohrvatskog i slovenačkog jezika i narodnosti, pretpostavljajući da su Protobugari naseljavali jugoistočne oblasti praslovenskog areala, dok su Protoslovenci živeli u gornjem toku Visle u susedstvu s Protočesima, a preci Srba i Hrvata – između Protoslovenaca i Protobugara. Zapadni ogranak Slovena takođe se rano raspao na nekoliko lokalnih grupa, na čijim osnovama se početkom srednjovekovlja formiraju posebne narodnosti. Istočni Sloveni su pak uporno čuvali svoje jedinstvo, čineći „prarusku" narodnost.

Podvrgavši analizi sve tada raspoložive materijale iz antropologije drevnih naroda Evrope, Niderle dolazi do zaključka da rani Indoevropljani (pra-Arijevci, po njegovoj terminologiji), ne čine jedinstven antropološki tip. U poznom stadijumu indoevropskog jezičkog jedinstva u antropološkom sklopu evropskog stanovništva delovao je proces uzajamnog uticaja nekolikih tipova, a pre svega severnoevropskog dolihokefalnog svetlokosog na srednjoevropsku brahiokefalnu tamnu rasu. Niderle tvrdi da se evropski istorijski etnosi, uključujući i Slovene, nisu formirali na osnovu „čiste rase" sa antropološke tačke gledišta. Rani kraniološki materijali i svedočanstva pisanih spomenika jasno govore o odsustvu antropološkog jedinstva u praslovenskoj etapi. Antropološki sklop Praslovena nastao je kao rezultat uzajamnog delovanja dva pomenuta velika antropološka tipa.

Niderleovi radovi imali su veliki uticaj na dalje izučavanje drevne istorije Slovena i osvetljavanje njihove etnogeneze. Ipak, početkom XX veka mnogi istraživači su, pri naučnoj analizi date problematike, došli do novih dopunskih argumenata kao i novih teorija etnogeneze Slovena.

U rešavanju pitanja etnogeneze lingvisti su počeli da posvećuju sve više pažnje leksici praslovenskog jezika, koja je neposred-

no povezana s geografskim uslovima obitavanja ranih Slovena. Takva leksika, bezuslovno, može pružiti činjenice važne za određivanje drevnog areala slovenske naseljenosti. Prve pokušaje u tom pravcu preduzeo je još sedamdesetih godina XIX veka jugoslovenski naučnik B. Šulek (Szulek B.) [106], da bi početkom XX veka, zahvaljujući radovima poljskog botaničara J. Rostafinjskog (Rostafiński J.) [107], ovo gledište zadobilo naučni kredibilitet. Rostafinjski je, pre svega, obratio pažnju na to da naziv drveta bukve nije iskonsko slovenski, dok su lekseme grab, tisa i bršljan/*плющ* slovenskog porekla. Iz toga sledi da se slovenska prapostojbina nalazila van areala bukve, ali u predelu gde rastu biljke sa slovenskim nazivima. Rostafinjski primećuje da Sloveni nisu imali naziv za jelu i kleku, pošto ti termini u raznim slovenskim jezicima zvuče različito. To znači da slovensku prapostojbinu treba lokalizovati između istočne granice rasprostranjenosti bukve (početkom XX veka ona je prolazila linijom Kenigsberg–Kremenec–Odesa) i zapadnih rubova areala jele i kleke, koji dopiru do desnog priobalja Dnjepra. Na taj način je istraživač odredio oblast naseljenosti Slovena u davna vremena (Pripjatsko Polesje sa susednim severnijim oblastima gornjeg Podnjeprovlja).

Botaničku argumentaciju slovenske prapostojbine J. Rostafinjskog nauka je dvojako primila. Mnogi naučnici koji su se bavili početnom istorijom Slovena su je prihvatili, ona je za njih predstavljala jedan od bitnih pokazatelja u utvrđivanju areala ranih Slovena. Među njima su i tako značajni naučnici kao A. A. Šahmatov (Шахматов А. А.) i M. Fasmer (Vasmer M.). Argumentacija Rostafinjskog je podvrgavana kritici nekih drugih naučnika. Berlinski slavista A. Brikner (Brückner A.) obratio je pažnju na promenljivost botaničkih termina. On je pretpostavio da je u slovenskoj prapostojbini bila poznata bela bukva, koju su Sloveni nazivali grabom. Širenjem teritorije slovenske naseljenosti u predele s crvenom bukvom, Sloveni su mogli preneti naziv prve na drugu. Potom je u nekim slovenskim dijalektima stari naziv za bukvu iščezao, dok je u drugima bio prenet na zovu [108]. T. Milevski (Milewski T.) je ukazao na to da Rostafinjski u svojim postavkama nije obratio dovoljno pažnje na klimatske promene. To se posebno odnosi na bukvu, čija je istočna granica prostiranja krajem bronzanog i početkom gvozdenog doba u uslovima subborealne

klime bila drugačija (za bukvu nisu znali istočnije od reka Elbe i Zale) nego danas [109].

U temeljima učenja češkog istraživača J. Pejskera (Peisker J.) leži analiza nekih staroslovenskih reči iz sfere kulturološke leksike [110]. Slovensku prapostojbinu on ograničava močvarnim predelima u slivu reke Pripjat, dopuštajući mogućnost širenja Slovena još u praistoriji izvan granica Pripjatskog Polesja. Pretpostavljajući da su mnogi stočarski termini (*skot*, *bik*, *vo*, *koza*, *mleko*, *sir/творог*) pozajmljeni iz germanskih jezika, a docnije iz turkijsko-tatarskih, Pejsker tvrdi da su Sloveni u prošlosti bili potčinjeni ili zavisni od svojih suseda (Skita, Gota, Huna, Avara). Pejsker je negirao rasprostranjenost stočarstva kod Starih Slovena, koje su, po njemu, mogli preuzeti tek u ranom srednjem veku. Što se tiče Veneda antičkih autora, istraživač je u njima video Kelte, o čemu, navodno, svedoče keltski hidronimi u slivu Visle. Na Pejskerovu hipotezu slavisti su reagovali veoma kritički.

Od kraja XIX veka pri utvrđivanju mesta naseljenosti ranih Slovena, osim istorijskih i lingvističkih činjenica, istraživači se sve više pozivaju na materijale toponimike. Godine 1901. pojavilo se zanimljivo istraživanje filologa i istoričara A. L. Pogodina (Погодин А. Л., 1872–1947), u kojem on, na osnovu svedočenja drevnih autora, nudi skicu istorije Slovena počev od prvih vekova naše ere i nastoji da utvrdi ranu slovensku teritoriju, i to na osnovu analize hidronima [111]. Nastavivši istraživanja u toj oblasti, podrobno ih je izložio u „Predavanjima iz slovenskih starina“ [112].

Pogodin je tvrdio da su rani Sloveni posebna grana Indoevropljana; njihova istorija potiče od najdavnijih vremena i nastavlja se do početka srednjovekovlja, kada naseljavaju znatno prostranstvo. Areal ranih Slovena bio je Podolija, Galicija, Volinija i istočne zemlje Poljske. Tu se javlja priličan broj hidronima slovenskog porekla. Herodotu su Sloveni bili poznati kao Nevri, a rimskim autorima kao Venedi. To je bila pradomovina Slovena, gde se i dogodilo njihovo izdvajanje iz indoevropske zajednice.

Severnu granicu slovenskog sveta, po Pogodinu, činila je reka Pripjat. On obraća pažnju na razlike u nazivima reka ka severu i ka jugu od te reke i izvodi zaključak da su zemlje severno od Pripjata, kao i donji i srednji tok Zapadnog Buga, već pripadali

litvanskim plemenima. Na istoku je granicu slovenskih zemalja činio Dnjepar, dok se na jugu podudarala s granicom između Kijevske i Podolske oblasti (gde su Sloveni živeli u susedstvu skito-sarmatskog stanovništva). Dalje je južna granica slovenskog areala vodila do Karpata, duž reke San ka Visli i dalje do Varte, a moguće i do Odre. Nazivi reka u slivu Visle i desne pritoke Odre su, po Pogodinu, slovenski. Jugozapadni susedi Slovena bili su Kelti, a u srednjem toku Odre – Germani. Ističući da se hidronim Oder-Odra ne jednom sreće na raznim punktovima slovenske naseljenosti, Pogodin pretpostavlja da je Odra u svom donjem toku od starina slovenska reka.

Pozivajući se na radove A. Budilovića i drugih lingvista, Pogodin je smatrao da rečnički sastav živih i mrtvih slovenskih jezika dozvoljava da zemlje prvobitne nastanjenosti Slovena okarakterišemo kao ravničarsku teritoriju s obiljem reka i ritova. Areal na koji je ukazao, po njegovom mišljenju, u potpunosti odgovara tim leksičkim pokazateljima.

Analizom hidronima u vezi s lokalizacijom ranog slovenskog areala bavio se i poljski lingvist J. Rozvadovski (Rozwadowski J.) [113]. Njegovi zaključci su vremenom pretrpeli izvesne promene, uglavnom u smislu detaljizacije, ali osnova im je ostala nepromenjena: Sloveni su se izdvojili iz indoevropskog masiva oko dve hiljade godina pre naše ere, u istočnoj Evropi. Prisustvo germanskih hidronima u Voliniji, Podoliji i Prikarpatju isključuje ove oblasti iz slovenske prapostojbine, baš kao i zemlje severozapadne Rusije i Poljske, gde se u hidronimiji pokazuju tragovi života ugro-finskog stanovništva. U svojim prvim radovima Rozvadovski je drevnim slovenskim arealom smatrao teritoriju između Njemena i Dnjepra, da bi kasnije dopustio mogućnost da se slovenska pradomovina mogla prostirati od Pripjatskog Polesja do Visle.

Treba reći da je toponimija kao nauka tih godina bila u početnoj fazi nastajanja. Mnoga etimološka proučavanja Rozvadovskog, kao i njegovih savremenika, lingvistika danas odbacuje i pridaje im samo istoriografski značaj.

Originalnu teoriju slovenske etnogeneze razvio je ruski filolog A. A. Šahmatov (1864–1920). O ovoj temi je napisao nekoliko radova [114]. Pitanje kolevke Slovena on je povezivao s problemom

indoevropske prapostojbine. Šahmatov se nije slagao s tih godina veoma popularnom hipotezom o azijatskom poreklu Indoevropljana, kao što je negirao i lokalizaciju njihove prapostojbine na jug Rusije. Pridružio se onoj grupi naučnika koji su najstarijim arealom Indoevropljana smatrali centralne zemlje zapadne Evrope (Austrija i južna Nemačka). Tu je, po mišljenju Šahmatova, formiran indoevropski etnos, otuda su se indoevropska plemena selila na razne strane, osvajajući ogromna prostranstva i asimilišući nesrodno stanovništvo.

Šahmatov se priključio tada rasprostranjenom mišljenju o prvobitnoj podeli Indoevropljana na zapadnu (kentumnu) i istočnu (satemnu) grupu. Poslednja je naselila oblasti koje su činile basen Baltičkog mora. Kroz izvesno vreme istočna grupa Indoevropljana se raspala: preci Indo-Iranaca i Tračana krenuli su na jug i jugoistok, a preci Balto-Slovena ostali su na ranijoj teritoriji u jugoistočnom Pribaltiku. Zatim, u I milenijumu pre naše ere, baltoslovenska zajednica se raspala, i kao posledica toga obrazovala su se dva etnosa – Balti i Sloveni. Poslednji su, po Šahmatovu, živeli među donjim tokovima Njemena i Zapadne Dvine, a njihovi istočni susedi su bili Balto-Litvanci, nastanjeni u gornjim tokovima tih reka. Odsustvo u praslovenskom jeziku pojedinačnog fitonima za označavanje bukve i neslovenski karakter naziva reka u slivu Visle i srednjeg Podnjeprovlja izuzimaju te oblasti iz slovenske prapostojbine.

Susedi Slovena su bili i Finci, Germani i Kelti. Fincima je pripadao gornji tok Dnjepra, Pripjatsko Polesje i deo sliva Zapadnog Buga. Ove oblasti su, po Šahmatovu, odvajale Slovene od skito-sarmatskog areala. U slivu Visle su živeli Germani i Kelti. U praslovenskom jeziku postoji dosta leksičkih pozajmica iz germanskih jezika. Šahmatov je čak pisao da su Sloveni svoju materijalnu kulturu, političko uređenje i vojnu organizaciju preuzeli od Germana. Keltsko-slovenskim jezičkim međuodnosima naučnik je posvetio specijalnu studiju [115]. Rekonstruišući po materijalima toponimike tragove keltskih areala, smatrao je da su Sloveni i Kelti neposredno kontaktirali. Kelti su u slivu Visle bili poznati kao Venedi.

Od II veka naše ere germanska plemena su se zaputila na jug, ka donjem toku Dunava i u priobalje Crnog mora. Sliv Visle se prazni i naseljava Slovenima. Po Šahmatovu, to je bila „druga prapostojbina Slovena". Praslovenski jezik se ovde diferencira na dve dijalekatske grupe – zapadnu i jugoistočnu. Zapadni deo Slovena se nakon migracije germanskog stanovništva naseljava u slivovima Odre i Elbe. U drugoj polovini V veka, posle raspada hunske države, počinje moćna migracija Slovena jugoistočne dijalekatske grupacije. Oni naseljavaju Galiciju, Bukovinu, Transilvaniju i donji Dunav, osvajajući sve južnoruske zemlje sve do Dona.

Migracija jugoistočnih Slovena odvijala se u dva osnovna pravca, južnom i istočnom, što je dovelo do formiranja Južnih Slovena („Sklavena" po Jordanesovoj i terminologiji vizantijskih istoričara) i Istočnih Slovena (Anta). Zemlje između Pruta i Dnjepra Šahmatov naziva „prvom prapostojbinom Rusa". To je teritorija koju naseljavaju Anti, koji su bili preci svih ruskih Slovena. Otuda počinje njihova migracija, koja se završila osvajanjem čitave Ruske nizije.

Šahmatovljeva koncepcija etnogeneze predstavlja prvu opštu i skladnu sliku porekla Slovena u ruskoj nauci, kao i sliku razvoja ovog etnosa i njegovog jezika u praistorijsko vreme. U narednom periodu ona je bila široko prihvaćena od ruskih naučnika i prisutna u fakultetskoj nastavi. U isti mah, niz njegovih drugih teza i stavova podvrgnut je ozbiljnoj kritici.

Svoje poglede na poreklo Slovena i slovenskih jezika izložio je i čuveni istoričar ruskog jezika s početka XX veka A. I. Soboljevski (Соболевский А. И.) [117]. On je smatrao da su u dalekoj prošlosti preci Slovena i Balta činili jednu zajednicu, da su govorili istim balto-slovenskim jezikom i živeli na jugoistočnoj obali Baltičkog mora. Potom se ta zajednica raspala na dve grupe: severnu su činili Balti, južnu – Protosloveni. Za jedno ili dva stoleća pre naše ere Protosloveni su se sasvim pomešali sa skitskim stanovništvom. Kao rezultat ukrštanja pojavila se nova etnička zajednica – Sloveni. Time se objašnjava to što stariji autori ne saopštavaju ništa o Slovenima pre naše ere – njih tada nije ni bilo.

U osnovi hipoteze Soboljevskog leži važna fonetska pojava, koja obuhvata čitav drevni opšteslovenski jezik – promena indoevropskog suglasnika *s* u *ch*. Tragove Skita naučnik otkriva u slovenskoj i ruskoj leksici, toponimici i etnografiji. Rezultat njegovog učenja bio je zaključak da opšteslovenski jezik predstavlja spoj

dvaju jezika. Jedan od njih (jezik *C*) bio je blizak baltičkom i činio je s njim nekada jedinstvenu celinu, a drugi (jezik *X*) je pripadao iranskom ogranku, čineći jedno od narečja skitskog jezika.

Kritičku analizu hipoteze A. I. Soboljevskog sproveo je A. L. Pogodin [118].

Ugledni nemački arheolog G. Kosina (Kossinna G., 1858–1931) nije se posebno bavio problemom slovenske etnogeneze. Ipak, upravo je on prvi u evropskoj nauci koristio arheološki materijal u sferi etnogeneze, što se odrazilo i na njegovo izučavanje početne istorije Slovena. Sledeći O. Montelijusa (Montelius O.), Kosina je počeo aktivno da upotrebljava retrospektivni metod, tvrdeći da je tako moguće dospeti do korena poznijih arheoloških kultura u onim ranijim i na taj način preneti nazive poznatih istorijskih naroda na udaljene predistorijske kulture. Primenom ovog metoda moguće je osvetliti pradavna, tamna vremena, polazeći kako od jasne savremenosti tako i od starijih epoha, koje poseduju bogate istorijske izvore [119].

Nekoliko svojih radova Kosina je posvetio etnognezi Germana [120]. U njima tvrdi da su se Pragermani formirali u indoevropskoj pradomovini u severnoj Evropi. Iz te pradomovine indoevropska plemena su se raselila u široka prostranstva Evroazije, dok su Germani ostali da žive na ranijim staništima.

Svoje učenje o etnogenezi Kosina počinje od rimskog vremena, kada o germanskim plemenima pišu mnogi autori. Sva germanska plemena koja je pomenuo Tacit, Kosina nastoji da identifikuje sa sinhronim arheološkim kulturama i tako, uz pomoć retrospektivnog metoda, rekonstruiše istoriju Germana preko latenske i još starije ere, sve do neolita, kada su Germani bili jedna od plemenskih formacija Indoevropljana.

Uspostavljajući etničku kartu Evrope krajem bronzanog doba, Kosina je smatrao da su južni susedi Germana bili Kelti, a istočni – Iliri, koji su se identifikovali sa stanovništvom lužičke kulture. Što se tiče Slovena, oni su, shodno predstavama ovog istraživača, u prošlosti živeli u Pripjatskom Polesju, i tek posle 375. godine naše ere, kada je najezda azijatskih plemena izazvala odliv Germana na zapad i jug, počeli su da se brzo i aktivno naseljavaju na području do Elbe, osvojivši Balkan i Jadran.

Autoritet Kosine u oblasti evropske praistorije bio je ogroman. Njegova koncepcija se tokom izvesnog vremena odrazila i na rasvetljavanje slovenske etnogeneze. Mnogi nemački naučnici, uključujući i tako istaknute arheologe kao što su V. la Bom (La Baume W.), M. Jan (Jahn M.), E. Blime (Blüme E.), B. Rihthofen (Richthofen B.), E. Petersen (Petersen E.), delovali su pod uticajem škole R. Kosine.

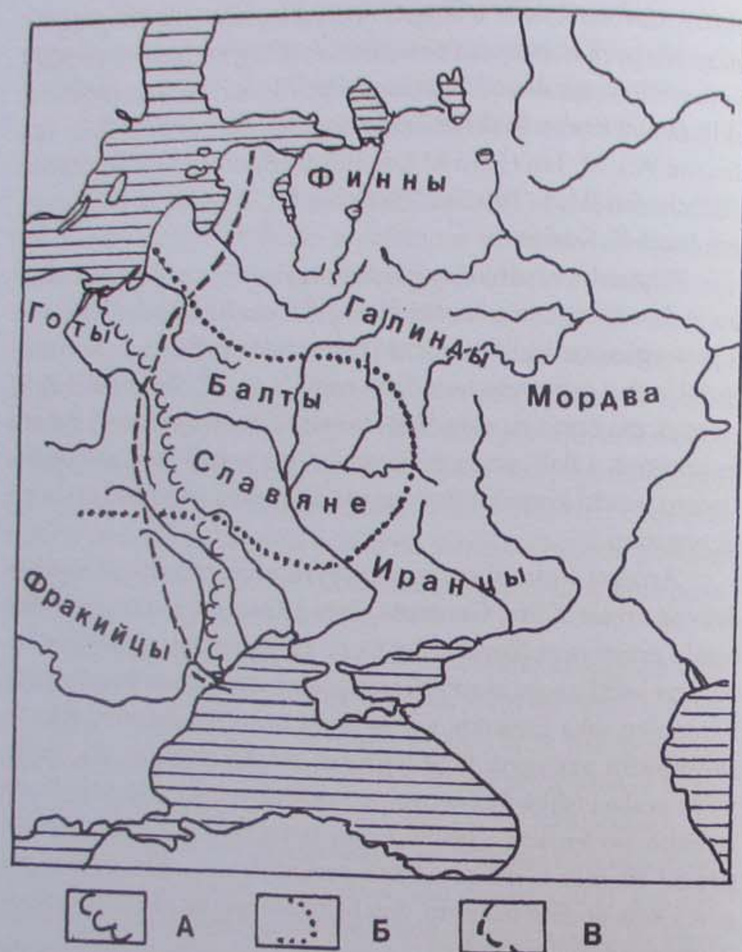
Pripjatsko-srednjodnjeparsku prapostojbinu Slovena nastojao je da argumentuje čuveni filolog-slavista M. Fasmer [121]. On je podvrgao analizi lingvističke i toponimske podatke. Jezički materijal je dao osnova za tezu da su najbliži susedi Slovena bili Balti i Iranci, pri čemu su navedeni etnosi bili razdvojeni slovenskom teritorijom, a Balti su, sa svoje strane, razdvajali Slovene i Fince. Drevni jezički kontakti Slovena s Germanima i Keltima pri tome su negirani.

Analiza hidronima zapadnoevropskih zemalja iskazala je drevne areale Kelta, Germana, Ilira i Tračana, nakon čega nije ostalo prostora za Slovene. Sve to, po Fasmerovom mišljenju, ukazuje na lokalizaciju slovenske prapostojbine u slivovima Pripjata i srednjeg toka Dnjepra, gde se javlja nekoliko desetina reka sa slovenskim nazivima. U prilog tome, smatra naučnik, idu i botanički podaci (slika 5). Na ovoj teritoriji slovenski jezik se izdvojio iz balto-slovenskog i počeo samostalan razvoj. Opšteslovenski period Fasmer je definisao kao period između 400. godine pre n. e. i 400. godine naše ere, dok balto-slovenska zajednica pripada prethodnom periodu.

ISTRAŽIVANJA U PRVOJ POLOVINI XX VEKA

Dvadesete i tridesete godine XX veka odlikuje buran razvoj slavistike u Poljskoj. Veliku pažnju lingvisti i arheolozi posvetili su problemu porekla i evolucije slovenskog etnosa i jezika.

Većina poljskih istraživača tog vremena zastupala je zapadno poreklo Slovena, tvrdeći da se njihova prapostojbina nalazila u međurečju Visle i Odre. Radovi onovremenih nemačkih naučnika iz domena etnogeneze Slovena, u kojima su se te zemlje smatrale germanskima, podstakli su razradu takozvane autohtone (vislo-odranske) prapostojbine Slovena.

slika 5. Prapostojbina Slovena po M. Fasmeru
A – istočna granica prostiranja bukve; Б – istočna granica prostiranja graba; B – istočna granica prostiranja tise

Najveću ulogu u razvoju koncepcije etnogeneze Slovena od lužičkih plemena iz bronzanog doba imao je poljski arheolog J. Kostrževski (Kostrzewski J., 1885–1969). Baveći se problemom hipotetičke balto-slovenske zajednice, on je pisao da se može govoriti samo o dugotrajnim susedskim kontaktima praslovenskih i prabaltskih plemena, pošto potraga za arheološkom kulturom koju bi bilo moguće povezati s balto-slovenskom zajednicom nije urodila plodom. Istoriju Slovena treba započeti od lužičke kultu-

re, pošto je posredstvom nekoliko potonjih beočuga možemo povezati s kulturom ranosrednjovekovnih Slovena koji su zabeleženi u istorijskim izvorima. U skladu s učenjem Kostrževskog, krajem I milenijuma pre n. e. u oblasti lužičkih plemena naselili su se pripadnici primorske kulture, i kao rezultat njihovog uzajamnog dejstva u međurečju gornjih tokova Visle i Elbe stvara se pševorska kultura, koja se već povezuje s istorijskim Venedima. Gornja hronološka granica ove kulture, po Kostrževskom, bilo je IV stoleće, kada je, kao rezultat Velike seobe naroda, slovenska kultura pretrpela suštinske promene [122].

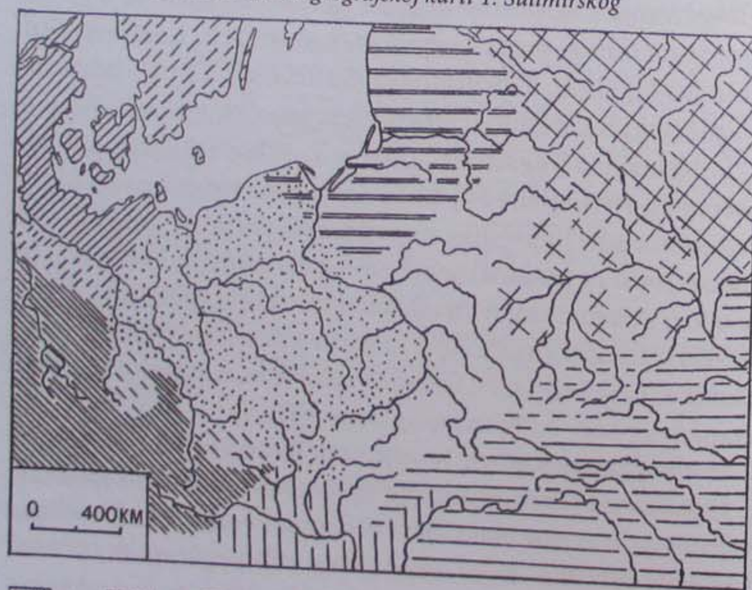
Tridesetih godina XX veka konačno je oborena takozvana „bukova" argumentacija dnjeparske prapostojbine Slovena. Analize treseta, uzetog s tresetišta Velike Poljske i Poljske Pomeranije pokazale su da krajem bronzanog i početkom gvozdenog doba u uslovima subborealnog perioda za bukvu nisu znali istočnije od reka Elbe i Zale. To je bio dodatni argument u korist vislo-odranske prapostojbine Slovena.

Koncepciju vislo-odranskog porekla Slovena i njihovog poistovećivanja s nosiocima lužičke kulture razvijali su u svojim radovima mnogi poljski arheolozi, kao što je L. Kozlovski (Kozłowski L.) [123], T. Sulimirski (Sulimirski T.) i K. Jažđevski (Jażdżevski K). Rezultati arheoloških istraživanja povezivani su s dostignućima lingvistike. Tako je T. Sulimirski kartografisao shemu H. Hirta [Hirt H.] (slika 6), koja na osnovu nalaza uporednoistorijske lingvistike na materijalu praslovenskog i drugih indoevropskih jezika ukazuje na stepen srodstva i bliskosti, što je bilo u skladu s njegovim arheološkim zaključcima [124]. K. Jažđevski je na osnovu arheoloških materijala sastavio istorijski atlas Slovena [125], prikazavši teritorije njihove nastanjenosti u raznim etapama, počev od bronzanog doba (slika 7).

Ovu koncepciju aktivno je podržavao i poljski antropolog J. Čekanovski (Czekanowski J., 1882–1965). Osim antropoloških materijala, u svojim radovima je koristio i podatke iz arheologije i komparativistike, a pre svega nalaze poljskog lingviste J. Kurilovića (Kuryłowicz J.). Polazio je od teze o formiranju Indoevropljana na teritoriji Evrope, pokušavajući da, na osnovu antropoloških nalaza, uspostavi liniju razvoja Indoevropljana, preko severnoevropske (germano-balto-slovenske) zajednice do Slovena.

slika 6. Shema rasporeda evropskih etnosa u dalekoj prošlosti po H. Hirtu, lokalizovana na geografskoj karti T. Sulimirskog

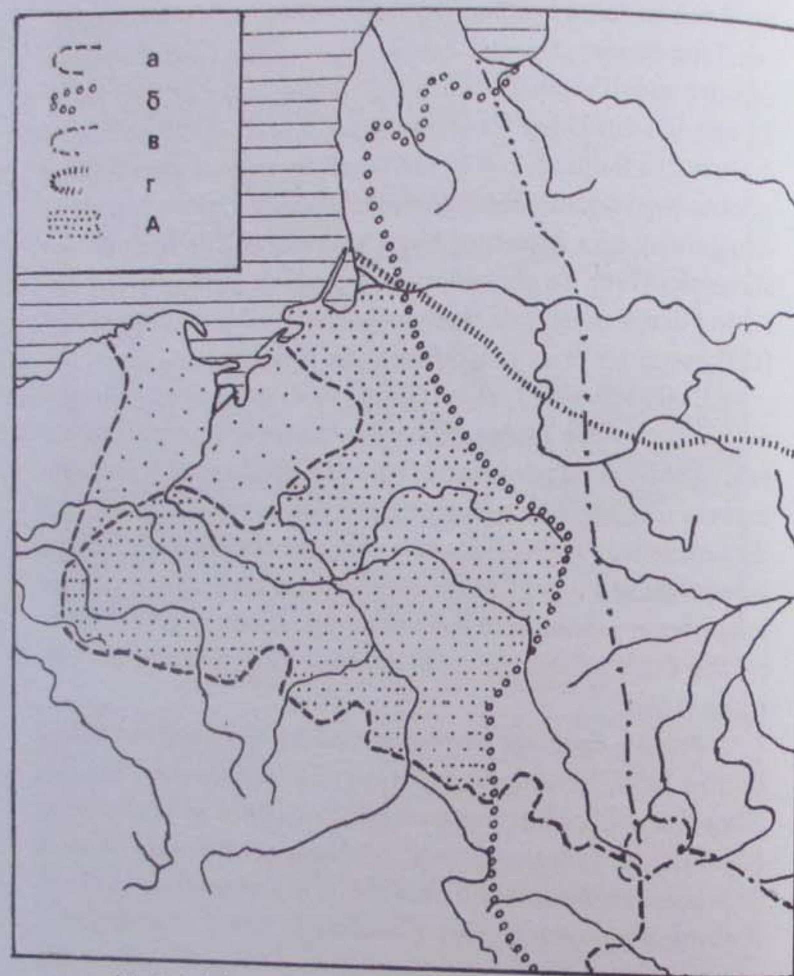
slika 7. Prvobitna slovenska teritorija po K. Jažđevskom
А – Sloveni; Б – Germani; В – Kelti; Г – Balti; Д – Iliri; Е – Tračani; Ж – Ugro-Finci

Po Čekanovskom, lužička arheološka kultura je bila ranoslovenska. Lingvističke činjenice dale su osnova za pretpostavku da su zapadni susedi ranih Slovena bili Germani, i da je granica između njih išla duž Odre. Na severoistoku, u Mazoviji, Sloveni su se dodirivali s Baltima, koji su razdvajali Slovene od ugro-finskog masiva. Jugoistočne oblasti slovenske pradomovine obuhvatale su deo gornjeg toka Zapadnog Buga; Volinsko Polesje više nije bilo slovensko [126]. Za obrazloženje svog učenja Čekanovski je koristio i druge materijale, a pre svega „botaničku argumentaciju" [127], nanoseći ih na geografsku kartu (slika 8).

Češki arheolog J. Filip (Filip J.) tvrdi da su se u I milenijumu pre naše ere u Evropi savremeni etnosi već uglavnom formirali, te da su među njima zacelo bili i Sloveni. On je naveo 38 argumenata u prilog slovenskoj pripadosti plemena lužičke kulture: slične crte lužičkog stanovništva i ranosrednjovekovnih Slovena ispoljavaju se i u pogrebnim obredima i u materijalnoj kulturi. Filip obraća pažnju na to da su se mnoga slovenska gradišta istorijskog doba nalazila na istim mestima kao i kod lužičkih plemena [128].

Ponešto drugačije gledište razvijali su češki naučnici J. Bem (Böhm J.) i J. Neustupni (Néustupny J.). Oni smatraju da je lužička kultura još bila indoevropska, nespojiva sa savremenim etnojezičkim grupama Evrope. Možemo govoriti samo o tome da je izvestan deo lužičkih plemena imao neposrednog učešća u slovenskoj etnogenezi [129]. Na taj način ni ovi arheolozi nisu negirali vislo-odransko poreklo Slovena.

U prilog vislo-odranskom poreklu Slovena izjašnjavali su se mnogi poljski lingvisti. Najtemeljitije je pitanja etno- i glotogeneze Slovena razradio T. Ler-Splavinjski (Lehr-Spławiński T., 1891–1965). Njegova monografija „O poreklu i prapostojbini Slovena" [130] spada u najvažnija istraživanja slovenske etnogeneze sredinom XX veka. U osnovi tog učenja leže materijali raznih nauka – lingvistike, hidronimije, arheologije i antropologije. Spadao je u naučnike koji smatraju da jezičke pojave korespondiraju s arheološkim, antropološkim i etnografskim činjenicama. Štaviše, Ler-Splavinjski je držao da nejezičke posebnosti u izučavanju etnogeneze u nekim momentima mogu biti važnije od jezičkih.

slika 8. Lokalizacija prapostojbine Slovena po J. Čekanovskom
a – istočna granica prostiranja bukve; б – istočna granica prostiranja tise; в – istočna granica prostiranja bršljana; г – severoistočna granica prostiranja graba; д – prapostojbina Slovena (proređenim tačkicama je obeležena oblast bivšeg prostiranja bukve)

Suština njegovog učenja u sferi etnogeneze je u sledećem. Do 2000 godina pre naše ere čitava severoistočna Evropa (sve do Šlezije i Pomeranije na zapadu) pripadala je ugro-finskom stanovništvu, koje je ostavilo kulturu češljane keramike. Na teritoriji savremene Poljske, po Ler-Splavinjskom, postoje nazivi reka ugro-finskog porekla. Oko 2000 godina pre naše ere iz Centralne

Evrope u pravcu istoka odvijala se migracija pripadnika kulture vrpčaste ili šnur keramike. Na istoku ta plemena stižu do srednjeg Povoložja i Severnog Kavkaza. To je bila jedna od grupa Indoevropljana. Kao rezultat njihovog međusobnog uticaja s lokalnim ugro-finskim stanovništvom, u prostoru između Odre i Oke nastaje nova indoevropska etnojezička formacija – Balto-Sloveni ili Pribaltijci, koji su u sebe uključili i plemena čiji su se dijalekti potom razvili u slovenski jezik. Ler-Splavinjski nije sumnjao u to da su preci Slovena i Balta preživeli jezičko zajedništvo. Najverovatnije, precizirao je on, to nije bio jedinstveni balto-slovenski jezik, već zajedništvo međusobno različitih, ali dosta bliskih dijalekata, kojima su bile svojstvene opšte jezičke promene. Ove dijalekte je objedinjavalo i leksičko zajedništvo – mnoge reči su poznate i u baltičkim i u slovenskim jezicima, dok odsustvuju iz drugih indoevropskih jezika. Dakako, unutar posmatranog zajedništva postojale su i bitne razlike u rečničkom sastavu i gramatici – Pribaltijci i Sloveni su, i pored međusobne bliskosti, imali i primetne razlike, nasleđene od indoevropske zajednice.

Najtešnje kontakte Balto-Sloveni su imali s Germanima. Ler-Splavinjski nudi pregled izoglosa koje spajaju balto-slovenske jezike s germanskima i navodi jezičke podudarnosti, kojih ima više od 400. Osim toga, niz jezičkih pojava spaja balto-slovensku i indo-iransku etničku grupu. Ovi kontakti su bili manje prisni nego s Germanima. Tako je za Balto-Slovene i Indo-Irance zajedničko samo 120 leksema.

Ler-Splavinjski je došao do zaključka da su Balto-Sloveni na zapadu dolazili u kontakt s Germanima, na jugozapadu s Keltima i Ilirima, a na jugoistoku s Tračanima i Irancima. Protosloveni su unutar balto-slovenske zajednice zauzimali zapadni položaj, što potvrđuje i činjenica da je slovenski jezik gramatički, fonetički i leksički u znatno većoj meri povezan s germanskim nego što su to baltički jezici.

Prvi korak u deobi balto-slovenske zajednice predstavlja naseljavanje u međurečju Visle i Odre tokom 1500–1300. godine pre naše ere nosilaca lužičke kulture, koje je Ler-Splavinjski ubrajao u Indoevropljane-Venete. Južnije i zapadnije od Karpata plemena te kulture postaju osnova za formiranje keltskog i ilirskog etnosa. Migracija lužičkog stanovništva izazvala je raspad

balto-slovenske zajednice na dva dela: u istočnom, do kojeg nije dospela lužička ekspanzija (od ušća Njemena do gornje Oke) formirali su se Prabalti, a u zapadnom je počelo obrazovanje praslovenskog etnosa.

Sloveni su se konačno formirali sredinom I milenijuma pre n. e. nakon naseljavanja plemena primorske kulture iz donjeg toka Visle u areal lužičke kulture. Kao posledica toga usledilo je obrazovanje u međurečju Visle i Odre pševorske i oksivske kulture, koje Ler-Splavinjski smatra ranoslovenskima.

Lokalizaciju prapostojbine Slovena istraživač nastoji da potkrepi toponimskim materijalom. Po njegovom mišljenju, hidronim Visla potiče od praslovenske osnove **vid-*, **veid-* ('viti, izvijati, plesti') što lingvisti danas ne prihvataju. Ler-Splavinjski je smatrao da slovensko poreklo imaju i nazivi mnogih drugih reka na teritoriji Poljske. Još ranije su R. Trautman (Troutman R.) i M. Rudnicki (Rudnicki M.) isticali da su oblasti između Visle i srednjeg Dnjepra sekundarne po topografskim pokazateljima u odnosu na međurečje Visle i Odre. Ler-Splavinjski je temeljno razvio ovu tezu.

Oslanjajući se na antropološke podatke, Ler-Splavinjski je izneo pretpostavku da su Sloveni ranije pripadali nordijskom dugoglavom svetlokosom antropološkom tipu. Region njegovog formiranja bila je severna Germanija s okolnim zemljama. Tako se kolevkom Slovena mogu nazvati istočni rubovi drevnog areala nordijskog tipa, odnosno upravo severozapad Poljske.

Krajem pedesetih godina dvadesetog veka Ler-Splavinjski je napisao ogled u kojem sumira svoja istraživanja u oblasti etnogeneze Slovena [131]. Početak nezavisnog razvoja slovenskog i baltičkog etnosa smešta se u vreme oko 1300. godine pre naše ere. To je bilo posledica naseljavanja drugih indoevropskih plemena, koje je naučnik identifikovao s nosiocima lužičke kulture na delu drevnog balto-slovenskog areala koji se prostirao od basena Odre i Visle na zapadu do Dnjepra i Volge na istoku. U zoni mešanja s lužičkim stanovništvom počeli su da se formiraju Sloveni, a na ostaloj teritoriji, koja nije bila zahvaćena lužičkim naseljavanjem, postepeno se razvijao baltički etnos, veoma arhaičan i konzervativan u jezičkom pogledu.

Važan argument u prilog slovenskoj atribuciji stanovništva lužičke kulture, po poljskom naučniku K. Timenjeckom (Tymie-

niecki K.), čini materijal toponimike. On smatra da hidronimi *Prut*, *Tiras* (Dnjestar), *Borisfen* (Dnjepar), *Gipanis* (Bug) i drugi imaju iransko poreklo, a nazivi *Stir, Dnjestar, Dnjepar, Don, San* i *Oster* imaju tračansko, a *Bug, Minija, Vilija, Vilejka* – baltičko. Dakle, teritorije kojima protiču te reke treba isključiti iz ranoslovenskog areala. Staroslovenske su, po mišljenju Timenjeckog, reke *Visla, Vislok, Vislica, Varta, Skava, Vepr, Vilk, Srava, Vda, Svider, Bobr, Jasolka* i druge – sve u međurečju Odre i Visle, što svedoči o davnašnjem prisustvu Slovena na toj teritoriji. Timenjecki je pretpostavljao da se u poznom stadijumu razvoja lužičke kulture slovenski stanovnici nazivaju Lugijci (otuda srednjovekovni Lužičani i Lezani). A o tome da lužički areal u Poljskoj nije mogao pripadati Ilirima govori i antička tradicija, koja te zemlje ubraja u Sarmatiju, čiji stanovnici su bili Sloveni-Venedi [132].

Arheolozi su nastojali da prepoznaju Slovene i među evropskim plemenima, koja su prethodila stanovništvu lužičke kulture. Poljski arheolozi S. Nosek (Nosek S.) i A. Gardavski (Gardawski A.) su tvrdili da u Slovene treba ubrojati i plemena tšinjecke kulture [133]. Tu kulturu je smatrao protoslovenskom i V. Antonjevič (Antoniewicz W.). Nastanak Slovena, po njegovom mišljenju, odvijao se u uslovima međusobnog uticaja tšinjecke kulture s istočnolužičkim plemenima, koja su podvrgla tšinjecki živalj asimilaciji. Zapadnom granicom praslovenske teritorije Antonjevič je smatrao Vislu, povezujući zapadnija lužička plemena s etnogenezom Ilira i Kelta [134].

U poljskoj nauci posebno mesto zauzimaju istraživanja istoričara i etnologa K. Mošinjskog (Moszyński K., 1887–1959). Njegovi rani radovi zastupaju tezu o veoma davnim jezičkim kontaktima Slovena s Turkijcima. Mošinski smatra da su rani Sloveni, dodirujući se na istoku s turkijskim jezičkim masivom, preuzeli čitav niz turkijskih reči. Zapadni susedi Slovena bili su Ugri, a južni pak Skiti-Iranci. Do VII–VI veka pre naše ere Sloveni su živeli u Srednjoj Aziji (najverovatnije u Turkmeniji). Tu su usavršili svoj jezik, kao i osnovne oblike kulture i života, preuzevši i neke azijatske osobine [135].

Ovu hipotezu kritikovali su lingvisti (A. Brikner, V. Kotvič [Kotwicz W.] i drugi), ukazujući na to da sloveno-turkijski jezički kontakti u ta davna vremena nisu verovatni. U svojoj poslednjoj

monografiji K. Mošinjski već smatra da je stanište ranih Slovena Podnjeprovlje, kuda su oni, doduše, ipak došli nekoliko vekova pre n. e. odnekud iz pograničja Evrope i Azije [136]. Pokušao je da zasnuje tezu o ranijem boravku Slovena u slivu Dnjepra u odnosu na sliv Visle. Tvrdio je da drveće, koje raste istočnije od Visle i Karpata, ima slovenske nazive (uključujući *brezu, lipu* i dr.), dok u basenima Visle i Odre preovlađuju posuđeni nazivi drveća (*bukva, javor, tisa* i dr.). Direktnu povezanost između etničkih zajednica i arheoloških kultura Mošinjski odbacuje, te stoga i ne uzima u obzir arheološke činjenice.

Krajem pedesetih godina dvadesetog veka poljski lingvista G. Ulašin (Ułaszyn H.) kritički je analizirao tezu J. Kostrževskog i njegovih sledbenika, pristalica pradomovine Slovena u međurečju Visle i Odre. Ulašin je u ovako postavljenoj etnogenezi uočio ne samo čisto naučne već i nacionalističke tendencije. Ulašinova koncepcija temeljila se na pretpostavci o lokalizaciji indoevropske pradomovine u južnoruskim stepama. Otuda su se Balto-Sloveni, izdvojivši se iz indoevropske sredine, premestili na sever, naselivši gornji tok Dnjepra. Njihovi susedi na jugu bili su Tračani i Iliri. U sledećoj etapi deo Balto-Slovena se premestio dalje ka obalama Baltičkog mora, i od njih su se obrazovali Balti, dok je stanovništvo koje je ostalo na Dnjepru postalo slovensko. Od tada započinje njihov dugotrajan kontakt sa Skito-Sarmatima: najstarije pozajmice u praslovenskom, po mišljenju ovog istraživača, imaju iransko poreklo. Sloveni su živeli u šumovitoj oblasti istočne Evrope, udaljenoj od antičkih kulturnih centara, i nisu imali kontakata sa osnovnim etnosima zapadne Evrope – Italicima-Latinima i Germanima, te zato dugo nisu bili poznati grčko-rimskim autorima [137].

Polemišući sa Ulašinom, J. Friman (Friemann J.) na osnovu prirodopisnih podataka tvrdi da Pripjatsko Polesje ni u kojem slučaju nije moglo biti oblast nastanka slovenskog etnosa. Lokalna priroda i klima nisu pogodovale dugotrajnom i stalnom boravku postojanog etnosa [138].

Bugarski naučnik S. Romanski (Романски Ст.), nakon analize podataka istorije i lingvistike, tvrdi da sve činjenice govore u prilog lokalizaciji slovenske prapostojbine severoistočno od Karpata. Podunavlje, Balkan i severnu obalu Crnog mora treba isključiti iz starih slovenskih zemalja pošto su te oblasti dosta dobro prikazane u antičkim pisanim izvorima. Nastanjivali su ih Kelti, Tračani, Germani, Iranci (Skiti, Sarmati i Kimerijci). Sloveni u dalekoj prošlosti zacelo nisu živeli kraj Crnog mora, pošto nisu bili poznati grčkim piscima i pošto u praslovenskom jeziku nema bilo kakvih tragova uticaja starogrčkog jezika. Nalazi klasičnih autora ne omogućuju da se teritorija Slovena pre naše ere, kao i na njenom početku, lokalizuje zapadno od Visle, dok su obalu Baltičkog mora naseljavali Balti. Dakle, slovenska prapostojbina mogla se nalaziti samo na severoistoku od Karpata, između Visle i gornjeg Dnjepra s rekom Desnom. U prilog tome, po mišljenju Romanskog, svedoči toponimika (*Pripjat* i *Desna* su neosporno slovenski hidronimi, dok je *Visla* keltski, a *Dnjepar* – iranski hidronim) kao i praslovenska leksika (čitav niz leksema govori o boravku u niziji s obiljem močvara i reka). U ranim izvorima Sloveni se nazivaju Venedima, ali nije isključeno da su Sloveni bili i Herodotovi Nevri [139].

Drugi bugarski naučnik I. Lekov (Леков И.) smatra da se slovenski jezik formirao i razvijao na široj teritoriji između Karpata na jugu i Baltičkog mora na severu, između Odre na zapadu i Dnjepra na istoku. On ističe da ta oblast nije imala jasne granice, već da su se one povremeno pomerale; data teritorija je mogla, sticajem istorijskih okolnosti, i da raste i da se smanjuje [140].

U naučnoj literaturi datog perioda postoji i ideja o poznijem formiranju Slovena. Češki arheolog E. Šimek (Šimek E.) tvrdi da istoriju Slovena treba početi računati tek od Tacitovih i Ptolomejevih Veneda, dok su živeli u međurečju Visle i Odre, uz povezivanje s njima sinhrone arheološke kulture ovog regiona. Prethodne kulture, a posebno lužičku, ne treba svrstavati u slovenske: njihov nosilac bilo je još uvek neslovensko stanovništvo [141].

U sovjetskoj nauci dvadesetih i tridesetih godina vladale su gloto- i etnogenetske postavke koje su se temeljile na tezama jafetske teorije N. J. Mara (Марр Н. Я.). Kao primer takvih konstrukcija navedimo radove lingviste L. P. Jakubinskog (Якубинский Л. П.) [142]. On je tvrdio da se praslovenski dijalekat, kao i drugi drevni indoevropski dijalekti, formirao kao rezultat ukrštanja jednog od „protoindoevropskih" dijalekata s jednim ili nekoliko nesrodnih dijalekata. Ovaj proces Jakubinski je smestio u

epohu nastanka rodovskog uređenja, kada je egzogamno pleme prelazilo u rodovsko. Period formiranja rodovskih plemena, po Jakubinskom, odlikuje se velikim premeštanjima stanovništva, što je rezultiralo nastankom jedinstvenog praslovenskog dijalekta.

Pod uticajem Marove teorije nastajali su i istoriografski radovi, među kojima možemo navesti knjige i članke N. S. Deržavina (Державин Н. С.), M. I. Artamonova (Артамонов М. И.), P. N. Tretjakova (Третьяков П. Н.) i A. D. Udaljcova (Удальцов А. Д.). Po Deržavinu, Sloveni su se kao poseban narod formirali na osnovi nekoliko drevnih plemena koja su naseljavala Evropu, uključujući Kimerijce, Skite, Sarmate, Gote [143]. Artamonov je pisao da su plemena na jafetovskom nivou, koja su potom postala slovenska, bili Venedi, Lugijci, deo Dačana, nastanjeni u Srednjem i Gornjem Podnjeprovlju [144]. Udaljcov je tvrdio da se nastanak Slovena odvijao na prostorima Evrope koji su obuhvatali basene Odre, Visle, Dnjepra, srednjeg i donjeg Dunava, gornji tok Volge i Oke, predele odavno naseljene Ilirima, Tračanima, Venetima, Skolotima (Skitima) i Sarmatima – koji su bili delom Jafetidi, a delom Indoevropljani. Proces nastanka Slovena na velikoj teritoriji odvijao se neravnomerno. Prvo se formiralo jezgro Slovena u istočnoj Evropi – autohtono zemljoradničko stanovništvo Herodotove epohe (Skoloti, Nevri i deo Alazona) je putem dugotrajnog ukrštanja i akulturacije oko II veka naše ere obrazovalo osnovu Slovena. Ovo jezgro se vremenom pretvorilo u Istočne Slovene, a paralelno s tim su, kao rezultat širenja teritorije ka zapadu prema Visli i ka jugu prema Dunavu, u uslovima ukrštanja s Lugijima i iliro-tračanskim plemenima, počeli da se formiraju i Zapadni i Južni Sloveni [145]. S pozicija Marove jafetske teorije napisana je i knjiga P. N. Tretjakova [146].

Nakon kritike Marove teorije, prve hipoteze sovjetskih arheologa o slovenskoj etnogenezi oslanjale su se na tada dominantne teorije poljskih naučnika, uključujući u drevne slovenske zemlje i regione u sastavu SSSR-a, mada nikakve činjenice nisu išle u prilog tome. Tako je M. I. Artamonov pripisao Slovenima ne samo lužičku, primorsku i pševorsku kulturu Poljske već i skitske kulture šumskog i stepskog Podnjeprovlja. Herodotovi Nevri, Budini i Geloni slovili su za Slovene. Kasnije su Sloveni na toj teritoriji predstavljeni zarubinjeckom i černjahovskom kulturom. Artamonov iznosi mišljenje da je slovenski jezik i u slivu Visle i u slivu Dnjepra postojao već krajem eneolita i početkom bronzanog doba [147].

U skladu s učenjem P. N. Tretjakova, Protosloveni, zajedno s Protogermanima i Protobaltima, čine kulturu šnur keramike s kraja III – početka II milenijuma pre naše ere. U bronzano doba glavnina slovenskih plemena obuhvata prostor koji uključuje areal lužičke i tšinjecko-komarovske kulture. U I milenijumu pre naše ere Slovenima pripada lužička kultura, sve skitske kulture šumsko-stepskog Podnjeprovlja, kao i one severnije – u gornjem slivu Dnjepra i juhnovska. Još kasnije Sloveni su bili nosioci pševorske, zarubinjecke i černjahovske kulture, a nastanjivali su i šumske oblasti istočne Evrope – pripisuju im se drevne skupine u gornjem toku Dnjepra i Jaroslavskog Povoložja, poput gradišta Bereznjaki [148].

Danas te shematske postavke imaju čisto istoriografski značaj. Pristizanjem novog arheološkog materijala temeljito su prerađene, pa i od svojih autora. Tako je P. N. Tretjakov i dalje podržavao tezu A. Gardavskog o plemenima tšinjecke kulture kao osnovi slovenstva, ali je dopuštao mogućnost da se izlaganje istorije Slovena počne od pševorske i zarubinjecke kulture. Osnovnu ulogu u istoriji ranoslovenskih plemena na teritoriji istočne Evrope dodelio je zarubinjeckoj kulturi. Dozarubinjecko stanovništvo srednjeg Podnjeprovlja, kao i gornjodnjeparsko stanovništvo ranog gvozdenog doba te pripadnici černjahovske kulture bili su isključeni iz slovenske etnogeneze. Po Tretjakovu, zarubinjecko stanovništvo se na razmeđu era preselilo ka severu i severoistoku, gde se stvaraju poznozarubinjecke kulture, koje su postale osnova narednih slovenskih kultura – kijevske i kločinske. Raseljavanje poznozarubinjecke populacije ka jugu, gde je bila nekadašnja černjahovska teritorija, rezultiralo je slovenskim skupinama penkovskog tipa [149].

Na kraju opisa ovog perioda izučavanja slovenske etnogeneze valja primetiti da su istraživači spoznavali nužnost publikovanja pisanih spomenika iz istorije Starih Slovena, te su takva izdanja ugledala svetlost dana u mnogim zemljama [150].

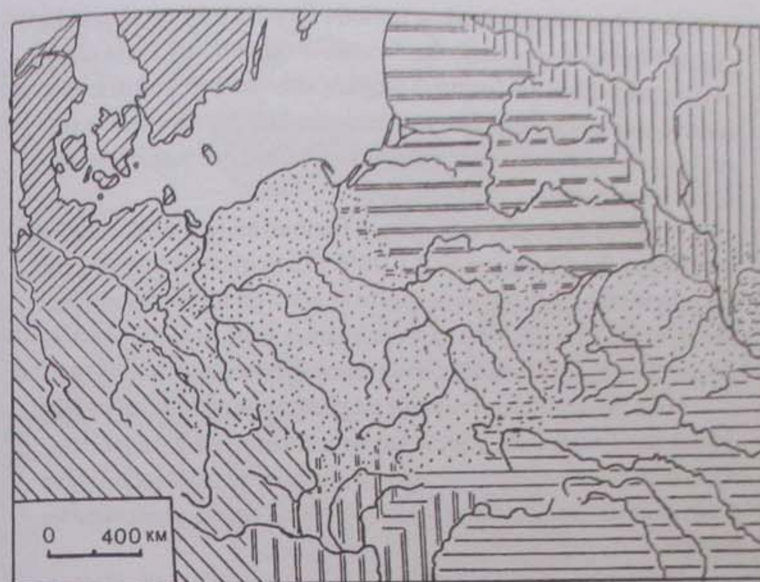
POSLEDNJE DECENIJE XX VEKA

Ovaj period, pre svega, odlikuje šire i dublje korišćenje arheoloških materijala u sferi etnogeneze. Zahvaljujući stalnom i aktivnom popunjavanju arheološkog fonda izvora, proučavanje etnogeneze postaje sve argumentovanije. Arheologija i lingvistika postaju vodeće nauke u proučavanju slovenske etnogeneze. Važni su i dometi filologije, kao i rešavanje mnogih pitanja glotogeneze i etnogeneze Slovena. Osim fundamentalnih dela, u ovom periodu publikovano je mnogo radova u kojima se izlažu hipoteze zasnovane na pojedinačnim naučnim činjenicama, uz zanemarivanje mnoštva ostalih, koje otvoreno protivureče predloženim postavkama.

U zavisnosti od ove ili one lokalizacije slovenske prapostojbine, istraživanja ovog perioda možemo podeliti na nekoliko grupa.

Pre svega treba pomenuti istraživanja u kojima se slovenska prapostojbina određuje u širokim granicama od Odre do Dnjepra, onako kako je to činio, recimo, Niderle; praslovensko zajedništvo se ovde smešta u duboku prošlost.

Poljski arheolog V. Henzel (Hensel W.) posvetio se izučavanju slovenske etnogeneze još sredinom pedesetih godina [151] i tom materijom se bavio tokom tri naredne decenije [152]. Po njegovim postavkama, u III i II milenijumu pre n. e. postojala je balto-slovenska zajednica, koja je zauzimala prostor od obale Baltičkog mora i basena Visle na zapadu do srednjeg Podnjeprovlja na istoku. Balto-Slovenima pripadala je žucevska, zlota i srednjodnjeprovska kultura šnurt keramike. Naučnik budućim Slovenima (Protoslovenima) pripisuje južne delove te teritorije. U svojim ranim radovima Henzel pretpostavlja da nastanak Praslovena odgovara obrazovanju lužičke kulture oko 1400. godine pre naše ere. Neko vreme je kristalizaciju Slovena povezivao s periodom tšinjecke kulture. Potom se priklonio mišljenju da su Prasloveni nastali između 900. i 700. godine pre naše ere u uslovima međusobnog uticaja protoslovenskih plemena, koja su činila deo balto-slovenske zajednice, i Ilira, odnosno plemena lužičke kulture. Taj proces se odvijao u međurečju Visle i Odre i Pripjatskom Polesju (slika 9).

slika 9. Prasloveni i njihovi susedi oko 1000. godine p. n. e. po V. Henzelu
а – *Prasloveni;* б – *Pragermani;* в – *Prakelti;* г – *Prabalti;* д – *Iliro-Veneti;*
е – *Pratračani;* ж – *Ugro-Finci;*
з–н – *oblasti međusobnog prožimanja Praslovena i drugih naroda:*
з – *Pragermana;* и – *Prakelta;* к – *Iliro-Veneta;* л – *Pratračana;*
м – *Prabalta;* н – *Ugro-Finaca*

V. Henzel je prepostavljao da nije uvek moguće poistovetiti kulture s etnosima. Tako su, na teritoriji lužičke kulture, u različito vreme živeli Iliri, Sloveni, Kelti i Germani. Nije pridavao veću važnost odustvu ili prisustvu genetskih veza među kulturama. Važnijim mu se činilo to što su Sloveni u davnoj prošlosti, po nalazima lingvista, živeli u susedstvu i kontaktirali s Germanima, Keltima, Ilirima, Tračanima, Irancima i Baltima. U međuprostoru između tih etnosa – između Odre i srednjeg Dnjepra – i treba lokalizovati drevne slovenske zemlje.

Na razmeđu era Sloveni su, po Henzelu, bili plemena ševorske, oksivske i zarubinjecke kulture. Nije isključeno da su u arealu ovih kultura živela i neslovenska plemena. Na osnovu ove

tri kulture latenskog i rimskog perioda formirale su se slovenske skupine ranog srednjovekovlja. Učenja ovog naučnika o etnogenezi ne predviđaju analizu veza između arheoloških kultura. Slovenstvo pševorske, oksivske i zarubinjecke kulture zapravo se priznaje apriorno. Arheološki podaci se, tako, koriste samo kao ilustrativni materijal.

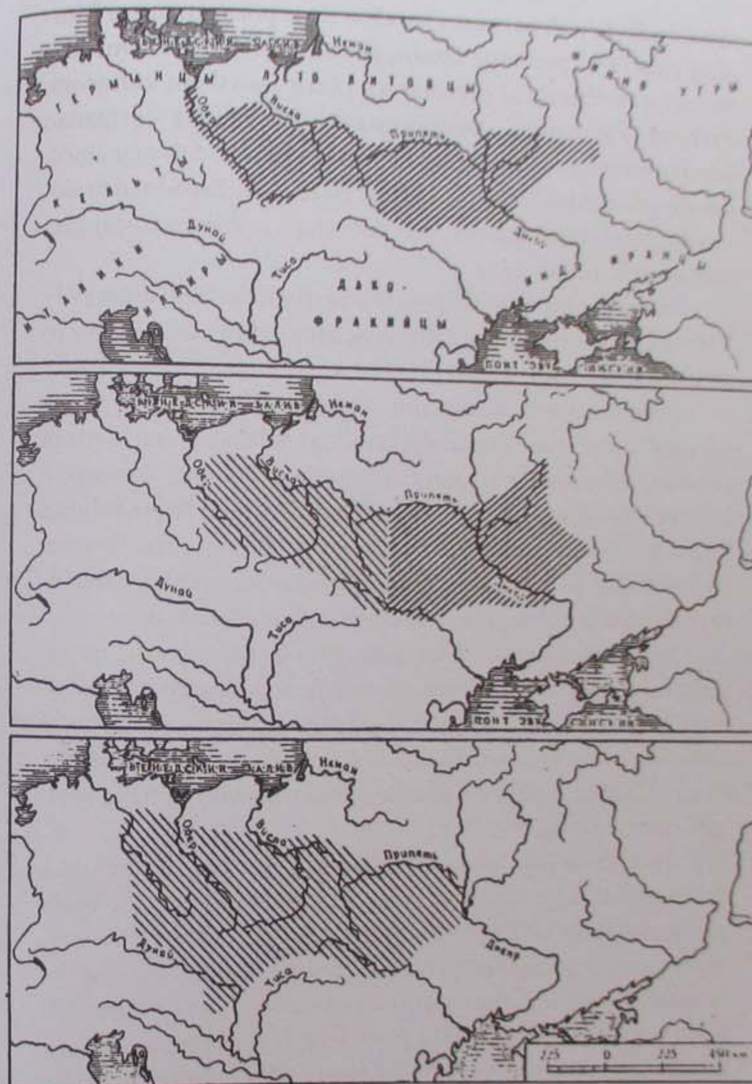
Problem slovenske etnogeneze razmatran je u nizu radova B. A. Ribakova (Рыбаков Б. А.) [153]. On negira retrospektivni metod istraživanja etnogeneze, pošto se tako, po njegovom mišljenju, ignoriše skokovitost u razvoju kultura koja se javlja u određenim etapama i ne uzima u obzir uticaj razvijenijih civilizacija.

Postavke Ribakova počivaju na pretpostavci da je slovenski etnos tokom dve hiljade godina bio koncentrisan na jednoj teritoriji i da su tek u ranom srednjovekovlju Sloveni počeli da izlaze izvan granica svog drevnog areala, naselivši široka prostranstva Evrope.

Početak istorije Slovena Ribakov (sledeći lingvistu B. V. Gornunga [Горнунг Б. В.]) vezuje za XV vek pre naše ere i izdvaja nekoliko etapa. Prva je povezana sa tšinjecko-komarovskom kulturom (XV–XIII vek pre naše ere). Oblast njenog rasprostiranja, po Ribakovu, predstavlja „mesto gde su se Prasloveni prvi put odvojili i objedinili, odnosno formirali... Tu oblast možemo označiti pomalo maglovitom rečju ‘pradomovina’ [154]. Areal tšinjecko-komarovske kulture se pak prostirao od Odre na zapadu do levog priobalja srednjeg Podnjeprovlja na istoku (slika 10).

Druga etapa etnogeneze Slovena odvija se, po Ribakovu, u periodu XII–III vek pre naše ere i nazvana je „lužičko-skitskom“. Sloveni tog vremena predstavljeni su nekolikim različitim kulturama – lužičkom te (šumsko-stepskim) belogrudovskom, černoleskom i skitskom. Analiza Herodotovih podataka navela je Ribakova na ideju da su pripadnici skitskih šumsko-stepskih kultura srednjeg Podnjeprovlja, koji su se, za razliku od Skita-nomada, bavili zemljoradnjom, bili Sloveni, objedinjeni u savez pod imenom *Skoloti*.

Propast lužičke i skitske kulture dovela je do uspostavljanja slovenskog jedinstva – nastupila je treća etapa istorije Praslovena (II vek pre naše ere – II vek naše ere), koju predstavljaju međusobno bliske pševorska i zarubinjecka kultura. Četvrta etapa se

slika 10. Drevni slovenski areali po B. A. Ribakovu
A – prvobitno izdvajanje Slovena (XV–XIII vek p. n. e.);
Б – Sloveni na prelazu iz stare u novu eru;
B – deo slovenskog sveta u periodu od V do VII veka n. e.

datuje u II–IV vek naše ere i karakteriše je pojačani uticaj Rimskog carstva na periferne zemlje, gde su živeli Sloveni. Oni su u to vreme predstavljeni ševorskom i černjahovskom kulturom. Pri tome je Slovenima – potomcima skitskih Skolota – pripadao šumsko-stepski deo areala černjahovske kulture, dok su u „moldavsko-primorskoj" zoni ove kulture živeli Goti. Zapadni deo slovenske prapostojbine trpeo je u ovoj etapi primetan uticaj germanskih plemena.

Peta etapa već pripada početku srednjovekovnog doba (VI–VII vek), kada se posle pada Rimskog carstva slovensko jedinstvo obnavlja.

Pripadnost svih nabrojanih arheoloških kultura Slovenima Ribakov tumači time što njihovi areali pripadaju jednom te istom prostoru od Odre do Dnjepra. Teritorija nepobitno slovenskih kultura VI–VII veka, ističe Ribakov, u velikoj meri se podudara s regionima ranijih kultura te, znači, i njih treba svrstati u Slovene. Po svoj prilici bi tu tezu o stabilnosti teritorije naseljene Slovenima tokom dva milenijuma trebalo pouzdano dokazati.

Teritoriju severno od Karpata, između basena Visle na zapadu i srednjeg toka Dnjepra na istoku, za slovensku prapostojbinu je smatrao slovački arheolog J. Ajsner (Eisner J.). Pošto se venedska kultura (pševorska i oksivska) razvila na osnovu lužičke, ovu poslednju, u delu u kojem je prešla u venedsku, treba smatrati slovenskom [155].

Po tezama japanskog naučnika M. Šimizua (Shimizu M.), Protosloveni, koje možemo nazvati i Balto-Slovenima, u epohi neolita nastanjivali su plodno zemljište od sliva Odre i Visle na zapadu do sliva Dnjepra na istoku. To je bilo zemljoradničko stanovništvo, koje je činilo severni deo areala kulture linearno-trakaste keramike. Krajem III i početkom II milenijuma pre naše ere region Protoslovena se premestio na teritoriju između istočnog priobalja Baltika i gornjeg toka Dnjepra i Dona, dok su im susedi u šumskoj zoni bili Ugro-Finci. Lužička kultura je bila praslovenska. Pošto je nestala kao posledica napada Skita, na njenim ostacima u regionu između Baltičkog mora i Karpata formira se venedska kultura, koja je funkcionisala i u prvim vekovima naše ere, kada su Sloveno-Venedi zabeleženi u pisanim spomenicima [156].

Šezdesetih godina sovjetski lingvisti su uložili mnogo truda u potvrđivanje srednjodnjeprovske prapostojbine Slovena. Kritički razmotrivši i odbacivši teze A. A. Šahmatova, J. Kostrževskog i Ler-Splavinjskog, S. B. Bernštajn (Бернштейн С. Б.) je tvrdio da se najranija slovenska teritorija prostirala južnije od reke Pripjat, između Visle i srednjeg toka Dnjepra. Pripjat je predstavljao drevnu i postojanu granicu između Slovena i Balta. Formiranje praslovenskog jezika, koje je bilo rezultat raspada balto-slovenske zajednice, Bernštajn smešta u sredinu I milenijuma pre naše ere. Poričući slovenstvo pripadnika lužičke kulture, naučnik pretpostavlja da je od svih „poznatih drevnih arheoloških kultura neosporno slovenska bila pševorska i njoj savremena i veoma bliska zarubinjecka kultura" [157].

Istraživanje F. P. Filina (Филин Ф. П.) zasnovano je isključivo na lingvističkim činjenicama, pošto je on negirao mogućnosti arheologije u izučavanju procesa etnogeneze [158]. Na osnovu praslovenske leksike, Filin tvrdi da je prapostojbina Slovena bila udaljena od mora i planina, u ravničarskoj šumskoj zoni, bogatoj močvarama i jezerima. Pošto je takav predeo svojstven mnogim oblastima Evrope, Filin je za lokalizaciju ranih Slovena koristio botaničku argumentaciju J. Rostafinjskog, dopunivši je novim primerima. Slovenskom teritorijom na razmeđu era on, tako, smatra oblast između Zapadnog Buga i srednjeg Dnjepra. Reći gde se prostirala prapostojbina u dubljoj prošlosti nije moguće na osnovu lingvističkih podataka.

Ovaj zaključak je Filin zastupao i u svojim potonjim radovima [159]. Tvrdio je da je na osnovu leksičkih pozajmica, botaničke i faunističke terminologije moguće odrediti oblast naseljenu Slovenima početkom naše ere. To je bilo, po njemu, srednje Podnjeprovlje zajedno sa zapadnijim zemljama koje su se graničile s njim.

Našu pažnju zavređuje i periodizacija razvoja jezika Praslovena koju je predložio Filin [160]. Poput mnogih savremenih lingvista, on negira hipotezu o postojanju balto-slovenskog jezika u prošlosti, smatrajući da su preci Slovena i preci Balta dugo bili u kontaktu, ne slivajući se u jedinstvenu celinu u jezičkom pogledu. Vreme formiranja praslovenskog jezika naučnik je smestio u I milenijum pre naše ere. U svojoj evoluciji taj jezik je prošao kroz tri značajne etape.

Prva etapa (do kraja I milenijuma pre naše ere) predstavlja početni stadijum formiranja osnove slovenskog jezičkog sistema. U to vreme jezik Slovena tek što je počeo da se samostalno razvija, postepeno gradeći svoj sistem, različit od drugih jezika.

Na sledećoj, srednjoj etapi (od kraja I milenijuma pre naše ere do III–IV veka naše ere) u praslovenskom jeziku se odvijaju važne promene u fonetici (palatalizacija suglasnika, nestanak nekih diftonga, jednačenje suglasnika, gubljenje suglasnika na kraju reči), evoluira mu gramatički sklop, razvija se dijalekatska diferencijacija.

Pozna etapa (V–VII vek naše ere) poklapa se s početkom širokog raseljavanja Slovena, što je rezultiralo podelom jedinstvenog jezika na posebne slovenske jezike. Jezičko jedinstvo Slovena u to vreme je još postojalo, mada su se na raznim mestima slovenskog areala pojavili uslovi za nastanak posebnih jezičkih grupa.

Ova periodizacija po mnogo čemu odgovara etapama istorijskog razvoja ranih Slovena, koji smo, na osnovu najnovijih arheoloških činjenica, namerni rekonstruisati, te ćemo se navedenoj periodizaciji još ne jednom vraćati.

Zanimljiva hipoteza o etnogenezi Protoslovena pripada B. V. Gornungu [161]. On smatra da su se krajem IV i u prvoj polovini III milenijuma pre naše ere. Indoevropljani podelili na dve dijalekatske zone – staru severozapadnu i staru jugoistočnu. Protosloveni, to jest plemena od kojih su kasnije nastali Sloveni, bili su u sastavu druge zone i dodirivali su se s precima Anadolaca, s Prototoharima, s budućim Dako-Mezijcima i s Tračanima. Gornung je Protoslovene tog doba video među stanovnicima srednje etape tripoljske kulture, koji su živeli u međurečju Dnjepra i Dnjestra.

Na razmeđu III i II milenijuma pre naše ere u dijalekatskom derivatu Indoevropljana desile su se važne promene – Protosloveni su prodrli u severozapadnu zonu, gde je počelo njihovo jezičko zbližavanje s Protobaltima i Protogermanima. Uskoro su se Protobalti s Prototoharima pomerili ka istoku i zajedno s Protoslovenima formirali poseban istočni ogranak severozapadne dijalekatske zone. Protosloveni tog doba živeli su u međurečju gornje Visle i Dnjepra (tšinjecka i komarovska kultura). Negde oko I milenijuma pre naše ere iz ove dijalekatske grupe Indoevropljana obrazovali su se Sloveni.

Čitava shema istorijskog razvoja od Protoslovena ka Slovenima zasnivala se na hipotetičkim jezičkim podacima, dok je arheološki materijal služio samo kao ilustrativna pozadina.

Koncepciju balto-slovenskog jedinstva Gornung je smatrao fikcijom, pretpostavljajući da je mnoštvo sličnosti koje se javljaju u slovenskom i baltskom jeziku uslovljeno susedskim uticajem tih etnosa. Naučnik tvrdi, pri tome, da su prvobitno Sloveni kontaktirali samo s precima Prusa, Jatvjaga i Galinda, čineći s njima zajedničku etnolingvističku sferu, i da su se tek potom sreli s precima Litvanaca i Letonaca, formirajući sekundarnu zajednicu.

Ideju o srednjodnjeprovskom poreklu Slovena zastupali su i mnogi arheolozi. Tako je A. I. Terenoškin (Тереножкин А. И.), koristeći se nekim lingvističko-botaničkim i hidronimskim podacima, sadržanim u radovima lingvista, video Praslovene I milenijuma pre naše ere u zemljoradničko-stočarskom stanovništvu, koje je živelo u šumama i stepama između Dnjepra i Dnjestra i bilo poznato po spomenicima grudovske, černoleske i skitomorfne kulture [162].

Etničku istoriju ranih Slovena veoma originalno izlaže ukrajinski istraživač V. P. Petrov (Петров В. П.) [163]. On počinje od tripoljske kulture, mada napominje da jezička pripadnost njenih nosilaca ostaje nepoznata. Pozivajući se na radove V. V. Hvojke (Хвойка В. В.), Petrov pretpostavlja da se od tripoljskog doba sve do istorijske epohe na teritoriji Ukrajine zapaža neprekidan razvoj zemljoradnje, što daje osnova da se tripoljsko stanovništvo smatra protoslovenskim. Potom su se na severnom primorju Crnog mora smenjivale mnoge arheološke kulture, a menjao se i jezik. U ranom gvozdenom dobu tu su živeli Skiti koji, po Petrovu, nisu bili Iranci, već posebna indoevropska jezička grupa. U zarubinjeckoj etapi jezik Skita-Borisfenita se modernizovao u slovenski, mada je još u černjahovsko doba to bio jezik koji se ne može poistovetiti s jezikom srednjovekovnih Slovena.

Ostaje neobjašnjivo zašto je istorija Protoslovena i rana istorija Slovena ograničena na teritoriju Ukrajine. Neprekinuti razvoj zemljoradničke kulture uočava se u mnogim regionima srednje i istočne Evrope. Lingvistički i istorijski materijal koji navodi Petrov ne potvrđuje prikazanu sliku slovenske etnogeneze, ne konkretizuje je.

Po pretpostavkama M. Gimbutas (Gimbutas M.), Sloveni su počeli svoj život u arealu između severnih Karpata i srednjeg Dnjepra. U prilog tome, po njenom mišljenju, svedoči raširenost slovenske hidronimike, kao i floristička i zemljoradnička leksika Slovena. Njihovi susedi na severu bili su Balti, na jugoistoku Iranci, na jugu – Tračani, na jugozapadu Iliri, a na zapadu – Germani. Formiranje slovenskog etnosa bilo je dugotrajan proces, i na osnovu arheologije naučnica izdvaja pet faza, počevši od kulture šnur keramike. Prve dve se odnose još na indoevropske Protoslovene. Tek na trećoj etapi, kada se formira belogrudovska kultura (1200–750 pre naše ere) može se govoriti o ranim Slovenima. Nadalje su slovenski etnos dosledno predstavljale černoleska, šumsko-stepska skitska i zarubinjecka kultura. Černjahovska kultura je bila formacija uslovljena vladavinom Gota, ali su pretežan deo njenog stanovništva činili Sloveni. Tako su sve do početka epohe srednjovekovlja Sloveni živeli u šumsko-stepskoj Ukrajini i u jugoistočnom delu Poljske. Kretanje Huna, Bugara i Avara narušilo je njihov život i izazvalo široku migraciju [164].

Problem slovenske etnogeneze s arheološkog aspekta interesovao je nemačkog naučnika J. Hermana (Herrmann J.) [165]. Po njegovom viđenju, Sloveni su se formirali na desnom priobalju srednjeg Podnjeprovlja. Njihovu osnovu čine plemena tšinjecke kulture, a obrazovanje slovenskog etnosa odražava černolesku kulturu, koja se razvila u njenom okrilju. Dalja istorija Slovena, po mišljenju ovog arheologa, povezana je sa zarubinjeckom kulturom a delom i sa černjahovskom i pševorskom. U kasnorimskom periodu Sloveni su predstavljeni dobrodzenjskom, igolomeljskom, donjošleskom i prešovskom grupom pševorske kulture, kao i ripnjevskom grupom černjahovske kulture. Iz oblasti prostiranja ovih drevnih skupina u osvit srednjovekovlja počelo je široko raseljavanje Slovena, čiji rezultat je bilo obrazovanje novih slovenskih kultura.

Slovenstvo černoleske kulture, da i ne spominjemo prethodeće skupine, nije moguće obrazložiti arheološkim metodama. Nedavno je S. S. Berezanska (Березанская С. С.) pokazala da, po svim pokazateljima, černoleske grupacije pripadaju krugu međusobno srodnih tračanskih kultura, i njihovo obrazovanje je bilo uslovljeno migracijom stanovništva s jugozapada i zapada iz

areala tračanskih plemena [166]. Černoleska plemena nisu predstavljala prve Tračane u šumsko-stepskoj zoni levog priobalja Dnjepra. Još u XV veku pre naše ere prilikom obrazovanja komarovske kulture, odvijala se migracija tračkog stanovništva u ovu oblast, o čemu svedoče mnogi elementi te kulture, koje možemo uporediti s takvim verodostojno tračanskim kulturama kao što su kostišti i monteoru.

U poslednje vreme ukrajinski arheolozi, primetno popunivši fond izvora svojim aktivnim ekspedicijskim istraživanjima, oprezno prilaze problematici slovenske etnogeneze, započinjući svoje izlaganje istorije Slovena od poznolatenskog perioda. Po viđenju V. D. Barana (Баран В. Д.) formiranje ranosrednjovekovnih slovenskih kultura bilo je rezultat integracije nekoliko različitih kultura iz rimskog doba. Tako se praška kultura formirala na osnovu černjahovskih formacija gornjeg Podnjestrovlja i zapadnog Pobužja uz učešće elemenata pševorske i kijevske kulture, penkovska – u uslovima stapanja elemenata kijevske i delom černjahovske i nomadskih kultura, kočinska je ponikla iz uzajamnog dodira zarubinjeckih i kijevskih elemenata s baltičkim masivom. Baranov zaključak glasi da je vodeća uloga u nastanku kulturnih grupacija ranosrednjovekovnog slovenstva pripadala kijevskoj kulturi – kao naslednici zarubinjecke. Prvobitno je Baran pretpostavljao da su zapadnije delove Evrope, naime međurečje Visle i Odre, kao i podunavsku oblast, Sloveni naselili tek u VI–VII veku. Kasnije je dopuštao mogućnost samostalnog obrazovanja i razvitka praške kulture u oblasti Visle i Odre, ali nije konkretizovao rešavanje toga pitanja [167].

Nedavno je Baran, zajedno s arheolozima D. N. Kozakom (Козак Д. Н.) i R. V. Terpilovskim (Терпиловский Р. В.) [168] izložio celovitu koncepciju slovenske etnogeneze. Izlaganje rane istorije Slovena počinje od prvih vekova naše ere, kada su postali poznati antičkim autorima pod imenom Veneda i kada su, po tim autorima, naseljavali oblasti istočno od Visle. Arheološki su zastupljeni naseobinama i grobištima zarubinjecke i pševorske kulture volinskog regiona. Dalja geneza Slovena povezana je s poznozarubinjeckim i zubrickim skupinama, a preko njih posredno s kijevskom i delom černjahovske kulture, na osnovu kojih su se i

formirale pouzdano slovenske ranosrednjovekovne kulturne grupacije.

Zanimljiv pregled savremenog stanja izučavanja rane slovenske etnogeneze načinio je nemački arheolog K. V. Štrufe (Struve K. W.) [169], koji je početnu istoriju Slovena podelio na dva perioda. U prvoj etapi, po njegovom mišljenju, Sloveni se mogu izdvojiti samo hipotetično. Po svoj prilici, to su bili Nevri koje spominje Herodot, čije naseobine Štrufe lokalizuje, sledeći neke druge naučnike, u Severnu Bukovinu. Slovenska hidronimija koju je ovde uočio J. Udolf (Udolph J.), po Štrufeu, odgovara oblasti naseljenosti Nevra. Konkretna istorija Slovena može se pratiti od prvih vekova naše ere, kada ih antički izvori pominju pod imenom Venedi. Raspoloživi materijal, nastavlja Štrufe, svedoči o životu ovog etnosa istočno od Visle, te je sklon da u njega ubroji i zarubinjecku kulturu i deo pševorskih starina, lokalizovanih u gornjem toku Zapadnog Buga i Dnjestra. Černjahovska kultura odgovara gotskoj državi, koju su uništili Huni 375. godine. Među njenim nosiocima pojavljuju se Sarmati, Dačani, Germani; slovenski etnički element je diskutabilan. Oko 500. godine iz međurečja Visle i srednjeg Dnjepra počelo je široko raseljavanje Slovena, zabeleženo u istorijskim izvorima uz rasprostiranje praške i penjkovske keramike.

Problemu etnogeneze Slovena pažnju je posvetio i poljski istoričar H. Lovmjanjski (Łowmiański H.) u višetomnom delu *Poreklo Poljske* [170]. On se pridružuje onim naučnicima koji prapostojbinu Indoevropljana vide u crnomorskim, kaspijskim i kazahstanskim stepama. Odvojivši se od Indoevropljana, germano-balto-slovenska zajednica prvobitno se nastanila na srednjoj Volgi i donjoj Oki. Unutar te zajednice zapadnije zemlje su pripadale precima Germana, istočnije – precima Slovena, a središnje – precima Balta. Pojava Veneda na Visli, zabeležena u pisanim spomenicima iz prvih vekova naše ere, posledica je obrazovanja Slovena koji su se odvojili od pomenute zajednice. Venedi su, po Lovmjanjskom, naseljavali oblasti od Visle do srednjeg Dnjepra, dok su Baltima i Balto-Slovenima pripadala prostranstva severno od Slovena – basen Oke i zapadnije zemlje. Sloveni su bili etnički mešana tvorevina – formirali su se u uslovima uzajamnog uticaja Balto-Slovena sa staroevropskim (venetskim) etnosom.

Isključivo na osnovu lingvističkog materijala srednjodnjeprovsku prapostojbinu Slovena nastoji da obrazloži niz savremenih lingvista. Bugarski naučnik I. Duridanov (Дуриданов И.) tvrdi da se slovenska teritorija, gde se formirao praslovenski jezik, zacelo graničila s basenom Pripjata i okolnim oblastima jugoistočne Poljske [171].

Po etnogenetskim koncepcijama američkog naučnika Z. Golomba (Gołąb Z.) u periodu između 3000/2500. i 1000. godine pre naše ere postojala je prelazna balto-slovenska zajednica koja se hipotetički lokalizuje u basenu gornjeg Dona. Odatle su se Protosloveni i Protobalti postepeno premeštali u pravcu jugozapada. Prisne veze Protoslovena s Prabaltima vremenom su oslabile, i kao posledica toga, u oblastima Kijeva i Volinije formirali su se Prasloveni. Kasnije su se raselili do Visle, dok su njihovo napredovanje ka jugoistoku blokirali Skiti. Z. Golomb pretpostavlja rane jezičke i kulturne kontakte između Praslovena i kasnoindoevropskih grupa, pogotovo s Protoarijevcima, nešto kasnije s Irancima i centralnoevropskim (italo-keltskim) grupama [172].

Američki slavista H. Birnbaum (Birnbaum H.) u svojim proučavanjima prapostojbine Slovena presudnu ulogu dodeljuje lingvističkim činjenicama. Veoma kritički se odnosi prema koncepciji V. Manjčaka (Mańczak W.), o kojoj će biti reči u nastavku; oslanjajući se na balto-slovenske i sloveno-iranske jezičke odnose, zastupa koncepciju o „jugoistočnoj" prapostojbini Slovena. Smatrajući da su drevni Sloveni dugo živeli u susedstvu s Baltima i Irancima, on ih u ranom periodu lokalizuje u „oblast Ponta" između Karpata i srednjeg Dnjepra. To, po Birnbaumovom mišljenju, ne protivreči pouzdano utvrđenim ranim sloveno-germanskim jezičkim kontaktima [173].

Poljska naučnica H. Popovska-Taborska (Popowska-Taborska H.) nastoji da na lingvističkom materijalu dokaže da se slovenska prapostojbina nalazila u srednjodnjeprovsko-pripjatskom regionu, gde su Sloveni kontaktirali pre svega s Baltima na severu i s Irancima na jugu [174].

Kako se može videti, mnogi istraživači – i lingvisti, i arheolozi – zauzimaju se za lokalizaciju ranih Slovena u srednjodnjeprovsko-pripjatsku ili volinsko-srednjodnjeprovsku oblast. I pored toga ne možemo tvrditi da je to gledište najargumentovanije

ili najautoritativnije. Postoji dosta činjenica koje ne idu u prilog ovom rasprostranjenom mišljenju.

Beloruski lingvista V. V. Martinov (Мартынов В. В.) istraživao je najstarija sloveno-germanska jezička prožimanja, koja je vezao za sredinu I milenijuma pre naše ere [175]. To mu je dalo pouzdanu osnovu za lokalizaciju ranih Slovena u međurečje Visle i Odre – u susedstvu s najstarijim Germanima, pouzdano lociranim u donji tok Elbe i Jitland. Naravno, Martinovljeva koncepcija etnogeneze temelji se na analizi jezičkih činjenica ali, za razliku od mnogih lingvista, on se široko koristi i arheološkim podacima, doduše, samo u svojstvu ilustrativnog materijala. Martinov smatra da su preci Slovena u davnoj prošlosti činili deo pribaltičkog etnojezičkog masiva. Obrazovanje Protoslovena bilo je rezultat uticaja italskog superstrata na zapadni deo prabaltskih plemena. Martinov poistovećuje Protoslovene sa stanovništvom lužičke kulture. Sloveni nastaju nešto kasnije, u uslovima uzajamnog uticaja Protoslovena i masiva iranskog stanovništva koji prodire na teritoriju lužičke kulture, što će obeležiti njeno finale. Taj događaj Martinov vezuje za V vek pre naše ere. Od tog vremena počinje istorija autentičnog slovenskog jezika i etnosa [176].

Krajem sedamdesetih godina izložio sam svoju koncepciju porekla i rane istorije Slovena [177]. Moji zaključci, do kojih sam došao retrospektivnim metodom, zasnovani su na arheološkom materijalu. Za najraniju slovensku kulturu smatram kulturu zvonastih pehara u V–II pre naše ere, lokalizovanu u basenu Visle. Na njenom temelju se u periodu od kraja II veka pre naše ere formira ševorska kultura, na čiji postanak i razvoj bitno utiče infiltracija keltskih i germanskih plemena u slovenski areal, što je uslovilo njenu veliku raznorodnost. Na teritoriji pševorske kulture izdvajaju se dve oblasti, koje se razlikuju po pogrebnim obredima, grnčariji i predmetnom inventaru. Istočni, ili Vislenski region, pretežno se formirao na osnovu kulture zvonastih pogrebnih posuda i evoluciono se vezuje za ranosrednjovekovnu prašku kulturu. Ovde preovlađuje slovensko stanovništvo. U regionu Odre većinu stanovništva činili su Germani, mada je i tu bilo dosta i Slovena.

Černjahovska kultura je bila složena polietnička tvorevina. Izvesni doprinos pri njenom nastanku imalo je lokalno skitsko-sarmatsko stanovništvo, a u zapadnim delovima i Karpo-Dačani.

Važnu ulogu pri tome je imalo pševorsko stanovništvo, koje je dospelo u ove zemlje, a takođe i južne grupe zarubinjeckih plemena, koje su obrazovale jezgro nosilaca černjahovske kulture. Sloveni su bili dominantni u podolsko-dnjeprovskom regionu te kulture. Lokalno skito-sarmatsko stanovništvo se podvrglo postepenoj slovenizaciji, a kao posledica toga u jeziku, kulturi i verovanjima te grupacije Slovena ispoljio se iranski uticaj. To su bili Anti, zabeleženi u pisanim izvorima VI–VII veka. Na osnovi antskih nalaza formirala se penjkovska kultura ranog srednjovekovlja.

Dosledan pristalica zapadne prapostojbine Slovena je lingvista J. Nalepa (Nalepa J.) [178]. Po njegovoj koncepciji, indoevropska zajednica se lokalizuje u Evropi, približno na srednjem Dunavu. Nakon povlačenja lednika (oko razmeđa V i VI milenijuma pre naše ere) deo Indoevropljana se seli na sever. Taj severni indoevropski kompleks se vremenom raspada na tri dela: protoslovenski, protobaltički i treći, koji je ostavio hidronime na *-ara*. Nalepa ograničava protobalto-slovenski areal basenom Elbe na zapadu, obalom Baltičkog mora na severu i planinama srednje Evrope na jugu. On smatra da su u tom regionu tokom dužeg vremena živeli preci Slovena i Balta, nerazdeljeno ili u stadijumu početne diferencijacije. Konačno izdvajanje Slovena dogodilo se u basenu srednjeg i gornjeg toka Visle i u nekoliko zapadnijih zemalja, moguće je, sve do Elbe. Kao potvrdu ovih teza, Nalepa, sledeći J. Pokornog (Pokorny J.), navodi niz hipotetičnih slovено-keltskih paralela, uz navođenje podataka iz toponimije. Podnjeprovlje je, kako pouzdano svedoči hidronimika, bilo naseljeno plemenima Balta i Iranaca.

Lokalizaciju slovenske prapostojbine u međurečje Visle i Odre nastoji da argumentuje i poljski lingvista A. Manjčak [179]. On pridaje veliki značaj sloveno-germanskim i sloveno-baltskim jezičkim međuodnosima i s tim u vezi tvrdi da se nastanak slovenskog etnosa odvijao u regionu između Germana na zapadu i Balta na istoku.

Tamo lokalizuje rane Slovene i bugarska naučnica C. Romanska (Романска Ц.) [180]. Uočivši da su granice areala Starih Slovena tokom istorijskog razvoja trpele značajne promene, ona smatra da se o njihovom staništu sasvim određeno može govo-

riti tek od početka naše ere. A to su bile zemlje između Karpata i Baltičkog mora.

Poljski arheolog K. Godlovski (Godłowski K.) kategorički odriče mogućnost života Slovena u kulturama rimskih provincija. U potrazi za poreklom Slovena, nije toliko važno tipološko poređenje arheoloških odlika, koliko stepen socijalno-ekonomskog razvoja. Obrativši pažnju na jednostavnost i oskudnost inventara ranosrednjovekovnih kultura slovenskog stanovništva, na njihovu upadljivu primitivnost u poređenju sa pševorskom i černjahovskom kulturom, kao i na nerazvijenost socijalno-ekonomske strukture tog stanovništva, Godlovski tvrdi da ranosrednjovekovni Sloveni nisu mogli biti naslednici kultura rimskih provincija. Slovenske arheološke spomenike prve polovine I milenijuma naše ere s tim u vezi treba tražiti među arheološkim kulturama koje nije dotakla rimska civilizacija, u šumskim zonama istočne Evrope. Model ranosrednjovekovnih slovenskih kultura je po stepenu društveno-ekonomskog razvoja blizak stanovništvu gornjeg Podnjeprovlja prve polovine I milenijuma naše ere, koje je predstavljeno poznozarubinjeckim starinama i kijevskom kulturom.

Pševorsku i černjahovsku kulturu K. Godlovski definiše kao istočnogermanske. Tek u V veku, kada su Germani otišli iz severnog priobalja crnomorskih zemalja i iz međurečja Visle i Odre, počela je burna migracija Slovena iz gornjeg Podnjeprovlja na te opustele teritorije i dalje na zapad do Elbe, kao i u Podunavlje i na Balkansko poluostrvo. Preuzevši elemente lokalnih kultura, Sloveni su stvorili prašku i penkovsku kulturu. Nastanak tih kultura, po mišljenju Godlovskog, odgovara formiranju slovenske etničke zajednice [181].

Ovoj koncepciji dosta je blisko učenje peterburških arheologa D. A. Mačinskog (Мачинский Д. А.) i M. B. Ščukina (Щукин М. Б.). Ščukin ističe „strukturne različitosti" između pševorske i černjahovske kulture (koje odlikuje učestalost zdela) kao i ranosrednjovekovnih nesporno slovenskih kultura (koje odlikuje lonac) i tvrdi da su tim ranosrednjovekovnima starinama strukturno bliske starine šumske zone na istoku od basena Visle i na severu od Kijevske oblasti. Taj region, po Ščukinu, odgovara Tacitovim Venedima. Stanovništvo kijevske kulture, koje se ofor-

milo u prvoj polovini I milenijuma naše ere, još je bilo balto-slovensko. Tek posle najezde Huna formiraju se Sloveni, predstavljeni trima kulturama: koločinskom (u čijoj osnovi leži kijevska), penkovskom (koja je nastala iz kijevskih, černjahovskih i nomadskih elemenata); i praškom (zacelo na osnovu „bele poleske mrlje" gde još nisu pronađeni arheološki spomenici II–IV veka naše ere) [182].

D. A. Mačinski, na osnovu sopstvene interpretacije svedočenja antičkih pisanih spomenika, u Venetima antičkih autora prepoznaje stanovništvo šumske zone istočne Evrope, od srednjeg Ponjemenja na zapadu do gornjeg toka Oke i Psela na istoku. Ovde su živeli Sloveni, Balti i „Balto-Prasloveni"; pri tome je Slovenima pripadala kultura šrafirane keramike ranog gvozdenog doba, koja je, po uverenju Mačinskog, imala „zajednički oblik" s praškom kulturom ranog srednjovekovlja. U I milenijumu naše ere Sloveni se sele u Pripjatsko Polesje, gde postaju arheološki teško uhvatljivi: pripadala im je zona „arheološke praznine". Potom će se tu formirati praška kultura, a u njenom susedstvu na osnovu kijevske – penkovska [183].

Ukrajinska naučnica V. T. Kolomijec (Коломиец В. Т.) na osnovu geografske i etimološke analize nekih opšteslovenskih naziva riba lokalizuje slovensku pradomovinu na relativno maloj teritoriji – na sever od Pripjata i na jug od Zapadne Dvine, između Njemena i Dnjeprove pritoke Berezine. Tu je oko sredine I milenijuma pre naše ere, u uslovima prožimanja balto-slovenskih dijalekata, čiji nosioci su došli iz centralne Evrope, u kontaktu s lokalnim ugro-finskim supstratom, počeo da se formira praslovenski jezik [184].

Po učenju poljskog lingviste M. Rudnickog, pradomovina Slovena nalazila se na južnom priobalju Baltičkog mora, između reke Pregolje i zapadnih predela Meklenburga [185].

Radovi nemačkog naučnika J. Udolfa nesumnjivo predstavljaju veliki doprinos izučavanju slovenske hidronimike i, samim tim, stare istorije Slovena [186]. Slovenske nazive Udolf posmatra u vezi s problematikom ilirskih, tračanskih i dačanskih hidronima i toponima. Međutim, mogućnosti onomastike u proučavanju slovenske etnogeneze su ograničene. Polazeći od hidronimskih podataka, Udolf lokalizuje slovensku pradomovinu na severnom

predgorju Kavkaza (od Tatri na zapadu do Bukovine na istoku) odnosno u istorijskoj Galiciji. Vreme boravka Slovena u tom regionu Udolf procenjuje na 500. godinu naše ere. On veoma zanimljivo rekonstruiše naredne migracije Slovena na istok prema Dnjepru, nizvodno niz Vislu i Odru, kao i na jug preko Karpatskih planina.

Najbliži njegovim gledištima su pogledi bečkog naučnika A. Pleterskog (Pleterski A.) [187]. On pre svega ističe da Sloveni, poput većine drugih naroda srednjovekovne Evrope, čine homogeni etnos, sastavljen iz različitih etničkih grupa. Pradomovinu Slovena Pleterski lokalizuje u gornjem toku Dnjestra i Pruta, gde se, po njegovom mišljenju, začela praška kultura ranog srednjovekovlja. Opisujući ranije arheološke kulture – lužičku, pševorsku, zarubinjecku, černjahovsku, lipicku, karpatskih kurgana i kijevsku – Ludolf se poziva na različita mišljenja koja postoje u literaturi povodom etničke pripadnosti njihovih nosilaca i smatra da su preci Slovena bili među stanovništvom navedenih kultura.

Češki arheolog Z. Vanja (Váňa Z.) takođe smatra da je istoriju Slovena moguće započeti tek od VI veka naše ere. Pri tome se poziva na mišljenja lingvista koji pišu o poznom nastanku praslovenskog jezika. Tome su prethodili, po mišljenju naučnika, procesi integracije Slovena i njihovog jezika u balto-germano-slovenskoj sferi. Formiranje slovenskog etnosa odvijalo se na mestu dodira triju arheoloških kultura – istočnog dela pševorske, severozapadnog dela černjahovske i južnog dela zarubinjecke kulture. Nijednu od tih kultura ne možemo smatrati slovenskom. Tek nakon završetka integracionog procesa, koji odgovara finalu navedenih kultura i obrazovanju ranosrednjovekovnih formacija, možemo konkretnije govoriti o nastanku slovenskog etnosa s njegovim samostalnim jezikom [188].

Pomenimo i mišljenje nemačkog lingviste V. P. Šmida (Schmid W. P.) koji na osnovu leksičkog i onomastičkog materijala pretpostavlja da areal, koji istraživači obično označuju kao slovensku prapostojbinu, predstavlja novu teritoriju, na koju su budući Sloveni došli iz regiona koji je potom naseljen Baltima [189].

Veoma su značajna istraživanja problematike slovenske etnogeneze O. N. Trubačova (Трубачев О. Н.), izložena u seriji članaka i potom uopštena u monografiji [190]. Ova istraživanja se

temelje na jezičkom, pre svega etimološkom i onomastičkom materijalu, ali dotiču se i elemenata kulture. Trubačov zastupa tezu o formiranju i drevnim naseobinama Indoevropljana u Evropi. Tvrdi da se praslovenski jezik formirao neposredno iz indoevropskog, nakon prelaznog balto-slovenskog stadijuma, i vezuje taj proces za III–II milenijum pre naše ere. Najstariji region Slovena bilo je srednje Podunavlje. Ovde su Sloveni imali kontakte s Praitalicima, a na istoku s Ilirima. Neki jezički elementi ukazuju i na njihove veze s Keltima (slika 11).

Široka migracija Kelta u istočnom pravcu nagnala je deo Slovena da se sele severnije od Karpata, i kao posledica toga zauzeli su Povislenje. Tu su stupili u kontakt s Germanima. Za isti period se vezuje početak kontakata Slovena sa iranojezičkim stanovništvom Severne obale Crnog mora i indoarijskim grupama, koje su ulazile u sastav Velike Skitije. U drugoj polovini II milenijuma pre naše ere uspostavljaju se tesne veze između Slovena i Balta, što se odrazilo kroz mnogobrojne podudarnosti u oblasti fonologije, gramatičke strukture i rečničkog fonda.

Na osnovu toponimskih podataka Trubačov nastoji da pokaže da je Panonija bila slovenska zemlja od najstarije prošlosti i da je to i ostala sve do dolaska Mađara. Drugim rečima, Sloveni su potekli otuda otkuda ih izvode stari ruski letopisi.

Trubačov razmatra i neka metodološka pitanja slovenske etnogeneze. Pojam starog jezičkog jedinstva rasprostranjen u nauci – on smatra fikcijom. Jezičke evolucije nisu obavezno značile razvoj od jezičkog jedinstva prema raznovrsnosti; one su uključivale i konvergentne procese, odnosno objedinjavanje i slivanje ranije različitih jezika i dijalekata. Trubačov smatra da je praslovenski jezik još na ranom stadijumu bio dijalekatski izdiferenciran.

Zadržavajući se na metodološkoj osnovi pojma prapostojbine, Trubačov tvrdi da je to zapravo radni termin za označavanje najstarijeg regiona naseljenosti ovoga ili onoga etnosa. Pojam prapostojbine uključuje i koncepciju osvajanja tuđih zemalja (vojno zaposedanje srednjodunavske pradomovine od strane Mađara). Trubačov kritikuje identifikovanje regiona „čistih" toponima i hidronima s najstarijom naseljenošću etničkih grupacija. Sever-

slika 11. Lokalizacija Slovena u dalekoj prošlosti po O. N. Trubačovu
1 – III milenijum p. n. e.
2 – II milenijum p. n. e.

slika 11. (nastavak)
3 – prva polovina I milenijuma p. n. e.
4 – druga polovina I milenijuma p. n. e.

no Prikarpatje, gde J. Udolf lokalizuje slovensku prapostojbinu, smatra jednom od oblasti naseljenih Slovenima.

U Trubačovljevim radovima ima mnogo zanimljivih opaski i zapažanja, koji imaju suštinski značaj za problem slovenske etnogeneze [191].

Problem nastanka i razvoja etničke samosvesti Slovena i posebnih slovenskih naroda detaljno je razmotren u monografiji koja je posvećena ovoj tematici [192]. Istraživanje se temelji na podacima iz pisanih spomenika, te se ono hronološki tiče uglavnom ranosrednjovekovne istorije slovenstva.

Pregled najsvežijih naučnih koncepcija iz oblasti slovenske etnogeneze sadrži knjiga nemačkog istoričara K. Gerkea (Goehrke C.), posvećena ranoj istoriji Istočnih Slovena [193].

U zaključku treba primetiti da su pitanja etnogeneze, glotogeneze i rane istorije Slovena u sferi prvorazrednog interesovanja međunarodnih slavističkih kongresa i naučnih skupova o slovenskoj arheologiji, u čijim publikacijama možemo sresti mnoga specifična rešenja, zapažanja i pretpostavke koje ovaj naš rad nije obuhvatio [194].

Najzad, ne mogu da ne spomenem novu publikaciju istorijskih saznanja o ranim Slovenima, koju potpisuje grupa slavista [195].

BIBLIOGRAFIJA

1 U naučnoj literaturi postoji i mišljenje da je etnonim *Venedi* staro ime za Slovene (Gołąb Z. Veneti/Venedi – „The oldest name of the Slavs" // *The journal of Indo-European Studies.* 1975. № 3. S. 326–336).

2 Herodot spominje pleme Eneta (Геродот. *История в девяти книгах.* Lenjingrad, 1972. S. 240, 241). Neki naučnici su izneli pretpostavku da je naziv *Eneti* iskvareno ime Veneta, i zato su ih poistovećivali sa Slovenima. Međutim, iz Herodotovog teksta je sasvim očigledno da tu nije reč o Venedima Evropske Sarmatije, već o Venetima, narodu koji je živeo na severnom Jadranu.

3 *Свод древнейших письменных известий о славянах.* Москва, 1991. Т. 1. С. 25.

4 Корнелий Тацит. *Сочинения в двух томах.* Ленинград, 1969. Т. 1. С. 372, 373.

5 Клавдий Птоломей. „Географическое руководство" // Латышев В. В. *Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе,* Санкт-Петербург, 1893. Т. 1, Вып. 1, С. 231.

6 *Die Peutingerishe Tafel oder Weltkarte des Castorius, mit kurzer Erklärung, 18 Kartenskizzen der überlieferten römischen Reisewege aller Länder und der 4 Meter langer Karte in Facsimile neu hrsg.* von K. Miller. Stuttgart, 1916.

7 Иордан. „О происхождении и деянии гетов". *Getica.* Вступительная статья, перевод, комментарий Е. Ч. Скржинской. Москва, 1960. С. 219.

8 Łowmiański H. *Początki Polski.* Warszawa, 1964. T. 1. S. 183; *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.* Москва, 1982. С. 13.

9 Иордан. *О происхождении и деяниях гетов...*

10 Isto S. 71, 72, 90.

11 Isto S. 71

12 *Повесть временных лет.* Ч. 1. Москва; Ленинград, 1950. С. 11.

13 Boguchwali. „Chronica Polonica" // *Monumenta Poloniae Historica.* Nov. ser. Kraków, 1952. T. 2.

14 „Magistri Vincetii episcopi cracoviensis Chronica Polonarium sive originole regum et principum Poloniae" // *Monumenta Poloniae Historica.* Kraków, 1952. T. 2.

15 *Fontes rerum Bohemicarum.* Praha. 1884. D. III, C. 1.

16 Isto. Praha, 1893. D. V.

17 Johannis Dlugossii. *Historiae Polonicae.* Cracoviae, 1873.

18 *Ravennatis Anonimi Cosmographia et Guidonis Geographica.* Berolini, 1962.

19 Dubravius J. *Historia regni Bohemiae.* Praha, 1552.

20 „Callimachi Vita Gregorii Sanoc (Wiszniewski)" // *Pomniki historyi i literatury Polski.* T. IV.

21 Cromer M. *Polonia: sive de origine et rebus gestis Polonarium.* Basel, 1562.

22 Gwagnini A. *Sarmatiae Europeae discriptio.* Cracoviae, 1578.

23 Rukopis B. Vapovskog do nas nije dospeo, ali nam je njegov sadržaj prepričao M. Bjelski: *Monumenta Poloniae Historica.* Kraków, 1952. T. 2.

24 *De origine generis et nominis polonici dialogus.* 1580.

25 Stryjkowski M. *Kronika polska, litewska, żmudzka, wszystkiej Rusi.* Warszawa, 1846.

26 Krantz A. *Wandalia, in qui de Wandalorum populis et eorum partio solo ac in Italian, Galliam, Hispanias, Aphriam et Dalmatiam migratione etc.* Colon, 1519.
27 Bielski M. *Kronika wszystkiego swyata.* Kraków, 1554; *Monumenta Poloniae Historica.* Kraków, 1952. T. 2.
28 Bielski M. *Kronika Polska.* Kraków, 1607.
29 *Cronica Polonorum.* T. 2.
30 *Commentariorum de rebus, quae temporibus eius in illa Europae, quam Pannonii et Turcae eorumque finitimi incilunt, gestae sunt,* libri undecum. 1603.
31 *Полное собрание русских летописей.* Санкт-Петербург, 1908–1913. Т. 21. Ч. 1–2.
32 Сигизмунд Герберштейн. *Записки о Московии.* Москва, 1988. С. 59.
33 *Il regno degli Slavi, hoggi corrotamente detti Sclaveni, historia di don Mavro Orbini ravseo abbate melitense.* Pesaro. MDCI. Najnovije izdanje: Мавро Орбини. *Царството на славяните. 1601.* Превод от италиански. Б. Христов. София, 1983.
34 *Книга историография початия имене, славы и расширения народа славянского, и их царей и владетелей под многими именами и со многими царствиями, королевствами и провинциями. Собрана из многих книг исторических через господина Мавроурбина, архиепископа Рагужского, в которой описуется початие и дела всех народов бывших языка славенского и единого отечества, хоте ныне во многих царствиях разселились, через многие войны, которые имели в Европе, во Азии и во Африке. Расширения их империи и древних обычаев, в разных временах, и познание веры Христа Спасителя под многими владетелями. Переведена со италианского на российский язык и напечатана повелением и во время счастливого Петра Великого, Императора и Самодержца Всероссийского.* 1722.
35 Schlözer A. L. *Allgemeine Welthistorie.* XXXI. *Allgemeine nordishe Geschichte.* Halle, 1771.
36 Шлецер Х. А. *О происхождении словен вообще и в особенности словен российских.* Москва, 1810.
37 Gatterer I. H. *De Slavorum origine Getica sive Dacica.* Gottingae, 1793.
38 Katančič P. *Specimen philologiae et geographiae Pannoiorum.* Zagrabiac, 1795.

39 Anton K. G. *Geschichte der deutschen Nation.* Leipzig, 1793. Teil I; Isti. *Erste Linien eines Versuches über die alten Slaven. Ursprung, Sitten, Gebräuche, Meinungen und Kenntnisse.* Bd. 1–2. Leipzig, 1783–1789.
40 Matyáš Jan ze Sudetů. *De origine Bohemiorum et Slavorum.* Lipsiae, 1615.
41 Leibniz G. W. *Brevis delineatio meditationum de originibus gentium ductis potissimum ex indicio linguarum.* Berlin, 1710.
42 *Dictionarium Septem diversarum linguarum.* Praha, 1605.
43 Cluver F. *Germaniae antiquae libri tres.* 1631.
44 Jordan J. Chr. *De originibus slavicus opus chronologico-geographico-historicum.* Vindobonae, 1745.
45 *Синопсис или краткое собрание от разных летописцев о начале славяно-российского народа.* Киев, 1674.
46 *Ядро Российской империи.* 1715.
47 Ломоносов М. В. *Древняя Российская история.* Санкт-Петербург, 1766.
48 Татищев В. Н. *История российская.* Москва-Ленинград, 1962. Т. 1.
49 Раич И. *История разных славянских народов, наипаче болгар, хорватов, сербов из тени забвения изъятая и во свет историческии.* Виенна, 1794. Ч. 1.
50 *Allgemeines historisches Lexican.* Bd. 3–4. Leipzig, 1709. S. 602.
51 Jordan J. Ch. *De originibus slavicis...* Vol. I. P. 130–140; Vol. II. P. 100–107, 191–216.
52 Stritters I. G. *Memoriae populorum olim ad Danubium, Pontum Euxinium, paludem Maeotidam, Caucasum, mare Caspium et inde magis ad septentriones incolentium ex scriptoribus historiae Byzantinae erutae et digestae.* Vol. I–IV. Petropoli, 1771–1779; Штриттер И. *Известия византийских историков, объясняющие историю России древнейших времен.* Т. I–IV. Санкт-Петербург, 1770–1774.
53 Potocki I. *Chroniques, mémoires et recherches pour servir à l'histoire de tous les peuples slaves.* Warszawa, 1793; Isti. *Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe pour la recherche des antiquités slaves ou Vendées fait en 1793.* Hambourg, 1795; Isti. *Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, Sarmatie et les Slaves recueillis et commentes par le comte J. Potocki.* Brunswic, 1796.
54 Potocki I. *Histoire primitive des peuples de la Russie avec une exposition complète de toutes les notion locales, nationelles et traditio-*

nelles, nécessaires a l'intellegence du quatriéme livre d'Hérodote. St. Petersburg, 1802.
55 Zeuss K. *Deutschen und die Nachbarstämme*. München, 1837.
56 Dobrovsky J. *Über die Bergräbniss der alten Slaven überhaupt und Boehmen ins besondere*. 1786; Isti. *Über den Ursprung und die Bildung des Slavischen Sprache*. 1791.
57 Dobrovsky J. *Geschichte der boehmischen Sprache und älteren Literatur*. 1818.
58 Chodakowski Z. D. „O Słowiańszczyżnie przed chrześcijaństwem" // *Ćwiczenia naukowe*. Krzemieniec, 1818. T. 2.
59 Surowiecki W. *Słedzenie początków narodów słowiańskich*. Warszawa, 1824.
60 Карамзин Н. М. *История государства Российского*. Москва, 1989. Т. 1. С. 31–46.
61 Šafařik P. *Slovanské starožitnosti*. Praha, 1837; Шафарик П. И. *Славянские древности*. Москва. 1837. Т. 1.
62 Majewski W. S. *O Słowianach i ich pobratymach*. Warszawa, 1816; Bohusz-Siestrzeńcewicz. *Recherches historiques sur l'origine des Sarmates, des Esclavos et des Slaves*. St. Petersburg, 1812.
63 Bopp F. *Vergleichende Grammatik des Sanskrit*. Berlin, 1833.
64 Miklosich Fr. *Vergleichende Grammatik des slavischen Sprachen*. Vienna, 1852–1875. Bd. I–IV; Isti. *Etimologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. 1886.
65 Schleicher A. *Die deutsche Sprache*. Berlin, 1860; Isti. *Kurzer Abriss der Geschichte der slavischen Sprache*. Leipzig, 1858; Шлейхер А. *Краткий очерк доисторической жизни северо-восточного отдела индоевропейских языков*. Санкт-Петербург, 1865.
66 Müller M. *Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache*. Bd. I. Leipzig, 1863. S. 176.
67 Lottner. „Über die Stellung der Italer innerhalb des indoeuropäisches Stammes" // *Kuhns Zeitschrift*. 1866. VII S. 18–49, 160–193.
68 Будилович А. *Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным. Исследования в области лингвистической палеонтологии славян*. Киев, 1878–1882. Ч. I–II.
69 Соловьев С. М. *История России с древнейших времен*. Москва, 1988. Т. 1. С. 74–119.
70 Kaulfuss R. S. *Die Slaven in den ältesten Zeiten bis Same*. Berlin, 1842.
71 Bielowski A. *Wstęp krytyczny do dziejów Polski*. Lwów, 1850.
72 Lelewel J. *Narody na ziemiach słowiańskich*. Poznań, 1853; Contzen L. *Die Wanderungen der Kelten*. Leipzig, 1861.

73 Rački F. *Nacit jugoslovenskich povjestij do IX stoljetia*. 1857.
74 Zupan J. „Etymologie der Namen der Flüsse in Kärnten" // *Carinthia*. 1831. № 16.
75 Cuno I. G. *Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde*. T. 1. *Skythen*. Berlin, 1871; Hellwald F. *Die Ethnologie der Balkanlönder*. 1872; Terstenjak D. *Slovanščina v romanščini*. Celovec, 1878; Sasinek F. *Záhady deéjepisné*. Praha, 1886–1888.
76 Malte-Brun. *Geographie universelle*. T. VI–VII. Paris, 1859–1861.
77 Sakciński I. K. „Pannonija rumska" // *Rad Jugoslowenski Akademi*. XXIII, 1873.
78 Mannert K. *Geographie der Griechen und Römer*. Bd. III–IV. Leipzig, 1820.
79 Самоквасов Д. Я. *История русского права*. Варшава, 1888; Isti. „О происхождении кладов римских монет в землях древних руссов и ляхов" // *Труды VIII Археологического съезда*, Москва, 1897. Т. III.
80 Леопардов Н. *О начале Славян-Руси со стороны историко--археологической*. Киев, 1892.
81 Zaborowski M. „Les Slaves de race et leurs origines" // *Bulletin et mémoires de la société d'anthropologie de Paris*, 1900; Isti. „Origine des slaves" // *Bulletin et mémoires de la société d'anthropologie de Paris*, 1904; Isti. „L'autochtonisme des slaves en Europe, ses premiers defenseurs" // *Revue de école d'anthropologie de Paris*. 1905. T. 15.
82 Sembera A. *Západnii Slované v pravéku*. Ve Vindi, 1868.
83 Kętrzyński W. *O Słowianach mieszkających niegdyś miedzy Rejnem a Labą, Salą i granicą czeską*. Kraków, 1899; Isti. *Germania Welka i Sarmacja Nadwiślańska*. Kraków, 1901.
84 Первольф И. *Очерк истории славян до XVIII в*. Варшава, 1886.
85 Первольф И. *Славянская взаимность с древнейших времен до XVIII в*. Санкт-Петербург, 1874.
86 Бодянский О. М. *Славянские древности*. Bez godine i mesta izdanja.
87 Гильфердинг А. „Древнейший период истории славян" // *Вестник Европы*. 1868. № IV–V.
88 Vocel J. E. *Pravek žeme Česke*. Praha, 1866–1868; Воцель Я. Э. *Древнейшая бытовая история славян вообще и чехов в особенности*. Киев, 1875.
89 Некрасов А. А. *Место первоначального обособления славян*. Казань, 1879.
90 Григорович В. И. *Славянские древности*. Варшава, 1882.

91 Риттих А. Ф. *Славянский мир. Историко-географическое и этнографическое исследование*. Варшава, 1885.

92 Флоринский В. М. *Первобытные славяне по памятникам их доисторической жизни. Опыт славянской археологии*. Томск, 1894. Т. 1.

93 Maretić T. *Slaveni u davnini*. Zagreb, 1889.

94 Kollar J. *Staroitelia slovjanská*. Ve Vindi, 1853.

95 Классен. *Новые материалы для древнейшей истории славян*. Москва, 1854.

96 Чертков А. Д. *О языке пелазгов, населявших Италию и сравнение его с древле-словенским*. Москва, 1855.

97 Obermüller. *Urgeschichte der Wenden*. Berlin, 1874; Rhamm K. „Über den Ursprung der Slawen" // *Globus*. 1897.

98 Хойновский И. А. *Краткие археологические сведения о предках славян и Руси и опись древностей, собранных мною с объяснениями и XX таблицами рисунков*. Киев, 1896.

99 Wankel H. *Beitrag zur Geschichte der Slawen in Europa*. Olmütz, 1885.

100 Pič J. L. *Archaeologický výzkum ve střednich Čechách podniknyty r.* 1889–1890. Praha, 1893; Isti. *Starožitnosti zeme česke*. Praha, 1905; Isti. *Die Urnengräber Böhmens*. Leipzig, 1907.

101 Boguslawski Ed. *Historya Slowian*. T. I–II. Kraków, Warszawa, 1888–1889.

102 Boguslawski Ed. *Einführung in die Geschichte der Slaven*. Iena, 1904.

103 Фаминцын А. С. *Божества древних славян*, Санкт-Петербург, 1884; Machal H. *Entwurf einer slavischen Mythologie*. Prag, 1891; M. K. *O religii pogańskich Słowian*. Lwów, 1894; Leger L. *Études de mythologie slave*. Paris, 1895.

104 Niederle L. *Slovanské starožitnosti*. Praha, 1902–1919. D. I–III. Isti. *Život starých slovanů*, Praha, 1911–1925. D. I–III.

105 Niederle L. *Manuel de l'antiquite slave*. Paris, 1923–1926. T. I–II; Isti. *Rukovět' slovanské archeologie*. Praha, 1931; Нидерле Л. *Славянские древности*. Москва, 1956.

106 Szulek B. „Pogled iz biljarstva u pravien slavenach" // *Rad Jugoslavskoj Akademii*. 1877. XXXIX. S. 1–64.

107 Rostafiński J. „O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie Słowian w przedhistorycznych czasach" // *Sprawozdania Akademii Umiejetności*. Kraków, 1908. XII. S. 6–25.

108 Brückner A. „Zur Geschichte der Buchenbendennung" // *Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*. 1913. XLVI. S. 193–197.

109 Milewski T. *Zarys językoznawstwa ogólnego*. T. I–II. Lublin; Kraków, 1947–1948.

110 Peisker J. *Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turkotataren und Germanen*. Berlin; Stuttgart, 1905; Isti. „The Expansion of the Slavs" // *Cambrige Medieval History*. 1914. V. II.

111 Погодин А. Л. *Из истории славянских передвижений*. Санкт-Петербург, 1901.

112 Погодин А. Л. *Лекции по славянским древностям*. Харьков, 1910.

113 Rozwadowski J. *Ze studjów nad nazwami rzek słowiańskich*. Lwów, 1910; Isti. „Kilka uwag do przedhistorycznych stosunków Europy wschodniej na podstawie nazw wód" // *Rocznik sławistyczny*. 1914. VI; Isti. *Studia nad nazwami wod słowjanskich*. Kraków, 1948.

114 Шахматов А. А. „К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей" // *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1899. CCCXXII. С. 324–384; Isti. „Очерк древнейшего периода истории русского языка". // *Энциклопедия славянской филологии*. Пг., 1916; Isti. *Введение в курс истории русского языка*. Пг., 1916; Isti. *Древнейшие судьбы русского племени*. Пг., 1919.

115 Schachmatov A. A. „Zu ältesten slavisch-keltischen Beziehungen" // *Archiv für slavische Philologie*. Berlin, 1912. Bd. XXXIII. S. 51–99.

116 Бузук П. А. „Взгляды академика Шахматова на доисторические судьбы славянства" // *Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук*. 1921. Т. XXII, кн. 2. С. 150–179; Ильинский Г. А. „Проблема праславянской прародины в научном освещении А. А. Шахматова" // *Isto*. 1922. Т. XXV. С. 419–436.

117 Соболевский А. И. „Русско-скифские этюды" // *Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук*. 1921. Т. XXVI. С. 1–44; Isti. „Славяно-скифские этюды" // *Isto*. 1922. Т. XXVII. С. 252–332.

118 Погодин А. Л. „Теория академика А. И. Соболевского о двояком происхождении славянского племени" // *Slavia*. Praha, 1930–1931. Т. IX.

119 Kossinna G. *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie*. Würzburg, 1912.

120 Osim gorenavedene knjige može se navesti: Kossinna G. *Zur älteren Bronzezeit Mitteleuropas*. Berlin, 1912; Isti. *Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft*. Würzburg, 1913; Isti. *Ursprung und Verbreitung der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*. Leipzig, 1927; Isti. *Die Indogermanen*. Berlin, 1932.

121 Vasmer M. „Die Urheimat der Slawen“ // *Der ost-deutsche Volkboden*. Breslau, 1926. S. 118–143.

122 Kostrzewski J. „Prasłowiańszczyzna“ // *Biblioteca słowianska*. Ser. I. Nr. 2. Warszawa, 1935: Isti. *Prasłowiańszczyzna. Zarys dziejów i kultury Prasłowian*. Poznań, 1946; Isti. *Zagadniene ciągłości zaludnjienjia ziem polskich w pradziejach*. Poznań, 1961; Isti. *Zur Frage der Siedlungsstetigkeit in der Urgeschichte Polens von der Mitte des II Jahrtausende v. u. Z. bis zum fruhen Mittelalter*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965; Isti. „Über den gegenwärtigen Stand der Erforschung der Ethnogenese der Slaven in archäologischer Sicht“ // *Das Heidnische und Christliche Slaventum*. Bd. I. Wiesbaden, 1969. S. 11–25.

123 Kozłowski L. „Kultura łużycka a problem pochodzenia Słowian“ // *Pamietnik IV zjazdu historyków polskich*. T. I. Lwów, 1925; Isti. *Zarys pradziejów Polski poludniowo-wschodniej*. Lwów, 1939.

124 Sulimirski T. *Najstarsze dzieje narodu polskiego. Świetowy związek Polaków z zagranicy*. Londyn, 1945.

125 Jażdżewski K. *Atlas do pradziejów słovian*. T. I–II. Lódź, 1948–1949; Isti. „Etnogeneza Słowian“ // *Słownik starożitności Słowianskich*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. S. 301–305.

126 Czekanowski J. *Wstęp do historii słowian*. Lwów, 1927 (Drugo prošireno izdanje – Poznań, 1957).

127 Czekanowski J. *Polska-Słowiańszczyzna. Perspektywy antropologiczne*. (Biblioteka *Wiedzy o Polsce*. T. III). 1948. S. 98.

128 Filip J. *Počátky slovanského osídlení v Československa*. Praha, 1946; Isti. *Pravéke Československo. Uvod do studia dějin pravéku*. Praha, 1948.

129 Böhm J. *Zaklady hallstattske periody v Cechach*. Praha, 1937; Isti. *Kronika objeveneho veku*. Praha, 1942; Isti. „Původ slovanu ve světle nove česke literatury prehistoricke“ // *Časopis Matice Moravske*. Rocz. 68. Brno, 1948. S. 1–23; Néustupny J. „O nejstarši slovanske kultuře v Čechach“ // *Časopis Narodnoho musea*. T. CXII. Praha, 1938.

130 Lehr-Spławiński T. *O pochodzeniu i praojczyznie słowian*. Poznań, 1946; Isti. *Prasłowianie*. Kraków, 1946.

131 Lehr-Spławiński T. „Szkic dziejów języka prasłowiannskiego“ // *Studia filologii polskiej i sławiańskiej*. T. 3. Warszawa, 1958. S. 243–265.

132 Tymieniecki K. *Ziemie Polskie w starożytności. Ludy i kultury najdawnjiejsze*. Poznań, 1951.

133 Nosek S. „Zagadnienie Prasłowiańszczyzny w świetle prehistorii“ // *Światowit*. T. XX. Warszawa, 1948. S. 1–175; Gardawski A. „Tribes of the Trzcinec Culture in Poland“ // *Materiały starożytne*. T. 5. Warszawa, 1959. S. 7–189.

134 Antoniewicz W. *Archeologia Polski*. Warszawa, 1928; Isti. „Problem razkładu wspólnoty pierwotnej na ziemiach Polski“ // *Pierwsza sesja archeologiczna IHKM*. Warszawa; Wrocław, 1957.

135 Moszyński K. *Badania nad pochodzenią i pierwotną kulturą słowian*. Kraków, 1925.

136 Moszyński K. *Pierwotny sazięg języka prasłowiańskiego*. Wrocław; Kraków, 1957.

137 Ułaszyn H. *Praojczyzna słowian*. Lódź, 1959.

138 Friemann J. „Polesie nie mogło być praojczyzną Słowian“ // *Przegląd archeologiczny*. T. XIII. Wrocław, 1961. S. 108–122.

139 Романски Ст. „Славянская прародина“ // *Българска историческа библиотека*. Т. 2. София, 1929. С. 64–79; Isti. „Прародина и разселяне на славяните“ // *През вековете*. София, 1938. N 1. С. 1–32.

140 Леков Ив. „Праславянските наименования на растения (Към въпроса за славянската прародина)“ // *Български преглед*. София, 1931. N 4. С. 473–526; Isti. *Насоки в развое на фонологичните системы на славянските езици*. София, 1960; Isti. *Характер на дискусионните въпроси в сравнителната граматика на славянските язици*. София, 1963.

141 Šimek E. *Velká Germanie Klaudia Ptolemaia*. Brno; Praha, 1930–1953.

142 Якубинский Л. П. *История древнерусского языка*. Москва, 1953. С. 63–67; Isti. „Образование нородностей и их языков“ // *Вестник Ленинградского университета*. 1947. N 1.

143 Державин Н. С. *Славяне в древности*. Москва, 1945.

144 Артамонов М. И. „Спорные вопросы древнейшей истории славян и Руси“ // *КСИИМК*. Вып. VI. 1940. С. 3–14.

145 Удальцов А. Д. „Основные вопросы этногенеза славян“ // *Советская этнография. Сборник статей*. Т. VI–VII. Москва; Ленинград; 1947. С. 3–13; Isti. „Происхождение славян“ // *Вопросы истории*. 1947. № 9. С. 95–100.

146 Третьяков П. Н. *Восточнославянские племена.* Москва; Ленинград, 1948.
147 Артамонов М. И. *Происхождение славян.* Ленинград, 1950.
148 Третьяков П. Н. *Восточнославянские племена.* Москва, 1953.
149 Третьяков П. Н. *Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.* Москва; Ленинград, 1966. С. 190–220; Isti. *У истоков древнерусской народности.* Ленинград, 1970; Isti. *По следам древних русских племен.* Ленинград, 1982.
150 Мишулин А. В. „Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э." // *Вестник древней истории.* 1941. № 1. С. 230–280; Pleza M. *Najstarsze świadectwa o słowianach.* Poznań, 1943; Isti. *Greckie i latińskie źródla do najstarszych dziejów słowian.* T. I. Poznań; Kraków, 1952; *Византијски извори за историју народа Југославије.* Т. I. Београд, 1955; *Латински извори за българската история.* Т. I. София, 1953; *Гръцки извори за българската история.* Т. I–III. София, 1954–1960.
151 Hensel W. „Pochodzenie Siowian" // *WA.* XX, z. 3. 1954. S. 211–220; Isti. „Pochad siowjanyw" // *Letopis instituta za serbski ludospyt.* Rjad B. Budysin, 1956. S. 144–155.
152 Hensel W. „L'ethnogenese des slaves" // *Slavia Antiqua.* T. 18. 1971. P. 29–47; Isti. „From Studies on the Ethnogenesis of Slavs" // *Ethnologia Slavica.* T. 7. Bratislava, 1975. P. 35–48; Isti. *Skąd przyszli Słowianie.* Wrocław, 1984; Isti. „Etnogeneza Słowian" // *Maly słownik kultury dawnych słowian.* Warszawa, 1990. S. 433–444.
153 Рыбаков Б. А. „Исторические судьбы праславян" // *История, культура, этнография и фольклор славянских народов. VIII Международный съезд славистов.* Москва, 1978. С. 182–196; Isti. *Геродотова Скифия.* Москва, 1979. С. 195–238; Isti. *Язычество древних славян.* Москва, 1981. С. 214–230; Isti. *Киевская Русь и русские княжества.* Москва, 1982. С. 12–46.
154 Рыбаков Б. А. *Язычество древних славян...* С. 221.
155 Eisner J. „Počatku Slovanů" // *Sbornik praci k pocte 75 naroz akad. V. Vojtiska.* Praha, 1958. S. 149–156; Isti. *Rukověť slovanské archeologie.* Praha, 1966. S. 21–86.
156 Shimizu M. „Początki Słowian" // *Archeology in the World.* T. II. Tokyo, 1961. S. 205–225.
157 Бернштейн С. Б. *Очерк сравнительной грамматики славянских языков.* Москва, 1961.
158 Филин Ф. П. *Образование языка восточных славян.* Москва; Ленинград, 1962.

159 Филин Ф. П. *Происхождение русского, украинского и белорусского языков.* Ленинград, 1972; Isti. „О происхождении праславянского языка и восточнославянских языков" // *Вопросы языкознания.* 1980. № 4. С. 36–50.
160 Филин Ф. П. *Образование языка...* С. 99–110.
161 Горнунг Б. В. *Из предыстории образования общеславянского языкового единства.* Москва, 1963.
162 Тереножкин А. И. *Предскифский период на Днепровском правобережье.* Киев, 1961.
163 Петров В. П. *Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика.* Київ, 1972.
164 Gimbutas M. *The Slavs.* London, 1971.
165 Herrmann J. „Wanderungen und Landnahme im westslawischen Gebiet" // *Settimane di studio del Centro italiano dei studi sul'alto medioevo.* Spoleto, 1983. S. 75–101; *Die Welt der Slawen. Geschichte, Gesellschaft, Kultur.* Leipzig; Jena; Berlin, 1986. S. 11–18.
166 Березанская С. С. „Об этнической принадлежности чернолеской культуры" // *Труды V Международного конгресса археологов-славистов.* Т. 4. Киев, 1988. С. 12–18.
167 Баран В. Д. „Славяне в середине I тысячелетия н. э." // *Проблемы этногенеза славян.* Киев, 1978. С. 5–37; Isti. „К вопросу об истоках славянской культуры раннего средневековья" // *Acta archaeologica Carpatica.* T. 21. Kraków, 1981. C. 67–88; Isti. „Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян" // *Славяне на Днестре и Дунае.* Киев, 1983. С. 5–48; Isti. „Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя на новими археологічними даними" // *IX Міжнародний з'їзд славістів: Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів. Доповіді.* Київ, 1983. С. 167–179; *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тысячелетии н. э.* Киев, 1985.
168 Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловский Р. В. *Походження слов'ян.* Київ, 1991.
169 Struve K. W. „Die Ethnogenese der Slawen aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte" // *Ethnogenese europäischer Völker. Aus der Sicht der Antropologie und Vor- und Fruhgeschichte.* Stuttgart; New York, 1986. S. 297–321.
170 Łowmianski H. *Początki Polski z dziejów słowian w I tysiącletie n. e.* T. I. Warszawa, 1964.

171 Дуриданов И. „Географската лексика славян“ // *Славистични изследвания. Сборник посветен на V Международнен славистичен конгрес*. София, 1963.

172 Gołąb Z. „Stratifikacja słownictwa prasłowiannskiego a zagadnienie etnogenezy Słowian“ // *Rocznik Sławisticzny*. T. XXXVIII. 1977. S. 15–30; Isti. „The Ethnogenesis of the Slavs in the Light of Linguistics“ // *American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists. I: Linguistics*. Colombus, 1983. P. 131–146; Isti. „Etnogeneza słowian w świetle językoznawstwa“ // *Studia nad etnogenezą słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*. T. I. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Lódz, 1987. S. 71–80.

173 Birnbaum H. „The Original Homeland of the Slavs and the Problem of Early Slavic Linguistic Contacts“ // *The Journal of Indo-European Studies*. 1973. N 1. P. 407–421; Isti. „Weitere Überlegungen zur Frage nach der Urheimat der Slawen“ // *Zeitschrift für slavische Philologie*. Bd. XLVI. 1986. S. 19–45; Isti. „Die Karpaten als Faktor in der Entstehung, Entwicklung und Verbreitung des Slavischen“ // *Sprach- und Kulturkontakte im Polnischen*. München, 1987. S. 185–200; Isti. „Zur Problematik der Urslavischen“ // *Croatica – Slavica – Indoeuropaica*. Wien, 1990. S. 21–27.

174 Popowska-Taborska H. *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1991.

175 Мартынов В. В. *Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры*. Минск, 1963; Isti. „О надежности примеров славяно-германского лексического взаимопроникновения“ // *Типология и взаимодействие славянских и германских языков*. Минск, 1969. С. 100–113.

176 Мартынов В. В. *Становление праславянского языка по данным славяно-иноязычных контактов*. Минск, 1982; Isti. *Язык в пространстве и времени. К проблеме глоттогенеза славян*. Москва, 1983.

177 Седов В. В. *Происхождение и ранняя история славян*. Москва, 1979.

178 Nalepa J. *Słowianszczyzna północno-zachodnia*. Lund, 1967; Isti. *Słowianszczyzna północno-zachodnia. Podstawy jednosci i jej rozpad*. Poznań, 1968; Isti. „Miejsce uformowania sie Prasłowiańszczyzny“ // *Slavica Lundensia*. T. I. 1973. S. 55–114.

179 Mańczak W. *Praojczyzna Słowian*. Wrocław, 1981.

180 Романска Ц. *Славянските народи*. София, 1969.

181 Godłowski K. *Z badań nad zagadanieniem rozprzestrzenienia słowian w V–VII w. n. e.* Kraków, 1979; Isti. „Die Frage der slawischen Einwanderung ins ostliche Mitteleuropa“ // *Studien zur Völkerwanderungzeit im ostlichen Mitteleuropa*. Marburg, 1980. S. 416–447; Isti. „Zur Frage der Slawensitze vor der grossen Slawenwanderung“ // *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo*. T. I. Spoleto, 1983. S. 257–284.

182 Щукин М. Б. „О трех путях археологического поиска предков раннеисторических славян: Перспективы третьего пути“ // *АСГЭ*. Вып. 28. 1987. С. 103–109; Isti. „Семь миров древней Европы и проблема славянского этногенеза“ // *Славяне. Этногенез и этническая история*. Ленинград, 1989. С. 56–62.

183 Mačinskij D. A. „Die älteste zuverlässige urkundliche Erwähnung der Slawen und der Versuch, sie mit den archäologischen Daten zu vergleichen“ // *Etnologia Slavica*. T. 6. Bratislava, 1974. S. 51–70; Мачинский Д. А. „К вопросу о территории обитания славян в I–VI вв.“ // *АСГЭ*. Вып. 17. 1976. С. 82–100; Isti. „Миграция славян в I тысячелетии н.э. по письменным источникам с привлечением данных археологии“ // *Формирование раннефеодальных славянских народностей*. Москва, 1981. С. 31–52. O nemogućnosti poistovećivanja nosilaca kulture šrafirane keramike sa Slovenima vidi: Егорейченко А. А. „Племена культуры штрихованной керамики и славянский мир“ // *Труды V Международного конгресса архелогов-славистов*. Т. 4. Киев, 1988. С. 61–66.

184 Коломиец В. Т. *Происхождение общеславянских названий рыб*. Киев, 1983.

185 Rudnicki M. *Prasłowiańszczyzna – Lechia – Polska*. Cz. 1–2. Poznań, 1959–1961; Isti. „O prakolebce Słowian“ // *Z polskich studiów sławistycznych. Seria 4. Językoznawstwo. Prace na VII Międzynarodowy Kongres sławistów w Warszawe 1973*. Warszawa, 1972. S. 321–331.

186 Udolph J. *Studien zu den slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen. Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven (=Beiträge zur Namenforschung. N.F. Beiheft 17)*. Heidelberg, 1979.

187 Pleterski A. *Etnogeneza Slovanov, Obris trenutnega stanja arheoloških raziskov*. Ljubljana, 1990.

188 Váňa Z. „Poznámky k etnogenezi a diferenciaci Slovanů z hlediska poznatků archeologie a jazykovědy“ // *Památky archeologické*. R. 71. Praha, 1980. S. 225–237; Isti. „Der Ursprung der Slawen im Lichte der Sprachwissenschaft und Archäologie“ // *Anthropologie*. T. 19. Fasc. 2. Praha, 1981. S. 161–164.

189 Schmid W. P. „Urheimat und Ausbreitung des Slaven“ // *Zeitschrift für Ostforschung*. Bd. 28. 1979. S. 405–415.

190 Трубачев О. Н. *Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования*. Москва, 1991.

191 U naučnoj literaturi poslednjih decenija retko se sreće mišljenje da je slovenski etnos nastao u srednjem Podunavlju (Trbuhović V. „Južne kulture i narodi prema lužičkoj kulturi, Praslovenima i Slovenima“ // I *Międzynarodowy Kongres archeologii słowiańskiej*. T. I. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. S. 255–289; Зоговиќ С. „Краток преглед на етногенезата на Словените од првите вести за нив па сè до денес“ // *Зборник посветен на Бошко Бабиќ*. Прилеп, 1986. С. 91–96).

192 *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. Москва, 1987.

193 Goehrke C. *Frühzeit des Ostslaventums*. Darmstadt, 1992. S. 48–102.

194 *I Międzynarodowy Kongres archeologii słowiańskiej*. T. I–IV. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968; *Berichte über den II. Internationalen Kongress für Slawische Archäologie*. Bd. I–III. Berlin, 1970–1973; *Rapports du III-e Congrès International d'Archeologie Slavs*. T. 1–2. Bratislava, 1979–1980; *Труды V Международного Конгресса славянской археологии*. T. I и T. III. Москва, 1987; *Труды V Международного Конгресса археологов-славистов*. Т. 2 и 4. Киев, 1988; *Славянская археология*. 1990. *Этногенез, расселение и духовная культура славян*. Москва, 1993.

195 *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Т. 1 (I–VI вв.). Москва, 1991.

ETNOGENEZOLOGIJA SLOVENA

(Mogućnosti kojima raspolažu različite nauke za bavljenje problemom porekla Slovena i njihove najstarije istorije)

Problem nastanka Slovena i njihove rane istorije, kao i problem etnogeneze drugih evropskih etnosa, moguće je razrešiti samo kompleksnim pristupom, uz korišćenje materijala dobijenih iz više naučnih disciplina, pre svega lingvistike, arheologije, antropologije, onomastike, etnologije i folkloristike. Nijedna od ovih nauka pojedinačno ne raspolaže s dovoljno podataka na osnovu kojih može u potpunosti rasvetliti etnogenezu i etničku istoriju Slovena.

Postavlja se pitanje šta podrazumevati pod terminom „kompleksni pristup“ slovenskoj etnogenezi i kako iskoristiti naučni materijal i rezultate istraživanja različitih nauka, koji ponekad kulturno-istorijska pitanja iz daleke prošlosti rasvetljavaju sasvim protivurečno. Nažalost, saradnja među različitim naukama u proučavanju etnogeneze se često pogrešno shvata. Tako, na primer, neki naučnici smatraju da bi arheolozi, ukoliko bi veliki broj lingvista rane Slovene lokalizovao negde u Podnjeprovlju, vodeći se tim zaključkom, mogli da traže prapostojbinu Slovena u toj istoj oblasti i da u Slovene ubroje i neku lokalnu arheološku kulturu. Kao rezultat toga, kod jedne grupe naučnika rađa se ideja da su nosioci černoleske kulture iz bronzanog doba Sloveni, drugi su skloni tome da ranoslovenskim kulturama smatraju one koje vremenski prethode pojavi Slovena, kao što su komarovska ili sosnjicka, treći Slovene vide u plemenima milogradske kulture, četvrti naseobine šumsko-stepske Skitije smatraju slovenskim itd. Nasuprot tome, arheolozi koji se bave starinama zapadnijih oblasti Evrope, pozivajući se na stanovište druge grupe lingvista koji hipotetički smeštaju Stare Slovene u region Visle i Odre,

lokalne kulture iz bronzanog i ranog gvozdenog doba tretiraju kao slovenske. Određivanje etničke pripadnosti neke arheološke kulture na osnovu toga što njen areal u manjoj ili većoj meri odgovara prostiranju ranoslovenskih toponima, metod koji je dosta rasprostranjen u naučnoj literaturi, ne može se smatrati ispravnim. Jednako je nekorektan i metod pri kojem lingvisti na osnovu slučajnog izbora arheoloških kultura grade svoje istorijskojezičke postavke.

Takav pristup proučavanju etnogeneze Slovena i određivanju njihove prapostojbine pogrešan je u metodološkom smislu. To nije kompleksni metod rešavanja etnogenetskih problema. Zajedničko proučavanje etnogenetskih pitanja u kojem bi učestvovali predstavnici različitih nauka moguće je samo pod uslovom da se zaključci svake naučne grane zasnivaju na njenoj sopstvenoj građi, a ne na građi srodnih nauka.

Očigledno je da prvu fazu kompleksnog proučavanja problema porekla i rane istorije Slovena predstavljaju nezavisna istraživanja u pojedinačnim naučnim oblastima, kao što su lingvistika, arheologija, toponimika, antropologija, etnologija. Svaka od ovih nauka ima sebi svojstvene metode istraživanja, pred svaku od njih se mogu postaviti jasno definisani zadaci koji se uklapaju u okvire njene naučne baze podataka.

Teškoće nastaju u drugoj fazi proučavanja etnogeneze, kada na red dođe upoređivanje rezultata do kojih su došle različite nauke, njihova pravilna analiza i sinteza. Ta faza umnogome zavisi od pripremljenosti naučnika za procenjivanje i razumevanje rezultata dobijenih iz srodnih nauka, od njegove sposobnosti da poveže ne samo one zaključke koji se u manjoj ili većoj meri podudaraju već i ona gledišta koja su po mnogo čemu protivurečna. Sinteza nauka nije prosto slaganje njihovih zaključaka, pronalaženje podudarnosti u rezultatima različitih nauka, već mnogo složeniji proces. Svaka nauka ima svoj predmet, svoje metode. Potrebno je razraditi metode za poređenje zaključaka dobijenih na osnovu građe srodnih nauka, otkriti zakonitosti njihovog slaganja i neslaganja. Sve protivurečne pokazatelje treba podvrgnuti objektivnoj analizi, nikako ih ne treba prećutno odbaciti. Kako tvrdi V. Henzel, ta druga faza etnogenetskih izučavanja predstavlja svojevrsnu interdisciplinarnu nauku – etnogenezologiju, za koju je potrebna posebna priprema [1].

U naučna istraživanja na polju istorije i etnogeneze ranog slovenstva, u okviru kojih je pokušana sinteza rezultata različitih nauka, ubrajaju se pre svega radovi P. J. Šafarika, L. Niderlea i T. Ler-Splavinjskog, u kojima se reflektuje stanje nauke prve polovine XIX i prvih decenija XX veka.

Pre nego što pređem na izlaganje o etnogenezi i najstarijoj istoriji Slovena, koje se temelji na sintezi različitih nauka, smatram da je potrebno proanalizirati mogućnosti kojima raspolaže i stanja u kojima je svaka pojedinačna nauka koja se bavi pitanjima slovenske etnogeneze.

LINGVISTIKA I ETNOGENEZA SLOVENA

Lingvističkim sredstvima se pre svega proučava glotogeneza, koja je sastavni deo etnogenetskog procesa. Jezik je jedna od osnovnih stabilnih karakteristika svakog etnosa.

Lingvistika dokazuje da su slovenski jezici deo indoevropske jezičke porodice, kojoj pripadaju baltički, germanski, italski, keltski, grčki, jermenski, indoiranski, albanski i jezici koji su bili veoma rasprostranjeni u prošlosti, kao što su trački, ilirski, venedski, anadolski i toharski.

U prvoj fazi razvoja indoevropeistike naučnici su smatrali da su se posebni jezici formirali kao posledica proste evolucije dijalekata praindoevropskog jezika, usled odvajanja ili izolacije nosilaca tih dijalekata od osnovne mase i usled asimilacije plemena koja su govorila drugim jezicima. Diferencijacija Indoevropljana je prikazivana pomoću rodoslovne sheme s jednim osnovnim stablom iz kojeg se račvaju grane. O nekim shemama raspada indoevropske zajednice, koje prikazuju stepen srodnosti pojedinih jezičkih grupa, govorili smo u istoriografskom delu.

U današnje vreme takav koncept ne odgovara realijama savremene nauke. U vezi s tim, O. N. Trubačov ističe da prikaz rodoslovne sheme s jednim osnovnim stablom iz kojeg se račvaju grane ne odražava svu složenost procesa diferencijacije Indoevropljana, i da je bolje da se taj proces prikaže kao „nekoliko paralelnih, donekle sličnih stabala, koja polaze od tla i gde svako od

njih više liči na žbun nego ne drvo", ali i taj prikaz „nije sasvim zadovoljavajući jer nedovoljno naglašava zajedničku crtu svih indoevropskih jezika" [2].

Prvi period raspada indoevropske jezičke zajednice vezuje se za odvajanje anadolskih i indoiranskih jezika. Najstariji pisani spomenici hetitskog jezika potiču iz XVIII veka p. n. e. i svedoče da je to bio već potpuno poseban indoevropski jezik, koji je u sebi imao veliki broj novina. To podrazumeva dug razvojni period. Asirski tekstovi s kraja III milenijuma p. n. e. lokalizuju nosioce heto-luvijske jezičke grupe Indoevropljana u Malu Aziju. Stoga se početak podele indoevropske jezičke zajednice može vremenski locirati u prvu polovinu III milenijuma p. n. e., a možda čak i u neki raniji period.

U prednjoazijskim tekstovima prve polovine II milenijuma p. n. e. postoje tragovi indoiranskog jezika, koji se već odvojio od indoevropske zajednice. U hetitskim pisanim spomenicima sredine II milenijuma p. n. e. pojavljuje se nekoliko indijskih reči. Na osnovu toga može se zaključiti da se i indoiranski jezik, kao samostalan, počeo razvijati u najmanju ruku još u III milenijumu p. n. e., a da je praindoevropska zajednica postojala u periodu V–IV milenijuma p. n. e. Lingvistička građa svedoči o tome da su jermenski, grčki i trački jezik nastali u ranijem periodu, a da su se jezici plemena srednje Evrope kao samostalni formirali relativno kasno. Imajući u vidu ova zapažanja, američki lingvisti Dž. Trejger (Trager G. L.) i H. Smit (Smith H. L.) predložili su [3] sledeću hronološku shemu formiranja indoevropskih jezika (slika 12).

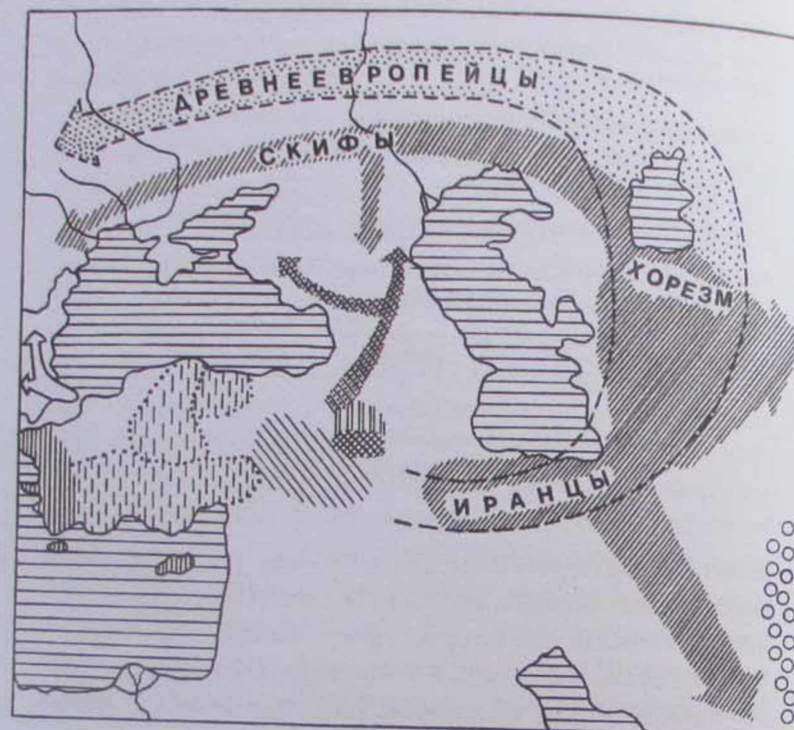
Pitanje prapostojbine Indoevropljana odavno se razmatra u lingvističkoj literaturi i još uvek nije rešeno. Tu teritoriju razni naučnici lokalizovali su kako u različite regione Evrope (od Rajne do Dona, u crnomorsko-prikaspijske stepe, u centralne delove Evrope, u balkansko-dunavski areal i dr.), tako i u Aziju (Mesopotamija, Jermenska visoravan, Indija i dr.). U najnovijim fundamentalnim istraživanjima, posvećenim jeziku, kulturi i prapostojbini Indoevropljana, T. V. Gamkrelidze (Гамкрелидзе Т. В.) i V. V. Ivanov (Иванов Вяч. Вс.) pokušali su da opravdaju stanovište na osnovu kojeg se najstarija teritorija te zajednice lokalizuje u oblasti Jermenske visoravni [4]. Praindoevropski jezik ne može se proučavati bez drugih nostratičkih jezika; smatra se da

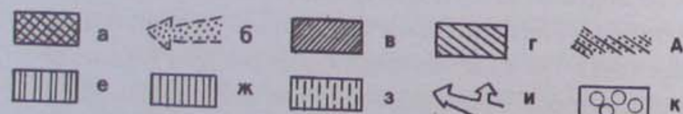

slika 12. Hronološka shema formiranja indoevropskih jezika po Dž. Trejgeru i H. Smitu

je do njegovog raspada došlo u IV milenijumu p. n. e. Na osnovu skupa jezičkih činjenica, naučnici su rekonstruisali putanju raseljavanja različitih indoevropskih grupa. Izdvajanje staroevropskih dijalekata, koji su postali osnova za kasnije formiranje keltsko-italskih, ilirskog, germanskog, baltičkog i slovenskog jezika, vezuje se za migracije indoevropskog stanovništva kroz srednjoazijske zemlje u severno priobalje Crnog mora i oblasti donjeg toka Volge (slika 13). Kako smatraju Gamkrelidze i Ivanov, to kretanje indoevropskih plemena odvijalo se u više migracionih talasa. Novopridošla plemena pridruživala su se onima koja su ranije naselila tu teritoriju. Kao rezultat takvog procesa, u priobalju Crnog mora i donjem toku Volge formiran je areal na kojem se tokom III milenijuma p. n. e., po svemu sudeći, završilo formiranje staroevropske jezičke zajednice. Dalji razvoj staroevropskih dijalekata povezan je s migracijom njihovih nosilaca u oblast zapadne Evrope.

Nemački lingvista H. Krae (Krahe H.) je prvi jasno formulisao hipotezu po kojoj staroevropska jezička zajednica predstavlja međufazu, koja objedinjuje pretke zapadnoevropskih istorijskih naroda [5]. Dugogodišnje bavljenje lingvističkim istraživanjima dovelo je tog naučnika do zaključka da u vreme kada su se anadolski, indoiranski, jermenski i grčki jezici već odvojili od ostalih indoevropskih jezika i razvijali se kao potpuno formirani

slika 13. Naseljenost Staroevropljana po T. V. Gamkrelidzeu i V. V. Ivanovu
а – oblast za koju se pretpostavlja da je prvobitna teritorija indoevropskog prajezika; б – migracija Staroevropljana; в – oblast naseljenosti Iranaca i pravci njihovih migracija; г – mitanijski arijski dijalekat; д – moguće putanje kretanja Arijevaca preko Kavkaza; е – protojermenski areal; ж – predgrčki (Ahijavo) areal; з – anadolijski (hetitski, luvijski i palajski) jezici; и – pravci poznih seoba dorskih plemena; к – Indoarijevci

samostalni jezici, italski, keltski germanski, slovenski, baltički i ilirski jezici još uvek nisu postojali. Ovi zapadnoevropski jezici su još uvek bili međusobno bliski i činili su relativno homogenu zajednicu manje ili više povezanih dijalekata, koji su bili u stalnom međusobnom kontaktu. Krae je tu etnojezičku zajednicu, koja je po njegovom mišljenju postojala u centralnoj Evropi u II milenijumu p. n. e., nazvao staroevropska jezička zajednica. Iz

nje su kasnije nastali Kelti, Italici, Iliri, Venedi, Germani, Balti i Sloveni. Staroevropljani su imali istu terminologiju u oblastima poljoprivrede, socijalnih odnosa i religije. Tragove njihovog raseljavanja predstavljaju staroevropski hidronimi koje je identifikovao i opisao Krae. Oni se nalaze na širokoj teritoriji, od južne Skandinavije na severu do Apeninskog poluostrva na jugu i od Britanskih ostrva na zapadu do jugoistočnog Pribaltika na istoku [6]. Srednjoevropske oblasti, severno od Alpa, po mišljenju ovog naučnika, predstavljale su najstariji areal.

Ta hipoteza je široko prihvaćena i potvrđuje je čitav niz novih naučnih činjenica; ipak, postoji i izvestan broj naučnika koji se ne slažu s njom.

Bez obzira na prihvatanje ili neprihvatanje teze o postojanju staroevropske etnojezičke zajednice, nesumnjivo je da se praslovenski jezik, kao i neki drugi zapadnoevropski jezici, ubraja u grupu relativno mladih jezika. On se nije formirao kao samostalan indoevropski jezik pre I milenijuma p. n. e., na šta su lingvisti još davno obratili pažnju. Još je L. Niderle, pozivajući se na lingvističke spise, tvrdio da je praslovenski jezik nastao u I milenijumu p. n. e. M. Fasmer i finski slavista P. Aruma (Arumaa P.) smatrali su da je praslovenski jezik nastao oko 400. godine p. n. e., a T. Ler-Splavinjski je nastanak tog jezika vezivao za sredinu I milenijuma p. n. e. F. P. Filin je pisao da se vreme nastanka praslovenskog jezika ne može odrediti s potpunom tačnošću, ali da „možemo biti uvereni u to da je praslovenski jezik u I milenijumu p. n. e., neposredno uoči početka naše ere, bez sumnje postojao“ [7].

Češki lingvista A. Erhart (Erhart A.) je smatrao da je praslovenski jezik nastao oko 700. godine p. n. e., kada, po njegovom mišljenju, počinju intenzivniji kontakti s arhaičnim iranskim dijalektima Skita. Raspada se balto-slovenska jezička zajednica, koja je postojala pre toga, i u baltičkom arealu dolazi do konzervacije praindoevropskog jezika. Period između 700. i 300. godine p. n. e. naučnik naziva predslovenskim, a praslovenski, tj. jezik koji je zabeležen u spisima iz ranog srednjeg veka, vezuje za period između 300. i 1000. godine n. e. [8].

Drugi češki naučnik A. Lampreht (Lamprecht A.) smatra da je do odvajanja ranog praslovenskog jezika od poznog indo-

evropskog (ili balto-slovenskog), došlo oko 500–400. godine p. n. e. (ili čak u periodu između 700. i 200. godine p. n. e.) [9]. S. B. Bernštajn tvrdi da se početkom praslovenskog perioda može smatrati period od III do II veka p. n. e. [10].

Neki lingvisti veruju da je praslovenski jezik počeo svoj samostalni razvoj mnogo kasnije. Tako američki slavista H. Birnbaum smatra da je slovenski jezik svoj samostalni razvojni put otpočeo malo pre početka naše ere [11]. Naučnik Z. Štiber (Stieber Z.) nastanak praslovenskog jezika vezuje za prve vekove naše ere, oduzimajući praslovenskom periodu šest-sedam vekova [12], dok G. Lant (Lunt G.) čak smatra da je taj jezik nastao sredinom I milenijuma n. e. (opšteslovenski period), smatrajući da je rekonstrukcija prve faze jezičkog razvoja Slovena vrlo problematična [13].

Uostalom, u lingvističkoj literaturi postoje i stanovišta po kojima se praslovenski jezik izdvojio veoma rano. Tako bugarski naučnik V. Georgijev (Георгиев В.), argumentujući svoju tvrdnju podacima dobijenim komparativnom rekonstrukcijom (proučavanje paralela između slovenskog i hetitskog, slovenskog i toharskog jezika i dr.), smatra da je slovenski jezik nastao u II milenijumu p. n. e. Istina, naučnik ističe da se prvi milenijum razvoja tog jezika može smatrati još uvek „balto-slovenskom fazom" [14]. G. Ševelov (Шевелов Г.) početne faze slovenskog jezika smešta još dublje u prošlost, deleći ih na dva dela: prvi period mutacije i formiranja (2000–1500. godine p. n. e.) i prvi period stabilizacije (1500–600. godine p. n. e.) [15]. Z. Golomb smatra da je praslovenski jezik nastao od prelazne balto-slovenske jezičke zajednice približno oko 1000. godine p. n. e. [16]. O. N. Trubačov nastanak jezika Slovena smešta u daleku prošlost (III–II milenijum p. n. e.) [17]. Međutim, to najverovatnije još uvek nisu bili Sloveni, već njihovi jezički preci – nosioci indoevropskih (ili staroevropskih) dijalekata, od kojih su vremenom nastali Sloveni.

Nastanak slovenskog jezika je postepeni proces evolucije dijalekata staroevropskog (ili poznog indoevropskog) jezika u slovenski jezik pa zbog toga nije moguće na osnovu jezičkih podataka precizno utvrditi vreme izdvajanja jezika Praslovena, čak ni s tačnošću od jednog veka. Može se tvrditi jedino da se u drugoj polovini I milenijuma p. n. e. slovenski jezik već razvijao kao poseban jezik.

Jezička građa svedoči o tome da se oformljeni praslovenski jezik razvijao relativno neravnomerno; periode mirnog razvoja smenjivali su periodi burnih promena, mutacija, što je u izvesnoj meri bilo uzrokovano stepenom uzajamnih kontakata Slovena sa susednim etnojezičkim grupama. Za proučavanje problema etnogeneze Slovena od suštinskog značaja je periodizacija praslovenskog jezika. Ipak, naučnici po tom pitanju nemaju jedinstven stav.

N. van Vejk (Van Wijk N.) i S. B. Bernštajn su istoriju praslovenskog jezika delili na dva perioda – do i posle gubljenja zatvorenih slogova [18]. N. S. Trubeckoj (Трубецкой Н. С.) je smatrao da postoje tri faze u evoluciji jezika Praslovena (protoslovenska; rana faza, kada još nije postojala dijalekatska podela; period dijalekatske diferencijacije) [19]. V. Georgijev „razvijeni" praslovenski jezik deli takođe na tri perioda: rani, srednji i pozni, koji datiraju od IV-V do IX-X veka n. e. [20]. Po Lamprehtu, slovenski jezik je prošao kroz tri faze: ranu, kada je fonološki još bio blizak baltičkom; „klasičnu", koja datira od 400. do 800. godine n. e., i poznu, koja je trajala od 800. do 1000. godine n. e. [21].

Najjednostavniju i u isto vreme najiscrpniju periodizaciju praslovenskog jezika ponudio je F. P. Filin [22], koji izdvaja tri osnovne faze razvoja tog jezika.

Prva, početna faza (do kraja I milenijuma p. n. e.) podrazumeva period u kojem su nastale osnove slovenskog jezičkog sistema. U to vreme slovenski jezik je tek počeo da se razvija samostalno i postepeno je formirao svoj sistem, koji se razlikovao od ostalih indoevropskih jezičkih sistema.

Sledeća, srednja faza razvoja praslovenskog jezika, smeštena je u vreme između kraja I milenijuma p. n. e. i III–V veka n. e. U tom periodu došlo je do suštinskih promena u fonetici jezika Slovena (palatalizacija suglasnika, monoftongizacija diftonga, promene u slaganju suglasnika, gubljenje suglasnika na kraju reči), i do razvoja gramatičkog sistema. U to vreme dolazi do dijalekatske diferencijacije slovenskog jezika.

Pozna faza evolucije praslovenskog jezika (V–VII veka n. e.) poklapa se s početkom velikog raseljavanja Slovena, što je u krajnjoj instanci dovelo do deljenja zajedničkog jezika svih Slovena na pojedinačne slovenske jezike. Jezičko jedinstvo je još uvek

postojalo, ali su se pojavili uslovi za stvaranje zasebnih jezičkih grupa u različitim regionima naseljenim Slovenima.

Slovenska leksička građa predstavlja izuzetno važan izvor za proučavanje istorije, kulture i etnogeneze Slovena. Još u prvoj polovini XIX veka lingvisti su pokušavali da na osnovu leksike odrede prapostojbinu Slovena. Na raspolaganju im je bila uglavnom botanička i zoološka terminologija, međutim, nedvosmislen odgovor nije pronađen. Oblasti faune i flore su tokom istorijskog razvoja trpele relativno brze promene, a te okolnosti je još uvek nemoguće uzimati u obzir. Osim toga, ta leksička građa ne odražava u dovoljnoj meri ni kretanja Slovena ni procese prilagođavanja stare terminologije novim uslovima jer je dolazilo do promene značenja starih termina.

Danas možemo reći da korišćenje botaničke i zoološke leksike u cilju konkretne lokalizacije praslovenskog regiona ne daje pouzdane rezultate. Promene geografskih zona kroz istoriju, migracije stanovništva, preseljenja životinja i biljaka, značajne promene u značenju florističke i faunističke leksike dovode do toga da etnogenetski zaključci koji se zasnivaju na toj terminologiji nisu dovoljno pouzdani.

Od zoološke terminologije za određivanje prapostojbine Slovena postojali su po svoj prilici samo nazivi riba koje se sezonski sele – lososa i jegulja. Pošto te lekseme vode poreklo iz praslovenskog jezika, možemo pretpostaviti da su se najstarije slovenske teritorije nalazile u oblastima koje su bile staništa tih riba, tj. u slivovima reka koje se ulivaju u Baltičko more. Međutim, te podatke koriste i pristalice vislo-odarske lokalizacije ranih Slovena i lingvisti koji nastanak Slovena lokalizuju na teritoriji srednjeg Podnjeprovlja (koja obuhvata deo sliva Zapadnog Buga), i naučnici koji brane stanovište da se prapostojbina Slovena nalazila u prikarpatskoj oblasti (J. Udolf).

Sloveni su, po zaključcima uporednoistorijske lingvistike, u vreme kada se praslovenski jezik odvojio od indoevropskog i započeo samostalni razvoj, ostvarivali jezičke kontakte s Baltima, Germanima, Irancima i nekim drugim evropskim etnosima. Uporednoistorijska lingvistika omogućuje da se odredi mesto praslovenskog jezika među ostalim indoevropskim jezicima i da se opiše struktura njihovih uzajamnih odnosa. Naučnici su pokušavali da odrede stepen srodnosti ili bliskosti različitih indoevropskih jezika. Kao rezultat toga, ponuđeno je nekoliko shema, od kojih su dve prikazane u istoriografskom delu.

Ipak, najnovija istraživanja pokazuju da međujezički uticaj Slovena i drugih etnojezičkih grupa nije bio konstantan, da je to bio dinamičan proces, koji se u različitim periodima i u različitim regionima odvijao neravnomerno. Kontakti Slovena sa susednim etnosima su tokom vekova menjali svoj karakter, malo su jačali, malo slabili, čak su se i prekidali na određeno vreme. U različitim periodima Sloveni su ostvarivali najuže kontakte s različitim etnosima.

Utvrđeno je da je slovenski jezik najbliži baltičkom. Iz te činjenice je potekla hipoteza o tome da je u dalekoj prošlosti postojao jedan balto-slovenski jezik, i da su se nakon njegovog raspada formirali slovenski i baltički kao samostalni jezici. O tom problemu se u lingvističkoj literaturi raspravlja decenijama. Formirano je nekoliko različitih gledišta na osnovu kojih se objašnjava srodnost slovenskih i baltičkih jezika. Mišljenja naučnika idu od ideje o potpunom jedinstvu ta dva jezika u prošlosti (tj. ideje o postojanju balto-slovenskog jezika) do različitih pretpostavki o njihovom paralelnom, odvojenom razvoju u uslovima ostvarivanja bliskih kontakata. Diskusija o problemu balto-slovenskih odnosa koja je pokrenuta na IV Međunarodnom kongresu slavista i koja još uvek traje, pokazala je da se niz suštinskih osobina zajedničkih za baltičke i slovenske jezike može objasniti kontaktima koje su Sloveni i Balti kao susedi ostvarivali kroz dug period. Tako je S. B. Bernštajn pokušao da objasni sličnosti baltičkih i slovenskih jezika ne kao rezultat genetske srodnosti, već kao posledicu rane konvergencije Balta i Slovena u predistorijskom periodu i njihove simbioze na susednim teritorijama [23]. Kasnije je tu tezu razvio litvanski lingvista S. Karaljunas (Karaliūnas S.) [24].

A. Sen (Senn A.) je negirao postojanje bilo kakvog balto-slovenskog jedinstva. On je smatrao da je u II milenijumu p. n. e. postojala posebna zajednica, sačinjena od Protoslovena, Protobalta i Protogermana koji su govorili poznim praindoevropskim jezikom. Po Senovom mišljenju, ta zajednica se raspala negde između 1000. i 500. godine p. n. e., pri čemu su Balti bili potisnuti severno od Pripjatske močvare, gde su izvesno vreme proveli u

potpunoj izolaciji. Do prvih kontakata sa Slovenima došlo je na jugozapadu, pred sam početak naše ere, usled migracije Balta na zapad. S istočnim Baltima Sloveni su se sreli tek u VI veku n. e., tokom svog naseljavanja u istočnoevropske zemlje [25].

H. Majer (Mayer H.) je takođe tvrdio da se praslovenski jezik razvio direktno iz jednog od poznoindoevropskih dijalekata. Negirajući postojanje balto-slovenskog jezika, on sličnost između baltičkih i slovenskih jezika (naglašavajući pri tome i postojanje velikih razlika među njima, konkretno u vokalnom sistemu) objašnjava konzervativnom prirodom te dve jezičke grupe [26].

Ne prihvatajući ideju o postojanju balto-slovenskog jezika u dalekoj prošlosti, Trubačov ističe prisustvo dubokih različitosti između baltičkih i slovenskih jezika. U tom kontekstu, naučnik tvrdi da su se u ranoj fazi ti etnosi razvijali nezavisno jedan od drugog, na različitim teritorijama koje nisu bile u međusobnom kontaktu i da je do približavanja Slovena i Balta došlo tek nakon migracija, što se desilo u poslednjih nekoliko vekova stare ere [27].

Uporedo s tim učenjima, grupa naučnika, kojoj pripadaju renomirani lingvisti kao što su Georgijev, Ivanov, Toporov (Топоров В. Н.) i Birnbaum, nastavlja da razvija ideju o postojanju balto-slovenske jezičke zajednice u dalekoj prošlosti.

U lingvističkoj literaturi preovlađuje teorija o nastanku praslovenskog jezika od perifernih dijalekata baltičkog jezika [28]. U poslednje vreme tu teoriju razvija V. Mažiulis (Mažiulis V.) [29]. Nešto ranije, T. Ler-Splavinjski je tvrdio da su Sloveni bili deo zapadnih Balta, na koje su se naslojili Venedi [30]. Nasuprot tome, B. V. Gornung je izneo pretpostavku da su zapadni Balti ponikli od „Protoslovena" [31].

Pri proučavanju problema jezičkih međuodnosa veoma je bitna činjenica da mnoge balto-slovenske izoglose ne obuhvataju sve baltičke jezike. Na osnovu podataka baltičke dijalektologije naučnici smatraju da se prabaltički jezik raspao sredinom I milenijuma p. n. e. Po Mažiulisu, taj se jezik podelio na centralni i periferni dijalekatski areal, koji su zatim nastavili da se razvijaju samostalno. Kao rezultat toga, formirane su posebne grupe Balta: zapadna, istočna (ili centralna) i dnjeparska. Prazapadnobaltički jezik je postao osnova za pruski, jatviški i kuronski jezik ranog

srednjovekovlja. Na temeljima istočne grupe kasnije su nastali litvanski i letonski jezik [32].

Lingvistički podaci vrlo jasno ukazuju na to da su Sloveni kroz dug period u bliskim kontaktima bili samo sa zapadnom grupom Balta. „Nema sumnje da je balto-slovenska jezička zajednica – isticao je s tim u vezi Bernštajn – obuhvatala pre svega praslovenski, pruski i jatvjaški jezik" [33]. Mažiulis takođe tvrdi da je od svih baltičkih jezika o kojima postoje neki pisani tragovi, u dalekoj prošlosti samo pruski bio u neposrednom kontaktu s praslovenskim [34]. To veoma važno zapažanje pouzdano svedoči o tome da su rani Sloveni živeli negde u susedstvu zapadnobaltičkih plemena i daleko od regiona naseljenih precima Letonaca i Litvanaca. Njihov susret sa Slovenima nije se odigrao pre sredine I milenijuma n. e., odnosno pre velikog naseljavanja Slovena na prostore Ruske nizije.

Slovensko-iranske jezičke veze su takođe od suštinskog značaja za proučavanje rane istorije Slovena. Jezički podaci koji su do danas prikupljeni govore o značajnom broju slovensko-iranskih leksičkih sličnosti i o iranskom uticaju na slovensku fonetiku i gramatiku [35]. Podaci o vremenu vladavine iranskih (skitsko-sarmatskih) plemena u jugoistočnoj Evropi i o teritorijama njihovog raseljavanja zabeleženi su u pisanim izvorima, a potvrđuju ih i arheologija i toponimika. Opštom analizom slovensko-iranskih veza može se zaključiti da su Sloveni bili stalni susedi skitsko-sarmatskih plemena. Ta činjenica postala je jedan od najvažnijih argumenata za lokalizaciju slovenske prapostojbine u srednjem Podnjeprovlju i Voliniji.

Ipak, na osnovu otkrivenih slovensko-iranskih jezičih sličnosti, pri ukupnom razmatranju, ne može se zaključiti da su tokom celokupne, viševekovne istorije kontakti Slovena i skitsko-sarmatskih plemena bili istog intenziteta i bez prekida. Zbog toga je periodizacija jedan o prevashodnih zadataka u oblasti proučavanja slovensko-iranskih jezičkih veza. Pri tome, iz analize odmah treba isključiti one leksičke sličnosti koje su se pojavile u vreme kontakata između posebnih dijalekata praindoevropskog jezika. E. Benvenist je smatrao da pri analizi iranizama u slovenskoj leksici treba razlikovati tri vrste: 1) termini zajednički nasleđeni iz indoevropskog; 2) direktne pozajmljenice; 3) semantički kal-

kovi [36]. H. D. Polj (Поль Х. Д.) je, analizirajući iranske lekseme u ruskom jeziku, izdvojio tri grupe: 1) pozajmice iz praslovenskog perioda; 2) termini prihvaćeni posle opšteslovenskog perioda; 3) reči pozajmljene u periodu razvoja ruskog jezika [37].

Ogromna većina iranskih leksičkih pozajmljenica u slovenskim jezicima je lokalnog karaktera. One nisu zastupljene u celokupnom slovenskom svetu, ili postoje samo u istočnoslovenskim jezicima (ponekad samo u delu tih jezika) ili samo u južnoslovenskim ili zapadnoslovenskim jezicima. Sasvim je razumljivo da takva leksička prodiranja ne odražavaju najstarije iransko-slovenske kontakte, već da su se desila relativno kasnije, u vreme širenja slovenske teritorije i podele praslovenskog jezika na dijalekte, a delimično i u periodu nastajanja različitih slovenskih jezika.

Jezičke pozajmljenice iz iranskog jezika, koje su opšteslovenskog karaktera, sporadične su. Takve su *bogъ* – 'бог', *kotъ* – 'загон[1], небольшой хлев', *gun'a* – 'шерстяная одежда'[2] i *toporъ* – 'топор'[3]. Neki naučnici toj grupi reči dodaju i: *tynъ* – 'забор'[4], i *xysъ/xyzъ* – 'дом'[5]. Svi ti iranizmi (osim prvog) spadaju u grupu kulturoloških termina, koji su obično samostalno prelazili iz jezika u jezik, nezavisno od migracija stanovništva i okruženja u kojem se nalazilo. Tako je iranska reč *kata* stigla do Skandinavije, a *tapara* do zapadnofinskog areala. Postoje pretpostavke o iranskom poreklu i nekih drugih slovenskih reči [38], ali njihovo poreklo ne treba tražiti u ranoj fazi slovensko-iranskih kontakata.

Uticaji iranskog jezika na fonetiku (prelazak eksplozivnog *g* u zadnjonepčano frikativno *h*) i morfologiju (izražavanje svršenog vida glagola pomoću glagolskih prefiksa, pojava genitiva-akuzativa, lokativ-dativ bez predloga) takođe ne obuhvataju sve Slovene već imaju isključivo regionalni karakter [39]. Neki naučnici (V. Pizani [Pisani V.] i F. P. Filin) izneli su pretpostavku da se prelazak suglasnika *s* u *ch* posle *i, u r, k* u praslovenskom jeziku javlja kao rezultat uticaja iranskih jezika [40]. Neosnovanost ove tvrdnje dokazao je A. A. Zaliznjak (Зализняк А. А.) [41].

[1] tor, obor
[2] vunena odeća
[3] sekira
[4] ograda
[5] kuća

Doprinos skitsko-sarmatskog stanovništva slovenskoj etnonimiji i teonimiji takođe se ne može vezati za najstariji period. Nesumnjivo je iransko poreklo nekih slovenskih bogova kao što su *Hors*, *Dažbog*, *Svarog* i *Simargl*. Ali, daleko od toga da se za njih znalo u celom slovenskom svetu ranog srednjeg veka. Njihova pojava u slovenskoj sredini bez problema može se vezati za vreme slovensko-iranske simbioze, koja se, što će se videti kasnije, odvijala u prvoj polovini I milenijuma n. e. U tom periodu su, po svemu sudeći, nastali i etnonimi Slovena iranskog porekla (*Hrvati*, *Srbi*, *Anti* i dr.). U vreme raseljavanja Slovena iz severnog priobalja Crnog mora, u ranom srednjovekovlju, oni su rasejani po velikoj teritoriji.

Iranski uticaj na Slovene je dotakao i antroponimiju, ali ipak nema osnova za povezivanje te pojave s najstarijim vremenima.

Uticaj Iranaca na Slovene vrednovan je na razne načine. Jedna grupa naučnika smatra da je do prvih iransko-slovenskih kontakata došlo još u najstarije doba i pridaje im prvostepeni značaj (Z. Golomb, H. Birnbaum i dr.). Druga grupa naučnika (V. Manjčak i dr.) zastupa tezu po kojoj su ovi kontakti u ranim fazama razvoja praslovenskog jezika bili od drugostepene važnosti.

Građa kojom u današnje vreme raspolaže lingvistika ukazuje na činjenicu da u prvoj fazi istorije Praslovena iransko stanovništvo nije imalo uticaja na njih. O tome je govorio finski lingvista V. Kiparski (Kiparsky V.). Analizirajući iranizme koji se pojavljuju u istočnoslovenskim jezicima, on je isticao da oni nisu nastali u ranoj fazi [42]. Tek u sledećoj fazi, koju je nemoguće datirati na osnovu jezičkih podataka, značajniji deo Slovena je bio u bliskom kontaktu sa skitsko-sarmatskim stanovništvom jugoistočne Evrope; verovatno se tada odvijala iransko-slovenska simbioza. Kontakti sa iranskim plemenima na tim prostorima su održavani do ranog srednjovekovlja. Ipak, za sada je još uvek nemoguće vremenski odrediti njihove faze.

Od velikog značaja za proučavanje tog problema je niz lokalnih leksičkih iranizama u delu zapadnoslovenskih jezika koje je otkrio Trubačov [43]. Pretpostavka, izvedena na osnovu tog otkrića, da su daleki preci Poljaka u doba Skita naseljavali istočni deo slovenskog areala, ipak je preuranjena. Leksičke veze iran-

skog i poljskog, po svemu sudeći, postoje kao rezultat infiltracije iranskog stanovništva u sarmatsko doba [44].

Trubačov je sakupio jezičke dokaze o tome da su na teritoriji severnog priobalja Crnog mora zajedno živele iranske i indoarijske etničke zajednice. U tom kontekstu ovaj naučnik tvrdi da je u dalekoj prošlosti postojala mogućnost kontakata Slovena i Indoarijevaca [45].

U vezi s problemom slovensko-iranskih kontakata treba obratiti pažnju na sledeće: lokalizujući rane Slovene u srednje Podnjeprovlje, naučnici su došli do zaključka da su se Sloveni nalazili između skitsko-sarmatskog i baltičkog stanovništva. Danas, međutim, pouzdano znamo da su Balti na jugu bili direktni susedi iranskog stanovništva i da su imali vrlo razvijene međusobne odnose. To potvrđuju desetine baltičkih leksičkih pozajmljenica iz iranskog, zajednički neologizmi i hidronimi. „Kao rezultat toga – primećuje Trubačov – mi već sada balto-iranske jezičke odnose vidimo kao veoma značajnu i plodotvornu epizodu iz istorije obe jezičke grupe" [46].

Negde na jugozapadu svog areala Balti su dolazili u kontakt s tračkim stanovništvom. Lingvisti su više puta ukazivali na paralele između baltičkih i tračkih jezika, koje potvrđuju postojanje neposrednih balto-tračanskih kontakata u dalekoj prošlosti. Na teritoriji desnoobalske Ukrajine otkriven je sistem hidronima s tračkim odlikama, koji je teritorijalno povezan sa arealom u okviru kojeg se nalaze stari baltički nazivi vodenih tokova [47].

Uzimajući sve to u obzir, može se verovati da su u ranoj fazi razvoja praslovenskog jezika Sloveni živeli u susedstvu sa Zapadnim Baltima i da su ih izvesno vreme od severnoiranskih plemena delili Tračani. U sledećoj fazi, tračanski klin je bio izbijen i jugoistočni deo Slovena je uspostavio bliske kontakte sa iranojezičnim plemenima severnog priobalja Crnog mora.

Postoji teoretska mogućnost da su južni ili jugoistočni susedi Slovena u nekom periodu bili Tračani. Međutim, praslovensko-tračanski jezički kontakti se ne mogu proučavati: „... nemoguće je izdvojiti tračanske reči iz praslovenskog – pisao je s tim u vezi Bernštajn – jer su naša znanja o tračkoj leksici nejasna i neodređena. Nema ni potpuno pouzdanih fonetskih kriterijuma po kojima bismo razlikovali opšteindoevropsko od pozajmljenog" [48].

Trakizmi koje su otkrili Georgijev i neki drugi naučnici ubrajaju se u grupu uskoregionalnih. Oni su povezani s balkanskim arealom i očigledno su nastali u vreme slovenskog osvajanja tih zemalja.

Veliki značaj za proučavanje rane istorije Slovena imaju slovensko-germanski jezički odnosi. U lingvistici se ovaj problem odavno razmatra. Veliki doprinos tom proučavanju dao je V. Kiparski [49]. Na osnovu rezultata prethodnih istraživanja on je identifikovao i opisao nekoliko grupa opšteslovenskih pozajmljenica iz germanskih jezika: najstarija grupa, koja potiče još iz pragermanskog perioda; pozajmice koje svedoče o kontaktima Slovena i Germana u periodu od III veka p. n. e. do naše ere (tj. posle prvog germanskog pomeranja suglasnika); niz reči, dospelih u praslovenski jezik iz gotskog; slojevi koji odražavaju balkansko-germanske veze Slovena i kontakte sa zapadnogermanskim dijalektima.

Najstariji period slovensko-germanske leksičke interakcije, sredina I milenijuma p. n. e., bio je predmet analiza V. V. Martinova [50]. On je tu leksičku građu podelio na dva dela: 1) pozajmljenice iz pragermanskog u praslovenskom jeziku; 2) lekseme koje su iz praslovenskog prodrle u pragermanski. Naučnik je iskoristio te podatke da bi potvrdio svoju tezu o vislo-odarskoj prapostojbini Slovena. Istina, građa koju je obradio Martinov svedoči o tome da su Sloveni u ranoj fazi svoje istorije živeli u susedstvu sa starim germanskim svetom. U korist te teze govore ne samo leksički nego i drugi jezički podaci [51]. Germanske pozajmljenice u praslovenskom jeziku, razlike u poreklu i vremenu njihovog nastanka, proučavali su i H. Birnbaum i V. Manjčak [52].

Tako je komparativistika otkrila sistem starih praslovensko-pragermanskih jezičkih veza, koje svedoče o razvoju tih etnosa u uslovima koje podrazumeva život u susedstvu. Rane Slovene, po tome, možemo teritorijalno lokalizovati negde u susedstvu pragermanskog areala. Rani germansko-slovenski kontakti ostvareni su sredinom I milenijuma p. n. e. (do prvog germanskog pomeranja suglasnika). U svojoj daljoj istoriji Sloveni su, sudeći po analizama slovensko-germanskih jezičkih odnosa, ostvarivali relativno bliske kontakte s istočnogermanskim plemenima (Gotima i dr.), sretali su se sa zapadnim Germanima, a u poznoj fazi

evolucije praslovenskog jezika održavali su veze s germanskim stanovništvom Balkanskog poluostrva.

Problem slovensko-keltskih jezičkih odnosa je vrlo složen. „Sloveni su tokom dugog perioda – pisao je Bernštajn – održavali bliske kontakte s različitim keltskim plemenima koja su naseljavala teritoriju savremene Čehoslovačke, nekih delova južne Poljske i susednih oblasti. Oni su bili južni i jugozapadni susedi Slovena tokom nekoliko vekova (poslednji vekovi p. n. e. i prvi vekovi n. e.). Kelti su Slovene upoznali s novim tehnikama obrade metala, kovačkim zanatom, grnčarskim točkom, proizvodnjom stakla i dr...“ [53].

Ipak, pri proučavanju keltskog uticaja na praslovenski jezik dolazi do problema jer o keltskim jezicima srednje Evrope ne postoje tragovi, dok se očuvani zapadnokeltski dijalekti suštinski razlikuju od njih. U današnje vreme naučnici procenjuju da je u praslovenskom jeziku od pozajmljenica iz keltskog ostalo svega nekoliko desetina reči [54].

T. Ler-Splavinjski je pokušavao da pojavu mazurenja u poljskom jeziku objasni keltskim uticajem [55]. Međutim, tu pretpostavku ostali naučnici nisu podržali.

Suštinski značaj za ova proučavanja imaju zapažanja Trubačova u vezi s etnonimima drevne Evrope u kojoj se još uvek nisu formirale državne tvorevine [56]. Pokazalo se da je tip ranog slovenskog etnonima najbliži ilirskoj, keltskoj i tračanskoj etnonimiji. Pošto su etnonimi koje je proučavao Trubačov plod već odvojenih etno-lingvističkih grupa Indoevropljana, bliskost etnonimija može se objasniti samo kontaktnim vezama Slovena sa Keltima, Tračanima i Ilirima.

U budućim etnološkim istraživanjima mnogo se očekuje od akcentologije. Naučnici prve polovine XX veka su sakupili obimnu faktografsku građu. U to vreme i sredinom tog veka preduzimani su pokušaji objedinjavanja te građe i fonološke interpretacije nekih akcentoloških procesa u praslovenskom jeziku (N. van Vejk, J. Kurilovič, H. Stang [Stang H.] i dr). Poslednjih godina značajne rezultate postiže grupa slavista pod rukovodstvom V. A. Diboa (Дыбо В. А.) [57]. Oni su predložili potpunu rekonstrukciju praslovenskog akcenatskog sistema i na osnovu toga napravili shemu praslovenskog dijalekatskog sistema (izdvojene su četiri grupe

dijalekata, koji su danas potpuno raštrkani po raznim regionima slovenskog sveta). Naučnici pokušavaju da uporede izdvojene akcentološke grupe s poznim periodom istorije Praslovena i arheološkim arealima ranog srednjovekovlja.

Ova istraživanja ukazuju na to da je velika migracija Slovena početkom srednjeg veka bila praćena značajnim pregrupisavanjima nosilaca praslovenskih dijalekata, što se u potpunosti slaže s arheološkom građom. Prvobitne areale praslovenskih dijalekata, po podacima akcentologije, još uvek nije moguće odrediti.

Ovim je možda navedeno sve što savremena lingvistika može pružiti za rasvetljavanje problema porekla i drevne istorije Slovena. Lingvistički podaci omogućuju da se rekonstruiše proces glotogeneze i da se preko njega rešavaju pojedinačna pitanja slovenske etnogeneze. Istovremeno, jasno je da, iako jezik predstavlja najpouzdanije obeležje etničke jedinice, mnoge pojedinosti etnogenetskog procesa lingvistika nije u stanju da reši samostalno. Jezička građa veoma često nije dovoljno prostorno, hronološki i konkretno istorijski određena. Neophodno je da druge discipline koje mogu rasvetliti nejasne strane slovenske etnogeneze, poput arheologije, etnologije i dr., priteknu u pomoć lingvistici, što predstavlja nasušnu potrebu savremene nauke.

ULOGA TOPONIMIKE U PROUČAVANJU ETNOGENEZE SLOVENA

Toponimika predstavlja posebnu granu lingvistike, istorije i geografije. Istorija svakog etnosa se u većoj ili manjoj meri ogleda u toponimiji i naučnici odavno koriste ovu vrstu izvora pri proučavanju drevnog slovenstva. Geografski nazivi su se razvijali kroz istoriju; njihovo poreklo je najtešnje povezano s jezicima i dijalektima plemena i naroda koji su u dalekoj prošlosti naselili lokalitete na kojima danas žive. Naučna analiza toponimije omogućuje da se lokalizuju etnojezički tragovi očuvani u geografskoj nomenklaturi, da se odrede regioni naseljavanja i migracija različitih etničkih grupa. Toponimi čuvaju dragocene podatke o drevnim epohama, migracijama, i mešanjima plemena i naroda. Podaci iz toponimije imaju funkciju etničkih odrednica, oni pomažu definisanju drevnih areala različitih etničkih grupa, a u nekim

slučajevima olakšavaju karakterizaciju ekonomije, kulture i staništa tih grupa. Toponimi su u izvesnoj meri povezani s oblastima kao što su poljoprivreda, zanatstvo, ribolov, obrada drveta. Kartografska obrada materijala toponimike je od suštinskog značaja za lingvistiku, istoriju, arheologiju i antropologiju.

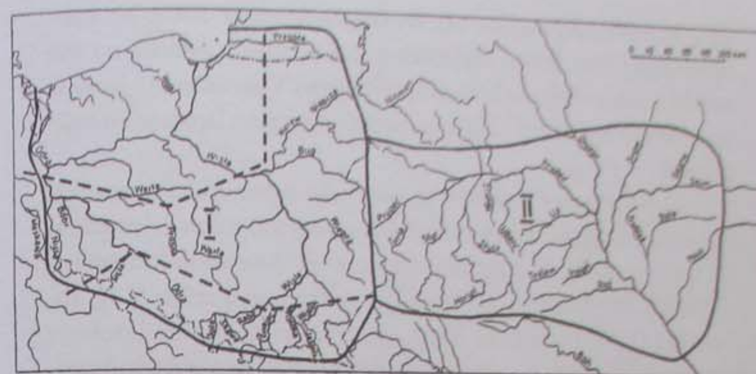
Mnogi naučnici su pokušali da iskoriste toponimski materijal za određivanje prapostojbine Slovena i rekonstrukciju njihove rane istorije i migracionih procesa. Veliki deo građe dobijene na osnovu istraživanja u prošlom veku sada uglavnom ima čisto istoriografsku vrednost. Neki naučnici stara dostignuća toponimike svrstavaju u oblast donaučne onomastike. Zaista, savremena toponimika se po svojim metodima prikupljanja, sistematizacije i analize geografskih naziva vidno razlikuje od starih istraživanja, koja su u najvećoj meri bila zasnovana na etimologizaciji toponima. Međutim, kada se radi o rasvetljavanju pitanja slovenske etnogeneze, i toponimika često nailazi na nepremostive teškoće.

Od svih geografskih naziva, za etno-istorijska proučavanja zbog svoje arhaičnosti, najpouzdaniji i najkorisniji su hidronimi. Oni su nastali u dalekoj prošlosti, uglavnom pre pojave većine naziva naseljenih mesta. Hidronimi u velikoj meri odražavaju karakteristike prirodne sredine i manje su bili podložni promenama pri smenjivanju etnosa.

Dugo je u nauci bila široko prihvaćena pretpostavka da se prapostojbina Slovena morala nalaziti na teritorijama sa „čisto“ slovenskim nazivima vodenih tokova ili na teritorijama s najvećom koncentracijom tih naziva.

Potragom za regionima s najvećom koncentracijom slovenskih naziva vodenih tokova ili za oblastima sa „čisto“ slovenskim hidronimima bavili su se mnogi naučnici i dolazili su do vrlo kontradiktornih zaključaka.

To je bila očigledno pogrešna pretpostavka. Evropa je u dalekoj prošlosti pretrpela mnogobrojne migracije i zato su topografske karte njenih pojedinačnih regiona (sa eventualnim izuzetkom severoistočnih graničnih oblasti) vrlo šarolike. Oblasti s velikom koncentracijom hidronima određene jezičke pripadnosti obično predstavljaju pokazatelje migracija odgovarajućih etničkih grupa. „Čistoća“ slovenskih naziva vodenih tokova uopšte ne govori o tome da su Sloveni naselili te oblasti u dalekoj prošlosti

slika 14. Praslovenski hidronimi i podela praslovenskog areala na dve zone po S. Rospondu

jer ovi nazivi često postoje na teritorijama za koje se pouzdano zna da su naseljene kasnije.

Za proučavanje etnogeneze i raseljavanja Slovena od prvorazredne važnosti je razvoj stratigrafije slovenske hidronimije. Potpuno je jasno da što su slovenski nazivi vodenih tokova stariji, to odražavaju raniju slovensku teritoriju. Kada bi naučnicima uspelo da iz grupe slovenskih hidronima pouzdano izoluju praslovenski sloj i da ga podele na nekoliko hronoloških nivoa u skladu sa etapama evolucije praslovenskog jezika, kartografija pojedinačnih nivoa mogla bi poslužiti kao osnov za određivanje mesta naseljavanja ranih Slovena u različitim etapama njihove istorije.

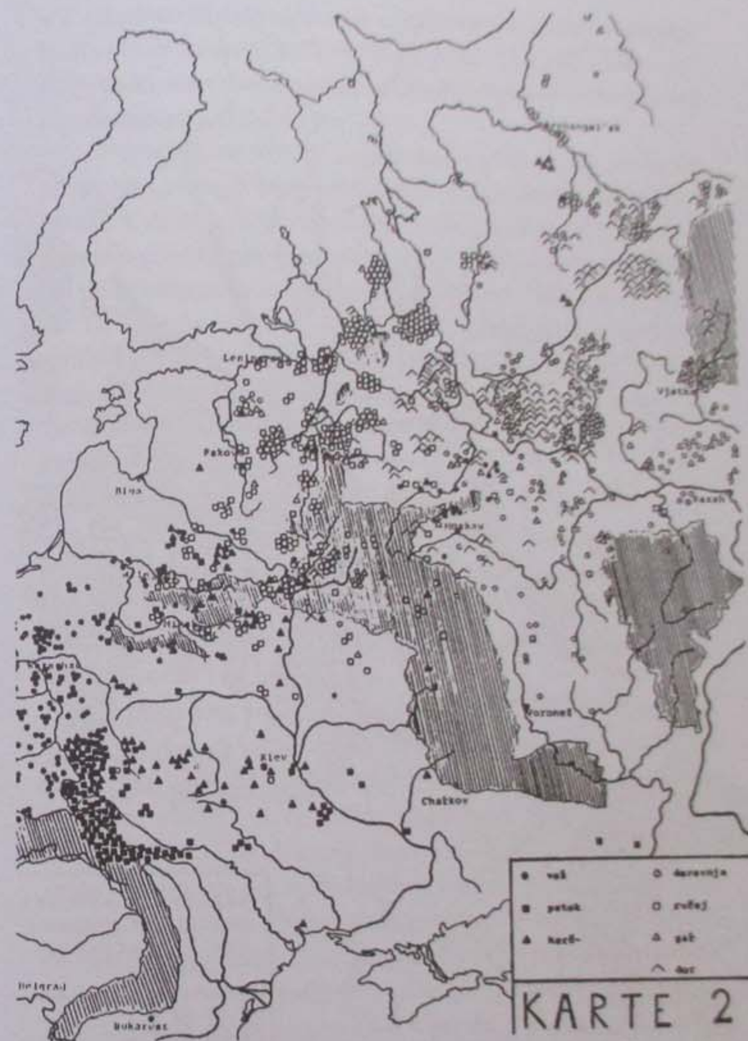
Za sada je nemoguće napraviti stratigrafsku podelu praslovenske hidronimije. Poljski lingvista S. Rospond (Rospond S.) pokušao je da napravi sveobuhvatni opis slovenske toponimske stratigrafije [58]. Ipak, nije uspeo da izdvoji praslovenski sloj. Rezultati njegovog rada mogu se primeniti samo na period velikog raseljavanja Slovena koji je otpočeo u ranom srednjovekovlju. U drugom svom radu [59] Rospond navodi dve geografske zone praslovenske hidronimije: prvu, stariju, koja obuhvata Povislenje sa susednim zemljama na desnoj obali sliva Odre, za koju su karakteristične prvobitne toponimske strukture i pretežno tvrde osnove, i drugu, sa sporednim, izvedenim toponimskim strukturama i mekim osnovama, koje su karakteristične za predele sred-

njeg Podnjeprovlja (slika 14). Analogne rezultate dobio je i Ler-Splavinjski [60], koji je staru slovensku teritoriju podelio na dva areala: zonu prvobitne hidronimije (slivovi Visle i Odre) i zonu sa izvedenim tvorbenim oblicima u odnosu na prve (srednje Podnjeprovlje).

U savremenoj fazi razvoja slovenske toponimike moguće je izolovati najstarije ili arhaične nazive vođenih tokova. Istraživanja koja se dotiču ili bave pitanjem takvih slovenskih hidronima su brojna. Među njima su najznačajnije tri monografije: V. N. Toporova i O. N. Trubačova, koja se bavi nazivima vodenih tokova gornjeg Podnjeprovlja; Trubačova, u kojoj se analizira hidronimija desnoobalske Ukrajine; i J. Udolfa *Istraživanje slovenskih hidronima i naziva vodenih tokova* [61]. U stare slovenske hidronime se u ovim radovima ubrajaju oni čiji slovenski oblik (sa stanovišta leksike i tvorbe reči ili fonetike) ne izaziva naročitu sumnju. Ti nazivi vodenih tokova formirani su na već izvorno slovenskoj bazi. Na teritoriji desnoobalske Ukrajine otkriveno je oko 50 arhaičnih slovenskih hidronima, u slivu gornjeg Podnjeprovlja oko 90, a u severnom Prikarpatju više od 100.

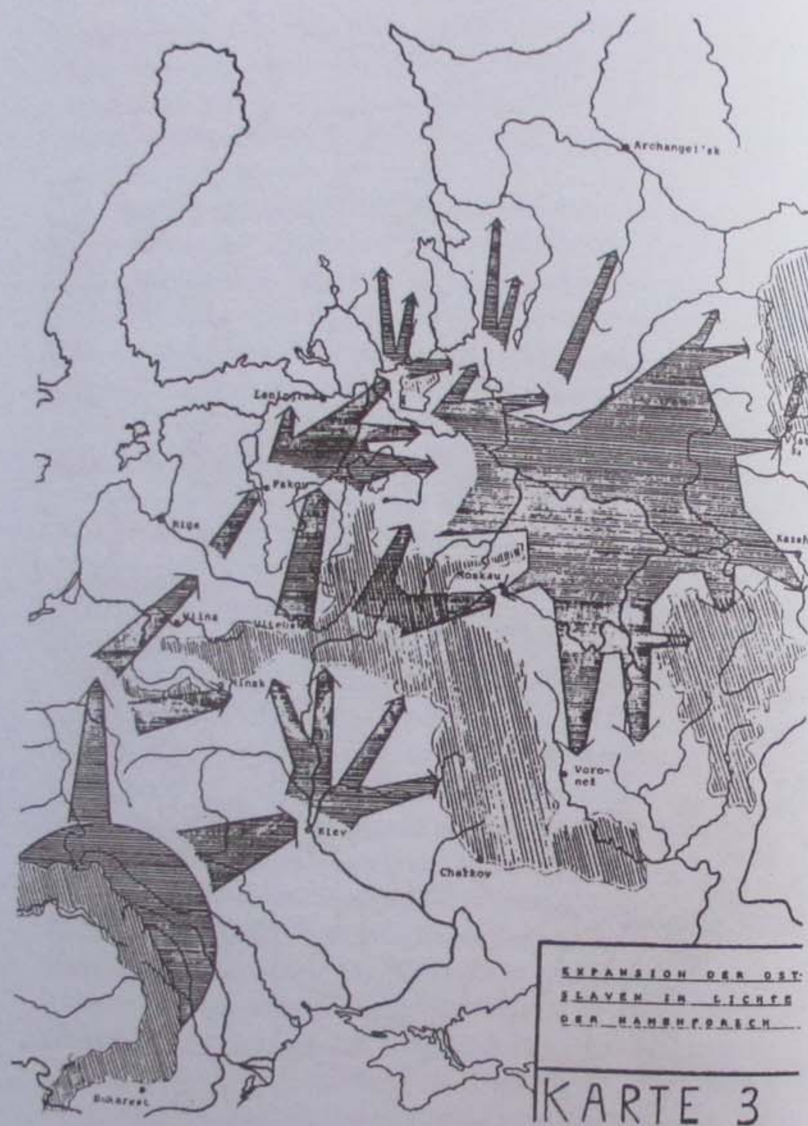
Ti hidronimi nisu nastali u periodu stvaranja osnova praslovenskog jezika i zato ne ukazuju na slovensku prapostojbinu. Oni su, po svemu sudeći, vezani za istoriju Praslovena i periode raseljavanja Slovena van granica svoje prapostojbine. Udolf, kako je već pomenuto, smatra da je stara slovenska hidronimija u prikarpatskom kraju nastala sredinom I milenijuma n. e. Sudeći po postojanju sličnih praslovenskih hidronima na Balkanskom poluostrvu, koje nije naseljeno pre V-VI veka, o čemu postoje podaci u istorijskim izvorima, postoji mogućnost da su neki arhaični slovenski hidronimi nastali u drugoj polovini I milenijuma n. e. (praslovenski period je trajao do IX–X veka). Ipak, među arhaičnim nazivima vodenih tokova postoje i oni koji su nastali pre sredine I milenijuma n. e., ali ih je nemoguće identifikovati i odrediti datum početka stvaranja tog hidronimskog sloja.

U tom kontekstu, potpuno je neprihvatljivo poređenje Trubačovljeve karte širenja arhaičnih slovenskih hidronima na teritoriji desnoobalske Ukrajine sa arealima arheoloških kultura iz bronzanog ili ranog gvozdenog doba, koje su definisali neki naučnici. Takva uprošćena poređenja ne mogu dovesti do ozbiljnih

slika 15. Prostiranje starih slovenskih naziva po J. Udolfu
● – veś; ■ – potok; ▲ – korč; ○ – derevnja; □ – ručej; △ – gaŕ; ^ – dor

naučnih zaključaka. Poređenje areala stare baltičke hidronimije sa arheološkim mapama ranog gvozdenog doba ili oblasti širenja starih ugro-finskih naziva vodenih tokova sa arheološkim podacima je nešto drugo. Takva poređenja su prihvatljiva i legitimna

slika 16. Ekspanzija Slovena po podacima toponimike (po J. Udolfu)

jer se radi o analizi materijala iz preslovenskog vremena, što potvrđuju podaci lingvističkih i arheoloških istraživanja.

U ranoj fazi svoje istorije, kada su nastajale osnove praslovenskog jezika, Sloveni su u svojoj prapostojbini, verovatno, koristili stare nazive vodenih tokova – indoevropske ili staroevropske, jer nastanak njihovog jezika predstavlja fazu razvoja indoevropskih dijalekata. Ovo zapažanje se ne odnosi samo na Slovene već i na druge evropske etnose.

Prapostojbina Slovena se nalazila na teritoriji staroevropske (ili, po terminologiji drugih naučnika – staroindoevropske) hidronimije. Kariku koja je povezivala tu hidronimiju sa arhaičnom slovenskom hidronimijom otkrio je Udolf [62]. Analiza stratigrafije nomenklature vodenih tokova u regionu Visle, koju je sproveo taj naučnik, dovela je do zaključka da staroevropska hidronimija na toj teritoriji predstavlja najstariji sloj, iz kojeg potiče i naziv reke Visle. U regionu donje Visle taj sloj je prekrila baltička hidronimija, a preko nje usledili su slovenski i poznogermanski nazivi vodenih tokova.

Toponimika ima veliku ulogu u proučavanju pravaca i puteva raseljavanja Slovena, kako u najranije vreme, tako i u epohi srednjovekovlja. Naučnici su još davno skrenuli pažnju na to da sistematsko ponavljanje naziva vodenih tokova i drugih geografskih naziva u određenim pravcima odražava put migracija pojedinih plemena i etničkih grupa.

U poslednje vreme se tim problemom vrlo uspešno bavi Udolf. Na osnovu kartografske analize prostiranja sinonimičnih toponima tipa *veś – derevnja (selo), potok – ručej (potok), korč – gaŕ* i *dor*, naučnik sklapa sliku naseljavanja Slovena u istočnoj Evropi (slika 15 i 16). Njegovi osnovni zaključci su: 1) pri naseljavanju su postojale dve struje: severna i južna. 2) prva je išla od severnog Prikarpatja, kroz srednje Povislenje i Njemensku oblast do Pskovskog jezera i Iljmenja. Iz Poiljmenja jedan deo Slovena se uputio na sever, a drugi na istok u gornje Povoložje i susedne oblasti. Južna struja se uputila u Kijevsko Podnjeprovlje i dalje uzvodno po rečnim tokovima Dnjeparskog sliva. [63].

Bugarski naučnik J. Zaimov (Zaimov J.) je na osnovu toponimske građe pokušao da sklopi detaljnu sliku slovenskog naseljavanja Balkanskog poluostrva [64]. Analizirajući toponimiju Bugarske, on je identifikovao veliki broj opšteslovenskih leksičkih jedinica, što je sasvim razumljivo jer se migracija Slovena na Balkansko poluostrvo odvijala još u praslovenskom periodu.

Od velikog su značaja i proučavanja slovenskih tragova u toponimskom materijalu Grčke naučnika F. Malingudisa (Malingoudis Ph.), koja su pokazala da su Sloveni, koji su naselili taj region u VI–VII veku bili pretežno zemljoradnici. Nivo kulture, socijalnih odnosa i, posebno, poljoprivredne delatnosti, potvrđuje pretpostavku da su Sloveni bili dobro upoznati s civilizacijom rimskih provincija i da nisu došli iz oblasti u kojima je preovladavao primitivniji tip zemljoradnje [65].

Toponimika može da koristi i pri proučavanju kontakata Slovena sa susednim etnosima. Tako je litvanski lingvista A. Vanagas (Vanagas A.), analizirajući hidronimsku građu, došao do zaključka da balto-slovenska jezička zajednica, čije postojanje u dalekoj prošlosti podržavaju neki naučnici, nije postojala [66].

ANTROPOLOŠKA GRAĐA KAO ETNOGENETSKI IZVOR PODATAKA

Važno mesto u grupi nauka koje se bave problemom etnogeneze zauzima antropologija. Antropološka građa obuhvata sve periode ljudske istorije i daje pouzdane podatke za objašnjenje porekla i razvoja fizičkih karakteristika različitih etničkih grupa, počevši od najstarijih vremena. Istina, uzročno-posledičnih veza između antropološke strukture neke grupe stanovništva i njenog jezika i kulture nema; ali to ne umanjuje ulogu koju antropologija, koja opisuje fizičke karakteristike drevnih plemena i naroda, bez sumnje ima u rešavanju pitanja njihovog porekla i etnogenetskog razvoja. U svakoj plemenskoj ili etničkoj grupi u konkretnim istorijskim uslovima mozaik antropoloških odlika se obično sklapa na neki specifičan način. Pri stabilizaciji istorijske situacije veoma često se ostvaruje neposredna veza određene kombinacije antropoloških tipova i određenih etničkih zajednica. Veza između antropoloških tipova i etničkih granica se najbolje vidi na primeru relativno malobrojnih grupa. Što se dublje prodire u prošlost, to je više slučajeva poklapanja etničkih i antropoloških teritorija.

Antropološki podaci predstavljaju pouzdani indikator migracija stanovništva i mešanja različitih etnoplemenskih grupa. Pojava novog antropološkog kompleksa u određenim grupama lokalnih plemena predstavlja neosporni pokazatelj primese pridošlog stanovništva. Pojava novih antropoloških crta uvek označava priliv novog stanovništva. Veoma zanimljiv članak V. P. Alekseјeva i J. V. Bromljeja (Бромлей Ю. В.) u kojem se razmatraju etničke posledice osvajanja, asimilacija, supstratnih i superstratnih uticaja [67], posvećen je analizi migracionih procesa i njihovoj ulozi u različitim periodima ljudske istorije. Antropologija je veoma bitna i za rekonstrukciju demografskih odlika populacije, što je od suštinske važnosti za bolje razumevanje etnografskih procesa.

Osim toga, treba naglasiti da se antropološki podaci mogu koristiti za izvođenje mnogih etnogenetskih postavki i zaključaka jedino u kombinaciji s podacima iz drugih nauka. Međunaučna saradnja je i ovde neophodna. Postoje slučajevi kada antropološki podaci svedoče o stabilnosti i kontinuitetu stanovništva, a zapravo je u tom regionu došlo do promene jezika i kulture. Tu je došlo ili do mešanja dve etničke grupe, od kojih obe pripadaju istom antropološkom tipu, ili do prihvatanja novog jezika i kulture pod uticajem dominantnijeg stanovništva ili stanovništva na višem stepenu razvoja, tj. do procesa koje antropološki podaci ne mogu zabeležiti.

Na samom početku proučavanja antropološke građe u vezi s problematikom slovenske etnogeneze može se primetiti da nema podataka koji bi se mogli iskoristiti za rasvetljavanje rane istorije Slovena. U svim regionima Evrope koje su naseljavali Sloveni, sve do velikog raseljavanja početkom srednjovekovlja, a u kojima se mogla nalaziti njihova prapostojbina (srednje Podnjeprovlje i Volinija, međurečje Visle i Odre, Prikarpatski ili Dunavski region), vladao je obred spaljivanja mrtvih. Stoga kranioloških podataka o Slovenima iz bronzanog i ranog gvozdenog doba uopšte nema.

Najstariji paleontološki podaci o Slovenima datiraju iz vremena njihovog naseljavanja na prostorima srednje, istočne i južne Evrope, posle simbioze s raznoetičkim autohtonim stanovništvom.

Najstarije kraniološke kolekcije su one iz VII–VIII veka, nađene na slovensko-avarskim i slovensko-bugarskim grobištima, na prostorima srednjeg Podunavlja i istočnog dela Balkanskog poluostrva, koje odražavaju veliko mešanje stanovništva. Osnovna grupa paleontoloških podataka datira iz X–XIII veka.

Prvu kombinovanu studiju o paleo-antropologiji srednjovekovnih Slovena napisala je I. Švidecka (Schwidetzky I.) [68]. Naučnica primećuje da su Sloveni u srednjovekovlju, a verovatno i ranije, bili heterogeni. Ipak, materijal iz IX–XIII veka pruža osnov, za sada samo na teorijskom planu, za traženje specifičnih sličnosti, koje bi se mogle pripisati najstarijim Slovenima koji su zauzimali relativno mali areal [69].

Poljski antropolog V. Kočka (Kóčka W.) pisao je o biogenetskom kontinuitetu Slovena na osnovnom delu teritorije Poljske [70]. Međutim, to nije dovoljan dokaz za lokalizaciju najstarijih Slovena u taj region. Po V. V. Bunaku (Бунак В. В.), ključnu ulogu u etnogenezi istočnih Slovena i u procesu slovenizacije drevnog stanovništva Ruske nizije imao je „dnjeparsko-karpatski" antropološki tip, koji je lokalizovan u zemljama zapadne Ukrajine, gornjeg toka Visle i Transilvanije [71].

Analizirajući srednjovekovnu antropološku građu Istočnih Slovena, Aleksejev je primetio da, ukoliko se isključe supstratne odlike (ne treba sumnjati u realnost supstratnog uticaja), u prvi plan izbija kombinacija antropoloških osobina slična onoj karakterističnoj za srednjovekovna slovenska grobišta u Poljskoj i Čehoslovačkoj. „Takvu sličnost sa Zapadnim Slovenima – zaključuje naučnik – možemo smatrati dokazom u korist prodiranja osnovnog antropološkog tipa sa zapada i jugozapada u strukturu istočnoslovenskih naroda Ukrajine, Belorusije i Ruske nizije". Nažalost, zbog nedostatka adekvatne antropološke građe iz I milenijuma n. e., etape njegovog formiranja na zapadu i jugozapadu nisu jasno određene [72].

U članku T. I. Aleksejeve (Алексеева Т. И.) i V. P. Aleksejeva (Алексеев В. П.) izneta je pretpostavka da su preci Germana, Zapadnih i Istočnih Slovena u dalekoj prošlosti imali zajedničku antropološku osnovu, koja se još u bronzano doba podelila na dve grupe: zapadnu, koju su činili budući Germani, i istočnu, ili balto-slovensku [73].

Poljski antropolozi konstatovali su velika rasna mešanja u slovenskom svetu [74]. U antropološkoj strukturi beleže se paleoevropske, mediteranske, severnoevropske i laponske komponente.

Operativno uvođenje novog materijala u naučno razmatranje i njegovo razvrstavanje po različitim manjim ili većim regio-

nima u današnje vreme je od prvorazredne važnosti za antropološka proučavanja Slovena.

Pregled kraniološke građe istočnih Slovena iz X–XIX veka dat je sredinom XX veka u radovima G. F. Debeca (Дебец Г. Ф.) i T. A. Trofimove (Трофимова Т. А.), a poslednjih decenija taj materijal proučavaju i objavljuju mnogi ruski, ukrajinski i beloruski naučnici. Opštu monografiju o paleoantropologiji Istočnih Slovena napisala je T. I. Aleksejeva [75]. Ova naučnica napisala je i kratak osvrt na srednjovekovnu kraniologiju svih Slovena [76]. Istraživanja Aleksejeve rezultirala su zaključkom o kraniološkoj diferencijaciji ranih Slovena na severne Evropljane (relativno širokoliki dolihokrani antropološki tip) i južne Evropljane (širokoliki mezokrani antropološki tip). Prapostojbina Slovena je po tim istraživanjima bila u oblastima u kojima je dolazilo do kontakata ovih antropoloških tipova – između Visle, Dunava, Zapadne Dvine i Dnjestra, što u opštim crtama odgovara teritoriji koju su, po mišljenju L. Niderlea, naseljavali Stari Sloveni.

O zapadnoslovenskim oblastima temeljno istraživanje je sproveo češki antropolog M. Stloukal (Stloukal M.). On je uveo u naučno razmatranje mnoštvo antropološke građe sa starih grobalja velikomoravskog regiona i starih slovensko-avarskih grobišta u Podunavlju. U njegovim istraživanjima značajno mesto zauzimaju paleodemografski i paleotopografski aspekti. U okviru tog istraživanja napisan je i opšti članak koji generalizuje etnogenezu Zapadnih Slovena na osnovu podataka iz antropologije [77].

Srednjovekovna antropološka građa južnoslovenskog regiona predstavljena je u radovima bugarskog naučnika P. Bojeva (Боев П.) i jugoslovenskog antropologa Ž. Mikića [78].

Na osnovu proučavanja materijala iz oblasti kraniologije srednjovekovnih Slovena izvedena su sledeća zapažanja:

1. U različitim regionima ogromnog slovenskog sveta u doba srednjovekovlja slovenski živalj je imao vrlo raznoliku antropološku strukturu, što je sa istorijskog aspekta sasvim razumljivo. U procesu svog raseljavanja, Sloveni su se sretali i mešali sa stanovništvom različitih fizičkih osobina. Stoga i srednjovekovna antropološka građa ne odražava prvobitni izgled Slovena. Ona odražava fizičke karakteristike slovenskog stanovništva nastale kao rezultat njihovog međuodnosa s Baltima, Ugro-Fincima, Dako-

-Tračanima, Skito-Sarmatima, Gotima i ostacima romanskog stanovništva.

2. Kraniološka građa srednjovekovnih Slovena predstavlja važan izvor za proučavanje nastanka etničkih grupa u doba srednjeg veka, njihove istorijske evolucije, međusobnih odnosa sa starosedeocima i susedima itd. Ona osvetljava demografiju raznih regiona koje su naseljavali Sloveni, omogućuje proučavanje paleopatologije, razumevanje ekološke situacije, i dr.

3. Ipak, na osnovu tog materijala nije moguće prodreti u duboku prošlost i definisati antropološku strukturu Praslovena u ranim fazama njihove istorije. Na osnovu podataka kraniologije srednjeg veka ne može se zaključiti da je u prošlosti postojalo antropološko jedinstvo Slovena. Vrlo širok dijapazon promena u nizu kraniometrijskih svojstava protivreči tezi o ranijem jedinstvu fizičkih odlika ranih Slovena. Poljski antropolog A. Vjercinjski (Wierciński A.) s velikom rezervom prihvata etnogenetske postavke antropologa. On primećuje da različiti autori istu antropološku građu interpretiraju na različite načine i da te interpretacije u današnje vreme imaju tek neznatnu vrednost [79].

4. Pošto kraniološka građa s prostora izvornog slovenstva, iz perioda od I milenijuma p. n. e. do I milenijuma n. e., kako je već navedeno, ne postoji, neki antropolozi naučne izvore za proučavanje antropološke strukture Slovena traže u nizu lobanja iz doba neolita i bronzanog doba. Pokazalo se da upoređivanje rezultata analiza antropološke građe nagrižene dvehiljadegodišnjim zubom vremena ima vrlo hipotetički karakter i da se ni u kom slučaju ne može iskoristiti za iznošenje bilo kakvih etnogenetskih postavki.

U drevnoj Evropi se, kako pouzdano svedoče arheološki podaci, odvijalo mnoštvo velikih i malih migracija, koje su u manjoj ili većoj meri dovodile do promena antropoloških odlika stanovništva. Tako, opisujući drevnu situaciju na teritoriji Češke, M. Stloukal ističe da su starosedeoci tog regiona u doba neolita imali odlike leptodolihokranog tipa. Širenje lenđelske kulture donelo je elemente brahikranog tipa, kao rezultat migracije plemena nosilaca kulture šnur keramike počeo je da dominira jasno izraženi dolihokrani antropološki tip, a kasnija invazija nosilaca kulture zvonastih pehara donela je na te prostore brahikraniju.

Treba dodati i ekspanziju Kelta na Dunavu, posle koje su na te prostore stigli Germani. Rano srednjovekovno slovensko stanovništvo tog regiona je u manjoj ili većoj meri poprimilo odlike svih tih antropoloških tipova. Situacija je bila slična i u drugim delovima Evrope, sa izuzetkom njenog severoistočnog dela.

5. U današnje vreme antropologija u okviru svojih mogućnosti može da se bavi samo nekim pitanjima rane etnogeneze Slovena. Tu, konkretno, spada pitanje međusobnih odnosa Slovena sa skito-sarmatskim stanovništvom severnog priobalja Crnog mora i verovatno još neki konkretni problemi. U skladu s razvojem genetičke antropologije, a takođe i zbog sve veće upotrebe seroloških analiza krvi i dermatoglifike, uloga ove naučne grane u proučavanju ranih faza etnogeneze Slovena će u budućnosti očigledno biti sve veća.

ETNOGRAFIJA I FOLKLORISTIKA

Etnografija raspolaže najopširnijim podacima o svim slovenskim narodima. Te podatke su prikupljale generacije naučnika i etnografa, uglavnom tokom poslednja dva veka. Izvesne etnografske informacije o Slovenima postoje i u istorijskim delima koja potiču iz ranijeg perioda. Značaj etnografskih podataka za karakterizaciju neke etničke grupe i razumevanje njene istorije sasvim je očigledan.

„U grupu najvažnijih odlika po kojima se pojedinačni etnosi međusobno razlikuju – ističu etnografi N. N. Čeboksarov (Чебоксаров Н. Н.) i I. A. Čeboksarova (Чебоксарова И. А.) – spadaju kulturne osobenosti koje svaki narod stvara kroz proces svog istorijskog razvoja i koje se kasnije prenose s generacije na generaciju. Skup svih tih međusobno povezanih osobenosti je ono što se u etnogafiji zove „etnička tradicija". Takve tradicije se stvaraju u određenim istorijskim periodima u skladu sa socijalno-ekonomskim i prirodno-geografskim uslovima života naroda, ali po nastanku one stiču značajnu stabilnost i dugo ostaju iste, čak i kada se uslovi u kojima narod živi bitno izmene" [80].

Odlike kulture i svakodnevnog života često odražavaju etničke specifičnosti u jednakoj meri kao i jezik. Čak ponekad predstavljaju pouzdanije obeležje etnosa. Tako na primer, Srbi, Hrvati,

Crnogorci i Bošnjaci-muslimani govore različitim dijalektima istog, srpskohrvatskog jezika, ali svaki od tih etnosa ima originalne kulturne odlike.

Naučnici su odavno shvatili neophodnost većeg korišćenja etnografske građe pri proučavanju drevne istorije i etnogeneze Slovena. Ogromnu vrednost imaju dva opširna pregleda opšteslovenske etnografije – kapitalno delo o istoriji kulture slovenskih naroda češkog naučnika L. Niderlea i monografija poljskog etnologa K. Mošinjskog [81]. Ta dela, međutim, odražavaju i stanje u etnografiji prve polovine XX veka. U narednom periodu prikupljeno je obilje materijala koji je potrebno sistematizovati u skladu sa zahtevima savremene nauke.

Danas Sloveni nisu jedan narod koji govori istim jezikom i koji je kulturno homogen. To je velika grupa srodnih, ali potpuno samostalnih naroda, od kojih svaki ima specifičnu istoriju i sopstvene etnografske karakteristike. Uopštavanje etnografske građe celokupnog slovenskog sveta u savremenoj fazi zahteva zajedničko zalaganje naučnika. To se ne može postići bez mukotrpnog rada na sistematizaciji celokupne baze podataka slovenske etnografije, bez razvoja novih metoda proučavanja etnografskih podataka, koje su sakupili predstavnici raznih etnografskih škola i pravaca.

Etnografi-slavisti to još uvek nisu uradili. Prvi korak u tom pravcu predstavlja sveobuhvatni monografski prikaz etnografske građe o Istočnim Slovenima [82]. On se sastoji od studija u kojima su osvetljeni razni aspekti materijalne i duhovne kulture. Te naučne informacije se donekle mogu iskoristiti za analizu etno-istorijskih procesa koji su se odvijali u Ruskoj niziji, ali za sada nisu od velike koristi za rasvetljavanje etnogeneze praslovenskog perioda.

Formiranje etnogenetskih odlika slovenskih naroda bilo je veoma težak viševekovni proces. Tokom velikog raseljavanja, slovenski etnos je asimilovao starosedelačko stanovništvo koje je govorilo različitim jezicima. Logično je da su pri tome mnoge etnografske odlike raznih slovenskih grupa pretrpele izvesne promene. Hiljadugodišnji samostalni razvoj posebnih slovenskih naroda u konkretnim istorijskim uslovima dao je svakom od njih etnografski identitet. Stratigrafija etnografskih naslaga je potpuno neobrađen problem slovenske etnografije. Etnografska građa može mnogo pomoći pri rešavanju pitanja porekla Slovena i ranih faza njihove etnogeneze tek nakon izrade opšteslovenskih etnografskih atlasa. Sistematizacija etnografskih podataka će omogućiti izdvajanje onih karakteristika slovenskog etnosa koje su se formirale u najranije (praslovensko) doba.

Za etnografska istraživanja veliku važnost ima i folklorna građa. Folklor uvek nastaje u okviru neke etničke zajednice i zato predstavlja važno obeležje etničke pripadnosti. Međutim, pri korišćenju te građe za proučavanje slovenske etnogeneze, naučnici nailaze na za sada nepremostive teškoće. Tokom mnogovekovne istorije slovenstva menjao se i folklor. On se razvijao i aktivno upotpunjavao po zakonima sopstvene evolucije, vezane za promene društveno-socijalne i geografske sredine, ali i usled uticaja kultura susednih neslovenskih naroda i uključivanja supstratnog stanovništva u slovenski etnos. Folklorna građa svedoči o tome da su slovenska plemena i narodnosti vrlo aktivno razmenjivali svoju folklornu baštinu i međusobno i sa susedima.

Kao rezultat raznovrsnosti folklornih procesa, svaki slovenski narod koji se, počevši od perioda prvih slovenskih država pa naovamo samostalno razvijao, u današnje vreme ima svoj folklor. „Ako upoređujemo južnoslovenske epske pesme, ruske duhovne pesme, narodne duhovne pesme poljskih katolika (*kantyczki*) i druge ekvivalentne grupe pesama – pisao je u vezi s tim J. I. Smirnov (Смирнов Ю. И.) – primetićemo duboke razlike među njima, koje očito proizlaze iz činjenice da su nastale nezavisno jedne od drugih u različitim slovenskim zemljama“ [83].

Tako, folklorna građa kojom raspolaže slavistika u današnje vreme predstavlja važan istorijski izvor za proučavanje istorije, kulture i etnogeneze posebnih slovenskih naroda. Osim toga, sasvim je očigledno da ti naučni izvori sadrže naslage koje sežu duboko u prošlost, do najranije istorije Slovena, tj. praslovenskog doba. Nažalost, praslovenski sloj je teško izolovati zbog nezadovoljavajućeg stanja sistematizacije slovenske folklorne građe. Nije rešeno ni pitanje geneze slovenskog folklora, niti je istražena slovenska folklorna zajednica. Ipak, načinjeni su prvi koraci u tom pravcu. Tako je Smirnov izdvojio tri povezane etape evolucije slovenskog eposa: 1) južnoslovenski epos, za koji je karakteristična

raznovrsnost formi bez primetne unifikacije (istorijski uslovi na Balkanu su doveli do konzervacije stare epske tradicije); 2) ruski epos, koji je sačuvao dosta starih karakteristika, ali u njemu ipak preovlađuju kasnije odlike; 3) zapadnoslovenska, ukrajinska i beloruska epika, koja odražava strukturu pozne epohe [84]. Ali, uopšte uzev, rekonstrukcija genetske srodnosti i evolucije slovenskog folklora, izdvajanje njegovog praslovenskog sloja jeste posao budućnosti.

Za upoznavanje sa duhovnim životom ranih Slovena veliki značaj ima knjiga B. A. Ribakova o paganizmu i religijskim predstavama slovenskog etnosa [85]. Folklorna i etnografska građa koju razmatra ovaj naučnik omogućila je uvid u mitologiju i duboke paganske korene Slovena.

ISTORIJSKI PODACI O SLOVENIMA

Podaci o Slovenima iz istorijskih dela, koji se pouzdano mogu iskoristiti za rasvetljavanje istorije i etnogeneze, datiraju iz perioda srednjeg veka. Vizantijski autori VI–VIII veka (Prokopije Kesarijski, Agapije, Menandar Protektor, Teofilakt Simokata, Mavrikije i dr.) uglavnom opisuju Slovene iz Podunavlja i s Balkanskog poluostrva, zbog istorijske situacije tog vremena: Sloveni su u to vreme prelazili Dunav, prodirali na prostor Vizantijskog carstva i naseljavali široki prostor, uključujući i Peloponez.

U delima vizantijskih hroničara zabeležena su interesantna saznanja o različitim aspektima života i svakodnevice Slovena, priče o njihovim vojnim veštinama, političkoj strukturi, vođama, naseljima i domaćinstvima, o odnosima s Vizantijom, Avarima i drugim susednim plemenima. Ali, svi ti podaci se odnose isključivo na Balkansko poluostrvo i susedne zemlje podunavskog regiona. Samo u spisima Prokopija Kesarijskog postoje podaci o etnografiji severnog priobalja Crnog mora.

Neke informacije o Slovenima postoje i u delima sirijskih autora VI veka (Evgrafije i Jovan Efeski i dr.). Zapisi zapadnoevropskih i arapskih geografa i istoričara datiraju iz kasnijeg perioda, iz IX i X veka.

Sredinom VI veka Sloveni su već naselili široke prostore Evrope. Migracioni procesi, krah Rimskog carstva i uzajamni odnosi

sa susednim plemenima uneli su suštinske promene u život i svakodnevicu slovenskog etnosa. Informacije o Slovenima dobijene iz dela ranosrednjovekovnih autora potpuno je nemoguće preslikati na ranije periode slovenske istorije. Osim toga, u ranosrednjovekovnim spisima nema podataka koji su potrebni za rekonstrukciju etničke istorije ranih Slovena.

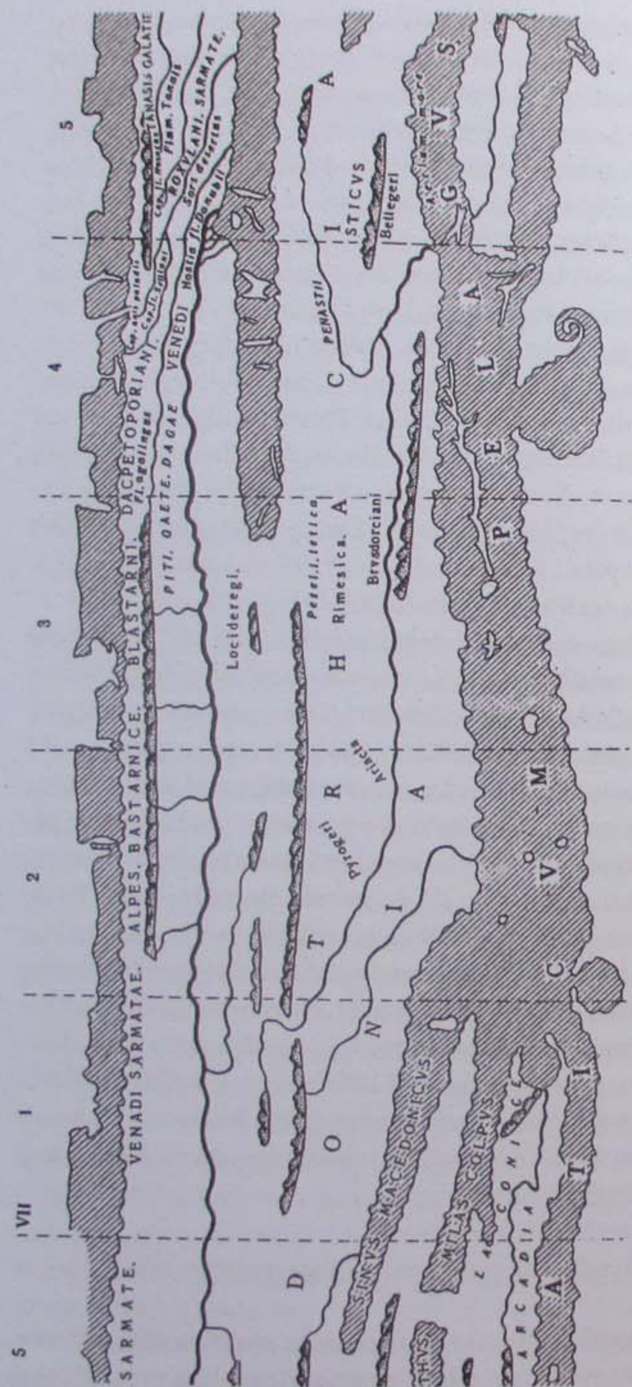
Za proučavanje problema slovenske etnogeneze od velikog su značaja podaci koje je u svom delu *Getica* izneo gotski episkop Jordanes, o kom je već bilo reči u istoriografskom delu. Što se tiče ranijih faza praslovenske istorije, konkretnih informacija o njima u istorijskim delima u suštini nema. Vrlo šturi i nepotpuni podaci o Venedima, u delima Plinija, Tacita i Ptolomeja (I–II vek n. e.) kao i na Pojtingerovoj tabli (III vek n. e.), bez sumnje imaju neprocenjivu vrednost. Pojtingerova karta (slika 17) sasvim jasno locira Venede iz rimskog perioda na prostore severno od Karpata (između Karpata i Baltika) i svedoči o početku njihovog osvajanja severnih delova donjeg Podunavlja.

Osim toga, treba istaći da je korišćenje često vrlo nepotpunih podataka iz antičkih pisanih spomenika, bez uključivanja naučne građe srodnih nauka, dovodilo istoričare i još uvek ih dovodi u situaciju da iznose najrazličitije i često protivurečne pretpostavke neznatne naučne vrednosti. Informacije dobijene od antičkih autora o Venedima se u današnje vreme posmatraju isključivo kao pomoćni izvor u etnogenetskim istraživanjima o Starim Slovenima.

Neki istoričari smatraju da su rani Sloveni u stvari Herodotovi Nevri. Treba naglasiti da ta spekulacija nije naučno utemeljena. O Herodotovim Nevrima je u naučnoj literaturi izneto mnoštvo protivurečnih pretpostavki. Neki naučnici ih poistovećuju sa Slovenima, drugi smatraju da pripadaju baltičkom etničkom masivu, treći tvrde da su to bili Kelti itd. Lokalizacija Nevra na geografskoj karti je takođe diskutabilna. Naučnici nemaju na raspolaganju faktičke podatke za određivanje etnojezičke pripadnosti Herodotovih Nevra.

ARHEOLOGIJA I ETNOGENEZA SLOVENA

Jezik predstavlja vrlo jasno obeležje svake etničke jedinice. Njega koristi svaki član određene grupe ljudi, koja pri stabilnom

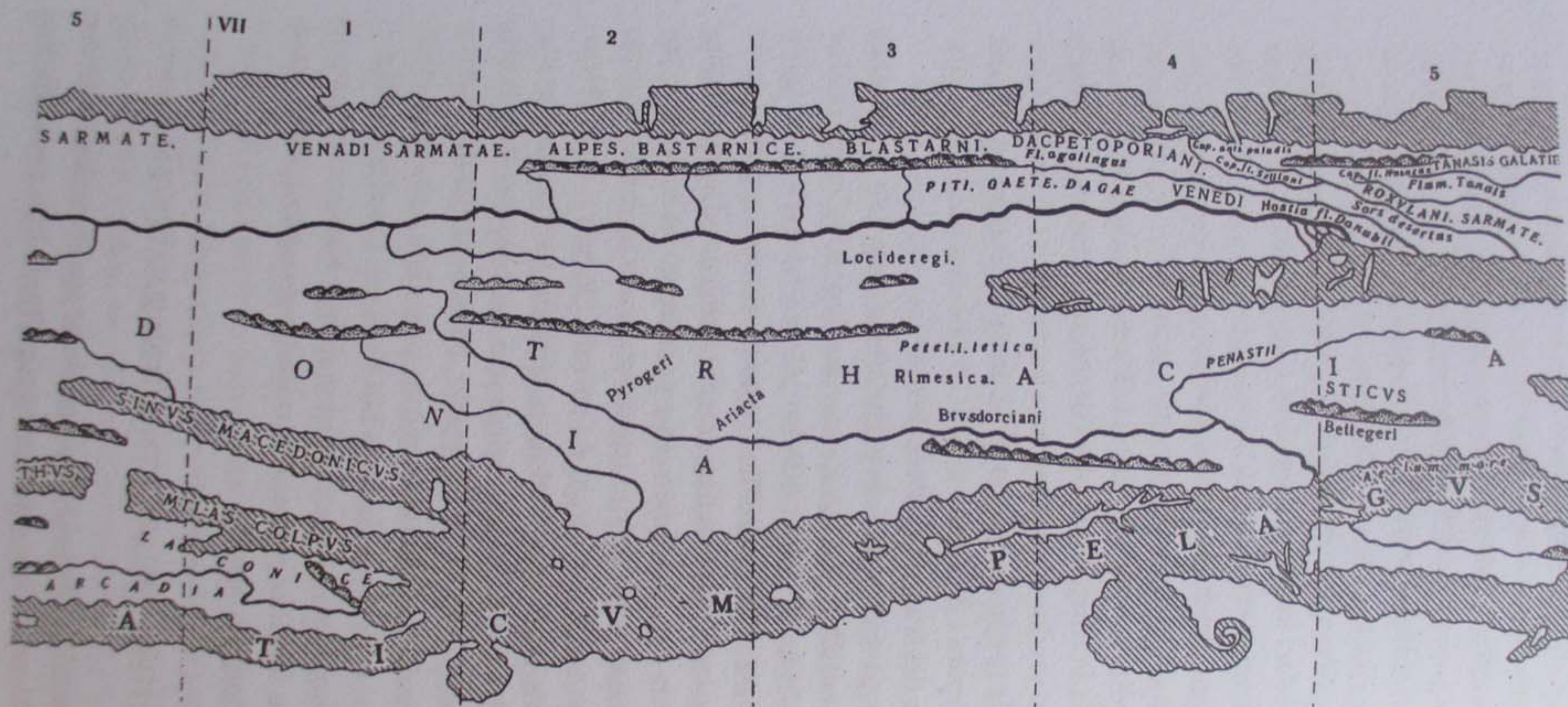
slika 17. Deo Pojtingerove table sa etnonimima VENADI SARMATAE i VENEDI (radi lakšeg snalaženja deo etnonima je izbrisan s tablice – vidi: Свод древнейших письменных известий о славянах, Москва, 1991. Прилог)

i dugotrajnom razvoju gradi svoju svakodnevicu, svoju originalnu materijalnu i duhovnu kulturu. Stoga kulturu treba posmatrati kao obeležje razvoja ljudskih zajednica koje su zasnovane na fizičkom srodstvu, tj. formiranju etničkih grupa. Ova teza je već iznošena pri određivanju uloge etnografije u etnogenetskim istraživanjima.

Poznato je da etničke zajednice svoje karakteristike ispoljavaju kroz sitnice svakodnevnog života, pojedine odevne predmete, nakit, običaje, verovanja, pogrebne obrede itd., koji se prenose s generacije na generaciju i koji uporno opstaju bez obzira na sve. Arheologija proučava upravo te karakteristike drevnih kolektiva. Ona beleži i istražuje mnoge, pa i najsitnije segmente života, materijalne i duhovne kulture, tragove obreda i običaja, umetnička dela i dr., pa samim tim i etnografsku sveukupnost starih etnojezičkih formacija. Zbog toga ova nauka zauzima jednu od vodećih pozicija u proučavanju etničke istorije drevnih plemena i naroda. Arheologija omogućuje pronicanje u daleku istoriju ljudskog društva, osvetljavanje onih aspekata života, svakodnevice i kulture koji se nisu ispoljili kroz jezik i materijale koje proučavaju druge nauke.

Lingvistika, po mišljenju samih lingvista, pri proučavanju etnogeneze nailazi na dva neretko nerešiva problema – određivanje teritorije na kojoj se odvijala glotogeneza koja je predmet proučavanja, i njeno datiranje [86]. Za razliku od lingvističke građe, podaci kojima raspolaže arheologija su konkretno istorijski određeni. Zato arheologija ima moć da rasvetli istoriju svake etničke jedinice u konkretnom periodu i da je lokalizuje na određenu teritoriju.

U nauci se već dugo raspravlja o tome da li se *arheološke kulture* podudaraju sa *etnosima* ili ne. Nemački naučnik H. Kosina je među prvima u evropskim arheološkim krugovima u najvećoj mogućoj meri iskoristio arheološku građu za rekonstrukciju drevne etnoistorijske strukture. On je pošao od pretpostavke da se arheološke kulture podudaraju sa etnosima [87]. Ova ideja je naišla na podršku mnogih arheologa. Konkretno, jedan od najistaknutijih engleskih arheologa V. G. Čajld (Childe V. G.) je arheološke kulture i etnose smatrao identičnim pojmovima [88]. Tu tezu je na osnovu materijala iz neolita i bronzanog doba razvijao

slika 17. Deo Pojtingerove table sa etnonimima VENADI SARMATAE i VENEDI (radi lakšeg snalaženja deo etnonima je izbrisan s tablice – vidi: Свод древнейших письменных известий о словянах, Москва, 1991. Прилог)

A. J. Brjusov (Брюсов А. Я.) [89]. Stavljajući akcenat na kompleksno shvatanje arheološke kulture, naučnik je tvrdio da ona po pravilu mora da se podudara sa etničkom zajednicom jer su kulture srodnih grupa mogle nastati na osnovu iskustva prethodnih generacija i na osnovu lokalnih tradicija. To stanovište je zastupao i američki naučnik H. Henken (Hencken H.). Dotičući se srednjoevropske kulture polja pogrebnih urni iz poznog bronzanog doba i smatrajući njene nosioce Indoevropljanima, naučnik je tvrdio da se vreme u kojem su ta plemena naseljavala južne krajeve Zapadne Evrope, a konkretno Siciliju, podudara sa indoevropeizacijom autohtonog stanovništva s tih prostora [90]. O podudaranju arheološke kulture sa etničkim zajednicama pisali su i drugi naučnici [91].

Kosinini metodi su pedesetih i šezdesetih godina bili podvrgnuti ozbiljnoj kritici, posebno u nemačkoj naučnoj literaturi. Isticano je da je taj naučnik uprostio etničku istoriju starih naroda, da nije uzimao u obzir složene uzajamne odnose Slovena s raznim plemenima iz okruženja ni uticaje supstratnog stanovništva. Kosina nije uzimao u obzir činjenicu da elementi kulture mogu zavisiti i od ekonomskih, tehničkih i socijalnih okolnosti. Takođe, nije do kraja uvažio činjenicu da su u dalekoj prošlosti postojale etnojezičke grupe koje su kasnije nestale i o kojima danas nema nikakvih tragova. Jedan od njegovih učenika M. Jan isticao je da istorijski procesi u dalekoj prošlosti nisu imali statički karakter. Pri proučavanju etnogenetskih procesa na osnovu arheoloških podataka, moraju se uzeti u obzir i konkretni uzajamni odnosi plemena, njihovo mešanje, postojanje prelaznih oblasti između različitih arheoloških kultura, asimilacioni procesi itd. [92].

Složenost proučavanja etnogeneze i etničkih procesa koji su se odvijali u drevnoj Evropi proizlazi iz činjenice da je na tim prostorima dolazilo do čestih premeštanja plemena, do velikih migracija novog stanovništva, do intenzivnih međusobnih uticaja raznih etnosa, do diferencijacija i asimilacija, do iščezavanja jednih i stvaranja drugih etnosa. Kritikujući Kosinine metode, neki naučnici su samo pokušavali da „arheologiju praistorije prilagode istorijskom naučnom znanju" [93].

Uporedo s tim širio se nihilistički odnos prema arheološkoj građi kao važnom naučnom izvoru za izučavanje etnogeneze. Tako je nemački arheolog E. Vale (Wahle E.) tvrdio da arheološki podaci nisu pogodni za proučavanje etnogenetskih problema [94]. Po mišljenju engleskog arheologa O. Kroforda (Crawford O. G. S.), rešenje pitanja etničke pripadnosti drevnog stanovništva je van opsega delovanja arheologije [95]. To mišljenje su podržavali i neki lingvisti kao F. P. Filin, koji je u svojoj knjizi o nastanku istočnoslovenskog jezika nekoliko stranica posvetio pitanju uzajamnih odnosa etnosa i materijalne kulture [96]. U današnje vreme takođe postoje naučnici koji zastupaju to stanovište.

Pozivajući se na etnografiju, naučnici ističu da čitav niz kulturnih elemenata nema etničke odlike, da se neki regioni, određeni na osnovu pojedinih elemenata, ne podudaraju sa etničkim teritorijama itd. Iz tog razloga su arheolozi pokušavali da iz mnoštva elemenata koji čine neku arheološku kulturu izdvoje etnička obeležja. U grupu najvažnijih parametara za određivanje etničke pripadnosti ubrojana je i grnčarija (oblik posuda, ornamenti, tehnika izrade) i dr. Smirnov, je na primer, u tu grupu ubrajao oblik keramičkih posuda i pogrebne obrede [97]. Ipak, kasnije se pokazalo da u mnoštvu arheoloških kultura ne postoji i ne može postojati univerzalno obeležje etničke pripadnosti.

Među arheolozima i etnografima postoji grupa naučnika koji, navodeći primere podudaranja i nepodudaranja kulturnih i jezičkih areala, uz korišćenje etnografskih podataka raznih teritorija, pokušavaju da dokažu da arheološke kulture imaju različite sadržaje, da predstavljaju različite realnosti i da se, shodno tome, neke od njih podudaraju s drevnim etničkim zajednicama. Pri tom poriču nužno poistovećivanje arheoloških kultura sa etnosima i uvode pojam verovatnoće podudaranja [98]. Bez poricanja vrednosti takvih teorijskih razrada, primećujem da one ne odgovaraju na konkretno pitanje: da li savremena arheologija može odrediti etničku pripadnost neke arheološke kulture?

Pokazalo se da su najplodotvorniji radovi onih arheologa koji ne učestvuju u dikusijama o podudaranju arheološke kulture i etnosa već aktivno i pedantno rešavaju konkretna etno-arheološka pitanja na osnovu činjeničnog materijala. Ta istraživanja takođe pouzdano svedoče o tome da je moguće rešavati etnoge-

netska pitanja na osnovu arheoloških podataka i odrediti etničku pripadnost nosilaca mnogih arheoloških kultura.

Tako su, zadavši sebi zadatak da provere da li arheologija može sopstvenim sredstvima proučavati probleme etnogeneze, tri naučnika – dva arheologa i jedan lingvista (R. Hakman [Hackmann R.], G. Kosak [Kossack G.] i H. Kin [Kühn H.]) – nezavisno jedan od drugog na osnovu arheoloških, istorijskih i toponimskih podataka identifikovali do tada nepoznatu grupu Indoevropljana, jezički sličnu Germanima, Keltima i Italicima [99]. To istraživanje je prikazalo ogromne mogućnosti arheologije pri proučavanju drevne etničke istorije Evrope.

Nemački arheolog F. Šlete (Schlette F.), razmatrajući mogućnosti arheologije u proučavanju etnogeneze, navodi niz konkretnih činjenica o podudarnosti etničkih, istorijskih i arheoloških areala druge polovine I milenijuma p. n. e. Po njemu, latenska kultura, koja je u osnovi keltska, svedoči o raseljavanju ovog etnosa u različitim periodima i njegovu integraciju s različitim malim plemenima. Jastorfska kultura, koja je u svojoj poslednjoj fazi bila locirana na prostoru između Vezera, Odre i Parsente, uključujući i Jitlandsko poluostrvo, zasigurno je bila povezana s germanskim etnosom. Ta kultura je prerasla u kulturu rimskog doba, koju su, po istorijskim podacima, mogla stvoriti jedino germanska plemena [100].

Istorijski sadržaj arheoloških kultura nije bio ograničen etničkim faktorom, već je bio višestruk. Arheološka građa takođe predstavlja jedan od najvažnijih naučnih izvora za proučavanje ekonomije i socijalnih odnosa [101]. Ipak, kroz istoriju ljudskog društva u dalekoj prošlosti nije se znalo za striktno ekonomske ili striktno društvene etnografske grupacije koje bi postojale odvojeno i uporedo sa etničkim jedinicama.

Naučna interpretacija pojma arheološka kultura nije prosto sabiranje njenih obeležja nego proučavanje te kulture kao celovite strukture, kao sistema uzajamno povezanih kombinacija svih njenih elemenata. Stvaranje potpune slike o nekoj arheološkoj kulturi moguće je tek nakon što se razjasni njeno poreklo i način nastanka i ako se prouči njena dalja sudbina.

Iz te perspektive, o podudaranju arheološke kulture i etnosa možemo reći sledeće:

1. Arheološka kultura može i mora da se poistoveti sa etničkom jedinicom ukoliko je karakteriše sveobuhvatan kompleks stabilnih, istorodnih obeležja, koja se ispoljavaju kroz pojedinosti vezane za građevinarstvo, pogrebne obrede, nakit i grnčariju izrađenu u domaćim uslovima. Bitna je i činjenica da takva kultura obavezno evoluira iz prethodne srodne kulture. Podvlačim da je pri identifikovanju arheološke kulture koju bismo pouzdano mogli povezati sa etnosom neophodno uzeti u obzir čitav kompleks obeležja jer pojedinačni elementi mogu biti zajednički i za susedno stanovništvo, a deo tih elemenata nije uzrokovan etničkim karakteristikama.

2. Ponekad naučnici izdvoje arheološku kulturu na osnovu nekog izraženog, ali pojedinačnog obeležja. Kada su u pitanju takve kulture, nemoguće je sa sigurnošću tvrditi da su njeni nosioci činili etničku zajednicu. Ipak, to nije razlog za pesimistički odnos prema etnogenetskim postavkama arheologa. Obično se etnička pripadnost takve kulture razjasni vremenom, kada se sakupi dovoljno novog materijala o toj kulturi i kada se reši pitanje njenog porekla i sudbine njenih nosilaca.

3. Postoji dosta primera da neku arheološku kulturu odlikuje čitav kompleks elemenata istog tipa, ali je ona formirana na temeljima dve (ili više) kultura koje su joj vremenski prethodile. Pri tome se u ranoj fazi takve kulture mogu primetiti neka obeležja karakteristična za prethodni period, ali ona vremenom nestaju. Takve arheološke kulture odražavaju proces integracije dve etničke grupe ili asimilaciju jedne od njih.

4. Arheološka građa pruža velike mogućnosti za proučavanje podela etničkih zajednica. Takvi procesi dovode do stvaranja dijalekatskih zona unutar jedne zajednice a ponekad i do stvaranja novih etničkih jedinica.

5. Među arheološkim kulturama postoje i polietničke formacije. U drevnoj istoriji ljudskog društva više puta su se dešavala prodiranja jedne ili više etničkih grupa na teritoriju druge etničke grupe. Takve arheološke kulture se primetno izdvajaju među ostalima, pre svega dugim prisustvom raznorodnih elemenata koji se ispoljavaju i u pogrebnim obredima i u građevinarstvu i izradi keramičkog posuđa i dr. Ako se monoetničke kulture formiraju na temeljima jedne ili nekoliko srodnih kultura, a izvesna

raznorodnost je primetna samo u ranoj fazi i brzo nestaje, polietničke kulture stvaraju se u uslovima interakcije dve ili nekoliko kultura koje nisu srodne.

U prvoj fazi etnogenetskih izučavanja arheolozi moraju suštinska pitanja da rešavaju samostalno, bez oslanjanja na podatke iz lingvistike i drugih nauka. Pre svega, naučnik mora da uloži ogroman napor da bi identifikovao neku arheološku kulturu na osnovu podataka kojima raspolaže njegova nauka, a tek posle toga dobijene rezultate može upoređivati sa zaključcima drugih nauka.

Retrospektivni metod istraživanja, koji se svodi na etapno praćenje nastanka osnovnih elemenata arheoloških kultura, ima vodeću ulogu pri izvođenju etnografskih postavki zasnovanih na arheološkom materijalu. Konkretno, pri proučavanju etnogeneze Slovena potrebno je od kultura za koje se sa sigurnošću zna da su slovenske i koje su postojala u vreme ranog srednjovekovlja, preći put unazad kroz vekove, do onih drevnih spomenika koji ukazuju na genetske veze s ranosrednjovekovnim spomenicima, a od njih još korak dalje u prošlost itd.

Ovaj metod istraživanja se primenjuje od samog nastanka etnogenetske arheologije. O. Montelijus je pomoću njega pokušao da pokaže da kulturni razvoj na teritoriji Skandinavije od neolita do doba Vikinga nije pretrpeo ozbiljnije prekide i da su, shodno tome, starogermanska plemena živela u severnoj Evropi još u doba neolita [102].

Posle Montelijusa retrospektivni metod je počeo masovno da se primenjuje kao osnovni arheološki metod u čitavom nizu arheoloških postavki. Naročito aktivno se tim metodom koristio Kosina. Pomoću retrospektivnog metoda, kako tvrdi taj naučnik, može se pratiti trag od relativno poznih do relativno ranih arheoloških kultura pa se tako imena poznatih istorijskih naroda mogu projektovati na daleke predistorijske kulture. „U ovom metodu zaključci se izvode po analogiji – pisao je Kosina – jer je pomoću takvih zaključaka moguće retrospektivno osvetliti drevna, tamna vremena, polazeći od jasne savremenosti ili od takođe starih epoha, ali epoha za čije proučavanje postoji obilje naučnih izvora“ [103].

Od tridesetih do šezdesetih godina u naučnoj literaturi je postojala rasprava o retrospektivnom metodu, koju su pokrenuli

kritičari koncepcije koju je zastupao Kosina. Neki naučnici su, kao što je već spomenuto, bili skeptični po pitanju mogućnosti proučavanja etnogeneze starih naroda pomoću arheoloških metoda. Arheološka praksa je, međutim, pokazala da je retrospektivni metod od prvostepene važnosti u etnogenetskim istraživanjima. „Etnička interpretacija – pisao je u vezi s tim nemački arheolog K. H. Oto (Otto K. H.) – u tesnoj je vezi s retrospektivnim metodom istraživanja. Ispravnost rasvetljavanja istorije naroda ili plemenskih grupa retrospektivnim pristupom za arheologiju je neosporna. Očigledno je da danas više ne postoje ozbiljne primedbe na to jer bi one značile poricanje istorijskog razvoja uopšte ili osporavanje učešća arheologije u rekonstrukciji najstarije istorije“ [104].

Savremena arheologija u etnogenetskim istraživanjima polazi od priznavanja teze o stabilnosti etnografskih odlika, a etnografija daje mnoštvo primera za to. Te odlike tokom vremena mogu se transformisati, mogu biti zamenjene novim, ali arheologija se ne bavi statistikom već materijalom koji odražava promenljivost epohe. Arheologija ne koristi nepovezane, pojedinačne podatke nego čitave komplekse podataka koji odražavaju prostorne i vremenske promene. Zbog toga je pri proučavanju etnografskih odlika svakodnevnog života, materijalne i duhovne kulture nekog naroda ili plemena retrospektivnim metodom, moguće razumeti istoriju nekog etnosa, shvatiti svu složenost procesa integracija i diferencijacija, asimilacija i mešanja koji su se odvijali u dalekoj prošlosti. „Poistovećivanje arheološke građe s lingvističkim grupama ili, drugim rečima, sa etnosima (narodima) – pisao je španski lingvista A. Tovar (Tovar A.) – vrlo je težak i po mnogo čemu rizičan zadatak. I pored svega, to je jedinstveni metod za istorijsko pronicanje u praistoriju“ [105].

Još uvek je u naučnoj literaturi u nizu slučajeva primetan negativan odnos prema korišćenju retrospektivnog metoda pri etnografskim istraživanjima. Neki naučnici smatraju da se retrospektivnim putem ne mogu sagledati brojni faktori koji su postojali u drevnoj istoriji, poput uticaja neke grupe plemena na susednu grupu ili uticaja visokocivilizovanih društava na varvare, a ni mogućnost naglih unutrašnjih promena uslovljenih

ekonomskim dešavanjima, pojavom nove socijalne strukture ili promenom istorijske situacije.

Sa ovom tvrdnjom se ni u kom slučaju ne treba složiti. Retrospektivni metod je dragocen po tome što uzima u obzir sve nijanse najsloženijih uzajamnih odnosa etnosa u dalekoj prošlosti. U evropskoj istoriji nema „čistih" etnosa, svi su nastali kao rezultat interakcije i mešanja različitih plemenskih i etničkih grupa, kako pridošlih, tako i autohtonih. Zato se osim relativno stabilnog razvoja arheoloških kultura, neretko javljaju drugačiji tipovi prelaska iz jedne kulture u drugu. Možemo izdvojiti sledeće tipove međusobnih odnosa arheoloških kultura: 1) neravnomerna evolucija, uslovljena migracionim procesima; 2) burne promene u kulturi, izazvane ulivanjem kulturnih elemenata drugih plemena usled međusobnih kontakata (uključujući i uticaje razvijenih civilizacija i infiltraciju); 3) transformacije, koje su zavisile od ekonomskih promena i socijalne situacije; 4) potpune i skokovite promene, koje svedoče o smenama etnosa u tom regionu. Retrospektivni metod izučavanja je u stanju da se uhvati u koštac sa svim tim tipovima veza između arheoloških kultura. Uticaji susednih kulturnih grupa ili civilizacija, ekonomske i socijalne promene ne odražavaju se odmah, bez izuzetka i istovremeno na sve etnografske odlike nekog etnosa. Ukoliko je, na primer, u nekom regionu primetna nagla promena u ekonomskom životu ili u tehnici gradnje, to se neće odmah odraziti na pogrebne obrede, ili ako postoje velike promene u izgledu grnčarije ili nakita, to ne mora da znači da se vrste i sama tehnologija izrade gnjetane keramike u domaćim uslovima menjaju vrtoglavom brzinom. „Ako narod gubi svoje kulturne odlike, on prestaje da postoji kao poseban etnos" – ističu etnografi [106].

* * *

Ostale naučne discipline imaju sporednu ulogu u proučavanju porekla i rane etničke istorije Slovena. Posle analize mogućnosti kojima raspolažu osnovne nauke, evo nekoliko reči o paleodemografiji. Struktura, brojnost i gustina stanovništva su od suštinske važnosti za pravilno poimanje etničkih procesa u dalekoj prošlosti, a posebno pri proučavanju migracija. U slučajevima kada ne postoje nikakvi pisani tragovi, paleodemografska

istraživanja se zasnivaju isključivo na arheološkoj i antropološkoj građi. Antropološki podaci vezani za rane periode slovenske istorije, kao što smo videli, ne postoje, zato naučnici pri demografskim izučavanjima koriste prvenstveno podatke koje nudi naseobinska arheologija, analizirajući zasebne, bolje proučene regione slovenskog sveta.

U skladu s proračunima poljskog naučnika S. Kurnatovskog (Kurnatowski S.) [107], oko 1000. godine n. e. slovensko i slovenizovano stanovništvo ukupno je brojalo oko 6,5–7,3 miliona ljudi, u periodu između VI i VII veka oko 2,65–4,1 milion, krajem V veka oko 1,45–2,68 miliona, uključujući ostatke tračanskog, germanskog, baltičkog, finskog i iranskog stanovništva koje je u to vreme živelo na slovenskoj teritoriji. Samo Slovena je krajem V veka bilo oko 0,7–1,3 miliona (po proceni H. Lovmjanjskog oko 1,4 milion). Za široku slovensku ekspanziju s početka srednjeg veka bila je potrebna demografska masa koju retko naseljene oblasti šumske zone istočne Evrope u rimsko vreme zasigurno nisu mogle obezbediti. Demografski proračuni pokazuju da je u vreme ranog srednjovekovlja u slovenskom raseljavanju najverovatnije učestvovalo stanovništvo iz regiona rimskih provincijalnih kultura.

* * *

U početnoj fazi ovog izučavanja drevne istorije Slovena korišćen je retrospektivni metod. Sva arheološka građa razmatrana je retrospektivno, počevši od doba srednjovekovlja, od kada postoje istorijski podaci o slovenskoj kulturi, pa unazad kroz vekove. Na taj način stvoren je lanac koji povezuje glavne i pojedinačne komponente arheoloških kultura, koje su u različitim periodima istorijskog razvoja Slovena u manjoj ili većoj meri bile karakteristične za slovenski etnos.

Sva istorijsko-arheološka stanovišta i zaključci u ovom radu zasnovani su na arheološkoj građi, a ne na podacima drugih nauka, ali su rezultati arheoloških proučavanja naknadno upoređivani s rezultatima lingvističkih istraživanja, podacima iz toponimike, istorije i drugih nauka. Tokom proučavanja je konsultovan i materijal prirodnih nauka, posebno paleoklimatologije, paleobotanike i paleogeografije.

Retrospektivni metod, koji se zasniva na kretanju od poznatog ka nepoznatom i koji u današnje vreme predstavlja jedini put izučavanja etnogeneze i daje zadovoljavajuće rezultate, plodotvoran je u uslovima kabinetskog rada, ali nije pogodan i pregledan kada je u pitanju izlaganje rezultata istraživanja. Zato je istorija nastanka i razvoja Slovena u ovoj knjizi izloženo hronološki.

BIBLIOGRAFIJA

1 Hensel W. „L'ethnogénésologie" // *Slavia antiqua*. T. XXI. Warszawa; Poznań, 1975. S. 1–4.

2 Трубачев О. Н. „Этногенез славян и индоевропейская проблема" // *Этимология*. 1988–1990. Москва, 1993. С. 12

3 Trager G. L., Smith H. L. A „Chronology of Indo-Hittite" // *Studies in Languistics*. T. 8. br. 3. 1950.

4 Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и пракультуры*. Т. I–II. Тбилиси, 1984.

5 Krahe H. *Sprache und Vorzeit*. Heidelberg, 1954; Isti. „Die Struktur der alteuropäischen Hydronomie" // *Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlugen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse*. Wiesbaden, 1962, br. 5; Исти. *Unsere ältesten Flüssnamen*. Wiesbaden, 1964.

6 V. P. Šmid je kroz istraživanja drevnih evropskih hidronima pokazao da su oni zastupljeni na mnogo širem području i da ih treba smatrati ranoindoevropskim (Schmid W. P. „Alteuropaisch und Indogermanisch" // *Probleme der Namenforschung im deutschsprachigen Raum*. Darmstadt, 1977. S. 98–116; Isti. „Die Alteuropaische Hydronymie Stand und Aufgaben ihre Erforschung" // *Beiträge zur Namenforschung*. Bd. 16. H. 1. 1981. S. 1–12). Hidronimi koje je Krae okarakterisao kao staroevropske identifikovani su i u oblastima severnog priobalja Crnog mora, u koje Gamkrelidze i Ivanov smeštaju Staroevropljane pre njihovog raseljavanja po srednjoj Evropi. Po mišljenju ovih naučnika, taj sloj hidronima postoji u velikoj meri kao posledica migracija prvo iranskih a zatim, u nekoliko navrata, i turkijskih plemena.

7 Филин Ф. П. „К проблеме происхождения славянских языков" // *Славянское языкознание. VII Международный съезд славистов*. Москва, 1973. С. 381.

8 Erhart A. „U kolébky slovanskich jazyků" // *Slavia: Časopis pro slovanskoi filologii*. 1985. R. 54. br. 4. S. 337–345.

9 Lamprecht A. *Praslovanština*. Brno, 1987.

10 Бернштейн С. Б. „Некоторые вопросы методики изучения проблематики этногенеза славян" // *Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья*. Москва, 1984. С. 16.

11 Birnbaum H. „Zur Problematik der zeitlichen Abgrenzung des Urslavischen. Über die relativität der begriffe Baltoslavisch/Frühslavisch bzw. und Spätgemeinslavischer Dialekt/Ureinzelslavine" // *Zeitschrift für slavische Philologie*. 1970. br. 35 – 1 S. 1–62.

12 Stieber Z. *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Fonologia*. Warszawa, 1969; Isti. „Prasłowiański język" // *Słownik starożitnosći słowiańskich*, T. IV, 4, 1. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. S. 309–312.

13 Lunt H. G. „On Common slavic" // *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* Т. XXVII–XXVIII. Нови Сад, 1984 –1985. С. 417–422.

14 Георгиев В. „Праславянский и индоевропейские языки" // *Славянская филология*. Т. 3. София, 1963.

15 Shevelov G. Y. *Prahistory of Slavic*. New York, 1965.

16 Gołąb Z. „The Ethnogenesis of the Slavs in the Light of Linguistics" // *American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists. 1. Linguistics*. Colombus, 1983, P. 131–146.

17 Трубачев О. Н. „Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики" // *Славянское языкознание. IX Международный съезд славистов. Доклады советской делегации*. Москва, 1983. С. 231–270; Isti. *Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования*. Москва, 1991.

18 Van Wijk N. *Les langues slaves*. Mouton; Gravenhage, 1956; Бернштейн С. Б. *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*. Москва, 1961.

19 Trubetzkoy N. S. „Éssai sur la chronologie de certains faits phonétiques du slave commun" // *Revue des études slaves*. P. II. Paris, 1922.

20 Георгиев В. „Три периода развития праславянского языка" // *Славянская филология. Доклады и стати за VII Международен конгрес на славистите. Езикознание*. София, 1973. С. 5–16.

21 Lemprecht A. „Praslovanština a jeje chronologické členéni“ // *Československe přednášky pro VIII. mezinárodni sjezd slavistů v Zahrebu. Lingvistika*. Praha, 1978. S. 141–150; Isti. *Praslovanština*. Brno, 1987.

22 Филин Ф. П. *Образование языка восточных славян*. Москва; Ленинград, 1962. С. 99–110.

23 Бернштейн С. Б. „Балто-славянская языковая сообщность“ // *Славянская филология. Сборник статей*. Вып. 1. Москва, 1958. С. 45–67.

24 Karaliūnas S. „Kai kurie baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimai.“ *Lietuviu kalbotyros klausimai* T. X. Vilnius, 1968. P. 7–100.

25 Senn A. „The Relationships of Baltic and Slavic“ // *Ancient indo--european dialects. Proceeding of the Conference on indo-european linguistics*. Berkley; Los Angeles, 1966. P. 139–151; Isti. „Slavic and baltic linguistics relations“ // *Donum Balticum. The professor Christian S. Stang on the occasion of his seventieth birthday, 15 march 1970*. Stockholm, 1970. P. 485–494.

26 Mayer H. „Kann das Baltische als das Muster für das Slavische gelten?“ // *Zeitschrift fiir slavische Philologie*. T. 39. 1976. S. 32–42; Isti. „Die Divergenz des Baltischen und Slavischen“ // *Zeitschrift für slavische Philologie*. T. 40. 1978. S. 52–62.

27 Трубачев О. Н. *Этногенез и культура древнейших славян*... С. 16–29.

28 Иванов В. В., Топоров В. Н. „К постановке вопроса о древнейших отношениях балтийских и славянских языков“ // *Исследования по славянскому языкознанию*. Москва, 1961. С. 303; Топоров В. Н. „К проблеме балто-славянских языковых отношений“ // *Актуальные проблемы славяноведения* (*Краткие сообщения Института славяноведения*. Вып. 33–34). Москва, 1961. С. 211–218; Isti. „К реконструкции древнейшего состояния праславянского“ // *Славянское языкознание. X Международный съезд славистов. Доклады советской делегации*. Москва, 1988. С. 264–292.

29 Mažiulis V. „Apie senovės vakarų baltas bei jų santykius su slavais, ilirais ir germanais.“ // *Iš lietuvių etnogenezės*. Vilnius, 1981. P. 7.

30 Lehr-Spławiński T. *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*. Poznań, 1946. S. 114.

31 Горнунг Б. В. *Из предыстории образования общеславянского языкового единства*. Москва, 1963. С. 49. V. P. Šmid s tim u vezi tvrdi da je nemoguće izvoditi ni slovenski iz baltičkog, ni baltički iz slovenskog, ni oba iz balto-slovenskog jezika. (Schmid W. P. „Baltisch und Indogermanisch“ // *Baltistica XII (2)*. Vilnius, 1976. S. 120)

32 Mažiulis V. *Baltu ir kitu indoeuropieciu kalbu santykiai: (Deklinacija)*. Vilnius, 1970. P. 314–327; *Lietviu etnogeneze*. Vilnius, 1987. P. 82–85.

33 Бернштейн С. Б. *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*. Москва, 1961. С. 34.

34 Mažiulis V. *Apie senovės vakarų baltas*... P. 6, 7; Isti. „Zum Westbaltischen und Slawischen“ // *Zeitschrift für Slawistik*. Bd. 29. 1984. S. 166, 167.

35 Зализняк А. А. „Проблемы славяно-иранских языковых отношений древнейшего периода“ // *Вопросы славянского языкознания*. Вып. 6. Москва, 1962. С. 28–45.

36 Benveniste E. „Les relations lexicales slavo-iraniennes“ // *To honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Seventieth Birthday 11 October 1966*. T. I. The Hague: Mouton, 1967. P. 197–202.

37 Поль Г. Д. „Слова иранского происхождения в русском языке“ // *Russian Linguistics*. 1975. № 2. С. 81–90.

38 Georgiev V. I. „Slavischer Wortschatz und Mythologie“ // *Anzeiger für slavische Philologie*. 1972. № 6. S 20–26; Polák V. „Etymologické příspěvky k slovanskoj démonologii“ // *Slavia*. 46. 1977. S. 283–291; Dukova U. „Zur Frage des iranischen Einflusses auf die slawische mythologische Lexik“ // *Zeitschrift für slawistik*. 24. 1979. S. 11–16.

39 Абаев В. И. „О происхождении фонемы γ(h) в славянском языке“ // *Проблемы индоевропейского языкознания*. Москва, 1964. С. 115–121; Isti. „Превербы и перфективность. Об одной скифо-сарматской изоглоссе“ // *Isto*. С. 90–99; Топоров В. Н. „Об одной ирано-славянской параллели в области синтаксиса“ // *Краткие сообщения Института славяноведения*. Вып. 28. Москва, 1960. С. 3–11.

40 Филин Ф. П. *Образование языка восточных славян*... С. 139, 140.

41 Зализняк А. А. „О характере языкового контакта между славянскими и скифо-сарматскими племенами“ // *Краткие*

сообщения Института славяноведения. Вып. 38. Москва, 1963. С. 22.

42 Kiparsky V. *Russische historische Grammatik III: Entwicklung des Wortschatzes*. Heidelberg, 1975. S. 59–61.

43 Трубачев О. Н. „Из славяно-иранских лексических отношений“ // *Этимология*. 1965. Москва, 1967. С. 3–81.

44 Sulimirski T. „Sarmaci nie tylko w kontuszach“ // *Z otchlani wieków*, 1977. br. 2. S 102–110; Седов В. В. „Скифо-сарматское воздействие на культуру древних германцев Скандинавии и Южной Балтики“ // *Тезисы докладов VI Всесоюзной конференции по изучению Скандинавских стран и Финландии*. Ч. 1. Таллин, 1973. С. 109.

45 Трубачев О. Н. „Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье“ // *Славянское языкознание. VIII Международный съезд славистов. Доклад советской делегации*. Москва, 1978. С. 368–405; Isti. „Старая Скифия Геродота (IV, 99) и славяне. Лингвистический аспект“ // *Вопросы языкознания*. 1979. № 4. С. 41, 42.

46 Трубачев О. Н. *Из славяно-иранских лексических отношений...* С. 20.

47 Wiesner J. *Die Thraken*. Stuttgart, 1963, S. 43; Nalepa J. „O sąsiedztwie prabaltów z pratrakami“ // *Sprakliga Bidrag*, v. 5, № 23, 1966, s. 207, 208; Duridanov J. *Thrakisch-dakische Studien. Die thrakisch- und dakisch-baltischen Sprachbeziehungen*. Sofia, 1969; Топоров В. Н. „К фракийско-балтийским языковым параллелям“ // *Балканское языкознание*. Москва., 1973. С. 30–63; Трубачев О. Н. *Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация*. Москва, 1968.

48 Бернштейн С. Б. *Очерк сравнительной грамматики...* С. 93.

49 Kiparsky V. *Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen*. Helsinki, 1934.

50 Мартынов В. В. *Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры*. Минск, 1963; Isti. „О надежности примеров славяно-германского лексического взаимопроникновения“ // *Типология и взаимодействие славянских и германских языков*. Минск, 1969. С. 100–113.

51 Савченко А. Н. „О генетической связи праславянского с прагерманским“ // *Типология и взаимодействие славянских и германских языков*. Минск, 1969. С. 39–48.

52 Birnbaum H. „W sprawie prasłowiańskich zapożyczeń z wczesnogermańskiego, zwłaszcz z gockiego“ // *International journal of slavic Linguistics and Poetics*. 27. 1983. S. 25–44; Isti. „Zu den ältesten lexikalen Lehnbeziehungen zwischen Slawen und Germanen“ // *Wiener Slawistischer Almanach*. Bd. 13. Wien, 1984. S. 7–20; Mańczak W. „Czas i miejsce zapożyczeń germańskich w prasłowiańskim“ // *International Journal of Slavic linguistics and poetics*. Bd. 27. 1983. S. 15–23.

53 Бернштейн С. Б. *Очерк сравнительной грамматики...* С. 94.

54 Treimer K. *Ethnogenese der Slawen*. Wien, 1954. S. 32–34; Бернштейн С. Б. *Очерк сравнительной грамматики...* С. 94, 95; Трубачев О. Н. *Этногенез и культура древнейших славян...* С. 43.

55 Lehr-Spławiński T. „Kilka uwag o stosunkach językowych celtycko-prasłowiańskich“ // *Rocznik Slawistyczny*. T. XVIII. 1956. S. 1–10.

56 Трубачев О. Н. „Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян“ // *Вопросы языкознания*. 1974. № 6. С. 48–67.

57 Дыбо В. А. *Славянская акцентология. Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском*. Москва, 1981; Булатова Р. В., Дыбо В. А., Николаев С. Л. „Проблемы акцентологических диалектизмов в праславянском“ // *Славянское языкознание. X Международный съезд славистов. Доклады советской делегации*. Москва, 1988. С. 31–65; Дыбо В. А., Замятина Г. И., Николаев С. Л. *Основы славянской акцентологии*. Москва, 1990; Isti. „Праславянская акцентология и лингвогеография“ // *Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов. Доклады российской делегации*. Москва, 1993. С. 65–88.

58 Rospond S. *Stratygrafia słowiańskich nazw miejscowych. (Próbny atlas toponomastyczny)*. T. 1–2. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdasńsk, 1974–1976.

59 Rospond S. „Prasłowianie w świetle onomastyki“ // *I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej*, T. I. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. S. 109–170.

60 Lehr-Spławiński T. „Rozmieszczenie geograficzne prasłowiańskich nazw wodnych“ // *Rocznik slawistyczny*. T. XXI. 1960. S. 5–22.

61 Топоров В. Н., Трубачев О. Н. *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*. Москва, 1962; Трубачев О. Н. *Названия рек Правобережной Украины...*; Udolph J. *Studien zu*

den slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen. Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven, Heidelberg, 1979.

62 Udolph J. „Zur Toponymie Pomesaniens" // *Beiträge zur Namenforschung*. Bd. 16. 1981. S. 433–443.

63 Udolph J. „Die Landname der Ostslaven im Lichte der Namenforschung" // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Bd. 29. 1981. S. 321–336.

64 Заимов Й. *Заселване на българските славяни на Балканския полуостров*. София, 1967; Zaimov J. „Die bulgarische Onomastik als Spiegel des altbulgarischen und urslawischen Wortschatzes" // Zeitschrift für slavische *Psiholologie*. Bd. 21. 1976. S. 806–813.

65 Malingoudis Ph. „Zur frühslawischen Sozialgeschichte im Spiegel der Toponymie" // *Etudes balkaniques*. Sofia, 1985. № 1. S. 87–91; Isti. „Frühe slawischen Elemente im Namensgut Griechenlands" // *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*, München, 1987. S. 53–67; Малингудис Ф. „За материалната култура на раннославенските племена в Гърция" // *Исторически преглед*. Т. XLI. Кн. 9–10. София, 1985. С. 64–71.

66 Ванагас А. *Проблема древнейших балто-славянских языковых отношений в свете балтийских гидронимических лексем*. Вильнюс, 1983.

67 Алексеев В. П., Бромлей Ю. В. „К изучению роли переселений народов в формировании новых этнических общностей" // *Советская этнография*. 1968. № 2.

68 Schwidetzky I. *Rassenkunde der Altslawen*. Stuttgart, 1938.

69 Schwidetzky I. „Ähnlichkeitsbeziehungen altslawischer Bevölkerungen" // *Vznik a počátky slovanů*. T. VII. Praha, 1972. S. 275–283.

70 Kóčka W. *Zagadnienia etnogenezy ludów Europy*. Wrocław, 1958. S. 250–293.

71 Bunak V. V. „Rassengeschichte Osteuropas" // *Rassengeschichte der Menschheit 4. Lieferung: Europa II: Ost- und Nordeuropa*. München; Wien, 1976. S. 81–93.

72 Алексеев В. П. *Происхождение народов Восточной Европы. Краниологическое исследование*. Москва, 1969. С. 206, 207.

73 Aleksejeva T. I., Aleksejev V. P. „Ethnogeny of Slavic Peoples. An Anthropologist's View" // *Ethnologia Slavica*. T. 8/9. Bratislava, 1976/77. S. 13–23.

74 Magnuszewicz M., Wrona-Kuprowska T. „Analiza antropologiczna Słowian Wschodnich z IX–XIII w" // *Acta Universitatis*

Wratislaviensis. № 213, Wrocław, 1974. S. 129–135; Kozak-Zychman W. „Zróżnicowanie antropologiczne Europy Wschodniej we wczesnym średniowieczu" // *Труды V Международного Конгресса археологов-славистов*. Т. IV. Киев, 1988. С. 111–116.

75 Алексеева Т. И. *Этногенез восточных славян по данным антропологии*. Москва, 1973.

76 Алексеева Т. И. „Славяне и их соседи (по даниым антропологии)" // *Anthropologie* IV–2. Brno, 1966. S. 3–37.

77 Stloukal M. „Anthropologie starých Slovanů" // *Archeologické rozhledy*. XIX–6. Praha, 1967. S. 719–724; Isti. „Die ethnogenese der Westslawen aus der Sicht der Anthropologie" // *Ethnogenese europäischen Völker. Aus der Sicht der Anthropologie und Vor- und Frühgeschichte*. Stuttgart; New York, 1986. S. 323–330.; Stloukal M., Vyhnánek L. *Slované z velkomoravskyych Mikulčic*. Praha, 1976.

78 Boev P. *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägäischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung*. Sofia, 1972; Mikić Ž. „Beitrag zur Anthropologie spätrömischer bis zum spätmittelaterlicher Bevölkerungen Jugoslawiens" // *Godišnjak XXII*. Centar za balkanološka ispitivanja, 20. Sarajevo, 1984. Isto. „Osvrt na antropološku situaciju i problematiku istorijskih perioda Jugoslavije" // *Зборник посветен на Бошко Бабиќ*. Прилеп, 1986. S. 151–161; Isto. Mikić, Ž. „Die ethnogenese der Südslawen und Berücksichtung von West- und Ostslawen aus der Sicht der Anthropologie" // *Ethnogenese europäischen Völker. Aus der Sicht der Anthropologie und Vor- und Frühgeschichte*. Stuttgart; New York, 1986. S. 331–339.

79 Wierciński A. „Aktualny stan badań nad etnogenezą Słowian w antropologie" // *Slavia Antiqua*. T. XX. Poznań, 1973. S. 15–27.

80 Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. *Народы. Расы. Культуры*. Москва, 1971. С. 25.

81 Niederle L. *Život starych slovanů*. T. I–III. Praha, 1911–1925; Moszyński K. *Kultura ludowa słowian*. T. I–II. Kraków, 1929–1939 (ponovljeno izdanje Warszawa, 1967–1968).

82 *Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры*. Москва, 1987.

83 Смирнов Ю. И. *Славянские эпические традиции. Проблемы эволюции*. Москва, 1974. С. 6

84 Смирнов Ю. И. *Славянские эпические традиции*... С. 19–89.

85 Рыбаков Б. А. *Язычество древних славян*. Москва, 1981.

86 Schmid W. P. „Indogermanische Modelle und osteuropäische Frühgeschichte" // *Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen des Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse.* Mainz, 1978. № 1. S. 3–24.
87 Kossina G. *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungarchäologie* (Mannus-Bibliotek, 6). Würzburg, 1911.
88 Childe V. G. *Piecing together the Past.* London, 1956. P. 111, 112.
89 Брюсов А. Я. „Археологические культуры и этнические общности" // *Сов. археология.* Т. XXVI. 1956. С. 5–27.
90 Hencken H. „Indo-European Languages and Archaeology" // *American Anthropogical Association Memoir.* № 84. 1955. P. 31, 32.
91 Артамонов М. И. „Археологическая культура и этнос" // *Проблемы истории феодальной России. Сборник статей к 60-летию В.В. Мавродина.* Ленинград, 1971. С. 16–32.
92 Jahn M. „Die Abgrenzung von Kulturgruppen und Völker in der Vorgeschichte" // *Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Phil.-hist. Klasse.* Bd. 99 (3). 1953. S. 14–17.
93 Eggers H. J. „Der 'Atlas der Urgeschichte' und die 'Tabela imperii romani'" // *Limes Romanus Konferenz Nitra.* Bratislava, 1959. S. 118.
94 Wahle E. „Zur ethnischen Deutung frühgeschichtlichen Kulturprovinzen" // *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse.* 1940/1941. S. 3–17.
95 Crawford O. G. S. *Archaeology in the Field.* London, 1953. P. 16, 17.
96 Филин Ф. П. *Образование языка восточных славян...* С. 49–59.
97 Kehoe A. „Ceramic affiliations in the Northwestern plains" // *American Antiquity.* 25 (2). Washington, 1959. P. 237–246; Смирнов А. П. „К вопросу об археологической культуре" // *Сов. археология.* 1964. № 3. С. 3–17.
98 Монгайт А. Л. „Археологические культуры и этнические общности (к вопросу о методике историко-археологических исследований)" // *Народы Азии и Африки.* 1967. № 1. С. 53–59; Каменецкий И. С. „Археологическая култура – ее определение и интерпретация" // *Сов. археология.* 1970. № 2. С. 18–36; Арутюнов С. А., Хазанов А. М. „Проблема археологических критериев этнической специфики" // *Сов. этнография.* 1979. № 6. С. 79–89 и другие работы.
99 Hachmann R., Kossack G., Kühn H. *Völker zwischen Germanen und Kelten. Schriftquellen, Bodenfunde und Namengut zur Geschichte des nördlichen Westdeutschlands um Christi Geburt.* Neumünster, 1962.
100 Schlette F. „Frühe Völker in Mitteleuropa. Archäologische Kulturen und ethnische Gemeinschaften des I. Jahrtausends v.u.Z." // *Frühe Völker in Mitteleuropa.* Berlin, 1988. S. 9–23. Vidi još: Brachmann Hj. „Archäologische Kultur und Ethnos" // *Von der archäologishen Quelle zur historischen Aussage.* Halle; Berlin, 1979. S. 101–121.
101 Herrmann J. „Archäologische Kultur und Sozialökonomische Gebiete" // *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift.* 1975. № 6. S. 97–128.
102 Montelius O. „Über die Einwanderung unserer Vorvater in den Norden" // *Archiv für Antropologie.* Bd. XVII. 1888. S. 151–160.
103 Kossinna G. *Die Herkunft der Germanen...* S. 3.
104 Otto K. H. „Archäologische Kulturen und die Erforschung der konkreten Geschichte von Stammen und Völkerschaften" // *Ethnographisch-Archäologische Forschungen.* Bd. I. Berlin, 1953. S. 2, 3.
105 Tovar A. „Linguistics and Prehistory" // *Word.* T. X. № 2–3. 1954. P. 338.
106 Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. *Народы...* С. 26.
107 Kurnatowski S. „Nowsze teorie na temat pierwotnych siedzib słowian w świetle analizy paleodemograficznej" // *Slavia Anitqua.* T. XXIV. Poznań, 1977. S. 17–38; Isti. „Demographische Aspekte hinsichtlich slawischer Migrationen im I. Jahrtausend" // *Rapports du III-e Congrès International d'Archéologie Slave.* T. 1. Bratislava, 1979. S. 453–475.

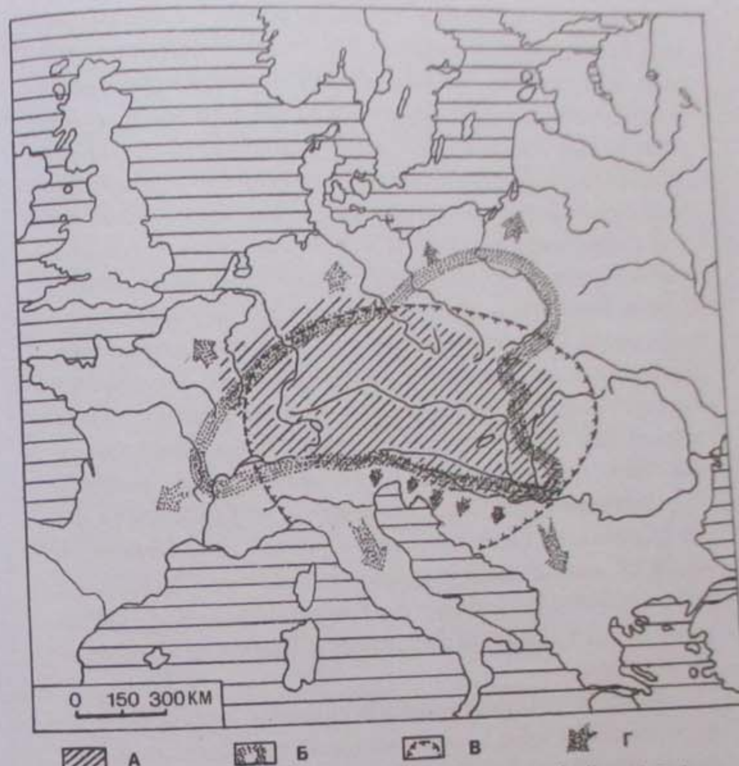
STAROEVROPLJANI

U središnjem delu zapadne Evrope, u vreme bronzanog doba, tokom sedam-osam vekova, postojala je prilično velika kulturno-istorijska tvorevina, okružena relativno malim kulturnim grupacijama, s različitim arealima, različitim tradicijama, vezama i nivoima razvoja. U bronzano doba to je bila kurganska kultura, koja potiče iz perioda od 1500. do 1250/1200. p. n. e., čiji nosioci su naseljavali teritoriju srednje Evrope od područja oko Rajne na zapadu do Tise na istoku (slika 18).

Ova kultura je dobila ime po vrlo rasprostranjenom i osobenom pogrebnom obredu – posmrtni ostaci su sahranjivani u grobovima ispod kurgana [1]. Grobišta su se obično sastojala od nekoliko desetina kurgana – zemljanih humki, obzidanih u podnožju kamenim vencem, ispod kojih su ukopane grobne jame obložene kamenom ili drvetom. Po pravilu, vršen je pogrebni obred inhumacije tela pokojnika, s njegovim ličnim stvarima (najčešće nakitom) u temelje kurgana ili u zemljanu raku ispod humke. Postojali su i slučajevi obrednog spaljivanja posmrtnih ostataka, koji su dominirali u pojedinim regionima. Pepeo spaljenih pokojnika je stavljan u keramičke urne ili ciste.

Predmeti pronađeni na iskopinama naselja jasno ukazuju na činjenicu da su se pripadnici te kulture pretežno bavili zemljoradnjom i stočarstvom. Gajili su uglavnom krupnu rogatu stoku koja je služila za tegljenje, tovarenje i obradu zemlje.

U vreme kurganske kulture došlo je do intenzivnog razvoja metalurgije. Bakar je u velikoj meri dobijan s nalazišta u regionu istočnih Alpa. Međutim, bilo ga je i na području Karpata i Rudnih gora u Češkoj, gde su postojale i naslage kalaja. Ta nalazišta je koristilo stanovništvo kurganske kulture. Oblasti bogate rudnim ležištima u to vreme počinju da dobijaju poseban značaj.

slika 18. Areali Staroevropljana u drugoj polovini II milenijuma p. n. e.
a – areal kurganske kulture (kulture jamnih grobova); б – osnovni areal srednjoevropske zajednice polja pogrebnih urni; в – kulturna oblast centralne Evrope, određena na osnovu leksičkih podataka, po O. N. Trubačovu; г – pravci raseljavanja plemena srednjoevropske zajednice polja pogrebnih urni

Predmeti od bakra nastali u vreme te kulture veoma su raznovrsni. Od nakita, to su ukrasne igle s kuglastim, bikonkavnim, diskoidnim ili jednostavno uvijenim glavama; široke narukvice s duplim spiralnim ukrasima na krajevima, ponekad ukrašene urezanim ornamentima, privesci u obliku srca ili krina; spiralno prstenje. Od bronzanog oruđa za taj period su karakteristični srpovi i noževi s livenim drškama. Mogu se sresti i bronzane sekire i šila. Od oružje tu su bodeži, vrhovi koplja i mačevi izliveni izjedna s drškama.

Veoma je raznovrsno i keramičko posuđe – amforaste posude, razni tipovi zdela, pehari, bokali. Posude su ukrašavane urezima, inkrustacijom, bradavičastim ili rebrastim ispupčenjima ili kanelurama. U naselju Zagore u Slovačkoj otkrivena je grnčarska radionica. Grnčarske peći i skladišta gotovih proizvoda identifikovani su u čitavom nizu naselja pa se na osnovu toga može govoriti o postojanju zanatskih centara u arealu kurganske kulture.

Plemena koja su naseljavala taj region razvila su relativno visoku materijalnu i duhovnu kulturu, koja se odlikuje mnogobrojnim zajedničkim crtama. Otkrivene su, međutim, i neke lokalne razlike. Tako su u zapadnom delu areala identifikovane grupe koje su naseljavale oblasti donjeg toka Rajne, Virtemberga, Agena u Alzasu, srednjeg toka Rajne, Hesena i Lineburga, a u istočnom delu areala postojale su: češko-pfalska (istočnobavarsko-češka), srednjodunavska i karpatska (jugoistočna) grupa.

Poreklo kurganske kulture je pitanje na koje još uvek nema odgovora. M. Gimbutas je, oslanjajući se na rad niza drugih naučnika, smatrala da je u osnovi te kulture unjetička koje se u prošlosti (1800–1500 godine p. n. e.) prostirala po delu areala kurganske kulture, i zaista su uočljive odlike kontinuiteta između te dve kulture.

Teritorija na kojoj se prostirala kurganska kultura postepeno se uvećavala usled raseljavanja njenih nosilaca i asimilacije stanovništva drugih kultura. Arheološki podaci jasno ukazuju na to da su plemena – nosioci te kulture, tokom raseljavanja širila svoju kulturu, obrede, način izrade keramike i metalnih predmeta i time inicirala nastanak nekih lokalnih kulturnih grupa koje smo ranije nabrojali.

U poznoj fazi razvoja kurganske kulture počinje da se širi obred spaljivanja posmrtnih ostataka uz sahranjivanje bez kurgana. Taj proces je tekao postepeno i završio se u drugoj polovini XIII veka p. n. e. Običaj građenja kurgana potpuno iščezava, a spaljivanje posmrtnih ostataka postaje opšteprihvaćen ritual. Po novom pogrebnom obredu (polaganje urni s pepelom pokojnika na poljima, bez humke), ta nova velika kulturna zajednica, koja je naseljavala prostore srednje Evrope u periodu od XIII do VIII–VII veka p. n. e. [2], dobila je naziv kultura polja pogrebnih urni (slika 18 i 19).

slika 19. Srednja Evropa u drugoj polovini II milenijuma p. n. e.
А – *areal srednjoevropske zajednice polja pogrebnih urni,*
Б – *prostiranje metalurških objekata*
Arheološke kulture: 1. Fud-Vesel; 2 – Veseks; 3 – bretonska; 4 – Sene-Oaze--Marne; 5 – nordijsko-pošerzonska; 6 –nordijsko-šišlejska; 7 – unstrucka; 8 – grobovsko-smerdovska; 9 – Rone; 10 – Teramare; 11 – protovilanovska; 12 – baltička; 13 – sosnicka; 14 – belogrudovska; 15 – komarovska; 16 – perja-moš-lečica; 17 – monteoru; 18 – noa; 19 – skupine zapadnog Jadrana (ranoliburnska, ranojapodska, srednjodalmatska, srednjobosanska, južnodalmatska, glasinačka, gajtan-mate i devolska kulturna grupa); 20 – inkrustirane keramike; 21 – poznomakedonska; 22 – poznoeladska; 23 – El-Argar; 24 – apeninska.

Uporedo sa smenom pogrebnog obreda odvijale su se i neke promene u privrednoj delatnosti stanovništva. Zemljoradnja postaje dominantna privredna grana dok stočarstvo dobija sporednu ulogu. Zemlja se obrađuje plugom, a konj stiče veći ekonomski

značaj. Međutim, još uvek je česta pojava da plug vuku volovi. Osnovne poljoprivredne kulture u to vreme bile su dvoreda pšenica (krupnik) i šestoredi ječam, koje su u srednjoj Evropi uzgajane i ranije. Sada im se pridružuju ovas i raž. Uzgajani su još divlji grašak, sočivo, lan i uljarice – mak i uljana repica.

Primetan je još brži razvoj metalurgije. Izrađuju se oruđe – sekire, noževi, srpovi, šila, i oružje – vrhovi koplja i strela, mačevi, pri čemu postepeno u upotrebu ulaze mačevi dugi 80–100 cm s masivnom livenom drškom.

U još široj upotrebi bio je nakit od bronze – ukrasne igle raznih vrsta, narukvice, prstenje, slepoočničarke, ogrlice od cevčica i perli. Pojavio se običaj pričvršćivanja odeće fibulama, a postojala su i ukrasna dugmad od bronze. U poznoj fazi ove kulture proširila se i upotreba posuda od bronze.

Neki naučnici koji su proučavali te stare kulture smatraju da su se za iskopavanje ruda i topljenje metala, zbog ekspanzije ovih privrednih delatnosti, obučavali posebni slojevi društva. Iskopavanje rude, dobijanje bronze i izrada bronzanih predmeta bili su veoma složeni procesi koje su mogli obavljati samo majstori-zanatlije. Zato su se u okviru srednjoevropske zajednice kulture polja pogrebnih urni formirale posebne zajednice kovača-kazandžija, topioničara i rudara koji su radili za potrebe ostalih ljudi, zauzetih poljoprivredom.

Naselja srednjoevropske zajednice su bila različite veličine – od malih do velikih, s površinom oko 50 hektara, i nisu bila utvrđena. Nalazila su se na mestima koja su bila najpogodnija za bavljenje poljoprivredom, na brežuljcima blizu reka ili potoka, ponekad i u rečnim dolinama. Oko nekih naselja su postojali zaštitni rovovi. Vremenom su počela da niču i gradišta, izgrađena na mestima pogodnim za odbranu – na liticama, adama i jezerskim ostrvima, brdima, rtovima i sl. Ta utvrđenja su ojačavana specijalno izgrađenim objektima: kamenim zidovima, zemljanim ili drvenim bedemima, palisadama. Najviše proučavana utvrđenja su Biskupinsko, o kojem će biti više reči u sledećem poglavlju, Buhau – na ostrvu Federze (Tifenbah) u Bavarskoj [3] i niz utvrđenja izgrađenih na brdima oko Dunava.

Predstavnici ove kulture su živeli u nadzemnim staništima sa stubovima. U nizu naselja srednjoevropske zajednice u Češkoj

pronađene su kuće sa zidovima olepljenim glinom. Sa unutrašnje strane zidovi su ukrašavani belim i crvenim geometrijskim ornamentima. U svim naseljima postojale su kruškolike jame za smeštaj zrnaste hrane i torovi za stoku. U naselju Buh pokraj Berlina pronađene su velike keramičke posude za čuvanje zaliha hrane koje su bile zakopane u zemlju.

Po odlikama keramičkih posuda i po nekim drugim kulturnim pokazateljima, u sastav srednjoevropskih naroda – nosilaca kulture polja pogrebnih urni ulazi nekoliko grupa (ili kultura). Najveća od svih je lužička, koja se prostirala u severozapadnom delu areala posmatrane zajednice, uključujući slivove Odre, Visle i desnu obalu Elbe. Kasnije će ova grupa biti opisana detaljnije. Ranoj fazi srednjoevropske zajednice pripadaju i švajcarsko-rajnska, majnska, istočnofrancuska, južnonemačka, kultura Velatice, Bajerdorfa, zatim hotinska, valjska, knoviska i melavička kultura. To su očigledno bile nestabilne kulturne formacije jer se u kasnijoj fazi razvoja kulture pogrebnih urni na tim teritorijama formiraju neke druge kulturne grupe. U tom periodu su nastavile da postoje lužička, švajcarsko-rajnska, majnska i južnonemačka kultura. Pored tih, formirane su i velike kulturne celine, kao što su donjerajnska, južnofrancuska, katalonska, štilfridska, ilirska i nekoliko manjih kultura.

Ove kulturne grupe, koje su obrazovali nosioci srednjoevropske kulture polja pogrebnih urni, nisu bile stabilne, granice među njima su se neprestano menjale. Unutar lužičke i nekih drugih kulturnih grupa naučnici su otkrili nekoliko malih lokalnih grupacija, koje su takođe bile teritorijalno nestabilne. Pokazalo se da su se unutar posmatrane srednjoevropske kulturne zajednice odvijali različiti procesi diferencijacija i integracija, pri čemu su oni integracioni bili jače izraženi; početkom I milenijuma p. n. e. ta zajednica je bila izjednačenija i manje šarolika nego pre toga. Na osnovu analize svih materijala kojima raspolaže nauka, stiče se utisak da je stanovništvo srednjoevropske zajednice po pitanju kulturnih i etnojezičkih karakteristika predstavljalo manje-više homogenu grupu srodnih plemena. Pojedine grupacije su bile u stalnim međusobnim kontaktima i nisu formirale izolovane grupe sa samostalnim razvojem.

Na osnovu arheološke građe može se steći slika o verovanjima plemena srednjoevropske zajednice. Duhovne kulture tog stanovništva su bez sumnje međusobno bliske, o čemu svedoče slične predstave o simbolima života i zaštitni amuleti [4]. Prilikom arheoloških iskopavanja, na raznim lokacijama su pronađeni raznovrsni privesci sa ukrasima u vidu ptičjih glava. Na taj način su ukrašavane i posude od bronze i oružje. Obično su prikazivani labudovi ili druge ptice koje žive uz vodu ili na vodi, koje su bile simbol Sunca, koji povezuje nebeski i zemaljski svet. Simbolima Sunca su smatrani i koncentrični krugovi, točkovi, krstovi i rogovi bika. Elementi koji su predstavljali kult Sunca karakteristični su za ceo areal srednjoevropske kulture polja pogrebnih urni i njihovo postojanje je zabeleženo još samo u oblastima u kojima se ispoljavao uticaj te kulture. U poznoj fazi evolucije posmatrane zajednice uvrežio se običaj da se uvaženi članovi društva sahranjuju na kolicima koja su takođe često bila ukrašavana slikama ptica.

Opšta rasprostranjenost obreda spaljivanja posmrtnih ostataka u arealu posmatrane zajednice, po mišljenju naučnika, svedoči o dominaciji istih predstava o zagrobnom životu po kojima vatra pomaže čovekovoj duši da se oslobodi tela i da se uznese na nebo. Na pogrebne lomače su ponekad stavljana ptičja krila, što je, po verovanju, olakšavalo „poletanje duše".

Kartografski podaci o naseljima i grobištima pripadnika srednjoevropske zajednice govore o velikoj gustini naseljenosti, posebno u poznim fazama njenog razvoja. Prenaseljenost je očito postala jedan od uzroka migracija stanovništva. Nosioci kulture polja pogrebnih urni su, po svemu sudeći, iz rajnskih oblasti prodrli na zapadu duboko na teritoriju savremene Francuske, sve do Atlantske obale i severnih delova Španije. Za poznu fazu bronzanog doba u tim zemljama karakterističan je jak uticaj kulture polja pogrebnih urni. Neki naučnici koji se bave istorijom tih regiona razlikuju dva talasa migracija koji su pošli iz areala srednjoevropske kulturne zajednice [5]. Arheološka građa svedoči o prodiranju pojedinih grupa nosilaca kulture polja pogrebnih urni i na Britanska ostrva, u Holandiju i okolne zemlje [6].

Plemena srednjoevopske zajednice počela su da se šire i po Apeninskom poluostrvu, o čemu će kasnije biti više reči. Infiltracija stanovništva te zajednice zabeležena je u zemljama između Drave i Save i u Potisju.

U kasno bronzano doba, po mišljenju nekih naučnika, došlo je do migracije stanovništva s prostora srednje Evrope na jugoistok. U to vreme prestaje da postoji mikenska civilizacija, propada hetitska država, dolazi do rušenja gradova Levanta. Arheolozi te događaje povezuju s migracijama stanovništva iz srednje Evrope [7].

Naučnici odavno pokušavaju da odrede etničku pripadnost nosilaca srednjoevropske kulture polja pogrebnih urni. Mnogi arheolozi su dvadesetih i tridesetih godina XX veka jezgrom ove zajednice smatrali lužičku kulturu, dok su ostale kulture nastale kao rezultat raseljavanja lužičkih plemena. Stari spomenici lužičke kulture hipotetički su pripisivani i Germanima i Tračanima i Ilirima. H. Kosina je plemena lužičke kulture smatrao „severnim Ilirima".

Krajem tridesetih godina XX veka austrijski naučnik R. Pitioni (Pittioni R.) je na osnovu arheološke građe pokušao da pokaže da od srednjoevropske kulture polja pogrebnih urni potiču najstariji spomenici Kelta, Italika, Germana i Ilira, naroda koji se spominju u pisanim spomenicima antičkog doba, i da su, shodno tome, ti etnosi nastali od iste, po njegovom mišljenju – ilirske baze [8]. Teorija panilirizma je tih godina još bila veoma popularna. Po njoj su Iliri imali neprikosnovenu ulogu u istoriji Evrope. Pitioni je izvodio svoje zaključke pod uticajem te teorije.

U tom periodu češki arheolog J. Bem, u polemici s J. Kostrževskim, koji je insistirao na ideji o slovenskom (venedskom) poreklu nosilaca lužičke kulture polja pogrebnih urni, kroz više naučnih radova tvrdio je da su nosioci srednjoevropskih kultura polja pogrebnih urni predstavljali jednu granu indoevropskih plemena, nepoznatog imena, od koje su nastali Kelti, Iliri, Sloveni i drugi etnosi istorijskog doba [9].

S tim u vezi, treba obratiti pažnju na naučnu hipotezu nemačkog lingviste H. Kraea, o kojoj smo već govorili. Ta hipoteza, koja je nastala sredinom XX veka, bila je sinteza njegovog dugogodišnjeg proučavanja zapadnih indoevropskih jezika. Njena suština je u sledećem: u vreme kada su se anadolski, indoiranski, trački, jermenski i grčki jezik već razvijali kao samostalni,

italski, keltski, ilirski, germanski, baltički i slovenski jezici još nisu postojali. U II milenijumu p. n. e. u centralnoj Evropi je postojala etnojezička zajednica od koje su kasnije nastali Kelti, Italici, Iliri, Venedi, Germani, Balti i, na njenoj periferiji, Sloveni. Ova zajednica, koju je Krae nazvao staroevropskom, objedinjavala je većinu plemena, koja su govorila međusobno bliskim starim indoevropskim dijalektima. Nazivi vodenih tokova, koje je Krae identifikovao po osnovama i sufiksima [10], predstavljaju tragove raseljavanja Staroevropljana. Njihov areal je detaljno opisan u prethodnom poglavlju.

Mnogi lingvisti su i ranije ukazivali na bliske veze među plemenima unutar zapadnog dela indoevropskog areala. Još sedamdesetih godina prošlog veka E. Lotner je smatrao da se kao rezultat raspada opšteindoevropskog jezika formirao zapadnoevropski jezik i da je tek njegova kasnija diferencijacija dovela do nastanka keltskog, italskog, ilirskog, germanskog, slovenskog i litvanskog (baltičkog) jezika, a da se to ogleda u shemi podele indoevropske zajednice (slika 3). O srodnosti zapadnoevropskih jezika jasno govore i veze između italskog i ilirskog, italskog i keltskog, keltskog i germanskog, germanskog i balto-slovenskog, koje su proučavali mnogi naučnici.

Kraeova istraživanja su podržana nizom naučnih radova, a potvrđuju ih i nove naučne činjenice. Tako je V. I. Abajev (Абаев В. И.) identifikovao čitavu grupu irano-evropskih (skito-evropskih) jezičkih sličnosti i paralela u oblasti morfologije, koje, po njegovom mišljenju, sasvim sigurno svedoče o tesnim vezama najstarijeg iranojezičnog stanovništva jugoistočne Evrope s još neizdeljenim zapadnoevropskim plemenima. U tom kontekstu, ističe naučnik, staroevropsku jezičku zajednicu, koju su činili budući Kelti, Italici, Germani i Sloveni (po Abajevu – i Tohari), treba posmatrati kao istorijsku realnost [11].

Nezavisno od Kraeovih postavki o staroevropskoj zajednici, O. N. Trubačov je na osnovu analize leksike iz oblasti zanatstva (grnčarstva, kovačkog i tekstilnog zanata, obrade drveta) došao do zaključka da su nosioci ranoslovenskih dijalekata, ili njihovi preci, u vreme kada je ta terminologija nastajala, bili u bliskim kontaktima s budućim Italicima i Germanima i da su zajedno činili srednjoevropski kulturni region [12]. Lako je uočljivo da taj region u opštim crtama odgovara arealu srednjoevropske kulture polja pogrebnih urni. Kasnije je Trubačov pokazao da terminologija vezana za drevnu tehnologiju topljenja i obrade metala ne povezuje rane Slovene samo sa Italicima i Germanima nego i s Keltima [13].

T. V. Gamkrelidze i V. V. Ivanov su jedno poglavlje u svojoj monografiji o poreklu Indoevropljana [14] posvetili Staroevropljanima. Po ovim naučnicima, Staroevropljani, od kojih su kasnije nastali Kelti, Italici, Iliri, Germani, Sloveni i Balti, sačinjavali su jezičku zajednicu koja još nije bila podeljena na dijalekte i koja se od ostalog dela Indoevropljana odvojila još u centralnoj Aziji. Pripadnici te jezičke zajednice su se kroz srednju Aziju u nekoliko talasa migracija uputili na zapad. U III milenijumu p. n. e. Staroevropljani su proveli neko vreme u donjem Povoložju i severnom priobalju Crnog mora (Gamkrelidze i Ivanov tu identifikuju starojamnu kulturno-istorijsku zajednicu), a zatim su se preselili u zapadnije oblasti.

Komentarišući Kraeovu koncepciju o Staroevropljanima, Pitioni je izneo pretpostavku po kojoj se Staroevropljani povezuju s plemenima kulture levkastih pehara iz neolita, koja su živela u severnoj Evropi (Nemačka, Danska, Holandija, južna Švedska, Poljska, deo Češke i zapadne Ukrajine). Period formiranja Staroevopljana ovaj naučnik povezuje s kulturom zvonastih pehara (2000–1800/1700. godine p. n. e.) čiji su nosioci bili stočari koji su naselili prilično veliku teritoriju zapadne Evrope, od Pirinejskog poluostrva do gornjeg toka Visle i donjeg toka Tise [15]. Ipak, malo je verovatno da su Staroevropljani bili nosioci tih kultura. To nije arheološki potvrđeno. Kultura zvonastih pehara se najverovatnije razvila na teritoriji zapadne Afrike ili na Pirinejskom poluostrvu i odatle su je njeni nosioci širili na severoistok. Zaključak da od plemena te kulture potiču Italici, Kelti, Iliri i drugi zapadnoevropski etnosi istorijskog doba krajnje je neosnovan.

Povećanje obima arheološke građe danas omogućuje da se problem Staroevropljana rasvetli sasvim konkretno, posebno formiranje zasebnih etnosa kao rezultat njihove diferencijacije.

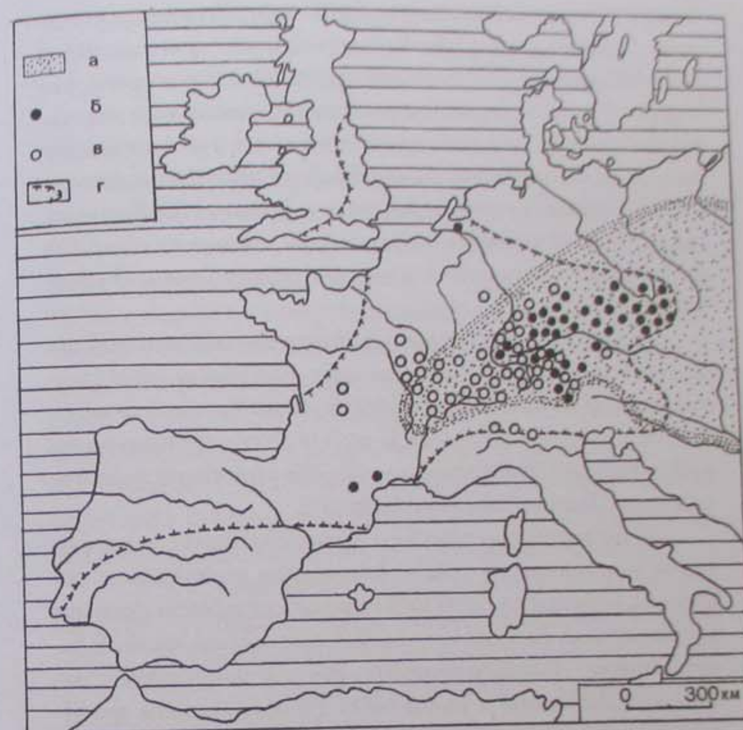
Najrealnije zvuči ideja V. Kimiga (Kimmig W.) po kojoj se staroevropska jezička zajednica poistovećuje s plemenima srednjoevropske kulture pogrebnih urni [16].

Ideja o pripadnosti plemena nosilaca srednjoevropske kulture polja pogrebnih urni toj etnojezičkoj zajednici zasnovana je na genetskim vezama starih spomenika Kelta, Ilira, Italika i nekih drugih etnosa istorijskog doba i kulture srednjoevropske zajednice bronzanog doba.

Posmatrana kulturno-istorijska zajednica je postojala kao jedna celina do početka gvozdenog doba (VIII–VII vek p. n. e.). Kulture polja pogrebnih urni su se u različitim delovima svojih areala razvijale u različitim pravcima. Do kada su te kulture postojale nije precizno utvrđeno zbog specifičnih istorijskih okolnosti. Jedna od najbitnijih je povećanje upotrebe i proizvodnje gvožđa, što je izazvalo revoluciju u tehnici i kulturi. Za razliku od bakra i kalaja, gvožđa u prirodi ima mnogo. Bilo ga je gotovo svuda po Evropi, dobijano je iz hematita (limonita), koji je vađen iz ritova, šuma i jezera. Velika upotreba gvožđa dovela je do gašenja ranijih centara za topljenje i obradu metala i proširila potencijale stanovništva srednje Evrope. Korišćenje oruđa za obradu zemlje sa gvozdenim vrhom i gvozdenih sekira dovelo je do značajnog uvećanja obradivih površina i povećanja produktivnosti rada u zemljoradnji. Pojavio se čitav niz ranije nepoznatih alatki za rad i domaćinstvo. Unapređeni su obrada drveta i građevinarstvo, a veliki napredak je ostvaren i u razvoju oružja. Sve to je stabilizovalo život srednjoevropskih plemena i dovelo do demografskih promena, što se moralo odraziti i na njihov etnogenetski razvoj.

Podunavski region i zapadne oblasti areala srednjoevropske kulture polja pogrebnih urni našli su se u fokusu burnog razvoja metalurgije gvožđa i kovačkog zanata. U tim oblastima se direktno, kao rezultat evolucije lokalnih starina iz bronzanog doba (kulture polja pogrebnih urni) formirala halštatska kultura [17], koja se deli na zapadnu i istočnu.

Zapadnohalštatska kultura (VIII–V vek p. n. e. po P. Rejneкeu [Reinecke P.]) je isprva obuhvatala oblasti gornjih tokova Rajne, Dunava i Rone (slika 20), ali ubrzo se proširila na teritoriju velikog dela Francuske i severne Italije [18]. Kontinuitet između zapadnohalštatske kulture i kultura polja pogrebnih urni bez sumnje postoji. Te kulture imaju vrlo slične karakteristike. Oblik naselja se kod glavnine stanovništva nije izmenio. Zemljoradnja je bivala sve produktivnija, što je dovelo do povećanja koncentra-

slika 20. Zapadnohalštatska kultura i formiranje Kelta
а – areal srednjoevropske zajednice polja pogrebnih urni; б – grobišta iz perioda Halštat-C; в – grobišta iz perioda Halštat-D; г – granice prostiranja halštatske kulture u VII–V veku p. n. e. (б–г – po S. Pigotu)

cije stanovništva. Primetno je uvećanje broja naselja, uključujući i ona utvrđena, u kojima su živeli zanatlije i vojnici, koji su predstavljali poseban sloj društva. Naselja perioda halštatske kulture su uglavnom utvrđivana po tradiciji prošlih vremena, ali su uporedo počela da se pojavljuju i velika naselja sa zaštitnim bedemima, koji su bili ojačani unutrašnjim drvenim konstrukcijama ili zidovima od vertikalno postavljenih brvana. Za gradnju utvrđenja često se koristi i kamen. Neka od tih gradišta bila su preteče keltskih opiduma.

Prelazak iz bronzanog u rano gvozdeno doba u halštatskom regionu praćen je i postepenom promenom pogrebnih obreda.

Stanovništvo se vraćalo staroj tradiciji – sahranjivanju ispod kurgana. U oblasti gornjeg toka Rajne prvi kurgani su se pojavili već u IX–VIII veku p. n. e. Promena obreda je tekla postepeno, bez naglih skokova. U pojedinim oblastima stanovništvo je i za vreme halštatske kulture sahranjivalo svoje mrtve u grobnicama bez kurgana. Tako u iskopinama na lokaciji grobišta Halštat (istočno od Salcburga u Austriji, po kojem je ta kultura i dobila naziv), nisu pronađeni grobovi s humkom, iako je iskopano oko 3.000 grobova koji su pripadali i kulturi polja pogrebnih urni i halštatskoj kulturi [19].

Zapadnohalštatski kurgani su obično dostizali visinu od dva do četiri metra, neki čak i šest do osam. Pravljeni su iznad grobnih jama čiji su zidovi bili obloženi drvetom. Pokojnici su sahranjivani po obredu inhumacije. U grob je obično stavljano po nekoliko keramičkih obrednih posuda, čije prototipove nalazimo u keramici kulture polja pogrebnih urni.

Među pogrebnim obredima zapadnohalštatske kulture ističe se sahranjivanje u velikim kurganskim grobnicama, s pogrebnim kolicima na četiri točka i bogato ukrašenim delovima konjske opreme. Kontrast između raskošnih sahrana uticajnih članova društva i relativnog siromaštva glavnine stanovništva u vreme halštatske kulture je veoma veliki. Pri iskopavanjima spomenika halštatske kulture pronađen je veliki broj bronzanih posuda velike umetničke vrednosti, uključujući i one uvezene iz grčkih i etrurskih gradova, kao i uvezeni predmeti od zlata.

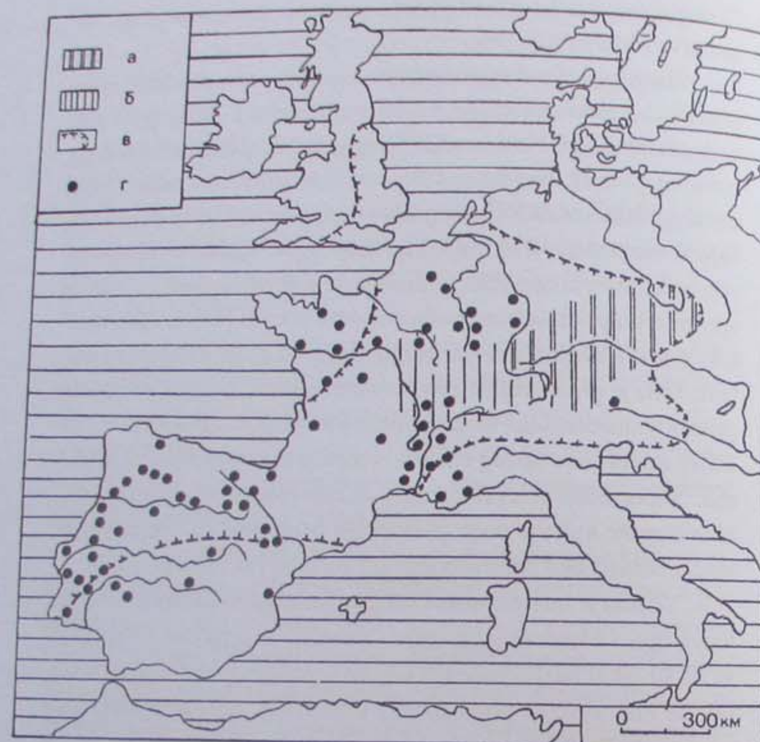
Zapadnohalštatska kultura se s relativnom sigurnošću može pripisati Keltima. Ideju o tome da su keltska plemena bila nosioci halštatske kulture je izneo J. Kembl (Kemble J.) još krajem prošlog veka [20]. Sada nema nikakve sumnje u to da je halštatska kultura bila osnova za kristalisanje latenske kulture, koju naučnici sasvim pouzdano pripisuju Keltima, koji su opisani u delima antičkih autora. Počevši od Hekateja Miletskog (oko 500. godine p. n. e.) i Herodota (oko 45. godine p. n. e.), stari autori su mnogo pisali o Keltima – varvarskom narodu koji je prvobitno živeo „s one strane Alpa“, i koji se od suseda razlikovao izgledom, običajima, jezikom i političkom organizacijom. Kelti su se još u VI–V veku p. n. e. pojavili na Pirinejskom poluostrvu, a u doba latenske kulture naselili su široku teritoriju od Britanije do zapadnog priobalja

Crnog mora, a neke njihove grupe su stigle i do Apeninskog poluostrva i Male Azije [21].

Zbog toga je u današnje vreme sasvim izvesno da Kelti vode poreklo od plemena nosilaca srednjoevropske kulture polja pogrebnih urni [22]. Neki naučnici jezgro keltskog etnosa lokalizuju u region gornjeg toka Rajne i Dunava ili stanovništvo rajnsko-dunavskog dela areala kulture polja pogrebnih urni direktno nazivaju Protokeltima [23]. Po S. Pigotu (Piggott S.), Kelti i njihov jezik su formirani oko 750. godine p. n. e. u delu areala zajednice srednjoevropske kulture polja pogrebnih urni [24]. J. Filip smatra da je u etnogenezi Kelta važnu ulogu odigrala kurganska kultura. Ona je predstavljala „životvornu sredinu“ u kojoj je započeo proces transformacije mase srodnih plemena, što je dovelo do kasnijeg formiranja novog etnosa, onakvog kakvog ga poznaje istorija. Neposredni preci Kelta su ipak bila plemena zajednice srednjoevropske kulture polja posmrtnih urni, koja su uglavnom živela u oblasti oko izvorišta Rajne i gornjeg toka Dunava [25].

Veoma je interesantna i geografija keltskih hidronima arhaičnog tipa – s formantima *-briga*, *-dunum*, *-magus* [26]. Ona otkriva da su takvi nazivi vodenih tokova veoma rasprostranjeni u Galiji, na Pirinejskom poluostrvu i u Britaniji, tj. u zemljama koje su osvojili Kelti kao već formirani etnos, a da ih uopšte nema u oblastima u kojima je taj etnos nastao – u gornjem toku Rajne i Dunava (slika 21 i 22). Ovo interesantno zapažanje svedoči o tome da su Kelti u svojoj prapostojbini koristili stare (očito staroevropske) nazive vodenih tokova, a da su oni hidronimi koje stručnjaci smatraju starokeltskim, nastali tek u vreme osvajanja novih teritorija, kada je završeno formiranje keltskog jezika i kada su se pojavili originalno keltski toponimi.

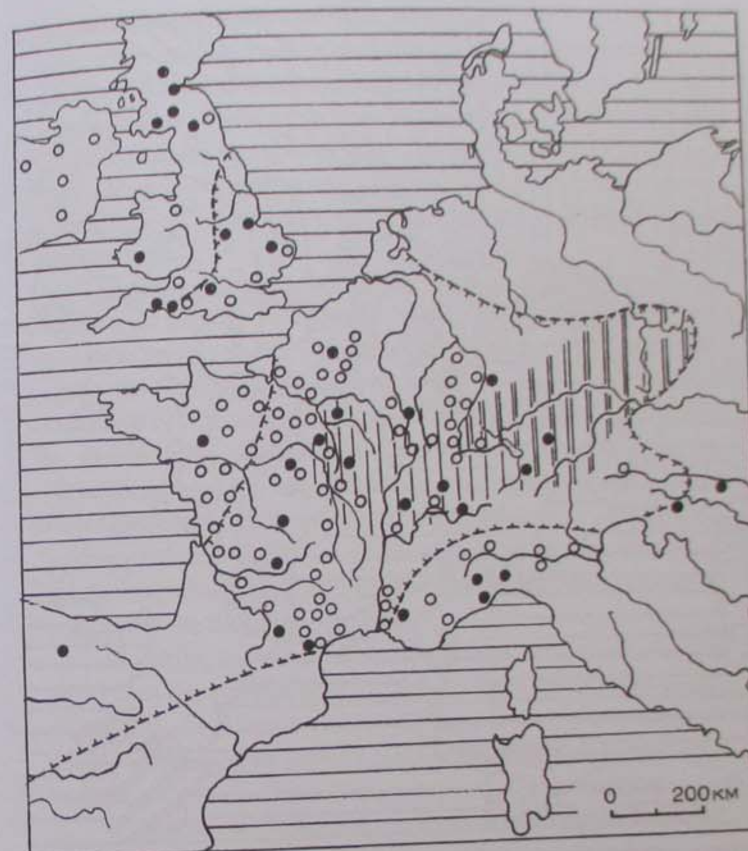
Uporedo s ranokeltskom kulturom, na području istočne Austrije, Jugoslavije, Albanije i južne Mađarske (slika 23) nastala je istočnohalštatska kultura [27]. Ta kultura je formirana na osnovama srednjoevropske kulture polja pogrebnih urni, o čemu svedoči mnoštvo naučne građe. Na njeno formiranje su uticale i seobe nosilaca kultura polja pogrebnih urni na jug i velika mešanja tih plemena s plemenima drugih kulturnih grupacija. Kao posledica toga, primetna je izvesna šarolikost u pogrebnim obre-

slika 21. Prostiranje Kelta u VII–V veku p. n. e.
a – oblast formiranja Kelta; б – prva faza raseljavanja;
в – sledeća faza raseljavanja (teritorija halštatske kulture po S. Pigotu);
г – toponimi s formantima -briga (po H. Riksu).

dima stanovništva istočnohalštatskog areala, a došlo je i do značajne diferencijacije na posebne kulturne oblasti.

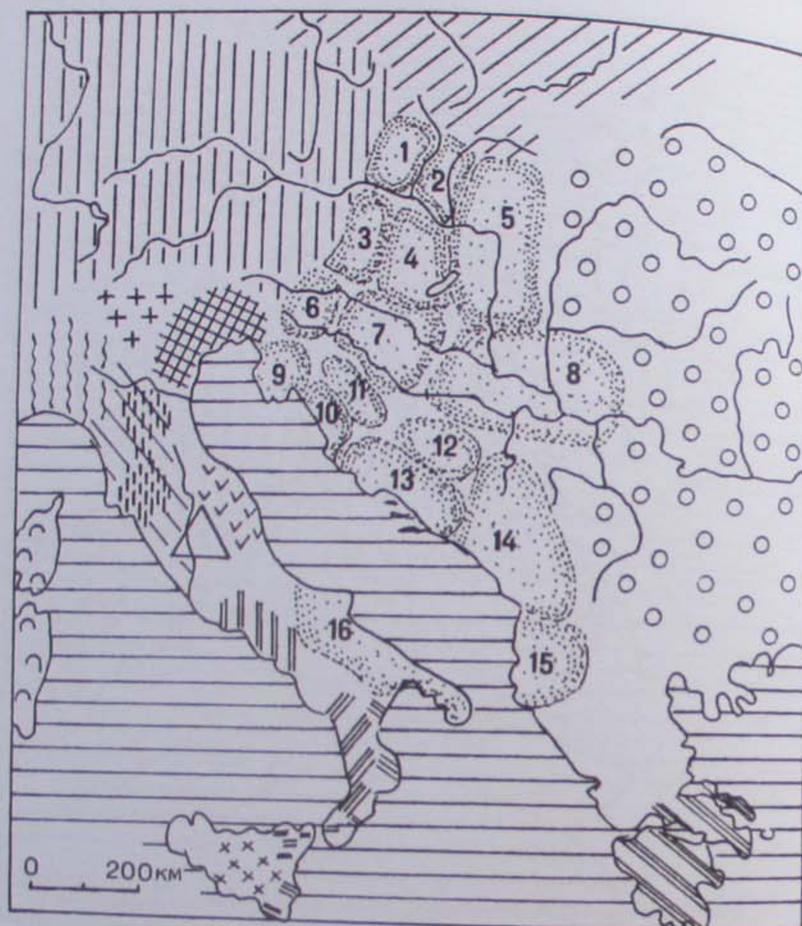
U osnovnom delu istočnohalštatskog areala, kao i u zapadnohalštatskom arealu, počeo je da preovlađuje pogrebni običaj građenja kurgana, s polaganjem tela u grobne jame, obložene drvetom, u koje su ponekad stavljani razni predmeti, a postojali su i obredi sahranjivanja na kolicima. Sahranjivanje u kurganima vršeno je po obredu inhumacije. Uporedo s tim, u istočnohalštatskim oblastima je po tradiciji postojao i običaj sahranjivanja u grobnicama bez kurgana, uglavnom po obredu spaljivanja po-

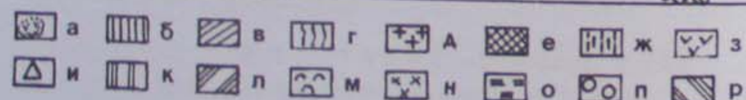

slika 22. Prostiranje nekih ranokeltskih toponima
a – osnovne teritorije Kelta; б – prva faza raseljavanja; в – sledeća faza raseljavanja (teritorija halštatske kulture po S. Pigotu), г – toponimi s formantima -dunum; g – toponimi s formantima -magus (po H. Riksu).

smrtnih ostataka, ali postoje i grobovi s inhumiranim pokojnicima položenim u grob na leđa ili u čučećem položaju.

Naselja su uglavnom građena na uzvišenjima, a neka od njih su bila utvrđena zidovima od naslaganog kamenja ili zemljanim bedemima u jednom do tri reda. U močvarnim oblastima su građena i naselja sojenica.

slika 23. Iliri, Italici i Veneti početkom gvozdenog doba
а – *kulturne skupine Ilira po arheološkim podacima;* 6 – *zapadni Halštat;* в – *lužička kultura;* г – *kultura Golaseka;* д – *Melaun;* е – *Este (atestinska);* ж – *vilanovska;* з – *Picena;* и – *Perni;* к – *Lacio;* л – *jamnih grobova;* м – *Nuraga;* н – *Pantalika;* о – *avzonska;* п – *naseljenost tračkih plemena;* р – *areal Grka; 1–8 – istočni Halštat; 9–15 – bosanski Halštat; Kulturne grupe: 1- harakovska; 2 – zapadnoslovačka; 3 – donjeaustrijska; 4 – šoponska; 5 – severnopanonska; 6 – tipa Vies; 7 – korinska; 8 – južnopanonska; 9 – istarska; 10 – liburnska; 11 – japodska; 12 – srednjobosanska; 13 – dalmatska; 14 – glasinačko-mati; 15 – južnoalbanska; 16 – apulijska*

Istočnohalštatska keramika je, osim običnih halštatskih posuda s konkavnim vratom, sadržala bikonične urne, zdele s visokim drškama, dvojne amfore prekrivene bogatim plastičnim ornamentima, zoomorfne posude. Ta kultura je veoma bogata predmetima od metala, od kojih su najinteresantnije situle od bronzanog lima. Neke od njih imaju veliku umetničku vrednost i ukrašene su umetničkim reljefima izrađenim iskucavanjem i graviranjem.

Stvaranje istočnohalštatske kulture je bez sumnje obeleženo stvaranjem jednog, a možda čak i dva nova evropska etnosa. Donedavno je, na osnovu rekonstrukcije izvršene pomoću istorijskog i toponimskog materijala, smatrano da oblast prostiranja ove kulture u opštim crtama odgovara teritoriji raseljavanja Ilira pa je, shodno tome, postojalo uverenje da su na toj teritoriji nastali Iliri istorijskog doba. Mnogi naučnici su počeli da povezuju rane Ilire s halštatskom kulturom istočnog dela prialpske oblasti, a raseljavanje plemena nosilaca pozne kulture polja pogrebnih urni u severozapadne oblasti Balkanskog poluostrva poistovećivali su s ekspanzijom Ilira [28].

Međutim, u poslednje vreme naučnici su posmatrani areal podelili na dve različite etno-kulturne zone, u kojima su se genetski procesi odvijali na različite načine jer je udeo plemena zajednice srednjoevropske kulture polja pogrebnih urni u njima bio različit.

U severnoj zoni (Slovenija, severni delovi Bosne i Hrvatske, i najsevernije zemlje areala istočnohalštatske kulture), stanovništvo su u velikoj meri činili potomci plemena nosilaca kulture polja pogrebnih urni.

U genezi stanovništva obe zone u periodu ranog gvozdenog doba dominantnu ulogu su imala starosedelačka plemena. Veliko naseljavanje nosilaca kulture polja pogrebnih urni oko Save, Drave i Dunava proširilo se na zapadni Balkan do Makedonije. Ta migracija je, po mišljenju naučnika, ipak jedva dotakla istočnu obalu Jadrana, gde se kulturni identitet autohtonog stanovništva očuvao i početkom gvozdenog doba. Na toj teritoriji formirano je nekoliko kulturnih grupa takozvanog bosanskog Halštata (južnoalbanska, glasinačka, dalmatska, srednjobosanska, severnodalmatska ili rana liburnska, istarska i japodska). U

njihovoj osnovi su, kako tvrde neki arheolozi, supstratne grupacije bronzanog doba [29].

Međutim, neophodno je istaći da se kulturne grupe poznog bronzanog doba ne podudaraju sasvim s kulturnim oblastima ranog gvozdenog doba. Očigledno je da je raseljavanje nosilaca kulture polja pogrebnih urni u izvesnoj meri dotaklo etno-kulturološko biće starosedelaca: pojava doseljenika sa severa izazvala je kulturne promene i pregrupisavanje plemena.

Supstratni elementi u kulturnim grupacijama jadranskog regiona ogledaju se i u velikoj rasprostranjenosti obreda inhumacije, u prevazilaženju tradicije sahranjivanja ispod kurgana i u načinu izrade keramike i nakita. Severnu zonu karakterišu pre svega obredi spaljivanja posmrtnih ostataka i sahranjivanja bez kurgana, specifične forme keramičkih posuda i, naročito, nakit.

Na osnovu toga su neki naučnici smatrali da izvorne Ilire predstavljaju samo stanovnici južne zone, u kojoj su dominirali lokalni običaji [30], i da je etnogeneza Ilira počela u bronzano doba. Taj zapadnobalkanski region još u bronzano doba bio je naseljen Indoevropljanima i verovatno je u njegovim okvirima počelo formiranje ilirskog etnosa. Stanovništvo severnih prialpsko-dunavskih oblasti poistovećuje se s Panoncima, poznatih iz antičkih izvora iz perioda imperatora Avgusta.

U pisanim spomenicima VI–IV veka p. n. e. termin „Iliri“ se koristi kao zajednički naziv za porodicu srodnih plemena (slika 24), koja su naseljavala severozapadne oblasti Balkanskog poluostrva i jadransku obalu. Pisani spomenici (a to potvrđuje i arheološki materijal) svedoče o tome da se deo ilirskih plemena s prostora Jadrana preselio u jugoistočne oblasti Apeninskog poluostrva – Apuliju i Kalabriju. Dolazak Ilira se vezuje za prestanak građenja kamenih grobnica, koje su karakteristične za Sikulce, i pojavu novih pogrebnih obreda i novih tipova keramike koji imaju svoje ekvivalente na Balkanu.

Ilirski jezik ima dve varijante – balkansku i mesapsku. Mesapski jezik je bio zastupljen u jugoistočnoj Italiji, on se sreće u kratkim natpisima od VI do I veka p. n. e. i nekim glosama. Balkansko-ilirski jezik nije zabeležen u pisanim spomenicima i proučava se na osnovu brojnih vlastita imena (toponima, antroponima i etnonima) i retkih glosa iz dela antičkih autora. Po podacima

onomastike, ilirski jezik je delio Balkan na dve dijalekatske zone – dalmatinsku i panonsku [31].

Sasvim je osnovana pretpostavka da se arheološki utvrđene južna i severna zona ilirskog areala podudaraju sa ovim dijalekatskim zonama. Ne može se negirati da prialpsko-podunavski region pripada grupi teritorija koje su naselila ilirska plemena. Tragove njihovog naseljavanja tih oblasti predstavljaju brojni toponimi ilirskog porekla, uključujući i naziv rimske provincije Panonije. Na karti (slika 24) su upoređeni arheološki i istorijsko-onomastički areali ilirskih plemena. Sličnosti su očigledne. Izvesna neslaganja, konkretno u srednjodunavskoj oblasti, istorijski su potpuno objašnjiva. Počevši od IV veka p. n. e. na teritoriju ilirskih zemalja su u nekoliko talasa prodirali Kelti. Došlo je do mešanja pridošlog življa sa starosedeocima. Kao rezultat tog mešanja nastale su keltsko-ilirske grupe. Keltizirani Iliri su Aravisci u Panoniji i Skordisci, koji su se naselili na levoj obali reke Marg (savremene Morave). Japodi su prvobitno bili Iliri, ali posle keltskog osvajanja njihovih teritorija, postali su mešana ilirsko-keltsko-venedska grupa. Ponekad je, u uslovima interakcije između Kelta i Ilira, teško odrediti etničku pripadnost plemena koja se spominju u pisanim spomenicima. Tako neki naučnici tvrde da su Varcijani Iliri, dok ih drugi smatraju Keltima.

Tacit u svom delu *Germania* pominje „panonski jezik“ kojim je govorilo pleme Ozi/Osi. Pripadnike tog plemena naučnici obično smatraju Ilirima. Međutim, nemoguće je tačno odrediti kakav je to bio jezik (da li je to bio dijalekat ilirskog, keltsko-ilirski ili neki drugi jezik s početka naše ere) [32].

Izvorna ilirska kultura se očuvala i u latensko vreme. Kelti su u svojim seobama na istok zauzeli značajan deo ilirske teritorije. Vremenom je došlo do mešanja keltskih i ilirskih plemena, tako da stari autori ne mogu uvek sa sigurnošću da utvrde koje je pleme bilo ilirsko, a koje keltsko. Deo ilirskog areala nije bio zahvaćen ekspanzijom Kelta i tamo je nastavila da se razvija kultura na istočnohalštatskoj bazi, u kojoj je ipak bio primetan latenski uticaj. U pogrebnim obredima Ilira počelo je vraćanje starom obredu sahranjivanja urni s pepelom u grobnu jamu bez kurgana. Sada su urne smeštane u grobove nalik kamenim sanducima – ciste.

а – б – Девры–в КАРНЫ–г ДАКИЯ–д

slika 24. Ilirska plemena u periodu od VIII do III veka p. n. e.
a – kulturne grupe Ilira VI–V vek p. n. e., na osnovu arheološkog materijala; б – etnička granica Ilira po podacima iz istorijskih izvora i onomastike (po I. Rusu); в – etnonimi Ilira; г – etnonimi Kelta; д – drugi etnonimi i nazivi rimskih provincija

U periodu od III do kraja I veka p. n. e. Rimljani su pokorili ilirska plemena. Ilirske zemlje su na početku bile pod vlašću Agripe, a posle njegove smrti su postepeno počele da se pretvaraju u rimske provincije Panoniju, Dalmaciju, Meziju i Reciju. Ilirsko i keltsko-ilirsko stanovništvo postepeno je romanizovano.

Od zajednice srednjoevropske kulture polja pogrebnih urni zasigurno je potekla i grupa plemena koja je formirala atestinsku

kulturu (slika 23), koja se prostirala u severoistočnom delu Italije – u provincijama Padova i Venecija [33].

Rana faza te kulture je trajala od 950. do 750. godine p. n. e. U to vreme su pokojnici sahranjivani na „pogrebnim poljima", a vladajući obred je bio spaljivanje posmrtnih ostataka. Pepeo je u najvećem broju slučajeva smeštan u bikonične keramičke obredne posude – urne. Po mišljenju naučnika, nosioci atestinske kulture su se doselili iz matičnih oblasti zajednice srednjovekovne kulture polja pogrebnih urni u X veku p. n. e. i zauzeli sve zemlje koje su bile pogodne za život i bavljenje zemljoradnjom u dolini reke Po, gde su spočetka živeli izolovano. U drugoj fazi razvoja te kulture (750–575. godine p. n. e.), uzeo je maha obred sahranjivanja u duguljaste grobne jame, obložene kamenim pločama. Osim bikoničnih, pojavile su se i konične posude na visokoj stopi i keramičke situle s geometrijskim ornamentima. Glavni centar plemena atestinske kulture je bio grad Ateste (savremeni grad Este). U trećoj fazi (575–183. godine p. n. e.) ova kultura se razvijala pod jakim uticajem južnih kultura. Njen areal je postao jedan od centara za proizvodnju bronzanih situla, koje su često bile ukrašene frizovima na kojima su prikazivane obredne scene, ratne i one iz lova i slike često fantastičnih životinja [34]. Od 183. godine p. n. e. taj region pada pod vlast Rima i kultura njegovog stanovništva se ubrzo stapa s rimskom.

Plemena atestinske kulture se na osnovu toponima i istorijskih podataka pouzdano mogu poistovetiti s Venedima, čiji se jezik izdvojio kao samostalan iz indoevropske porodice, koju niz izoglosa povezuje sa italskim, keltskim, ilirskim i germanskim jezicima [35]. Jezik Veneda je zabeležen u kratkim natpisima pronađenim u antičkim gradovima Ateste, Vičenca, Padova, Spino i Lagola – uglavnom u arealu atestinske kulture. Venedski jezik se u I veku p. n. e. stopio s latinskim.

Apeninsko poluostrvo i kontinentalni deo Italije sve do prialpskih zemalja najverovatnije su dugo pripadali praindoevropskom stanovništvu. Italijanski i nemački naučnici ne samo da su u tim zemljama izolovali praindoevropske geografske nazive već pokušavaju da tačno odrede i koje su grupe hidronima povezane s kojim plemenom poznatim iz pisanih spomenika, a to su bili: Ligurci, koji su naseljavali oblasti severne i srednje Italije, jugoistočni

region Francuske, Korziku i Pirinejsko poluostrvo; Pelazgi, koji su živeli na delu Apeninskog poluostrva i na Balkanskom poluostrvu; Sikanci, kojima je pripadala Sicilija i dr [36].

Arheološka građa beleži prodiranje plemena zajednice srednjoevropske kulture polja pogrebnih urni na teritoriju Italije počevši od II milenijuma p. n. e. Po raširenoj naučnoj teoriji, prvi talas migracija stanovništva iz podunavskih zemalja u severnu Italiju povezan je s kulturom Teramare. O tom svedoče i pogrebni obredi i keramika i predmeti za domaćinstvo. S kulturom polja pogrebnih urni povezan je II B period kulture Teramare kada je obred inhumacije smenjen obredom spaljivanja i sahranjivanja na „pogrebnim poljima". Kultura Teramare se prostirala na teritorijama uz reku Po, uglavnom u rimskoj provinciji Emilija-Romanja [37].

Priliv stanovništva iz srednjodunavskih zemalja se odvijao u više etapa. Oko 1100. godine p. n. e. u Lacijumu, Toskani i Emiliji otpočela je svoje postojanje protovilanovska kultura (Pijanelo-Timari). To je svakako bio rezultat doseljavanja nekih grupa, nosilaca srednjoevropske kulture polja pogrebnih urni sa severa, s druge strane Alpa. Oko 900. godine p. n. e. ta kultura je evoluirala u vilanovsku kulturu [38], čiji nosioci, bez sumnje, pripadaju italskoj jezičkoj grupi.

Sa srednjoevropskom kulturom polja pogrebnih urni po svom poreklu je povezana i kultura Golaseka (900–15. godine p. n. e.), koja se prostirala u severnim oblastima Italije, u Lombardiji i Pijemontu [39]. Nju odlikuju „pogrebna polja" – grobišta bez kurgana i sahranjivanje po obredu spaljivanja posmrtnih ostataka. Prvobitno su urne s pepelom polagane u obične jame, koje su ponekad bile obložene kamenom, a u poznoj fazi te kulture pojavili su se i grobovi u obliku ciste.

Tako su staroevropski doseljenici iz srednje Evrope inicirali nastanak Italika i italskih jezika. Lingvisti dele Italike na dve grupe: oskijsko-umbrijsku i latinsko-fališćansku. Mnogi naučnici smatraju da su preci Italika migrirali iz centralne Evrope u dva velika talasa migracija: prvi se vezuje za Protolatine koji su formirali kulturu Teramare, a drugi koji se odigrao na granici između II i I milenijuma p. n. e., pripisuje se precima Umbra i Oska koji potiču iz vilanovske kulture. U novijoj naučnoj literaturi vlada mišljenje da to nisu bile velike migracije srednjoevropskog stanov-

ništva, nego dugotrajna infiltracija plemena iz srednjodunavskih zemalja u starosedelačku sredinu. Đ. Devoto (Devoto G.) tvrdi da su Protolatini i preci Oska i Umbra obrazovali specifične dijalekatske grupe još u srednjem Podunavlju i da su odatle, u malim grupama, postepeno, naseljavali teritorije koje su pripadale plemenima Tirena, Ligura i Sikanaca – Apeninsko poluostrvo i kontinentalni deo Italije. Naučnik prihvata i mogućnost da su se migracije odvijale i morskim putem, preko Jadranskog mora, upoređujući taj proces sa širenjem Normana u vreme ranog srednjovekovlja [40].

Tezu o postepenom i višekratnom raseljavanju ilirskih plemena potvrđuje i arheološki materijal. „Pogrebna polja" nisu otkrivena samo u arealima pomenutih kultura – Teramare, Vilanova i Golaseka. Ona su postojala i na velikom delu Apeninskog poluostrva, pa čak i na Siciliji. Ipak, jezik doseljenika nije svuda preovladavao. Na početku gvozdenog doba na Apeninskom poluostrvu i na Siciliji došlo je do širenja kultura jamnih grobova: picenske (kultura grada Novilara), apulske i kulture Pantalike, koje su bile direktno povezane s lokalnim starinama poznog bronzanog doba. Očigledno je da su se male grupe srednjoevropskog stanovništva koje su naselile čitav niz oblasti velikim delom stopile sa starosedelačkim stanovništvom. Još sredinom I milenijuma p. n. e. teritorija Italije je bila etnički vrlo šarolika. Počevši od V–III veka p. n. e. italski jezici se šire po toj teritoriji i preuzimaju ulogu vodećeg jezika.

Antropološki podaci takođe govore u prilog tome da Italici vode poreklo od doseljenika iz zapadne Evrope. Oni svedoče o značajnoj invaziji do koje je došlo negde na prelazu iz bronzanog doba u gvozdeno, a beleže i međusobni uticaj italske populacije i autohtonih naroda Sredozemlja [41].

Severne oblasti areala srednjoevropske kulture polja pogrebnih urni nisu bile pod uticajem halštatske civilizacije i razvijale su se nezavisno od nje. Ipak, i u tim krajevima je početkom gvozdenog doba počelo stvaranje istorijskih etnosa.

G. Kosina je početkom XX veka izneo tezu, koju su podržali mnogi arheolozi i lingvisti, po kojoj se kulture Jitlanda i južne Švedske iz bronzanog doba, nastale u uslovima interakcije lokalnih kultura megalitskih grobova i pridošle kulture bojnih sekira,

smatraju početnom fazom germanskog etnosa. Danas je ta teza apsolutno neprihvatljiva. Autentične Germane prvi put spominje Cezar negde između 58. i 50. godine p. n. e., u vreme kada ih je od Kelta i Gala delila reka Rajna. Ne postoji i nemoguće je utvrditi kontunuitet u autohtonom genetskom razvoju od pomenutih kultura iz bronzanog doba do germanske kulture o kojoj piše Cezar. Od suštinske važnosti je i to da pojavu karakterističnih odlika germanske jezičke zajednice (prvo germansko pomeranje suglasnika, prelazak akcenta na prvi slog, formiranje specifičnog sistema deklinacija i konjugacija) lingvisti sada sa sigurnošću vezuju za sredinu I milenijuma p. n. e. [42].

Zbog toga se u novijoj naučnoj literaturi najstarijom kulturom Germana smatra jastorfska kultura, od koje se može pratiti kontinuitet u genetskom razvoju starina sve do početka naše ere, kada su Germani, po svedočenju antičkih autora, predstavljali jedino stanovništvo Jitlanda i susednih zemalja na teritoriji između donjih tokova Rajne i Odre [43]. Naučnici naglašavaju pragermanski karakter jastorfske kulture. Na osnovama te kulture kasnije su se razvile autentično germanske kulture i grupacije u Evropi iz vremena Rima [44].

Jastorfska kultura se datira od 600. do 300. godine p. n. e., a uključujući i Ripdorf i Zedorf fazu, trajala je do kraja I milenijuma p. n. e. Njen areal je obuhvatao Jitland, kopneni deo Evrope od reke Vezer do donjeg toka Odre, obuhvatajući i područje srednjeg toka Elbe na jugu [45].

U bronzano doba to nije bio jedinstven kulturni areal. Jitland i susedne zemlje kontinentalnog dela Evrope, zajedno s južnim delovima Švedske i Norveške, predstavljale su prvobitni region nordijske kulture. U pogrebnim obredima te kulture dominirali su kurgani. Humke su dostizale visinu od dva do četiri, a često i do pet metara. Sahrane su obavljane po obredu polaganja tela pokojnika u ciste, drvene sanduke ili u izdubljene hrastove trupce. Celokupna materijalna kultura i privredna delatnost tog regiona razlikovala se po svom karakteru od kulture srednjoevropske zajednice polja pogrebnih urni.

Počevši od 1150. godine p. n. e., u južnim oblastima teritorije na kojoj se prostirala nordijska kultura i u Jitlandu manifestuje se postepeno jačanje uticaja srednjoevropskih kultura polja

pogrebnih urni. Pojavljuju se prvi slučajevi sahranjivanja po obredu spaljivanja posmrtnih ostataka. Ti novi obredi se polako šire na sever. Visoke kurgane isprva smenjuju ravni nasipi, a zatim običaj građenja kurgana potpuno zamire. Do 650. godine p. n. e. obred spaljivanja se proširio po čitavoj teritoriji i postao dominantan.

U poslednjoj fazi bronzanog doba nordijska kultura u kopnenom delu Evrope se podelila na šišlejsku i pošerzonsku. Ova druga je po osnovnim pokazateljima već vrlo bliska kulturi polja pogrebnih urni, a neki arheolozi je i pridružuju toj kulturnoj zajednici. Oko 700. godine p. n. e., uoči nastanka jastorfske kulture, situacija u posmatranom arealu je i dalje vrlo šarolika (slika 25). Na osnovama pošerzonske kulture nastale su nienburška (istočno od Vezera) i severozapadnonemačka (između Vezera i donjeg toka Rajne). U Jitlandu je nastavila da se razvija nordijska kultura (vlašivska faza), na području donjeg toka Zale postoji kultura urni u obliku kuće, na desnoj obali Zale – halenska, a na levoj obali Zale – unstrucka kultura. Jugoistočne zemlje budućeg areala jastorfske kulture pripadale su lužičkim plemenima.

Dugotrajan uticaj srednjoevropske kulture polja pogrebnih urni, koji je povezan sa infiltracijom njenih nosilaca, a takođe i halštatski uticaj, kojem nemački naučnici pridaju vrlo veliki značaj, predstavljali su početni impuls za integraciju plemena nosilaca čitavog spektra različitih kultura poznog bronzanog doba i nastanak jastorfske kulture, oko 600. godine p. n. e. kao jedinstvene kulturne formacije (slika 26 i 27). Ta kultura je po pitanju pogrebnih obreda nastavljala tradiciju kulture polja pogrebnih urni. Jastorfska kultura je, dakle, nastala kao rezultat konsolidacije lokalnih plemena iz perioda poznog bronzanog doba u uslovima interakcije s nosiocima kulture polja pogrebnih urni [46].

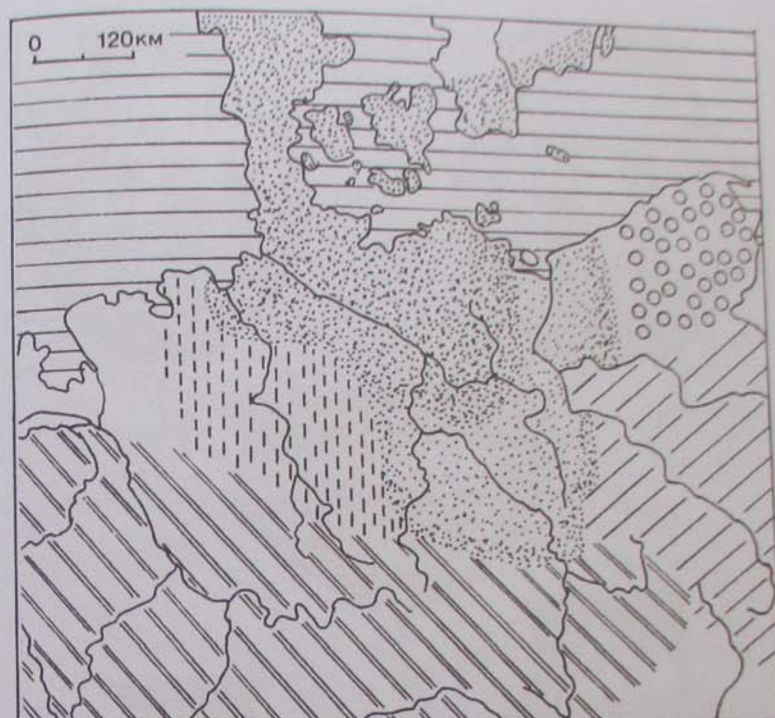
Formiranje te kulture pratila je privremena izolacija njenog areala od južnijih oblasti: zaustavljen je priliv bronze s juga pa je stanovništvo bilo prinuđeno na to da oruđe za rad i domaćinstvo ponovo pravi od kamena i kostiju. Od izvesnog značaja za izdvajanje i formiranje jastorfske kulture bila je i činjenica da su njeni nosioci ovladali tehnikama za dobijanje i obradu gvožđa. U tim okolnostima je, po mišljenju arheologa i lingvista koji su proučavali tu kulturu, završen proces formiranja germanskog etnosa [47].

slika 25. Međurečje Rajne i Visle i Jitland u osvit formiranja jastorfske kulture (od 700. do 600. godine p. n. e.)
Areali arheoloških kultura: a – vlašivska; б – nordijska (šišlejska i pošerzonska), в – nienburška; г – urni u obliku kuće; д – unstrucka; e – halenska

To, međutim, ne isključuje mogućnost da su neke jezičke pojave, koje se smatraju bitnim odlikama germanske etničke grupe, nastale ranije, u bronzano doba.

Nema sumnje da je stanovništvo srednjoevropske zajednice polja pogrebnih urni aktivno učestvovalo u početnoj fazi etnogeneze Germana. Neki naučnici Pragermanima smatraju relativno mali broj plemena zajednice kulture polja pogrebnih urni koja su živela na teritoriji između Vezera i Rajne, gde se beleži kontinuitet u razvoju starina od bronzanog doba pa sve do početka naše ere. Međutim, izgleda da je moguće složiti se s H. Behagelom (Behaghal H.), koji je istakao da se nosioci kulture polja pogrebnih

slika 26. Jastorfska kultura i njeno okruženje na početku gvozdenog doba
a – areal jastorfske kulture (najstarije teritorije ove kulture prikazan gustim tačkicama); б – severnonemačka kulturna grupa, bliska jastorfskoj; в – naseljenost Kelta; г – areal lužičke kulture; д – areal pomorske kulture

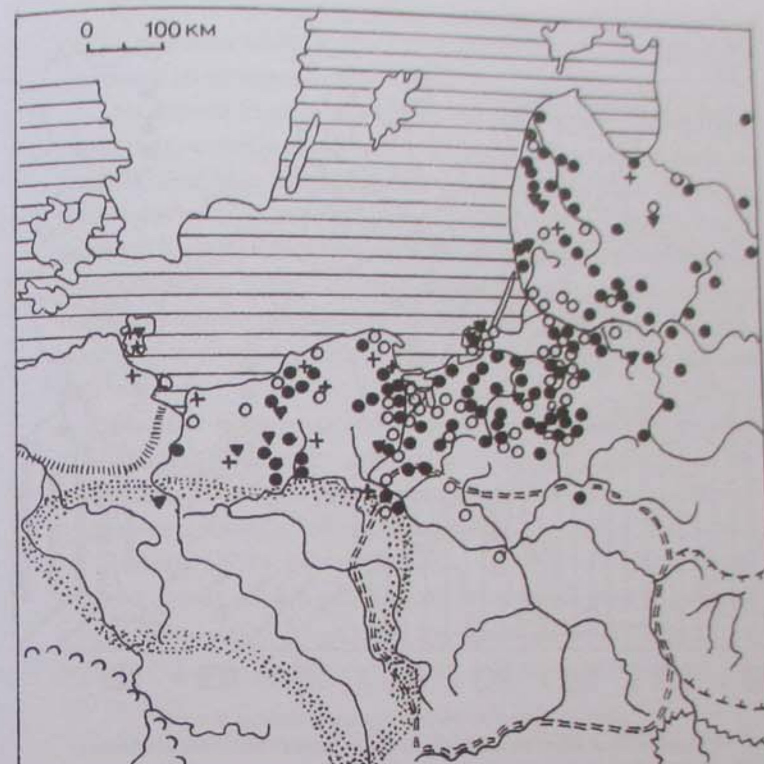
urni još uvek ne mogu smatrati Germanima, iako su među njihovim precima bez sumnje postojala plemena koja su pripadala toj kulturnoj zajednici [48].

U severoistočnom delu areala srednjoevropske zajednice polja pogrebnih urni, u slivovima Odre i Visle, etnojezička situacija početkom gvozdenog doba nije pretrpela bitnije promene. Tu su staroevropski dijalekti lužičkog regiona nastavili svoj razvoj. Pošto su te zemlje, što će se kasnije videti, direktno povezane sa etnogenezom Slovena, malo detaljnije ćemo se pozabaviti lužičkim starinama [49].

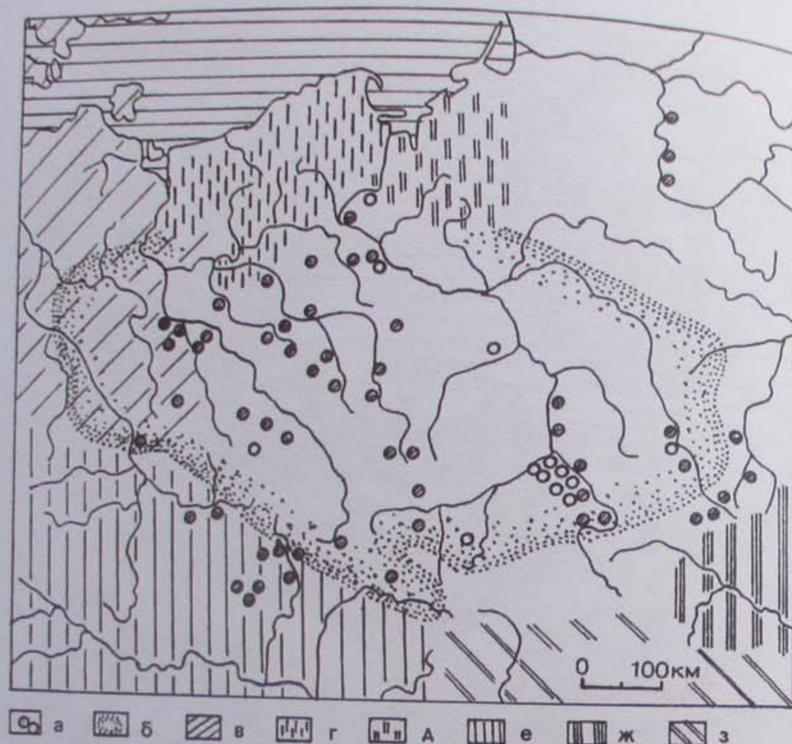
slika 27. Keramičke posude jastorfske kulture
1 - Deuge, u blizini Stargarda Šćećinskog; 2-3 – Terpin (okrug Demin); 4 - Vanveljnjica u blizini Šćećina; 5 – Bernicke (okrug Naumen)

Matičnu teritoriju lužičke kulture predstavljaju zapadni delovi današnje Poljske (Šlezija, Velika Poljska, zapadno Pomorje i Lubuške zemlje), susedne Nemačke oblasti (Saksonija i Brandenburg) i severni delovi Češke i Slovačke. Tu je na osnovama jedne grupe nosilaca kurganske kulture, koja se najčešće naziva pred-

slika 28. Region formiranja zapadnih Balta
Nalazišta: а – kamenih sekira s poprečnom oštricom i zatiljkom u vidu zmijske glave; б – sekira nortikenskog tipa; в – sekira sa zakrilcima i lučnim proširenim sečivom; г – ukrasna igla sa spiralnom glavom (а–г – starine pomorske kulture po L. Kilijanu); д – areal predlužičke kulture; е – jugoistočna granica areala nordijske kulture; ж – severoistočna granica gornjepalatinacko-češke grupe kurganske kulture; з – areal tšinjecke kulture; и – tšinjecko-komarovske; к – komarovske kulture

lužičkom kulturom [50] nastala lužička kultura. Oko 1200. godine p. n. e. plemena lužičke kulture su proširila svoj areal u pravcu istoka, osvojivši zemlje naseljene nosiocima tšinjecke kulture (slika 28 i 29).

slika 29. Nalazi skitskih predmeta u srednjoj Evropi
a – nalazišta oružja (osenčeni kružići) i prstenja s ekserastim krajevima;
б – areal lužičke kulture; в – jastorfske kulture; г – pomorska kulturna grupa;
д – sambijsko-mazurska; e – areal Halštata; ж – skitska kultura;
з – tračko-dačanska

Mnogi poljski arheolozi lužičkom arealu priključuju i oblasti poljskog Pomorja, s čim se ne možemo složiti. U toj oblasti je uporedo sa obredom sahranjivanja u grobnicama bez kurgana, kakve su bile lužičke, bio rasprostranjen i obred sahranjivanja s građenjem kurgana, koji srednjoevropska zajednica polja pogrebnih urni nije poznavala. Šarolikost tog regiona ogleda se i u drugim kulturnim elementima.

Lužičko stanovništvo je živelo uglavnom u neutvrđenim naseljima, koja su se sastojala od malog broja nadzemnih kuća sa stubovima. Nisu sprovedena sistematska arheološka iskopavanja tih naselja, mada je njihovih broj znatan. Građena su na obalama reka, a ponekad na uzvišenjima u vodoplavnim dolinama.

Najviše je istraženo naselje Ljutomersk nedaleko od Lođa, gde je otkriveno 13 kuća. Kuće su imale stubnu konstrukciju, a zagrevane su otvorenim ognjištima.

Na samom kraju bronzanog doba, uglavnom već početkom gvozdenog, u arealu lužičke kulture počela su da se pojavljuju i gradišta. Podizana su na liticama, usamljenim brdima ili jezerskim ostrvima. To su bile uglavnom male tvrđave opasane zemljanim bedemima s drvenim, a često i kamenim, unutrašnjim konstrukcijama. Unutar zidina mnogih gradišta nalazili su se gusto zbijeni stambeni i pomoćni objekti. Kao i u selima, građene su kuće sa stubovima, a ponekad su zidovi bili od pletera olepljenog glinom.

Najpodrobnije proučeno na osnovu iskopina je Biskupinsko gradište, 90 km severoistočno od Poznanja [51]. Sagrađeno je na jezerskom ostrvu, čije su obale ojačane balvanima ukopanim u dno jezera u nekoliko redova. Samo gradište, površine oko 20.000 m^2, ovalnog oblika, bilo je ograđeno čvrstom trorednom ogradom od debala zasutih zemljom. Bedemi su bili dugi 463 metra, a sa zapadne strane je postojala kapija široka devet i duga osam metara, iz koje je preko tresetišta bio postavljen drveni most dug 120 metara.

Sa unutrašnje strane odbrambenog bedema postojala je kružna ulica popločana drvetom, po sredini gradišta pružalo se 11 paralelnih ulica takođe popločanih drvetom. Duž ulica bili su gusto zbijeni objekti građeni na isti način i po istom planu (ukupno 102 do 106). To su bile kuće dimenzija oko 10 x 8 metara, sa zidovima od horizontalno naslaganih trupaca sa zaoštrenim krajevima užljebljenim u ležišta na vertikalnim stubovima. Svaka građevina se sastojala iz tri dela: velikog dnevnog boravka sa ognjištem, prostorije za spavanje i prostorije za potrebe domaćinstva. Sve kuće su bile na istoj strani ulice pod jednim krovom na dve vode i imale su izlaz na ulicu. Građene su od hrastovine i smreke.

Biskupinsko gradište se datira od 550. do 440. godine p. n. e. Njegova istorija se može podeliti na dva perioda: u ranijem periodu gradište je bilo manjeg obima, dok je u drugom periodu, o čemu svedoče arheološke iskopine, u gradištu živelo oko 1.000–1.200 stanovnika.

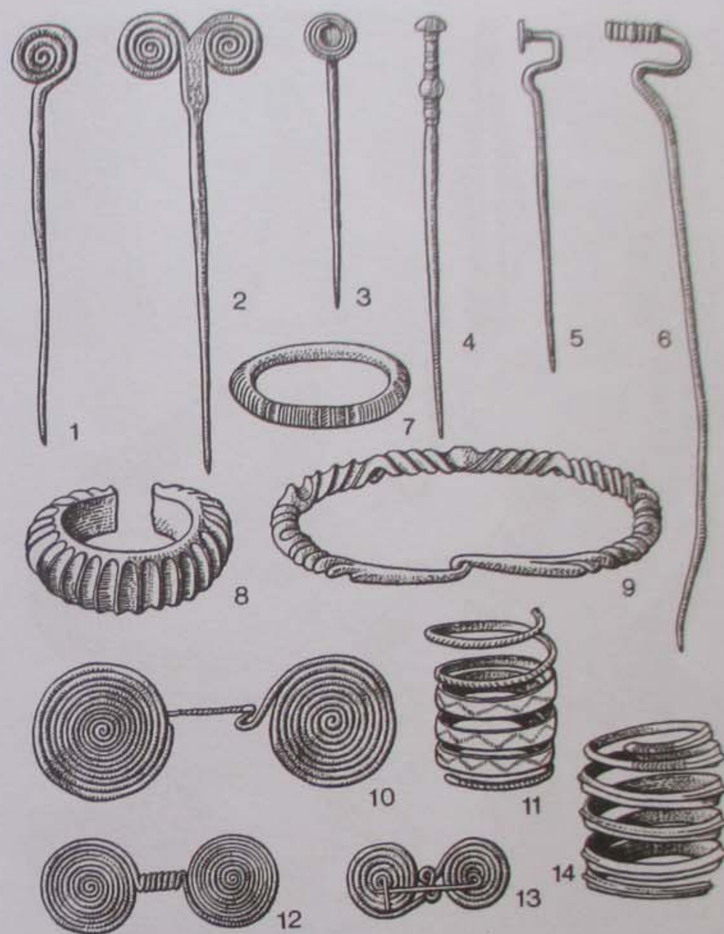
Druga lužička gradišta su manje arheološki istražena. Uporedo s nadzemnim staništima, u nekim gradištima su postojale i poluukopane kuće (poluzemunice) s glinenim pećima.

U arealu lužičke kulture, kao i diljem celokupnog areala srednjovekovne zajednice polja pogrebnih urni, osnovni način sahranjivanja je bilo spaljivanje pokojnika. Posmrtni pepeo, skupljen s pogrebne lomače, stavljan je u okrugle, ovalne i, vrlo retko, pravougaone jame. Naučnici su identifikovali tri osnovna načina sahranjivanja: 1) polaganje pepela u keramičke obredne posude-urne koje su polagane u zemlju i posipane ostacima s lomače; 2) sahranjivanje bez urni, gde su ostaci ugljenisanih kostiju i ostaci s lomače polagani u grobnu jamu; 3) takozvana jamna sahranjivanja, bez ostataka s pogrebne lomače. U pojedinim slučajevima grobne jame su oblagane kamenom. Pogrebne urne su ponekad pokrivane posudama. Na pojedinim mestima urne su pokrivane velikim zvonastim posudama okrenutim dnom prema gore. Lužička groblja broje po nekoliko stotina grobova. Tako se grobište kod grada Ljaska u Poljskoj sastojalo od 1.800 grobova.

U nekim lužičkim grobovima je pronađeno mnogo raznovrsnih stvari: keramičke obredne posude-prilozi, metalni nakit (ukrasne igle, narukvice, vratne grivne, dugmad), perle od staklene paste, kao i predmeti za domaćinstvo i rad (bronzana šila, britve, udice za ribolov, đemovi, vrhovi koplja i strela, noževi). U grobovima iz poznog perioda pronađene su bronzane sekire s tulcem, gvozdeni srpovi, noževi, šila, igle i pljosnate sekire (slika 30 i 31).

Za obredne posude iz lužičkog perioda karakteristični su raznovrsnost oblika i bogatstvo ukrasa (slika 32–34). Najčešći su jajasti lonci i lonci u obliku cveta lale, bikonične i okrugle, gotovo loptaste vaze, raznorazni pehari, zdele, bokali, zaimače, amfore, velike posude za čuvanje zaliha. Sreću se i ravni poklopci, kašike, zvečke, raznorazne glinene figurice. Obredne posude su ukrašavane izbočinama u vidu šišarki i horizontalnim urezima.

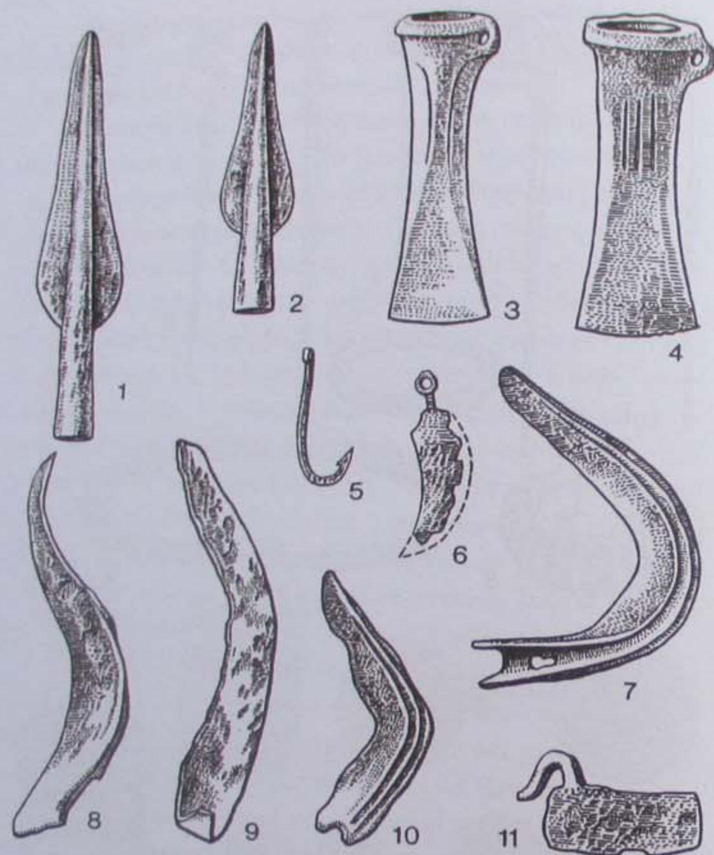
Lužičko stanovništvo se u osnovi bavilo zemljoradnjom i stočarstvom. Uzgajali su proso, četiri vrste pšenice, višeredni ječam, raž, grašak, sočivo, bob. U Biskupinskom gradištu pronađena su dva drvena rala, kojima su obrađivane oranice. Od domaćih životinja, sudeći po kostima pronađenim na arheološkim nala-

slika 30. Nakit lužičke kulture
1 – Piskoževice, 2 – Slup; 3 – Pšitok; 4 – Gavroni; 5 – Vroclav-Vojtice; 6 – Bistrica (u blizini Olave); 7 – Glogov; 8 – Klišov; 9 – Peližimov; 10 – Gozdnica; 11, 14 – Mejše (u blizini Nemislova); 12, 13 – Karmin

zištima lužičke kulture, centralno mesto je zauzimala krupna rogata stoka, zatim ovce, svinje, konji i psi.

Važnu ulogu u privrednoj delatnosti plemena lužičke kulture imalo je livenje bronze, za šta su korišćene uvozne sirovine. Od bronze je pravljeno oruđe za rad (sekire, srpovi, dleta, šila, britve i dr.), oružje (vrhovi koplja i strela, poneki mač) i nakit. U poznoj fazi evolucije lužičke kulture pojavili su se i proizvodi

slika 31. Oruđe i oružje lužičke kulture
1, 2 – vrhovi koplja; 3, 4 – sekire; 5 – udica; 6, 11 – britve; 7–10 – srpovi
1 – Nesedle; 2 – Jezežice; 3 – Vroclav-Osobovice; 4 – Čarkov; 5 – Glinjani;
6 – nepoznato mesto; 7 – Karmin; 8 – Tšcinica Veljka;
9, 10 – Jamno kod Čenstohova; 11 – Valuv

od gvožđa. Spočetka su ti proizvodi dopremani iz oblasti istočnih Alpa, a kasnije su ih počeli proizvoditi lokalni majstori od domaćih sirovina.

Lužička kultura nije bila jedina kultura na teritoriji svog areala. Identifikovano je i nekoliko nestabilnih kulturnih grupa. Tako su u ranoj fazi postojale zapadnopoljska, gornješleska, malopoljska grupa i saksonsko-lužička grupa. U sledećoj fazi se broj tih grupa uvećao, pa razlikujemo: donješlesku, zapadnoveliko-

slika 32. Keramičke posude lužičke kulture
1-3 – Vroclav-Ksenže; 4 – Biskupinjec; 5 – Dobrovice; 6 – Hihi-Namisluv;
7 – Bistrica (kod Olave); 8 – Lazi

poljsku, istočnovelikopoljsku, srednjopoljsku, kjelcešku, tarnobžesku i ulvovešku grupu. U poznoj fazi obrazovale su se još i bjalovička, srednjošleska, gorička, gužička, vilendorfska (bjelinska), češko-šleska ili šlesko-platenska i moravska grupa. To su bile nestabilne kulturne zajednice s promenljivim granicama, koje su se, usled seljenja stanovništva, međusobno ujedinjavale i delile.

slika 33. Keramičke posude lužičke kulture
1- Vroclav-Stablovice; 2 – Pustnjiki; 3 – Stšižuv; 4 – Hihi-Namisluv; 5 – Olštin; 6 – Bežeče; 7 – Otinj; 8 – Vroclav-Ksenže; 9 – Topornica; 10 – Biskupinjec; 11 – Beržeče

Vrlo je moguće da su ove kulturne grupacije unutar lužičkog areala odražavale dijalekatsku raznovrsnost staroevropskog stanovništva s te teritorije, koje još uvek nije bilo stabilno. Zato je unutar lužičke kulture nemoguće identifikovati kulturne grupe koje bi se s većom ili manjom sigurnošću mogle smatrati protoslovenskim ili protogermanskim.

Osim toga, prihvatljiva je i pretpostavka da su jezički elementi, koji su kasnije postali keltski, italski, ilirski, slovenski itd.

slika 34. Glineni predmeti lužičke kulture
1, 9 – Vroclav-Ksenže Veljke; 2 – Poljgin; 3 – Pleškuv; 4 – nepoznato mesto; 5 – Vroclav-Vojšice; 6 – Lambinovice; 7 – Hihi-Namisluv; 8 – Valuv

nastali i počeli svoj razvoj među staroevropskim plemenima, nosiocima kulture polja pogrebnih urni. Ovim pitanjima bavi se Trubačov u svom proučavanju ranih, prvenstveno zapadnoevropskih, kontakata Slovena. Pre svega, to su veze s protoitalskim plemenima koje su ostale zabeležene u leksici, semantici i tvorbi reči, i koje „odražavaju jednostavan način privređivanja i zajedničke realije vezane za uslove života i životni prostor u periodu ranog

prajezičkog razvoja, bez znakova primetne dominacije ili izrazitog usvajanja s jedne strane" [52]. Takve kontakte treba datirati u period postojanja srednjoevropske zajednice polja pogrebnih urni. To su bili uzajamni odnosi staroevropskih plemenski grupacija od kojih su kasnije nastali Italici i Sloveni. Oni su mogli postojati u vreme pre nego što su Italici naselili Apeninsko poluostrvo, ali i posle toga, jer se ne sme prevideti činjenica da deo protoitalskih plemena nije učestvovao u migracijama na jug već je ostao na teritoriji na kojoj je i ranije boravio, nastavljajući da kontaktira sa Staroevropljanima, od kojih su nastali Sloveni, i utopio se kasnije u keltsku ili neku drugu jezičku sredinu.

Počevši od kraja VI veka p. n. e., teritoriju naseljenu lužičkim plemenima počeli su da napadaju Skiti [53]. Količina oružja skitskog tipa (slika 29) nađenog među iskopinama lužičke kulture (takođe i nalazi pronađeni u perifernim oblastima halštatske kulture) svedoče o tome da su Skiti u svojim pohodima na zapad stigli do sliva Odre, a delom i do Elbe. Među skitskim iskopinama ima relativno mnogo karakterističnih vrhova strela, neki od njih su otkriveni u bedemima lužičkih gradišta sa spoljne strane. Deo tih naselja Skiti su spalili ili razrušili. U utvrđenju Vicin u Zelengorskoj oblasti pronađeni su skeleti žena i dece, poginulih za vreme jednog od upada Skita.

U arealu lužičke kulture mogu se naći komadi skitskog nakita, konkretno – bronzano prstenje sa ekserastim završetkom, zlatne narukvice grčke izrade, koje svedoče o kulturno-trgovačkim odnosima stanovništva vislo-odarskog međurečja sa skitskim svetom. Među vrednim iskopinama sa arheološkog nalazišta oko Vitaškova u Gubinskom okrugu pronađeni su predmeti koji se mogu nazvati umetničkim delima, izrađeni u „životinjskom stilu".

Poljski i češki naučnici pretpostavljaju da su upadi Skita u izvesnoj meri unazadili lužičku kulturu. Teško je reći da li su se ti skitsko-lužički kontakti odrazili i na jezički materijal. T. Ler-Splavinjski je smatrao da je u to vreme došlo do prodora iranizama poput *torogъ*, *bogъ* i dr. u slovenske jezike [54].

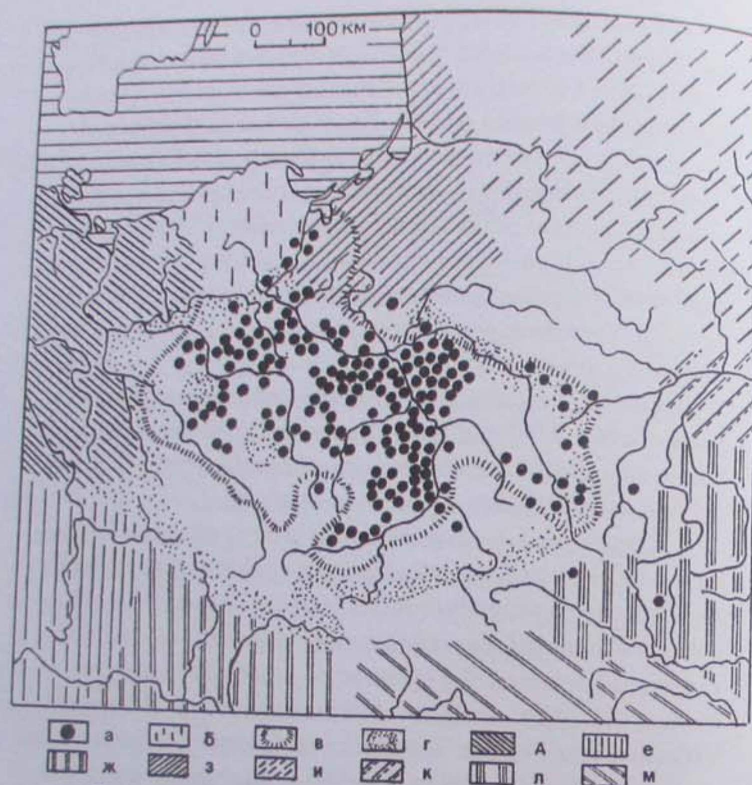
Oko 550. godine p. n. e. počela je migracija plemena pomorske kulture iz poljskog Pomorja na teritoriju lužičke kulture. Tokom jednog i po veka oni su osvojili značajan deo sliva Visle i okolne oblasti sliva Odre. Infiltracija pomorskih plemena nije bila

praćena osetnijim pokretanjima domaćeg življa, ono nije napuštalo mesto svog boravka. Otpočeo je proces mešanja pridošlog stanovništva sa starosedeocima, koji se završio utapanjem pomorskih plemena u lokalnu sredinu. Kao posledica međusobnog uticaja te dve grupe plemena, oko 400. godine p. n. e. formirala se nova kulturna zajednica – kultura zvonastih pogrebnih posuda (slika 35). Pošto su se nosioci te kulture i njihovi potomci u narednom periodu razvijali samostalno u svakom pogledu sve do ranoistorijskog perioda, može se zaključiti da je nastanak kulture zvonastih pogrebnih posuda predstavljao početak stvaranja nove etnojezičke grupe.

Iz opravdanih razloga se može verovati da su ta novonastala grupa Sloveni. Međutim, pošto se ova knjiga bavi nastankom i ranom istorijom slovenskog etnosa, proces njegovog formiranja će biti detaljnije izložen u posebnom poglavlju.

U zemljama koje su se prostirale severno od areala lužičke kulture, i koje su s jugoistoka izlazile na Baltičko more, odvijali su se drugačiji etnojezički procesi. Kao što smo već primetili, u poljskom Pomorju je bio rasprostranjen pogrebni obred sahranjivanja pod kurganom. Taj region se po arheološkim iskopinama može svrstati u istu grupu sa oblastima desne obale donjeg toka Visle, sliva reke Pregolje, donjeg toka reke Neman i dalje na sever, sve do ušća Zapadne Dvine, u kojima je otkriven isti tip starina iz istog perioda. U rano i srednje bronzano doba u svim navedenim zemljama izrađivani su predmeti istog tipa – kamene motike s poprečnom oštricom i zatiljkom u vidu zmijske glave, bronzane sekire sa zakrilcima i lučnim proširenim sečivom (nortikenski tip) i fibule sa spiralnim glavama. Naučnik koji je proučavao te starine L. Kilijan (Kilian L.) [55], smatra da ih je moguće objediniti u jednu arheološku kulturu (slika 28) tzv. pomorsku kulturu (Haffkustenkultur).

Za ovaj region karakterističan je obred sahranjivanja pod kurganom. Kurgani iz ovog perioda obično se nalaze na istim grobištima s poznijim varijantama pogrebnih humki, s kraja bronzanog i početka gvozdenog doba. Pri njihovoj gradnji obilato je korišćen kamen. Humke su na površini bile popločane kamenom, a u podnožju obzidane kamenim vencem. Neki kurgani su bili u potpunosti izgrađeni od kamena.

slika 35. Rani spomenici Slovena i sinhrone starine njihovih suseda
а – grobišta kulture zvonastih pogrebnih posuda; б – izvorni areal pomorske kulture; в – celokupni areal prostiranja pomorske kulture; г – areal lužičke kulture; д – areal jastorfske kulture; е – oblast zapadnog Halštata (Kelti); ж – oblast istočnog Halštata (Iliri); з – areal kulture zapadnobaltičkih kurgana; и – teritorija istočnih Balta; к – areal milogradske kulture; л – areal skitske kulture; м – prostiranje dačkih plemena

U prvim vekovima I milenijuma p. n. e. oblasti pomorske kulture je zahvatila ekspanzija plemena lužičke kulture. To je dalje prouzrokovalo nejednak razvoj te kulture u različitim oblastima.

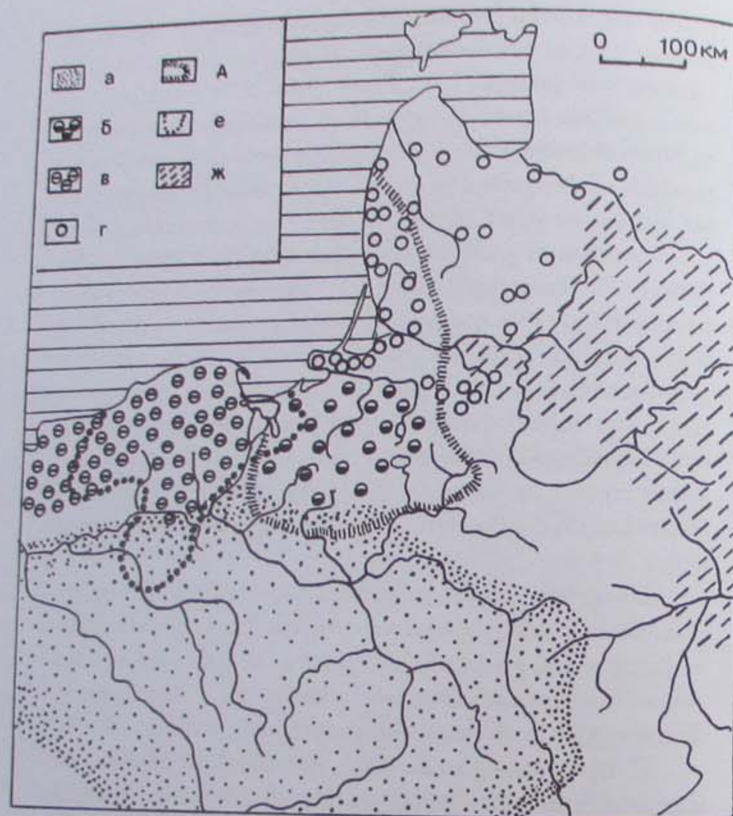
U poljskom Pomorju se na početku gvozdenog doba formirala gorepomenuta pomorska kultura [56]. Rani spomenici te kulture su slabo proučeni, shodno tome ni procesi uzajamnog uticaja lužičkog stanovništva i starosedelaca nisu sasvim razjašnjeni. Otkriveni ostaci staništa su po tipu jednaki lužičkim, ali na

grobištima izrazito preovlađuju kurganske grobnice. Humke su građene velikim delom od kamena. Kamenom su često oblagane i grobne jame grobnica bez kurgana. Pronađeno je mnoštvo kamenih kovčega namenski napravljenih za sahranjivanje. Posmrtni pepeo obično je stavljan u keramičke urne, ali je često i samo prosipan na dno grobne jame [57]. Uopšte uzev, kurgani pomorske kulture po svojoj izradi i po obredima su po mnogo čemu slični pogrebnim građevinama zapadnobaltičke kulture iz istog perioda. U Mazurskom pojezerju i severnije do reke Pregolje, između 1000. i 650. godine p. n. e., kao posledica međusobnog uticaja lužičkog i lokalnog življa, nastala je varmijsko-mazurska grupa starina (slika 36), koju neki poljski naučnici pripajaju lužičkoj kulturi [58]. Prodiranje lužičkog stanovništva je arheološki zabeleženo i u Sambiji kao i u još severnijim zemljama, do samog izvora reke Vente, gde je otkriven veliki broj predmeta od bronze kao i keramika varmijsko-mazurskog i sambijskog porekla [59].

Etnogeneza Balta se prvobitno odvijala van okvira srednjoevropske kulturne zajednice polja pogrebnih urni. Osnov za stvaranje tog etnosa predstavljala su plemena kulture šnur keramike koja su naseljavala teritoriju od jugoistočne obale Baltičkog mora do izvora Oke i srednjeg Podnjeprovlja [60].

U delu etničkog areala Balta, na teritoriji na kojoj se odvijalo prodiranje lužičkih plemena (Prusija, Varmija, Mazurija i zapadni delovi Litvanije), na samom početku gvozdenog doba formirana je posebna kultura, koja je nazvana kulturom zapadnobaltičkih (ili istočnopruskih) kurgana [61]. Ona se, bez svake sumnje, vezuje za zapadnobaltičku zajednicu, koja se izdvojila od ostatka baltičke etnojezičke grupe i nastavila svoj razvoj samostalno. Kristalizacija zapadnobaltičke etničke zajednice se sasvim sigurno odvijala u okvirima kulture zapadnobaltičkih kurgana [62]. Od tada su primetne značajne razlike između Zapadnih Balta i ostalih baltičkih grupa. Na osnovama kulture zapadnobaltičkih kurgana kasnije su nastala plemena zapadnih Balta – Prusi, Jatvjagi, Galindi i Kuroni, čije postojanje beleže istorijski izvori i lingvistički materijal.

Ta kultura je, bez sumnje, nastala u uslovima međusobnih uticaja lokalnog baltičkog i staroevropskog stanovništva – nosi-

slika 36. Formiranje Zapadnih Balta
Areali: a – lužičke kulture; б – varmijsko-mazurske grupe; в – pomorske grupe; г – nalazišta predmeta lužičkog i sambijsko-varmijskog tipa; д – areal kulture zapadnobaltičkih kurgana; e – areal pomorske kulture u veljkovejskoj fazi; ж – teritorija Istočnih i Dnjeparskih Balta.

laca lužičke kulture. To ne potvrđuje samo činjenica da zapadnobaltičkim kurganima prethode lužičke starine. U spomenicima kulture zapadnobaltičkih kurgana jasno je uočljivo lužičko nasleđe (glinene obredne posude su po obliku slične tipično lužičkim; ukrasne igle s pljosnatim spiralnim glavama, spiralne narukvice i druge vrste nakita slične lužičkom nakitu, sekire s tulcem). Na osnovu toga se možemo složiti s pretpostavkom da je odvajanje Zapadnih Balta iz baltičkog etnojezičkog masiva uslovljeno nji-

hovim učešćem u genezi plemena zajednice srednjoevropske kulture polja pogrebnih urni, a da srodnost koju su lingvisti zapazili između zapadnih Balta i Slovena proistiće iz toga što su u njihovom stvaranju učestvovali nosioci lužičke kulture, jedna od najvećih kulturnojezičkih staroevropskih grupacija.

S baltičkim etnosom, najverovatnije treba povezivati i nosioce pomorske kulture (u ranoj, veljkovejskoj fazi). Istina, to se može dokazati jedino arheološkim metodom retrospekcije. Pomorska kultura u poljskom Pomorju je postojala do II veka p. n. e. Tada su se na izvornoj teritoriji te kulture pojavila autentična germanska plemena i lokalno stanovništvo se uključilo u germansku istoriju.

Pitanje etničke pripadnosti nosilaca pomorske kulture je dugo bilo predmet diskusija. Nemački naučnici prve polovine XX veka su pisali o njenom germanskom određenju. Ključna tačka tog stanovišta, čije je osnovne postavke izneo G. Kosina, bile su urne s licem, koje su, po njegovom mišljenju, u početku bile rasprostranjene među stanovništvom Skandinavije, a onda su se, usled migracije Germana, pojavile na prostorima donjeg toka Visle.

U poljskoj arheološkoj literaturi vlada uverenje da je u osnovi plemena pomorske kulture slovenski etnos. Ono počiva isključivo na pretpostavci da je pomorska kultura nastala kao direktan nastavak lužičke. Dakle, ako je lužička kultura slovenska, onda i pomorska mora pripadati tom etnosu. Ipak, starine pomorske kulture ne potiču direktno od lužičkih.

Na blisku povezanost pomorske kulture s kulturom zapadnobaltičkih kurgana naučnici su ukazivali još dvadesetih i tridesetih godina XX veka [63]. J. Kostrževski čak tvrdi da kultura zapadnobaltičkih (istočnopruskih, kako ih on naziva) kurgana i pomorska kultura na Kašupskoj visoravni predstavljaju dve grupe iste arheološke kulture.

U korist baltičkoj atribuciji pomorskih plemena svedoči i sledeće:

1) Pomorska kultura je srodna s kulturom zapadnobaltičkih kurgana – obe su formirane na istim osnovama iz bronzanog doba [64], i to uz učešće lužičkog stanovništva.

2) Mnogi elementi pomorske kulture liče na starine kulture zapadnobaltičkih kurgana. Njihovi zajednički elementi su: široka

primena kamena pri građenju kurgana, ciste za sahranjivanje, oblaganje grobova kamenjem, takozvane kolektivne grobnice, razne vrste keramike (lonci i zdele s zaobljenim dnom, kruškolike i skraćene konične posude koje podsećaju na zdele i dr.), neke vrste nakita (konkretno, fibule s pljosnatim spiralnim glavama, fibule s koničnim glavama, narukvice sa ukrasima u obliku šišarki) i oruđe za rad.

3) Teritorija na kojoj se prostirala pomorska kultura u ranoj fazi nalazi se u okvirima areala stare baltičke hidronimije [65].

Iz ovoga se može zaključiti da su plemena pomorske kulture u veljkovejskoj fazi sačinjavala perifernu dijalekatsku oblast baltičke etnojezičke grupe. Možda su oni u jezičkom smislu bili prelazna faza između ostataka Staroevropljana, nosilaca lužičke kulture, i autentično baltičkog etnosa.

Po tvrdnjama nekih lingvista, jezički kontakti Balta i Germana su se ostvarili mnogo ranije nego kontakti između Germana i Slovena. Identifikovane su posebne balto-germanske izoglose, koje svedoče u prilog tome. Njih pre svega treba povezivati sa činjenicom da su plemena jastorfske kulture živela u susedstvu plemena pomorske kulture, a preko njih su dolazili u kontakt i s nosiocima kultura zapadnobaltičkih kurgana. Uzajamni odnosi pomorskog i jastorfskog stanovništva bili su, kako pokazuje analiza materijala, prilično bliski.

BIBLIOGRAFIJA

1 Čujanova-Jilková E., „Hügelgräberkultur“ // Filip J., *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*. Bd. I. Prag, 1961. str. 510–517; Piggot S. *Ancient Europe from the Beginnings of Agriculture to Classical Antiquity*. Edinburgh, 1965. P. 81–84; Gimbutas M. *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*. The Hague; London; Paris, 1965. P. 71–87; Coles J. M., Harding A. F. *The Bronze Age in Europe*. London, 1979. P. 49, 50, 57–60; Jażdżewski K. *Pradzieje Europy środkowej*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1981. S. 314–319.

2 Piggot S. *Ancient Europe...* P. 168–175; Gimbutas M. *Bronze Age Cultures...* P. 119–159; Coles J. M. Harding A. F. The *Bronze Age...* P. 335–380; Jażdżewski K. *Pradzieje Europy środkowej...* S. 334–380; *Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas*. Praha, 1987.

3 Reinerth H. *Das Federseemoor als Siedlungsgebiet*. Augsburg, 1936.

4 Kossack G. *Studien zur Symbolgut der Urnefelder und Hallstatzeits Mitteleuropas*. Berlin, 1954.

5 Sandars N. K. *Bronze Age Cultures in France. The later Phases from the thirteenth to the seventh Century B. C.* Cambridge, 1957. P. 116–246.

6 De Laet S. I. *The Low Countries*. London, 1962. P. 113–136.

7 Kimmig W. „Seevölkerbewegung und Urnenfelderkultur“ // *Studien aus Alteuropa*. Bd. I. Köln; Graz, 1965. S. 220–283; Gimbutas M. *Bronze Age Cultures...* P. 329–339.

8 Pittioni R. *Die Urnenfelderkultur und ihre Bedeutung für die europäische Kulturentwicklung*; Pokorny J. *Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrier*. Halle, 1938. S. 185–222; Isti. „Die Urnenfelderkultur und ihre Bedeutung für die europäische Geschichte“ // *Zeitschrift für Celtische Philologie*. Bd. 21. 1940.

9 Böhm J. *Kronika objeveného věku*. Praha, 1941.

10 Krahe H. *Sprache und Vorzeit*. Heidelberg, 1954. S. 1–16; Isti. „Die Struktur der alteuropäischen Hydronomie“. // *Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistis- und Sozialwissenschaftlichen Klasse*. Wiesbaden, 1962. br. 5; Isti. *Unsere ältesten Flussnamen*, Wiesbaden 1964. V. P. Šmid ukazuje na činjenicu da su nazivi vodenih tokova, koje je H. Krae opisao kao staroevropske, najrasprostranjeniji i pripisuje ih ranim Indoevropljanima (Schmid W. P. „Alteuropäisch und Indogermanisch“ // *Probleme der Namenforschung im deutschsprachigen Raum*. Darmstadt, 1977. S. 98–116; Isti. „Die Alteuropaische Hydronymie Stand und Aufgaben ihrer Erforschung“ // *Beiträge zur Namenforschung*. Bd. 16. H. 1. 1981. S. 1–12). Iako tu ideju podržavaju i neki drugi lingvisti, ona ipak nije dovoljna za pobijanje Kraeove teze o postojanju staroevropske zajednice u zapadnoj Evropi.

11 Абаев В. И. *Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада*. Москва, 1965. С. 127–129.

12 Трубачев О. Н. *Ремесленная терминология в славянских языках*. Москва, 1966.

13 Трубачев О. Н. *Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования*. Москва, 1991. С. 81–82.

14 Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. *Индоевропейский язык и индоевропейцы*. Т. II. Тбилиси, 1984. С. 938–955.

15 Pittioni R. „Alteuropäische Sprahe und Urgeschichte“ // *Anzeiger der Österreichisches. Akademie der Wissenschaft. Philosophische-historischen Klasse*. Bd. 95. Wien, 1959. S. 203–228.

16 Kimmig W. *Seevölkerbewegung und Urnenfelderkultur*... S. 220–283.

17 Lessing E. *Hallstatt. Bilder aus der Frühzeit Europas*. Wien; München, 1980; *Die Hallstatt-Kultur. Frühform europäischer Einheit*. Schloss Lamberg; Steyr, 1980.

18 Pittioni R. *Die urgeschichtliche Grunlagen der europäischer Kultur*. Wien, 1949. S. 270–279, 539–555; Kimmig W., Hell H. *Vorzeit an Rhein und Donau*. Konstanz 1958.

19 Kromer K. *Das Grabfeld von Hallstatt*. Firenze, 1959; Sacken E. *Das Grabfeld von Hallstatt in Oberösterreich und dessen Alterthümer*. Wien. 1968; Pauli L. *Das Grabfeld vom Salzberg zu Hallstatt. Erforschung – Überlieferung – Auswertbarkeit*. Mainz, 1975.

20 Kemble J. *Horae ferales or Studies in the archaeology of northern nations*. London, 1983.

21 Moreau J. *Die Welt der Kelten*. Stuttgart, 1961; Schlette F. *Kelten zwischen Alesia und Pergamon*. Leipzig; Jena; Berlin, 1980.

22 Piggott S. *Ancient Europe*... P. 173, 187, 188; Powell T. G. E. *The Celts*. London, 1958. P. 36–48; Kimmig W. „Die Herkunft der Kelten als historisch-archäologisches Problem" // *Hommages à Albert Grenier. Collection Latomus*. LVIII–2. Bruxelles; Berchem, 1962. S. 884–899; Spindler K. *Die frühen Kelten*. Stuttgart 1983; Fischer F. „Die Ethnogenese der Kelten aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte" // *Ethnogenese europäischer Völker. Aus der Sicht der anthropologie und Vor- und Frühgeschichte*. Stuttgart; New York, 1986. P. 209–224.

23 Megaw J. V. S. *Art of the Europian Iron Age. A study of the elusive Image*. Bath; Somerset, 1970. P. 13; Corcoran W. P. „Preface" // Chadwick N. *The Celts*. London, 1970. P. 26–30; Fischer F. „Die Kelten und ihre Geschichte" // *Die Kelten in Baden-Württenberg*. Stuttgart, 1981. S. 45–76; Isti. „Die Ethnogenese der Kelten aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte" // *Die Ethnogenese europäischer Völker. Aus der Sicht der Anthropologie und Vor- und Frühgeschichte*. Stuttgart, 1986. S. 209–224; Spindler K. *Die frühen Kelten*. Stuttgart, 1983.

24 Piggott S. *Ancient Europe*... P. 173.

25 Филип Я. *Кельтская цивилизация и ее наследие*. Прага, 1961. С. 18–21.

26 Rix K. „Zur Verbreitung und Chronologie einiger Keltischer Ortsnamentypen" // *Festschrift für Peter Goessler*. Stuttgart, 1954. S. 99–107.

27 Pittioni R. *Urgeschichte des Österreichische Raum*. Wien, 1954. Benac A., Čović B. *Glasinac*. Sv. I–II. Sarajevo, 1956–1957.

28 Krahe H. *Die Sprahe der Illyrier*. Bd. 1–2. Wiesbaden, 1955–1964; Russi I. I. *Iliri. Istoria – limba si onomastica – romanizarea*. Bucuresti, 1969.

29 Praistorija jugoslavenskih zemalja. IV. Sarajevo, 1983; Benac A., Čović B. *Glasinac*, Sv. II. *Die Eisenzeit*. Sarajevo, 1957; Vasić R. *Kulturne grupe starijeg gvozdenog doba u Jugoslaviji*, Beograd, 1973; Kilian K. „Zur Früheisenzeit in Albanien" // *Iliria*. T. 4. 1976. S. 191–196.

30 Čović B. „Die Ethnogenese der Illyrier aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte" // *Ethnogenese europäischer Völker*... S. 55–74.

31 Krahe H. *Die Sprache der Illyrier*...; Mayer A. *Die Sprache der alten Illyrier*. Bd. 1–2. Wien, 1957–1959; Katičić R. *Ancient languages of the Balkans*, Pt. 1–2. The Hague; Paris, 1976.

32 U literaturi je izneta pretpostavka da je to jezik ranih Slovena (vidi: Трубачев О. Н. *Этногенез и культура древнейших славян*... С. 96–102)

33 Randall Mocver D. *The Iron Age in Italy*. London, 1927; Barfield L. *Nothern Italy before Rome*. London, 1971.

34 Kastelic J. *Situlenkunst: Meisterschöpfungen prähistorischer Bronzearbeit*. Wien; München 1964; Frey O. *Die Entstehung der Situlenkunst. Studien zur figürlich verzierten Toreutik von Este*. (*Römischen-Germanischen Forschungen*. № 31). Berlin, 1969.

35 Krahe H. *Das Venetische*. Heidelberg, 1950; Pellegrini G. B., Prosdocimi A. L. *La lingua venetica*. V. 1–2. Padova, 1967; Lejeume M. *Manuel de la langue vénète*. Heidelberg, 1974.

36 Krahe H. „Ligurisch und Indogermanisch" // *Germanen und Indogermanen (Festschrift für H. Hirt)*. Bd. II. Heidelberg, 1936. S. 241–270; Isti. „Ortsnamen als Geschichtsquelle" // *Schrift der Universität Heidelberg*, 1950. H. 4. S. 159–191; Cihar V. „Die charakteristische Züge des Mediterranen Substrat" // *Archiv Orientali*. Vol. XXII. Roma, 1954; Battisti C. „L'opera filologica di Francesco Ribezzo" // *Studi etruschi*. V. XXIII. Firenze, 1954. P. 503–520; Hubschmid J. „Zur Geschichte, Problematik und Methodik der Erklärung von Ortsnamen aus dem mediterranen Substrat" // *VI Internationaler Kongress fur Namenforschung*. Bd. II. Munchen, 1961. S. 384–402; Isti. „Ortsnamen vorindogermanischen und indogermanischen Ursprungs im Ligurischen" // *X Internationalische Kongress für Namenforschung. III. Supplement. Disputationes und Montion Vocabula*. Wien, 1971. S. 217–240.

37 Saflund G. *Le terramare delle province di Modena, Reggio Emilia, Parmae, Piacenze*. Roma; Lund, 1939.

38 *La necropole di Villanova*. Roma, 1870; Trump D. H. *Central and Southern Italy before Rome*. London, 1966. P. 137–144; Barfield L. *Northern Italy*... P. 104–126; Pallottino M. *Storia della prima Italia*. Milano, 1984.

39 Barfield L. *Northern Italy*... P. 127–136; Laviosa-Zambotti P. „Le origini della civeltà di Golasecca" // *Studie etruschi*. V. IX. Fierenze, 1935. P. 371–390.

40 Devoto G. *The languages of Italy*. Chicago; London, 1974; Buti G. G., Devoto G. *Preistoria e storia delle regioni d'Italia*. Firenze, 1971.

41 Borgognini Tarli S. M., Mazzotta F. „Physical Antropology of Italy from the Bronze Age to the Barbaric Age" // *Ethnogenese europäischer Völker. Aus der Sicht der Anthropologie und Vor- und Frühgeschichte*. Stuttgart; New York, 1986. P. 147–172.

42 *Сравнительная грамматика германских языков*. Т. I. Москва. 1962. С. 17, 18, 119; Жирмунский В. М. *Введение в сравнительно-историческое изучение германских языков*. Москва; Ленинград, 1964. С. 39, 40; Wenskus R. *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes*. Köln; Wien, 1977. S. 154–157.

43 *Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa*. Bd I. Berlin, 1978; Ament H. „Die Ethnogenese der Germanen aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte" // *Ethnogenese europäischer Völker. Aus der Sicht der Anthropologie und Vor- und Frühgeschichte*. Stuttgart; New York, 1986. S. 247–256; Mildenberger G. „Die Germanen in der archäologischen Forschung nach Kossinna" // *Germanenprobleme in heutiger Sicht*. Berlin; New York, 1986. S. 310–320.

44 Schlette F. *Die Germanen zwische Thorsberg und Ravena*. Leipzig; Jena; Berlin, 1977. S. 20; Uslar R. „Die Germanen vom 1. bis 4. Jahrhundert n. Chr." // *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Stuttgart, 1980. S. 38.

45 Schwantes D. „Die Jastorf-Zivilisation" // *Reinecke Festschrift zum 75 Geburtstag*. Mainz, 1950. S. 119–130; *Die Germanen*... S. 83–117.

46 Mnogi naučnici su skretali pažnju na uticaje suseda s jugoistoka pri formiranju jastorfske kulture. Konkretno, primećeno je da rana jastorfska keramika zasigurno nosi u sebi odjek lužičkog glinenog posuđa. (Schwantes D. *Die Jastorf-Zivilisation*... S 127; Isti. „Jastorf und Latene" // *Kölner Jahrbuch*. Bd. I. 1955. S. 99; Leyder A. „Zum frühesten Auftreten der Jastorf-Kultur im nordischen Raum" // *Germania*. Bd. 35. 1957. S. 271). Kajling H. je pri analizi problema nastanka jastorfske kulture obraćao posebnu pažnju na elemente kontinuiteta s lokalnim starinama, ali je istovremeno ukazivao i na nesumnjivi uticaj nelokalnih elemenata. (Keiling H. „Die Formenkreise der Vorrömischen Eisenzeit in Norddeutschland und das Problem der Entstehung der Jastorf-Kultur" // *Zeitschrift für Archäologie*. 1968. br. 2. S. 161–177).

47 *Die Germanen*... S. 95–115; Ament H. *Die Ethnogenese der Germanen*... S. 247–256.

48 Behaghal H. *Die Eisenzeit im Raume des richtsrheinischen Schiefgebirges*. Wiesbaden, 1943. S. 131–133.

49 Gedl M. *Kultura łużicka*. Kraków, 1975; W. Coblenz, „Die Lausitzer Kultur der Bronze- u. frühen Eisenzeit Ostmitteleuropas als Forschungsproblem" // *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift*. № 12. Berlin, 1971; Malinowski T., *Katalog cmentarzysk ludności kultury łużickiej w Polsce*, T. I–II. Warszawa, 1961.; Niesiołowska-Wędzka Anna, *Początki i rozwój grodów kultury łużyckiej*. Wrocław, 1974; *Studien zur Lausitzer Kultur*. Warszawa, 1974.

50 Gedl M. *Kultura przedłużycka*. Wrocław, 1975.

51 Rajewski Z. *Biskupin i jego okolica. 1000 lat historii*. Warszawa, 1961. Isti. *Biskupin. Osiedle obronne sprzed 2500 lat*. Poznań, 1966.

52 Трубачев О. Н. *Этногенез и культура древнейших славян*... С 22, 23.

53 Sulimirski T. „Kultura łużycka a Scytowie" // *Wiadomości Archeologiczny*. T. XVI. Warszawa, 1939–1948. S. 76–100. Isto. „Zagadnienie upadku kultury łużyckiej" // *Slavia Antiqua*. T. I. Poznań, 1948. S. 153–162; Bukowski Z. „Several Problems Concerning Contacts Lusatien Culture with Scytians" // *Archaeologia Polona* T. III. Warszawa, 1960. P. 65–88.

54 Lehr-Spławiński T. *O pochodzeniu i praojczyźnie slowian*. Poznań, 1946. S. 46.

55 Killian L. *Haffkustenkultur und Ursprung der Balten*. Bonn, 1955.

56 Łuka A. *Kultura pomorska na Pomorzu Wschodnim*. Gdynia, 1959; Łuka L. J. *Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim*. Wrocław; Warszawa; Kraków 1966; Kostrzewski J. *Pradzieje Pomorza*. Wroclaw; Warszawa; Kraków, 1966. S. 83–89.

57 Obred sahranjivanja ispod kurgana se proširio i van granica poljskog Pomorja. U trećem periodu bronzanog doba kurgani su postojali u zemljama donje Šlezije, gde se prostirala zapadnolužička

grupa lužičke kulture, a u četvrtom periodu – u donjoj Šleziji, istočnim delovima Velikopoljske i u graničnim oblastima srednjopoljske grupe. Ipak, za razliku od pomorskog regiona, na teritoriji navedenih grupa lužičke kulture dominirao je, kao i ranije, obred sahranjivanja bez kurgana. Grobnice s kurganima su veoma retke i nalaze se isključivo u graničnim oblastima. Sasvim je verovatno da pojava kurgana na periferijama lužičke kulture odražava infiltraciju stanovništva iz severnijih oblasti u lužičku sredinu. Na teritoriji lužičke kulture kurgani su karakteristični za zone uzajamnih uticaja lokalnog i pomorskog stanovništva.

58 Kostrzewski J. „Stosunki między kulturą łużycką i bałtycką a zagadnienie wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej" // *Slavia Antiqua*. T. V. Poznań, 1956. S. 1–75.

59 Okulicz J. *Pradzieje ziem Pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e.* Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1973. S. 201–238; Okulicz, L. „Settlement and Culture Structures in the East Baltic zone of the Bronze and Early Iron Age" // *Archaeologia Polona*. V. XVIII. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1977. S. 37–62. Određeni elementi lužičke kulture su kroz zapadne zemlje prodrli u Estoniju, Finsku i južnu Skandinaviju (Moora H. *Pirmatneja kopienas iekārta un agra feodālā sabiedriba Latvijas PSR teritorijā*. Riga, 1952. 22 Psl; Граудонис Я. *Латвия в эпоху поздней бронзы и раннего железа*. Рига, 1967. С. 133; Вассар А. К. „Укрепленное поселение Асва на острове Сааремаа" // *Древные поселения и городища*. Таллин, 1956. С. 120; Моора Х. А. „Вопросы сложения эстонского народа и некоторых соседних народов в свете данных археологии" // *Вопросы истории эстонского народа*. Таллин, 1956. С. 95, 96; Meinander C. F. „Die Bronzezeit in Finnland" // *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja*. T. 54. Helsinki, 1954. S. 33, 150, 177, 202; Baudou E. *Die regionale und chronologische Einteilung der jungeren Bronzezeit im Nordischen Kreis*. Stokholm, 1960.

60 Морра Х. А. „О древней территории расселения балтийских племен" // *Советская археология*. 1958. № 2. С. 9–33; Sedovs V. *Balti senatnē*. Rīga, 1992. 9–29 Psl.

61 Engel C. La Baume W. *Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande*, Königsberg, 1973; Okulicz Ł. *Kultura kurganów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce źalaza*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970.

62 Okulicz Ł. „Uwagi o etnogenezie zachodniego odłamu bałtów" // *Archeologia Polski*. T. XIV. Z. 2. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. S. 391–413.

63 Kostrzewski J. „Kultura przedhistoyczna województwa Pomorskiego" // *Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego*. T. I. Toruń, 1929; Waga T. *Pomorze w czasach przedhistorycznych*. Toruń, 1934.

64 Gimbutas M. *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*. Paris; The Hague; London, 1965. P. 389–452.

65 Топоров В. Н. „О балтийских элементах в гидрономии и топономии к западу от Вислы" // *Slavica Pragensia*. T. VIII. 1966. C. 255–263; Isti. „К вопросу о топонимических соответствиях на балтийских территориях и к западу от Вислы" // *Baltistica*. 1(2). Vilnius, 1966. C. 103–111.

NASTANAK SLOVENA

Počevši od sredine VI veka na teritoriji koju je naseljavala istočna grupa plemena lužičke kulture beleži se aktivna infiltracija značajnog broja nosilaca pomorske kulture. Tokom jednog i po veka doseljenici iz poljskog Pomorja su se naselili po celoj oblasti srednjeg toka Visle i zemljama koje okružuju sliv Odre.

Migraciju pomorskih plemena na jug najverovatnije je uzrokovala izvesna prenaseljenost zemalja donjeg toka Visle. Povod za tu migraciju su očito bili upadi nosilaca kulture urni s licem na teritoriju Pomorja. Urne s licem su specijalne pogrebne skladne kruškolike keramičke obredne posude čije je karakteristično likovno obeležje realno ili shematski prikazano ljudsko lice. Telo urni je ukrašavano geometrijskim oblicima ili slikama konja ili jahača, kola ili scena iz lova. Urne su bile crne boje i glatke, a ornamentacija je rađena belom pastom. Zatvarane su poklopcem u vidu kape ukrašene šarama nalik na mala polja. (slika 37, 1).

Osim na teritoriji poljskog Pomorja, urne s licem se istovremeno pojavljuju i u slivu Elbe, Jitlandu, južnim oblastima Švedske i Norveške [1]. Slične pogrebne posude postojale su još u Etruriji (Italija). Još je K. Šuhart (Schuchardt C.) u vezi s tim izneo pretpostavku da je pojava urni s licem u severnim evropskim zemljama plod podražavanja etrurskih obrazaca. Mnogi nemački arheolozi su urne s licem povezivali s germanskim svetom, dok su njihovu rasprostranjenost u poljskom Pomorju pravdali činjenicom da su taj region naselili Bastarni [2]. Pri tome, pojava urni s licem se dovodi u vezu sa širokom upotrebom urni u obliku kuće (kultura urni u obliku kuće) na prostorima srednje Elbe. Međutim, urne s licem i urne u obliku kuće nemaju zajedničkih elemenata. J. Kostrževski je pokušao da pokaže da urne s licem s prostora poljskog Pomorja imaju lokalni karakter [3], ali to ne isključuje mogućnost da je prve antropomorfne urne na te pro-

slika 37. Materijalni nalazi pomorske kuture
1 – urna s licem; 2–4 – ukrasne igle; 5–8 – glinene obredne posude;
1 – Grabovo Bobovskoje; 2 – Goscisevo; 3 – Boleslavjec; 4 – Orle Veljke;
5 – Poznanj-Šelag; 6 – Sokolovice; 7 – Topoljno; 8 – Koninko

store donela neka grupa doseljenika. Etnička pripadnost nosilaca pomorske kulture se ne sme utvrđivati na osnovu plemenske pripadnosti male grupe doseljenika. Starine pomorske kulture svedoče o tome da se pridošlo stanovništvo stopilo s mnogobrojnijim starosedelačkim plemenima.

Naseljavanje plemena nosilaca pomorske kulture na prostore srednjeg toka Visle i oblasti oko Odre nije praćeno značajnijim pomeranjima lokalnog lužičkog stanovništva. U prvoj fazi su na

toj teritoriji lužička i pomorska naselja i groblja bila odvojena jedna od drugih. Ubrzo se, međutim, pridošlo stanovništvo počelo mešati s lokalnim, o čemu svedoče mešovita naselja i groblja. Tome su umnogome doprineli sličan način života i privređivanja kao i isti stepen društvenog razvoja nosilaca lužičkih i pomorskih kultura, ali i njihova etnička bliskost.

Na teritoriji na kojoj su doseljenici iz Pomorja dolazili u kontakt s lokalnim lužičkim stanovništvom primetan je proces postepenog mešanja i ujednačavanja kulturnih elemenata. Tako se na grobištima smanjuje broj kolektivnih grobnica, koje su karakteristične za plemena pomorske kulture, a povećava broj individualnih, karakterističnih za stanovništvo lužičke kulture. Postepeno iščezava pomorski običaj građenja kamenih pogrebnih kovčega, a tipično lužički obred polaganja pepela pokojnika u grobne jame uz upotrebu glinenih urni, ili bez njih, počinje da dominira. Slična slika preplitanja pomorskih i lužičkih elemenata primetna je i kod keramike i proizvoda od metala. Postepeno, sve važnije mesto u pogrebnim obredima zauzima običaj pokrivanja posmrtnih ostataka velikim zvonastim obrednim posudama – kljošama (od poljskog *klosz*), okrenutim dnom prema gore. Kao posledica ovog uzajamnog uticaja lužičkog i pomorskog stanovništva unutar navedenih regiona, došlo je do stvaranja nove kulturne zajednice – kulture zvonastih pogrebnih posuda [4].

Ta kultura je trajala od 400. do 100. godine p. n. e. Njen prvobitni areal obuhvata sliv srednjeg i deo gornjeg toka Visle i ceo sliv Varte. U vreme središnje faze latenske kulture, teritorija kulture zvonastih pogrebnih posuda se proširila na zapad do srednjeg toka Odre, a na istok do perifernih oblasti Pripjatskih močvara (Polesja) i Volinije (slika 35). Najistočniju tačku na kojoj su otkriveni ostaci pogrebnih obreda ove kulture predstavlja grobište Mlinište, u blizini mesta Vladimir Volinski, i Drogičin, nedaleko od Pinska [5].

Kultura zvonastih pogrebnih posuda je po mnogim parametrima slična lužičkoj. Neki poljski arheolozi su, naglašavajući tu sličnost, novu kulturnu zajednicu posmatrali kao poslednju fazu razvoja lužičke kulture, a ne kao samostalnu kulturu [6]. Ipak, treba imati u vidu da kultura zvonastih pogrebnih posuda nije postojala na celoj lužičkoj teritoriji već samo na onom delu

gde je postojala infiltracija pomorskog stanovništva. Ne sme se negirati ili umanjiti uloga pomorskog etnosa u tom procesu [7], ali nisu u pravu ni oni naučnici koji starine kulture zvonastih pogrebnih posuda posmatraju kao deo pomorske kulture, tj. samo kao jedan od postojećih pogrebnih obreda [8]. Pomorska kultura je veoma posebna, za nju je karakteristično postojanje grobnica s kurganima i grobnica bez kurgana, građenje kamenih kovčega i dominacija kolektivnih grobnica. Sve ove odlike su nestale u uslovima međusobnih kontakata pomorskih plemena s lužičkim stanovništvom. U procesu mešanja te dve kulture prevladali su elementi lužičke. Po svemu sudeći, kultura zvonastih pogrebnih posuda je više preuzela iz lužičke nego iz pomorske kulture [9].

Kultura zvonastih pogrebnih posuda se u okvirima lužičke kulture pojavila u IV periodu bronzanog doba. U to vreme takav obred je bio retka pojava, ali je njegovo postojanje zabeleženo na velikoj teritoriji, na lužičkim grobištima Šlezije, Saksonije, Brandenburga i Helminske zemlje. U uslovima mešanja lužičkog i pomorskog stanovništva na tim prostorima taj tip pogrebnih obreda se iz nekog razloga znatno proširio i postao jedan od karakterističnih pokazatelja nove kulturne zajednice. U matičnim zemljama pomorske kulture se to nije dogodilo, tamo se pogrebni obredi nisu menjali.

Mnoga groblja kulture zvonastih pogrebnih posuda su nastavak lužičkih grobišta i svedoče o tome da su njeni nosioci bili direktni potomci lužičkog stanovništva. Jedan takav arheološki spomenik je grobište Varšava-Grohuv, na kojem je iskopano 370 lužičkih grobova i 20 grobova nosilaca kulture zvonastih pogrebnih posuda [10].

Sve grobnice kulture zvonastih pogrebnih posuda su bez kurgana. Samo se u severnim oblastima njenog areala mogu sresti grobnice s kurganima, ali njih je sagradilo pomorsko stanovništvo. Sahranjivanje pokojnika je obavljano po obredu spaljivanja. Pepeo uzet s pogrebne lomače stavljan je u keramičke urne koje su prekrivane (ne uvek) velikim obrednim posudama okrenutim dnom prema gore. Ipak, postoje i slučajevi sahranjivanja bez urni, u kojima su ostaci sa spališta sipani direktno u grobnu jamu. U oba slučaja sahranjivanja, sa urnom ili bez nje, zabele-

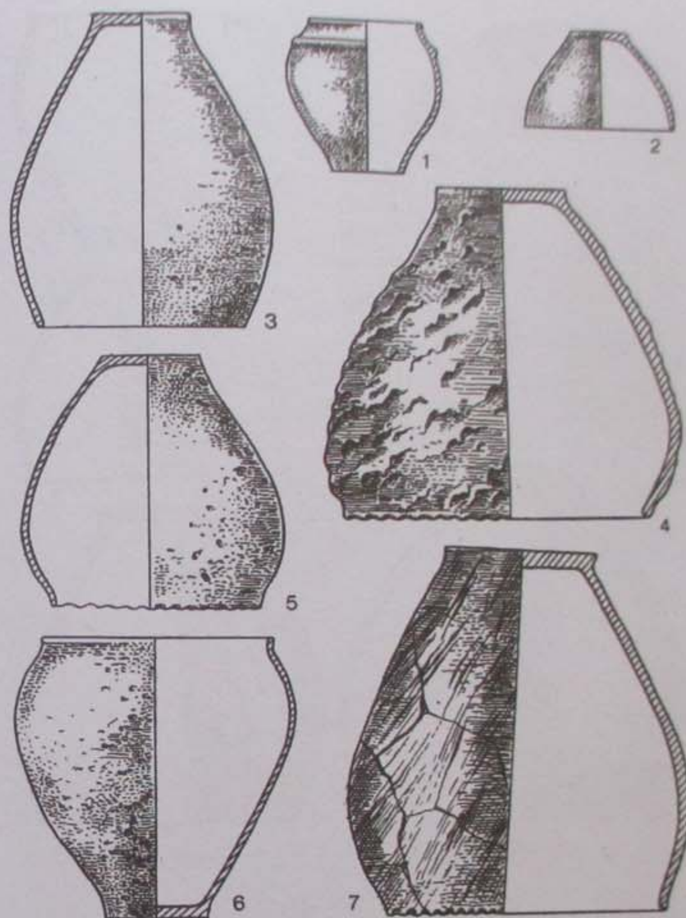
žen je običaj da se ugljenisani ostaci kostiju posipaju ostacima s pogrebne lomače.

U nekim slučajevima su pogrebna urna ili spaljeni posmrtni ostaci bez urne okruživani kamenjem. Na iskopinama grobišta u Transburu u blizini Minska Mazovjeckog [11], gde je pronađeno 126 grobova nosilaca ove kulture, u jednom od njih otkriveni su tragovi devet kočića zabodenih oko grobne jame. Arheolozi koji su proučavali ovaj spomenik smatraju da je iznad groba bio postavljen objekat sa tankim stubovima i zidovima od slame, nalik na kuću. Teško je reći koliko je taj običaj bio rasprostranjen. Postoji pretpostavka da je u prošlosti svaki grob na površini bio obeležavan lakom drvenom konstrukcijom ili niskom zemljanom humkom.

Grobnice posmatrane kulture su po pravilu individualne. Postoje i izuzeci, kada u jednoj grobnoj jami ispod jedne zvonaste pogrebne posude postoje dve-tri urne. To su bez sumnje tragovi lužičke tradicije. Od priloga, u grob su obično stavljane dve do tri posude, mada postoje i grobnice sa četiri ili pet, dok je u grobu 81 grobišta Bžešć-Kujavski u Vloclaveškom okrugu pronađeno čak 117. Veliki broj grobnica spada u red onih bez inventara, u nekima su pronađeni trajni prilozi kao što su igle, fibule, prstenje.

Naselja nosilaca kultura zvonastih pogrebnih posuda bila su otvorena, bez ikakvih odbrambenih sistema. Po svojim topografskim karakteristikama i po veličini ta naselja su bila slična lužičkim. Na osnovu analize antropološkog materijala s grobišta Transbur i Sohačev-Trojanov, poljski arheolozi smatraju da je u naseljima tog tipa živelo 20 do 40 ljudi.

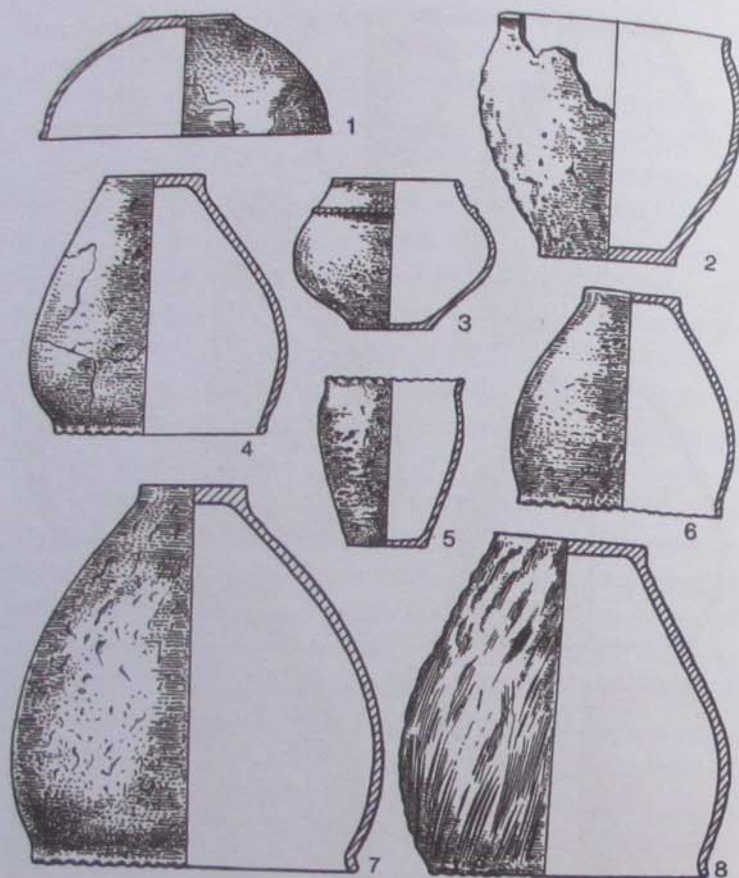
Naselja su arheološki slabo istražena. Ipak, otkrivena su dva tipa staništa. Naselja su se uglavnom sastojala od nadzemnih pravougaonih kuća sa stubovima, koje su po svemu sudeći nastavljale tradiciju lužičke kulture. U kućama su pronađena kamena ognjišta. Na osnovu iskopina može se zaključiti da su se nalazila u blizini jednog od dužih zidova. U naselju kod sela Kusiči, na obali reke Puljve (pritoke Buga), otkriveno je nadzemno stanište s peščanim podom i zidovima 4,5x4 metra, koji su pri tlu bili obloženi kamenom. U njemu su postojala dva ognjišta, jedno u blizini jugozapadnog zida, drugo u južnom uglu kuće. Vrata su bila na severoistočnom zidu kuće [12]. U naselju Bžešć-Kujavski

slika 38. Glinene posude s grobišta kulture zvonastih pogrebnih posuda (posude su prikazane prevrnute)
1–3, 5, 6 – Transbur; 4, 7 – Radvankuv

pronađen je drugi tip naselja. To su bila poluukopana staništa kvadratne ili pravougaone osnove sa stranicama 3-4 metra, ukopana do 0,6–1 metar dubine [13].

Keramičke posude kulture zvonastih pogrebnih posuda (slika 38–41) predstavljaju sintezu elemenata lužičke i pomorske kulture. Deo tih posuda predstavlja nastavak lužičke keramike. To su visoki jajasti lonci, među koje spadaju i zvonaste pogrebne

slika 39. 1, 3, 5, 6 –Transbur; 2, 4, 7, 8 – Radvankuv

posude, loptaste posude sa dve drške, amforaste posude, zdele sa usnom oboda izvijenom napolje, sitaste posude, pehari, ravni okrugli poklopci. Druga grupa posuda vodi poreklo od pomorske keramike. To su kruškolike posude s glatkim vratom i posebno obrađenim (hrapavim) trbuhom, koje su upotrebljavane i kao pogrebne posude, amforaste obredne posude hrapave po površini, činije s rebrastom ivicom i drškom, bokali. Postojale su i obredne posude koje su jednako zastupljene kako u lužičkim tako i u pomorskim starinama, a to su visoki lonci s cilindričnim vratom. Sva keramika je izrađivana gnjetanjem – ručno bez upotrebe grnčarskog točka.

slika 40. Glinene obredne posude s grobišta kulture zvonastih pogrebnih posuda Betolenka Dvorska

Nasleđe lužičke kulture predstavljale su i igle sa spiralnim glavama i s krajevima zavijenim u ušicu. Iz pomorske kulture u kulturu zvonastih pogrebnih posuda prešle su igle s diskoidnim glavama, fibule čertoškog tipa i pojedinačni nalazi kovačevičkih fibula. Neki predmeti koji su bili uobičajeni u pomorskoj kulturi (na primer, grudni oklopi napravljeni od nekoliko lučnih obručeva povezanih mrežastom pločom) nisu zaživeli u kulturi zvonastih pogrebnih posuda.

Metalni predmeti su u to vreme već uglavnom izrađivani od gvožđa. Uobičajene su bile ukrasne igle s glavom u obliku labuda, sa ekserastim glavama i glavom u obliku cevaste uške. Postojale su fibule ranolatenskog i srednjolatenskog tipa, ogrlice od staklenih perli, bronzane vratne grivne u obliku krune. Od nakita treba spomenuti još bronzano prstenje sa spiralnim ukrasom, na koji su prikačeni privesci u vidu duple spirale (slika 41), nađeni na gorepomenutom grobištu Varšava-Grohuv. Dupli spiralni privesci ranije su bili rasprostranjeni u lužičkim sredinama [14].

slika 41. nakit i keramika kulture zvonastih pogrebnih posuda
1, 2, 4, 5 – glinene obredne posude; 3 – ukrasna igla;
6 – slepoočničarka sa spiralnim završetkom i duplim spiralnim privescima
1 – Šimbroze; 2, 6 – Varšava-Grohuv; 3 – Transbur; 4 – Sarnuvek; 5 – Bžešć

Pronađeni su takođe i predmeti od kosti i roga – igle, šila, ukrasne pojasne kopče i dr.

Osnovu ekonomije nosilaca kulture zvonastih pogrebnih posuda činili su poljoprivreda i stočarstvo. Kulture prethodnog perioda – lužička i pomorska bile su zemljoradničke i plemena ovog perioda su nasledila tu tradiciju. Postoje tragovi na osnovu kojih

se može zaključiti da je zemlja obrađivana plugom, ali samih plugova među iskopinama za sada nema jer su očito u potpunosti izrađivani od drveta. Uzgajani su proso, pšenica, ječam, grašak, bob, lan. Na arheološkim nalazištima otkriveni su i tragovi bavljenja lovom i ribolovom, kao i tragovi sakupljanja šumskih plodova.

Nosioci kulture zvonastih pogrebnih posuda pouzdano se mogu smatrati Slovenima. Počevši od ove kulture može se pratiti kontinuitet starina sve do autentično slovenske epohe ranog srednjovekovlja. Ne može se tvrditi da se proces nastanka slovenskog etnosa odvijao pre tog perioda jer je lužička kultura, kao što je pokazano, bila još uvek staroevropska tvorevina s nekoliko nestabilnih dijalekata.

Formiranje jedinstvenog jezika (i etnosa) je nezamislivo ako na određenoj teritoriji nije postojala odgovarajuća grupa stanovništva koja je tokom određenog perioda živela u istim uslovima. Konstatujući tu činjenicu, A. Meje (Meillet A.) je istakao da razlozi koji su doveli do stvaranja novih jezičkih tvorevina u indoevropskoj sredini još uvek nisu dovoljno proučeni, ali da je jedan od njih svakako bilo mešanje indoevropskih plemena s plemenima koja su govorila drugim jezicima. Kao primer, naučnik navodi grčki jezik [15].

Mejeov koncept lingvističke diferencijacije kao rezultata spoljašnjeg impulsa od supstrata oštro je kritikovan i ne može se smatrati sveobuhvatnim. Ipak, to ne znači da treba potpuno odbaciti tezu ovog naučnika o mogućnosti nastanka novih indoevropskih jezika u uslovima interakcije dva srodna (ili nesrodna) dijalekta. Za razliku od grčkog, slovenski jezik je sačuvao mnoštvo karakteristika nasleđenih iz praindoevropskog, u njemu nema elemenata neindoevropskog supstrata.

Meje je naglasio da je slovenski jezik – indoevropski jezik arhaičnog tipa, da njegov rečnik i gramatika, za razliku od grčkog, nisu pretrpeli veće potrese [16]. Predloženi zaključak, koji je zasnovan na arheološkoj građi, o tome da su Sloveni kao samostalni etnos nastali sredinom I milenijuma p. n. e. u uslovima unutarregionalne interakcije severoistočnih grupa staroevropskog stanovništva (nosilaca lužičke kulture) s plemenima pomorske kulture koji su se doselili na njihovu teritoriju i koji su pripadali starim perifernim dijalekatskim grupama baltičkog etnojezičkog

masiva, uopšte nije u suprotnosti s bilo kakvim lingvističkim podacima.

Kultura zvonastih pogrebnih posuda se poklapa s prvim periodom istorije praslovenskog jezika. To je bilo vreme kada je jezik Slovena tek otpočeo svoj samostalni razvoj, gradeći lagano svoju leksiku i autentičnu strukturu, drugačiju od ostalih indoevropskih jezičkih sistema. Vremenski, kultura zvonastih pogrebnih posuda odgovara ranoj fazi praslovenskog jezika po periodizaciji F. P. Filina [17]. Opisujući nove jezičke pojave nastale u to vreme, naučnik konstatuje promene koje se najviše tiču vokalnog sistema (slabljenje uloge labijalizacije), karaktera kvalitativnih i kvantitativnih smenjivanja, promene starih grlenih glasova i nekih promena u suglasničkom sistemu i gramatici. Filin je najverovatnije bio u pravu kad je tvrdio da „mnoge nove pojave u jeziku vuku korene još iz vremena pre konačnog odvajanja opšteslovenskog jezika od starih indoevropskih dijalekatskih grupacija" [18]. Zaista je moguće da su jezički procesi koji su doveli do nastanka odlika koje su se kasnije izdvojile kao karakteristično slovenske, otpočeli još u vreme staroevropske zajednice. Proces odvajanja praslovenskog jezika od staroevropskog se odvijao postepeno. Otpočeo je u dijalektima staroevropske zajednice, a završio se u vreme kulture zvonastih pogrebnih posuda.

Areal kulture zvonastih pogrebnih posuda u potpunosti odgovara onim geografskim odlikama koje odražava leksika praslovenskog jezika, a to je prisustvo velikog broja geografskih termina koji imenuju šumsku vegetaciju i stanovnike šuma, jezera i močvara i nepostojanje reči koje označavaju pojmove vezane za more, planine i stepe. Drevni slovenski region, ili prapostojbina Slovena je, sudeći po leksičkim podacima, šumovita ravnica na kojoj je bilo jezera i močvara, daleko od mora, planinskih lanaca i stepa [19].

Ni podaci komparativno-istorijske lingvistike nisu u suprotnosti s lokalizacijom ranih Slovena u areal kulture zvonastih pogrebnih posuda. Na severu su nosioci ove kulture bili u neposrednom kontaktu s Baltima. Između areala kulture zvonastih pogrebnih posuda i areala pomorske kulture donjeg Povislenja nema jasne granice. U suštini, to je bila ista teritorija s prelaznom zonom u kojoj su se spajali elementi te dve kulture. Pojedinačni

slučajevi sahranjivanja ispod zvonastih pogrebnih posuda otkriveni na teritoriji donjeg Povislenja, kao i pomorske grobnice na prostorima na kojima se prostirala kultura zvonastih pogrebnih posuda, svedoče o određenom međusobnom uticaju tog slovenskog i zapadnobaltičkog stanovništva. Odnosi između nosilaca kulture zvonastih pogrebnih posuda i plemena kulture zapadnobaltičkih kurgana, predaka srednjovekovnih Prusa, Jatvjaga, Galinda i Kurona, bili su jednako bliski. O tome svedoče glinene obredne posude koje se često pojavljuju u zapadnobaltičkim starinama i koje po obliku podsećaju na lužičke pogrebne posude. Slični su bili i oruđe i nakit, konkretno ukrasne igle s ravnim spiralnim glavama, spiralne narukvice i dr. Neki metalni predmeti (sekire s tulcem, masivne vratne grivne, narukvice i dr.) bili su podjednako karakteristični za kulturu zvonastih pogrebnih posuda i za kulturu zapadnobaltičkih kurgana.

Treba naglasiti da su rani Sloveni, po lingvističkim podacima, bili u susedstvu starih zapadnobaltičkih dijalekata [20]. Glavno jezgro Balta, koje je u rano gvozdeno doba predstavljalo kulturu šrafirane keramike, i Balti s Dnjepra (dnjepro-dvinska plemena, juhnovska kultura i kultura gornjeg toka Oke) nisu bili u kontaktu sa Slovenima. Od slovenskih zemalja ih je delila prirodna prepreka – nepregledni i gotovo neprohodni šumski masiv. Ovaj arheološki zaključak je u korelaciji s lingvističkim podacima koji govore o tome da tokom dugog perioda nije bilo direktnih kontakata između Slovena i predaka letonsko-litvanskih plemena [21]. Do prvih kontakata, kako je smatrao K. Buga (Būga K.), došlo je između VI i VII veka n. e. Oni se poklapaju s ranom migracijom Slovena u severozapadne zemlje Istočnoevropske nizije, koja se po mišljenju arheologa desila sredinom I milenijuma n. e.

U slivu Pripjata areal kulture zvonastih pogrebnih posuda se graničio sa zemljama milogradske kulture. Teško je odrediti koja plemena su bila nosioci te kulture (to je najverovatnije bila jedna od perifernih grupa baltičke jezičke zajednice), ali pouzdano se može tvrditi da oni nisu učestvovali u etnogenezi Letonaca i Litvanaca.

Drugo mesto po značaju zauzimali su kontakti između Slovena i Germana. Germanska plemena, nosioci jastorfske kulture, bila su severozapadni susedi Slovena. Sudeći po arheološkoj građi,

do kulturnih veza između ta dva etnosa dolazilo je kako direktnim kontaktom tako i posredstvom plemena pomorske kulture. O tome svedoči mnoštvo predmeta koji su bili u upotrebi u arealima sve tri navedene kulture. Bile su to ukrasne igle s glavom u obliku labuda, igle s glavom savijenom u ušku, čertoske i kovačevičke fibule, dvouhe posude. U pograničnim zemljama jastorfske kulture postojale su posude s hrapavom površinom, koje su bile veoma česta pojava među spomenicima kulture zvonastih pogrebnih posuda. Nasuprot tome, iz jastorfske kulture u areal kulture zvonastih pogrebnih posuda preneti su bokali sa širokom drškom i poklopci specifičnog oblika.

Susedski međuodnosi nosilaca kulture zvonastih pogrebnih posuda i nosilaca jastorfske kulture uslovili su, po mišljenju lingvista, pojavu slovensko-germanske leksičke interakcije najstarijih vremena. O opšteslovenskim pozajmicama koje pouzdano potiču iz pragermanskog jezika pisao je u svojim radovima V. Kiparski [22]. V. V. Martinov, koji je toj tematici posvetio posebnu monografiju, ne samo da je istraživao leksičke pozajmice koje su u praslovenski došle iz pragermanskog nego je govorio i o suprotnom procesu – prodiranju praslovenske leksike u pragermanski jezik, datirajući te kontakte u I milenijum p. n. e. [23].

Na jugoistoku rani Sloveni su mogli doći u kontakt sa iranojezičnim Skitima na vrlo uskoj teritoriji. Arheološka građa ne potvrđuje usku povezanost tih etnosa. U spomenicima kulture zvonastih pogrebnih posuda nema nalaza ili bilo kakvih elemenata skitskog porekla, kao što ne postoje dokazi ni obrnutog kulturnog uticaja.

O slovensko-iranskim jezičkim odnosima mnogo se pisalo i govorilo. Činjenice do kojih je došla nauka svedoče o značajnom broju slovensko-iranskih leksičkih sličnosti, o iranskom uticaju na slovensku fonetiku i gramatiku i o kontaktima koji su se doticali ideologije, religiozne i socijalne sfere života Praslovena [24].

Međutim, na osnovu velikog broja slovensko-iranskih sličnosti ne može se zaključiti da su Sloveni i Skiti održavali neprekidne kontakte tokom celokupne viševekovne istorije Praslovena. Bez vremenskog određenja slovensko-iranskog međuodnosa, bez uzimanja u obzir geografskog faktora, opšta analiza tih kontakata ne može dovesti do pouzdanih zaključaka.

Još dvadesetih godina XX veka M. Fasmer je konstatovao da manje ili više pouzdano iranskih elemenata u najstarijim leksičkim slojevima slovenskog jezika ima začuđujuće malo [25]. A. Meje u članku posvećenom starim slovenskim pozajmljenicama iz iranskog, tvrdi da je *toporъ* jedina leksema koja se sa sigurnošću može svrstati u tu grupu [26]. Od velikog značaja za ta istraživanja je Trubačovljev članak u kojem se opovrgava mišljenje koje postoji u nauci da su to bili kontakti između jedinstvene slovenske jezičke zajednice i istorodnog staroiranskog sveta [27]. Isključivši iz grupe autentično iranske sličnosti, koje su nastale u vreme dijalekatskih kontakata unutar praindoevropskog, naučnik je pokazao da većina iranskih pozajmljenica u slovenskim jezicima ima regionalni karakter – one se pojavljuju samo u pojedinim a ne u svim slovenskim zemljama. Sasvim je razumljivo da regionalne pozajmljenice nisu pokazatelji najstarijih jezičkih procesa i da nisu nastale u vreme formiranja slovenskog etnosa. One su nastale u kasnijim fazama istorije Slovena, u vreme kada se praslovenski jezik izdelio na dijalekte.

Po mišljenju E. Benvenista (Benvenieste E.) [28], pri analizi starih slovensko-iranskih jezičkih veza treba razlikovati tri vrste leksičkih sličnosti: 1) reči zajednički nasleđene iz indoevropskog (slov. *svetъ, sramъ*); 2) direktne pozajmljenice; 3) semantički kalkovi (iran. *baga* – slov. *bogъ*, avest. *sravah* – slov. *slovo*).

Opšteslovenske jezičke pozajmljenice iz iranskog imaju pojedinačni karakter (*toporъ – sekira, kotъ – obor za stoku, mala staja* i *guna – vunena odeća*), to su termini koji imenuju kulturne pojave i koji su obično samostalno prelazili iz jezika u jezik, nezavisno od migracija ili susedskih kontakata. Tako je iranska leksema *kata* stigla do Skandinavije, a *tapara* do zapadnofinskog areala. Nema dokaza ni u oblasti slovenske fonetike ili gramatike koji bi potvrdili slovensko-iranske veze u najstarijem periodu. Trubačov smatra da su slovensko-iranski odnosi započeli sredinom I milenijuma p. n. e. i da su tek delimično uticali na antroponimiju i etnonimiju [29]. Kasnije će biti reči o mogućem susretu jedne grupe plemena, koja su učestvovala u etnogenezi Slovena, sa Skitima iz Podnjeprovlja u III veku p. n. e. Lingvističkih podataka o tome nema. Slovenska antroponimija i etnonimija predstavljaju relativno kasnije formacije.

Na jugu i jugozapadu susedi Slovena bili su nosioci kulture zvonastih pogrebnih posuda. U prvo vreme to su bila plemena lužičke kulture, koja nisu doticale migracije pomorskih plemena. Ona su naseljavala Malopoljsku, Šleziju i Lubuške zemlje. Očigledno da se tu očuvalo stanovništvo koje je govorilo staroevropskim dijalektima i vrlo je verovatno da je to stanovništvo sebe nazivalo *Venetima/Venedima*. Ovaj etnonim se u Evropi vezuje za daleku prošlost, za staroevropsku zajednicu iz II milenijuma p. n. e. U prethodnom poglavlju je istaknuto da su iz te zajednice potekli Veneti, čije postojanje beleže spomenici s teritorije severnog Jadrana. Antički autori su poznavali i keltsko pleme Veneta u Bretanji, koje je pokorio Cezar u vreme svojih pohoda na Galiju od 58. do 51. godine p. n. e. [30]. Teško je reći da li su to ostaci jedne velike grupe plemena koja je postojala unutar staroevropske zajednice i koje se izdelilo kao posledica migracija, kao što je bio slučaj s praslovenskim Dulebima, ili je pak u okviru staroevropske zajednice postojalo nekoliko plemena sa istim imenom.

Etnonim *Sloveni* je sopstveno ime slovenskog etnosa. On se očito nije pojavio odmah po nastanku samog etnosa. Formiranje etnosa i nastanak etnonima se često ne dešava istovremeno. Trubačov, koji je u poslednje vreme dosta pažnje posvetio ovom pitanju, smatra da pojavi etnonima obično „...prethodi dug period relativno uskog etničkog vidokruga, kada narod, pleme, u suštini sebe nikako ne naziva, pribegavajući zajedničkoj samoidentifikaciji 'mi', 'svoj', 'naši', 'ljudi (uopšte)'" Dalje naučnik ističe „...'svoje' u prvom redu povezuje međusobno razumljiv jezik, odakle potiče tačna, ako ne i najstarija etimologija imena *Sloveni* – od *слыть, слову/слыву* što znači 'čuti se, biti razumljiv'" [31].

Germani koji su se formirali u okviru jastorfske kulture bili su neposredni susedi plemena koja su predstavljala ostatke lužičke kulture Šlezije i Lubuških zemalja i koji su sebe nazivali *Venetima/Venedima*. Taj etnonim su vremenom Germani i proširili na Slovene. Spomenici ranog srednjovekovlja, kao što je već rečeno, pouzdano svedoče o tome da su Germani Slovene zvali Venedima.

BIBLIOGRAFIJA

1. La Baume W. *Die Pommerlischen Gesichturnen*. Mainz, 1963.
2. Petersen E. *Die frühgermanische Kultur in Ostdeutschland und Polen*. Berlin, 1929; *Vorgeschichte der deutsche Stamme*. Bd. III, Berlin, 1940.
3. Kostrzewski J. *Die Lausitzer Kultur in Pommern*. Poznań, 1958.
4. Godzikiewicz M. „Wybrane zagadnienia z badań nad kulturą grobów kloszowych" // *WA*. T. 20. Warszawa, 1954. S. 134–173; Jadczyk I. „Kultura wschodniopomorska i kultura grobów kloszowych w Polsce środkowej" // *Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria archeologiczna*. № 22. 1975. S. 167–194; Hensel W. *Polska starożytna*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980. S. 352–362.
5. Никитина В. Б., *Памятники поморской культуры в Белоруссии и на Украине* // *СА*, 1965, № 1. С. 196, 197; Поболь Л. Д *Древности Белоруссии в музеях Польши*. Минск, 1979. С. 77, 78.
6. Kostrzewski J. „O wzajemnych stosunkach kultury łużyckiej i kultury grobów skrzynkowych" // *Slavia occidentalis*. T. 3–4. Poznań, 1925. S. 280, 281; Isti. *Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach (od połowy II tsiąclecia p.n.e. do wczesnego średniowiecza)*. Poznań, 1961. S. 115.; Nosek S. „Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecze Wisły i Buga" // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. Sectio F. T. 6. Lublin, 1957. S. 115.
7. Malinowski T. „Kultura pomorska a kultura grobów podkloszowych" // *Zagadnienia okresu lateńskiego w Polsce*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. S. 10–19.
8. Malinowski T. *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969.
9. Salewicz K. „Cmentarzysko łużyckie w Malusach Wielkich i zagadnienie związków kultury łużyckiej z tzw. 'kulturą grobów kloszowych'" // *WA*. T. 16. 1940. S. 54–76: Nosek S. *Kultura grobów skrzynkowych i podkloszowych w Polsce południowo-zachodniej*. Kraków, 1946. S. 9–25; Durczewski K. *Grupa górnośląsko-małopolska kultury łużyckiej w Polsce*. Cz II. Kraków, 1946. S. 153; Kostrzewski J., Chmielewski W., Jażdżewski K. *Pradzieje Polski*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965. S. 234–236.
10. Podkowińska Z. „Groby podkloszowe w Grochowie, w pow. warszawskim" // *Księga pamiątkowa ku wczesniu 70 rocznicy urodzin prof. dr Włodzimierza Demętrykiewicza*. Poznań, 1930. S. 241–264.

11. Kietlińska A., Miklaszewska R. „Cmentarzysko grobów kloszowych we wsi Transbór, pow. Minsk Mazowiecki" // *Materiały starożytne*. T. 9. Warszawa, 1963. S. 255–330.
12. Никитина В. Б., *Памятники поморской культуры*... С. 199–201.
13. Jażdżewski K. „Kujawske przyczynki do zagadnienia tubylczości słowian na ziemiach polskich" // *WA*. T. 16. 1939–1948. S. 106–146.
14. Егорейченко А. А. „Очковые подвески на территории СССР" // *СА*. 1991. № 2, С. 175.
15. Мейе А. *Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков*. Москва-Ленинград, 1938. С. 416–419, 441–442.
16. Мейе А. *Общеславянский язык*. Москва. 1951. С. 14, 38, 395
17. Филин Ф. П. *Образование языка восточных славян*. Москва--Ленинград, 1962. С. 101–103.
18. Isto. С. 103
19. Isto. С. 110–123
20. Топоров М. Н. „К реконструкции древнейшего состояния праславянского" // *Славянское языкознание. X Международный съезд славистов. Доклады советской делегации*. Москва, 1988. С. 264–292; Zeps V. „Is Slavic a West Baltic Language?" // *General Linguistics*. V. 24. № 4. 1984. S. 213–222.
21. Мажюлис В. „К вопросу о взаимных отношениях балтийских языков" // *Acta baltico-slavica*. IX. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1976. S. 65–69.
22. Kiparski V. *Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen*. Helsinki, 1934. S. 165–270; Isti. *Russische historische Grammatik. III. Entwicklung des Wortschatzes*. Heidelberg, 1975.
23. Мартинов В. В. *Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры (к проблеме прародины Славян)*. Минск, 1963.
24. Зализняк А. А. „Проблемы славяно-иранских языковых отношений древнейшего периода" // *Вопросы славянского языкознания*. 6. izdanje. Москва, 1962. С. 28–45; Reczek J. *Najstarsze słowiańsko-irańskie stosunki językowe*. Kraków, 1985.
25. Vasmer M. „Iranisches aus Südrussland" // *Streitberg-Festgabe*. Leipzig, 1924. S. 367–375.
26. Meillet A. „Le vocabulaire slave et le vocabulaire indo-iranien" // *Revue de études slaves*. Paris, 1926. № 6. S. 165–174.
27. Трубачев О. Н. „Из славяно-иранских лексических отношений" // *Этимология*. Москва. 1967. С. 2–81.

28. Benveniste E. „Les relations lexicales slavo-iraniennes" // *To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Seventieth Birthday, 11 October 1966*. I. The Hague, 1967. S. 197–202.
29. Трубачев О. Н. *Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования*. Москва, 1991. С. 45–47.
30. Merlat P. „Les Venetes d'Armorique" // *Mémoires de la société d'histoire et d'archéologie de Bretagne*. Rennes, 1959. S. 5–40.
31. Трубачев О. Н. *Этногенез и культура*... S. 90.

SLOVENI I KELTI

Oko 400. godine p. n. e. otpočela je snažna ekspanzija Kelta prema istoku [1]. Iz oblasti Rajne i gornjeg toka Dunava Kelti su se u nekoliko talasa pomerali niz Dunav i njegove pritoke, osvajajući postepeno te zemlje. Poznato je da su od 380. do 350. godine p. n. e. Kelti naselili region oko jezera Balaton. U novoosvojenim zemljama građeni su moćni opidumi. Tako su nastali Vindobona (današnji Beč), Arabona (Đer), Bojodurum (Pasau), Noviodunum (Drnovo), Singidunum (Beograd) i mnogi drugi.

Početkom III veka p. n. e. jedan talas migracija Kelta krenuo je na jugoistok, prema Balkanskom poluostrvu. Po svedočenju antičkih autora, Kelti su bili surova, ratnička plemena. Godine 279. p. n. e. pod vođstvom Brena oni su prošli kroz oblasti Ilirije, opustošili Makedoniju, a zatim su upali na teritoriju Trakije i Grčke do Delfa, gde su ih Grci porazili.

Velika grupa Kelta (Galati) su oko 270. godine p. n. e. naselili Anadoliju u predelu današnje Ankare, gde su formirali svoju državu Galatiju. Iz Grčke su se Brenovi ratnici povukli na sever i naselili u Podunavlju i u međurečju Save i Morave. Tu je osnovana država keltskog plemena Skordiska sa centrom u Singidunumu. Skordisci su osnovali svoju državu potčinivši deo ilirskih i tračanskih plemena.

Keltska migracija se nastavila na istok. U prvoj polovini III veka p. n. e. naselili su se u Transilvaniji, Olteniji i Bukovini. Deo Kelta se naselio u oblastima donjeg toka Dunava. Pojedine grupe Kelta su stigle i do gornjeg toka Dnjestra, ali pošto su bile malobrojne i, posle izvesnog vremena, stopile su se s lokalnim življem. Na teritoriju istočno od Karpata prodrle su očito male, rasute grupe Kelta, o čemu će detaljnije biti reči u narednom poglavlju.

slika 42. Početak ekspanzije Kelta u vislo-odarskom regionu Areali: а – *kultura zvonastih pogrebnih posuda (Sloveni);* б – *Kelta;* в – *Germana;* г – *Balta;* д – *Skita;* е – *Dačana i Tračana;* ж – *pomorsko-oksivska plemena*

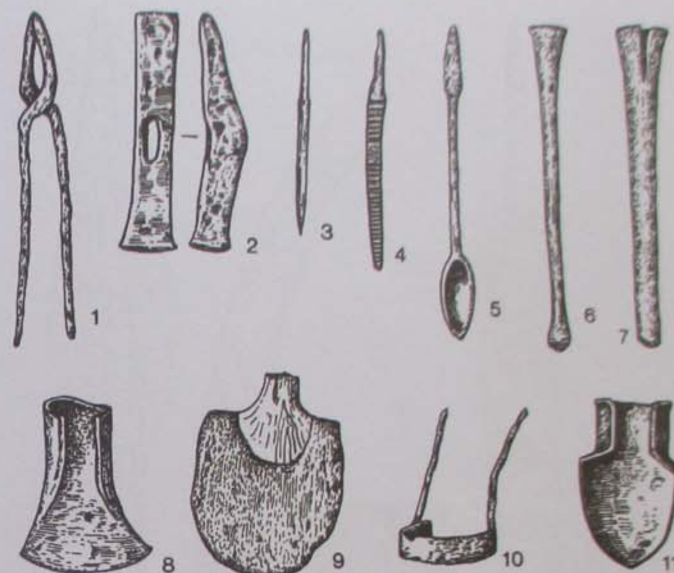
U procesu naseljavanja Kelti su se lako mešali s lokalnim življem (Ilirima, Tračanima, Getima) i posvuda su širili svoju latensku kulturu. Kultura Kelta je dominirala na celoj teritoriji Podunavlja. Uticaj keltske kulture je bio toliko jak i dubok da su neki regioni ostali keltizirani i posle odlaska ili proterivanja samih Kelta.

Već početkom III veka p. n. e. deo Kelta je prešao Sudete i, odvojivši se od osnovne mase, naselio se u plodnoj Šleziji. U II veku p. n. e. još jedna grupa Kelta je prešla Karpate i, podelivši se na dva dela, naselila se u Šleziji, gde su već živeli Kelti koji su ranije došli, i u oblasti gornjeg toka Visle. Ovo keltsko stanovništvo je još u III veku p. n. e. stupilo u direktan kontakt sa Slovenima (slika 42). Tako je otpočeo period keltsko-slovenske interakcije koji je ostavio snažan pečat na slovensku kulturu.

Pre nego što pređem na detaljnu analizu tih kontakata, moram ukratko da opišem kulturu Kelta tog perioda. Kelti su bili nosioci latenske kulture, koja je bila rasprostranjena po Evropi zahvaljujući njihovoj ekspanziji. Latenska kultura je trajala od V do I veka p. n. e., a naziv je dobila po naselju La Ten, koje se nalazilo na obali jezera Nojšatel u Švajcarskoj. Naučnici su latensku kulturu podelili na nekoliko faza: rani Laten (faza 1a od 450. do 400. godine p. n. e.; 1b od 400. do 300. godine p. n. e.; 1c od 300. do 250. godine p. n. e.), srednji Laten (faza 2a od 250. do 150. godine p. n. e.; 2b od 150. do 75. godine p. n. e.), pozni Laten (faza 3 od 75. godine p. n. e. do početka naše ere).

Doprinos Kelta razvoju evropske metalurgije i obrade metala je izuzetan. U suštini, keltska metalurgija je postala osnov za razvoj kompletne metalurgije centralne Evrope u kasnijim periodima. Na iskopinama keltskih spomenika arheolozi su otkrili čitave proizvodne komplekse u kojima se nalazio veliki broj peći za topljenje rude i dalju obradu gvožđa. Ti centri su obično bili na lokacijama u blizini kojih su postojala velika ležišta rude gvožđa. Za istočnokeltski region karakteristične su male glinene peći (prečnika 35 do 50 cm) s veštačkim dovodom vazduha, ukopane u tlo do dubine od 30 do 50 cm, ukupne visine 50 do 60 cm. Oko peći kopane su pravougaone jame u kojima su čuvane zalihe drvenog uglja.

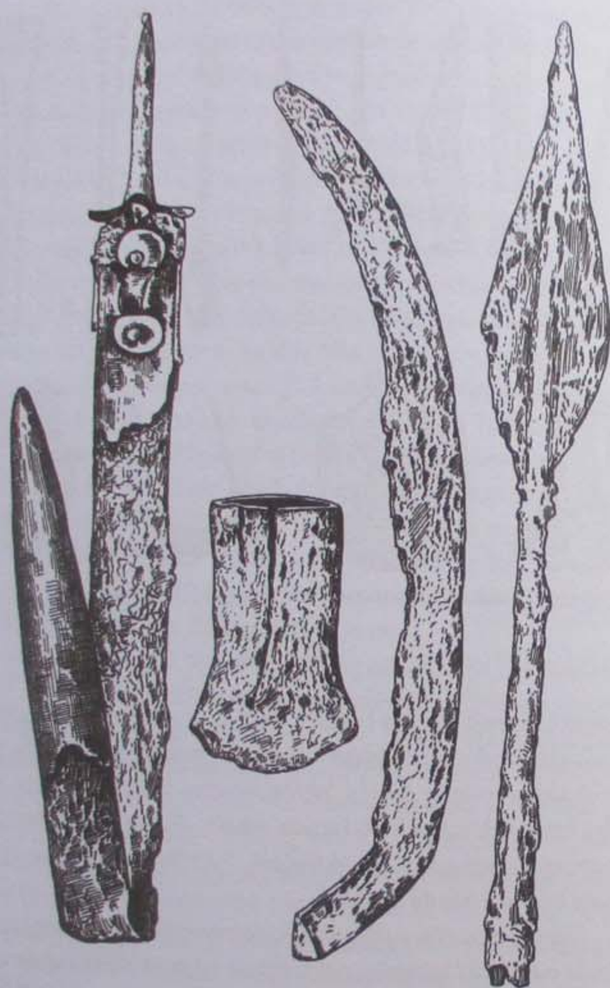
Kovački zanat je bio vrlo razvijen. Postojale su tri vrste nakovnja: veliki, predviđeni za kovačke poslove, srednji – za izradu bravarije i nakita i mali – za obradu sitnog nakita. Među iskopinama su više puta pronađeni teški kovački čekići, mali ručni čekići, zglobne hvataljke, klešta, dleta, probojci i turpije. U keltskim opidumima pronađeni kovački alat je sadržao više od 70 različitih alatki. Keltske zanatlije su vladale tehnikom cementacije,

slika 43. Keltski predmeti (Manhing, Bavarska)

kaljenja i varenja gvožđa i čelika. Kelti su stvorili mnoštvo raznoraznih alatki od gvožđa (slika 43 i 44) – raonike, kose, drljače, bradve, maklje, testere, čekiće, klešta, turpije, spiralna svrdla, makaze, žarače. Usavršili su izradu sekira. Zahvaljujući Keltima, Evropljani znaju za brave i ključeve. Razvijena grana kovačkog zanata bila je i izrada oružja.

Keltske zanatlije su bile vrlo umešne po pitanju livenja bronze i izrade nakita. U keltskim opidumima i selima ušorenog tipa postojale su velike radionice u kojima su radili visokokvalifikovani majstori. Razrađena je tehnologija livenja i kovanja obojenih metala, koristila se tehnika livenja na osnovu voštanih modela, usavršeno je pravljenje legura. Keltske zanatlije su poznavale i obilato primenjivale različite metode inkrustacije, pozlate, posrebrivanja. Zlatarski zanat je takođe bio vrlo razvijen. Od zlata su izrađivane dijademe, počelice, narukvice i dr. Crveni emajl je bio omiljeni ukras keltskih proizvoda. Kelti su pravili mnogo raznovrsnih fibula, koje su upotrebljavane za zakopčavanje odeće (slika 45).

slika 44. Keltski nalazi na teritoriji Poljske
1 – mač (Varšava-Žeruv); 2 – sekira (Nova Huta); 3 – kosa (Nova Huta); 4 – koplje (Sobocisko)

U keltskom svetu su veoma popularne bile vratne grivne (torkvesi). One su imale versku simboliku jer su prinošene kao dar bogovima. Fibule su izrađivane masovno pošto su vremenom menjale izgled, mogu se smatrati pouzdanim pokazateljima hronologije latenskih starina. Prototipovi fibula iz perioda Latena

slika 45. Keltski nakit s teritorije Poljske
1 – ogrlica, vratna grivna; 2, 4–9 – narukvice; 3 – fibula
1 – Sobocisko; 2, 3 – Mokronos Gurnji; 4, 5 – Golovnjin;
6 – Žerniki Veljke; 7 – Kuhari; 8 – Svojkuv; 9 – Ketš-Legi

bile su proizvodi s jako zakrivljenim lukom, izduženom stopom i oprugom sa zavojima. Ranolatenske fibule su izrađivane u mnogo različitih oblika, sa zoomorfnim i antropomorfnim motivima, a ponekad su bile ukrašene koralnim perlama. Vremenom luk fibule postaje sve manje zakrivljen, smanjuje se broj zavoja na opruzi, a na kraju se pojavljuju diskovi. Za drugi period Latena

karakteristične su fibule s lukom zadebljanim na sredini i ukrašene geometrijskim ornamentima. Od III veka pa nadalje fibule se uprošćavaju i izrađuju od jednostavnog komadića bronzane (ređe srebrne ili zlatne) žice.

Proizvodnja grnčarije je u keltskom svetu takođe bila vrlo razvijena (slika 46). Kelti su počeli da koriste grnčarski točak u V–IV veku p. n. e. i tokom vremena su uspeli da u izradi keramičkog posuđa dostignu tehničko savršenstvo. Doduše, veliki deo keramike je kao i ranije izrađivan ručno, bez grnčarskog točka. Posuđe je bilo visokokvalitetno zahvaljujući savršenim lončarskim pećima s velikim ložištem, kanalima za provođenje toplote i vatrištem s kružnim rupicama. Od II veka p. n. e. u arealu keltske kulture postojala su čitava naselja grnčara čiji su se proizvodi upotrebljavali na velikoj teritoriji.

Dominantna vrsta keramike bile su činije raznih vrsta i posude u obliku činija, koje su se odlikovale skladnim oblicima. Te posude su bile sjajne, svetlosive i često ukrašene geometrijskim ornamentima. Od II veka p. n. e. značajno mesto u keltskoj keramici zauzimaju posude izrađene od gline s primesom grafita, a takođe i obredne posude u obliku vedra koje su po celoj površini imale ureze u vidu plitkih vertikalnih žlebova. Postojale su još i obredne posude u obliku pitosa (ćupa), koje su služile za čuvanje zaliha hrane. U opidumima se mogu sresti i obredne posude tankih zidova ukrašene geometrijskim šarama u beloj ili crvenoj boji.

Kelti su vladali i tehnikom izrade stakla. U periodu ranog Latena česte su bile žute ogrlice od stakla s belim ili plavim okcima (okrugla šara). Kasnije su ih zamenile plave ogrlice s belim okcima, a na kraju latenskog perioda najviše je bilo ogrlica s mlečnobelim prstenastim perlama. U kolekcijama keltskog nakita ima i mnogo staklenih narukvica u različitim bojama. Proizvodnja stakla se uglavnom obavljala u oblastima oko Rajne. U procesu topljenja, staklu su dodavani razni metali ili koštano brašno, da bi se dobila željena boja.

Keltske zanatlije su se uspešno bavile i obradom drveta. U periodu srednjeg Latena konstruisan je strug. Od drveta su pravljena transportna sredstva (kola, brodovi), nameštaj, sandale, razni predmeti za domaćinstvo, kao što su posude za čuvanje tečnosti, koje su bile veoma zastupljenje. Keltski majstori su bili po-

slika 46. Keltska keramika i narukvica s nalazišta na teritoriji Poljske
1 – Mokronos Gurnji; 2, 6 – Racibuž-Ocice; 3 – Vilkuv; 4 – Svojkov; 5 – Šlezija

znati i po obradi i pravljenju raznih predmeta od kože za potrebe domaćinstva, konjske i ratničke opreme.

U V veku p. n. e. u keltskom svetu počinju da se razvijaju i umetnički zanati, što je dovelo do stvaranja prelepih umetničkih dela. Keltski majstori su pri izradi umetničkih predmeta koristili obrasce iz inostranstva, ali su ih preosmišljavali i prilagođavali lokalnoj tradiciji i ukusu. Kelti su nesumnjivo dali veliki doprinos razvoju evropske umetnosti. Od visokoumetničkih dela keltskog zanatstva možemo izdvojiti ljudske maske, ukrašene kruna-

ma s dva lista; zlatni torkvesi s plastičnim prikazom ljudskih glava, maske lava, sfinge, bogato ukrašene graviranjem ili inkrustacijom; bronzani bokali s ručkama oblikovanim u vidu ljudske ili zverinje glave; zlatne narukvice i dr. Ljubav Kelta prema ukrašavanju i jarkim bojama ogleda se i u raskošnoj ornamentaciji oružja, pribora za jelo i seljačkih kola.

Dobro su poznate i keltske skulpture od kamena, koje su se nalazile uglavnom u svetilištima. Na iskopinama keltskih svetilišta otkriveni su četvorougaoni stubovi sa isklesanim ljudskim glavama, likovima bogova, uključujući i dvoglave, glavama žena i muškaraca, ptica i dr. U keltskoj religiji veliki broj prikaza glava simbolizuje umrle ratnike i heroje. Veliku ulogu u religioznim obredima Kelta imale su maske. One su obično pravljene od bronze (u poznoj fazi Latena i od gvožđa) i prikazivale su donekle stilizovano ljudsko lice. Ponekad su maske postavljane na drvene stubove, a u rupe za oči su stavljani umeci od stakla, emajla ili poludragog kamenja.

Osnovne grane keltske privrede su zemljoradnja i stočarstvo. Za obradu zemlje Kelti su koristili plug s gvozdenim raonikom. U vreme poznog Latena pojavio se vučeni plug s točkom, crtalom i plužnom daskom za prevrtanje sloja izorane zemlje. Pomoću takvog pluga bilo je moguće obrađivati teška zemljišta. Taj plug je vuklo nekoliko volova. Kelti su primenjivali i napredne metode obrade zemlje, đubrenje i posipanje zemlje krečom, što je znatno poboljšavalo prinos. Gajili su pšenicu, ječam, raž, ovas, repu, cveklu, luk, konoplju i dr.

Od oruđa za ubiranje letine koristili su srp i kosu. Žitarice su mleli ručnim mlinovima koji su se prvi put u Evropi pojavili u latenskoj kulturi. Kamen za ručno mlevenje žitarica zamenili su kameni žrvnjevi. U blizini kuća su za smeštaj zrnaste hrane pravljene žitne jame, koje su često oblagane pleterom ili slamom da bi zrno ostalo suvo.

Važno mesto u keltskom domaćinstvu zauzimalo je i stočarstvo. Uzgajane su uglavnom svinje, krupna rogata stoka, ovce i konji. Krda poludivljih svinja su se obično napasala u hrastovim šumarcima. Lov na divlje životinje je takođe bio česta pojava.

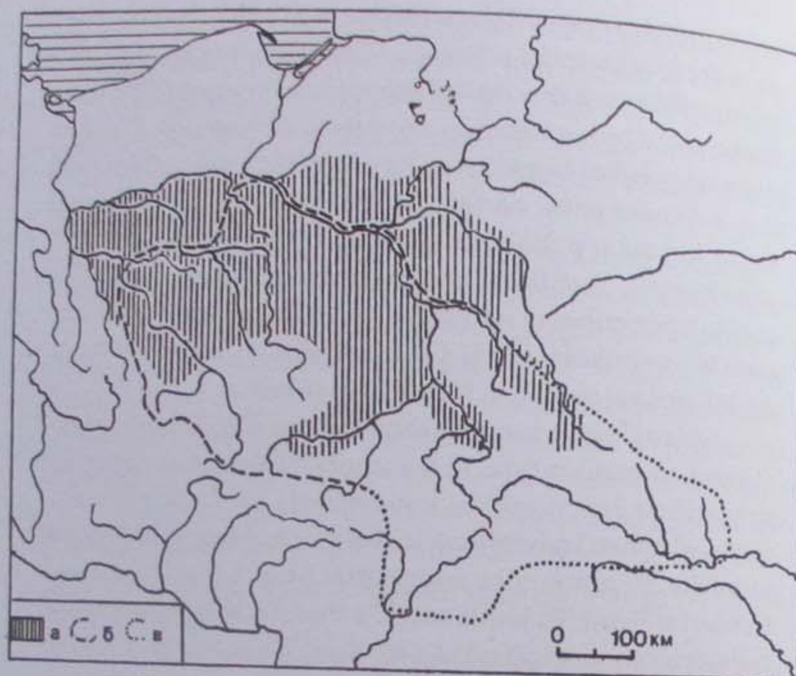
Privredni i kulturni procvat keltskog sveta praćen je jačanjem unutrašnje i međunarodne trgovine, usled čega su Kelti

počeli da kuju sopstveni novac. Prvi novčići su iskovani po uzoru na makedonsko-grčke kovanice. Vremenom, kovanice postaju grublje, slike na njima sve stilizovanije, što na kraju dovodi do široke upotrebe kovanica koje na aversu imaju geometrijske motive a na poleđini kombinaciju linija, crtica i tačaka. Od II veka p. n. e. lokalni novac od zlata, srebra i, ređe, od bakra i bronze kovan je u raznim delovima keltskog areala. U različitim krajevima kovan je specifičan novac u kojem su se odražavali i uticaj antičkih prototipova i plemenske odlike Kelta. Na nekim novčićima bili su prikazani konji s ljudskom glavom, dok su na drugima bili prikazi realnih ili fantastičnih životinja.

Oblasti koje su naselili Kelti u Šleziji, u slivu Odre i u Malopoljskoj, na gornjem toku Visle u susedstvu Slovena, predstavljale su periferne zemlje velikog keltskog sveta [2]. Tu nije bilo opiduma, glavnina stanovništva je živela u naseljima koja nisu bila utvrđena. Približnu sliku o tome daju iskopine naselja u Novoj Cerekvi u Šleziji. Tu je otkriveno 22 staništa, koja su nepravilno razbacana po teritoriji od oko 8.000 m². To su bile brvnare površine od 12,5 do 24,8 m², sa dubinom ukopa do 0,6 m. Ognjišta su uglavnom zauzimala središnji položaj u kući. U ovim poluukopanim staništima pronađen je raznovrstan materijal: zlatni i srebrni novčići, predmeti od gvožđa, bronze i stakla, kao što su karakteristične keltske narukvice, i delovi glinenih posuda. Na nalazištu je otkrivena i peć za pečenje gline kao i tragovi radionica za obradu gvožđa i livenje bronze [3].

Slična velika keltska naselja brojala su 15 do 20 kuća sa oko 100 stanovnika. Većina keltskih naselja je bila mala, sa oko četiri do deset kuća. Kuće su bile ili poluukopane ili nadzemne, sa zidovima olepljenim glinom i oslikanim belim ili crvenim prugama. U naselju Nova Huta kod Krakova pronađena je peć za topljenje gvožđa, a lončarske peći su otkrivene na nekoliko lokacija. U peći, pronađenoj u naselju Podlenže, otkrivena je oslikana keramika koja potiče iz Šlezije.

Na keltskim grobištima u Šleziji grobnice su bez kurgana, a sahranjivanje je vršeno po obredu inhumacije. Potpuno ispružena tela pokojnika su polagana u grobnu jamu, s glavom okrenutom na sever. U grob su pored pokojnika stavljane keramičke obredne posude, nakit, razne alatke i oružje.

slika 47. Prostiranje pševorske kulture (po K. Godlovskom)
а – areal poznog Latena; б – granica areala u ranoj fazi poznorimskog doba;
в – oblasti ekspanzije u ranoj fazi poznorimskog doba

U Šleziji, na planini Slenzi nalazio se jedan od velikih keltskih kulturnih cetara. Na tom mestu su do danas očuvani krugovi popločani kamenom, skulpture od kamena: „žena (pani) s ribom", „monah", „pečurka", „medved", i raznorazno kamenje sa znacima [4].

U oblastima koje su naseljavali Kelti na više mesta pronađene ostave s keltskim novčićima (Bžezinka kod Šrode, Hožuv kod Gžanuva, Inovroclav). U naselju Vroclav-Partinjice otkriveno je 1.500 kilograma neobrađenog ćilibara.

Poljski arheolozi su analizirali i demografski aspekat keltskih migracija. Po Z. Vožnjaku (Woźniak Z.), na prelazu iz III u II vek p. n. e. u Šleziji, u oblasti Vroclava, živelo je oko 5.000 Kelta. Naučnici smatraju da je u Malopoljskoj u periodu srednjeg Latena bilo 3.000 Kelta a u poznoj fazi ove kulture njihov broj je dostigao 5.500.

Između Kelta, koji su naseljavali Šleziju i Malopoljsku, i njihovih severnih suseda – Slovena, vrlo brzo je uspostavljen neposredni kontakt. Dokaz za ovu tvrdnju predstavlja veliki broj keltskih predmeta otkrivenih u naseljima i grobištima kulture zvonastih pogrebnih posuda. To su bronzane fibule duhcovskog i minsingenskog (virtemberg) tipa, narukvice s ukrasom u obliku tri šišarke, pojasi i delovi pojasa, vrhovi koplja latenskog tipa, gvozdene sekire sa četvorostranim tulcem. Prvi keltski arheološki nalazi među spomenicima kulture zvonastih pogrebnih posuda potiču iz IV–III veka p. n. e. Zlatni i srebrni keltskih kovani novčići pronađeni u arealu ove kulture potiču iz III–II veka p. n. e. U jednom grobu s grobišta Varšava-Žeranka pronađen je keltski mač.

Najintenzivniji uticaj Kelta na kulturu zvonastih pogrebnih posuda odvijao se u II veku p. n. e. On je bio toliko snažan da se ta kultura na kraju II veka transformisala u novu, takozvanu pševorsku kulturu, koja je dobila ime po velikom arheološkom nalazištu pokraj grada Pševora na jugoistoku Poljske, koje je proučavano još početkom XX veka. Nastanak ove kulture nije bio uslovljen samo spoljašnjim uticajem već i infiltracijom izvesnog dela keltskog stanovništva u oblasti naseljene Slovenima. Moramo se složiti s K. Godlovskim koji tvrdi da se pševorska kultura prvo pojavila u oblastima koje su bile najviše izložene uticaju latenske kulture Kelta, u vreme kada su na mestima koja nisu bila izložena tim uticajima još uvek postojala naselja i grobišta kulture zvonastih pogrebnih posuda i pomorske kulture [5].

Prvobitnu teritoriju pševorske kulture činile su zemlje koje su pripadale arealu kulture zvonastih pogrebnih posuda. Pševorska kultura se postepeno širila po čitavom arealu i ubrzo je izašla iz njegovih okvira, obuhvativši na zapadu oblasti donjeg toka Odre, gde su ranije živeli Kelti, a u poslednjem veku p. n. e. i teritoriju gornjeg toka Visle (slika 47). To je dovelo do potpune asimilacije Kelta. Pred kraj II veka p. n. e. prestaju da postoje autentično keltska naselja i grobišta u Šleziji, a na kraju I veka p. n. e. i u ostalim delovima Poljske. U Malopoljskoj postoji niz keltsko-pševorskih spomenika, koji odražavaju period asimilacije keltskog stanovništva.

Pševorska kultura je postojala do prve polovine V veka n. e. Ona je detaljno opisana u sledećem poglavlju. S temom koju obra-

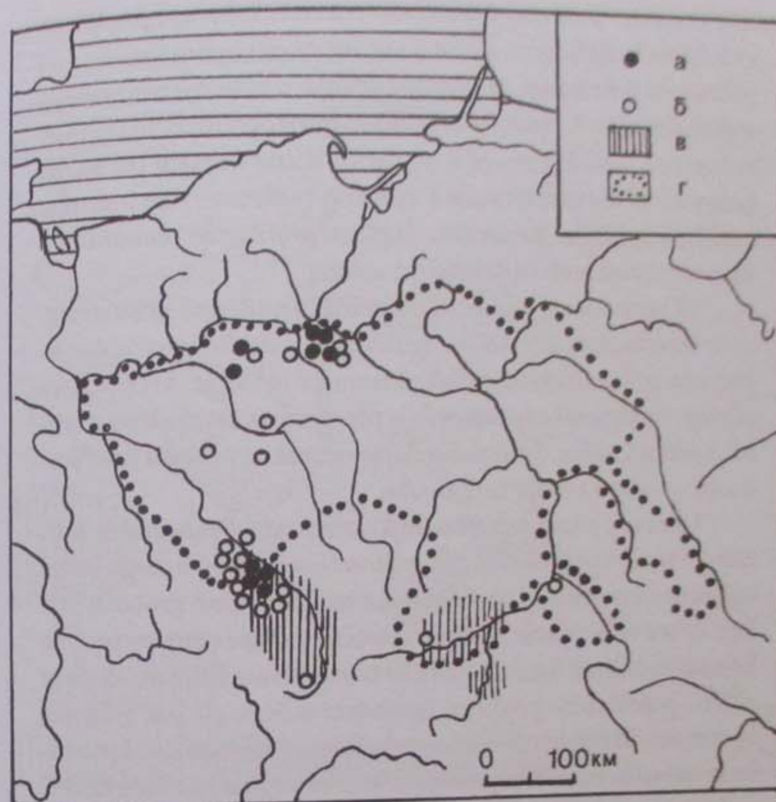
đujemo u ovom poglavlju povezana je uglavnom samo prva faza te kulture.

Naselja pševorske kulture su po svemu slična onim iz prethodnog perioda. Poljski arheolozi su primetili da u istim oblastima postoje i naselja nosilaca kulture zvonastih pogrebnih posuda i nosilaca pševorske kulture, što smatraju jednim od pokazatelja kontinuiteta između ove dve kulture. Grobovi pševorske kulture su se ponekad nalazili na grobištima kulture zvonastih pogrebnih posuda, što govori u prilog tome da pri formiranju nove kulture nije bilo smenjivanja stanovništva.

Grobišta pševorske kulture su se sastojala od nekoliko desetina a često i stotina grobova, bez kurgana, a posmrtni ostaci su sahranjivani po obredu spaljivanja. Posmrtni pepeo je sipan direktno u grobnu jamu ili u keramičke urne koje su zatim polagane u grob. Običaj spaljivanja posmrtnih ostataka i polaganja pepela direktno u grobnu jamu zajedno sa ostacima sa spališta i delovima spaljene keramike, koji je vladao u pševorskoj kulturi, predstavlja nasleđe iz kulture zvonastih pogrebnih posuda.

Broj grobova sa urnama iz perioda poznog Latena na pševorskim grobištima je relativno mali. To je takođe tradicija kulture zvonastih pogrebnih posuda. Ipak, preko posmrtnog pepela se po pravilu više nisu stavljale posude okrenute dnom prema gore. O tome da su pševorski obredi uglavnom bili povezani s lokalnom tradicijom svedoče grobišta prelaznog tipa na kojima su se nalazili i pševorski grobovi i grobovi kulture zvonastih pogrebnih posuda. U tu grupu spada nalazište grobišta Bodzanovo kod grada Aleksandrov Kujavski, gde su pronađeni grobovi kulture zvonastih pogrebnih posuda i ranopševorski grobovi, pri čemu je i u jednima i u drugima zabeleženo prisustvo istog tipa obrednih posuda – šolja [6]. Slična grobišta otkrivena su i na drugim mestima [7].

Jedan od jasnih pokazatelja infiltracije Kelta u slovenske regione jesu grobovi inhumiranih pokojnika, kakvi su otkriveni na pševorskim grobljima [8]. Najstariji pševorski grobovi (iz I veka p. n. e.) pronađeni su u Šleziji, tj. u oblastima u kojima su ranije živeli Kelti, a takođe u susednim oblastima međurečja Varte i Visle u njihovim srednjim tokovima. Slučajevi inhumacije u Šleziji očigledno su odraz asimilacije lokalnih Kelta od pševorskog stanov-

slika 48. Inhumacije u pševorskom arealu
а – grobišta sa inhumacijama poznolatenskog perioda; б – grobišta sa inhumacijama ranorimskog perioda; в – regioni naseljeni Keltima; г – granica prostiranja pševorske kulture u poznolatenskom periodu.

ništva, dok u drugom regionu, u Kujaviji, gde je pronađeno sedam pševorskih grobišta na kojima su pokojnici sahranjivani po obredu inhumacije, taj obred svedoči o infiltraciji Kelta među lokalno stanovništvo (slika 48). Pševorski obredi inhumacije su po svim elementima uporedivi sa autentično keltskim obredima. Ova tema će biti ponovo analizirana kasnije pri opisu pševorskih starina.

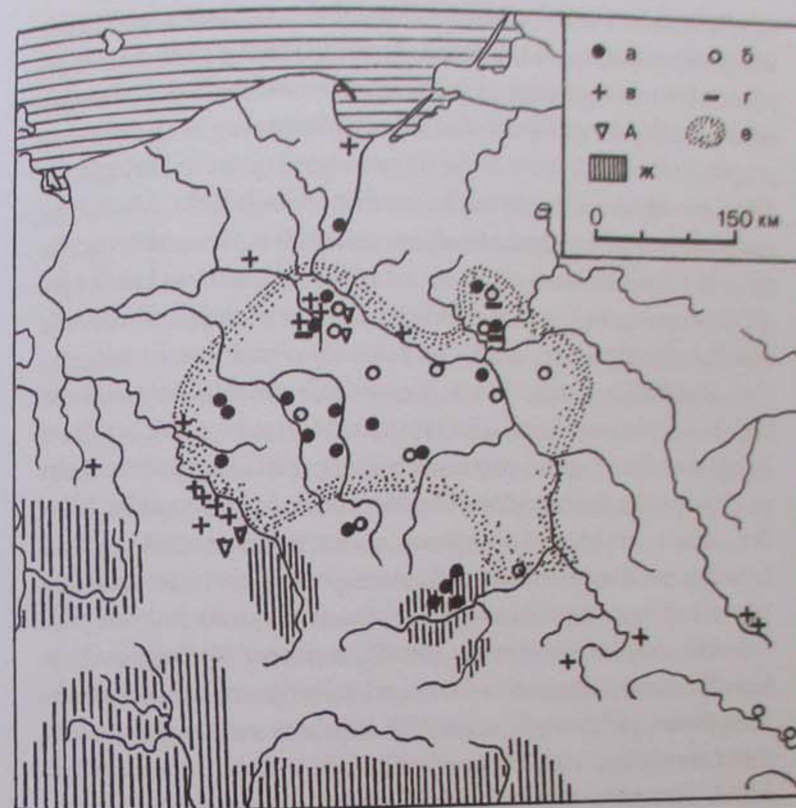
Kao i u pogrebnim obredima, i u keramici pševorske kulture na prvi pogled je uočljiv kontinuitet s glinenim posuđem kulture zvonastih pogrebnih posuda. Veliki deo pševorske keramike nastavlja lokalnu tradiciju. Međutim, originalnost ovoj kulturi od samog njenog nastanka daje druga grupa keramičkog posuđa,

koje otvoreno podražava keltsku keramiku. Toj grupi pripadaju: a) izduženi veliki lonci s jako istaknutim okruglim ramenom i poliranom površinom; b) obredne posude u obliku lonca, koje su u gornjem delu ukrašene valjkastim horizontalnim obručima; v) loptaste obredne posude, po formi slične keltskoj oslikanoj keramici; g) obredne posude s uglastim ramenom koje imitiraju keltsku grafitiranu keramiku; d) blago profilisane obredne posude sa izbrušenom (šlifovanom) usnom.

Ta keramika je u pševorskoj kulturi izrađivana gnjetanjem, i sasvim u maniru keltskih keramičkih posuda. Svi njeni oblici su potpuno imitirali oblike keltske keramike iz Šlezije, Malopoljske i Češke. Ta keramika je postojala u pševorskoj kulturi samo u vreme poznog Latena. Pred početak ranorimskog perioda (oko sredine I veka n. e.) izlazi iz upotrebe.

Uporedo s tom keltoidnom keramikom, u pševorskoj kulturi je vladao i pogrebni obred spaljivanja koji se po mnogo čemu izdvajao od ostalih. U grobnicama s malim brojem grobnih priloga ili bez njih, za koje su karakteristične glinene obredne posude koje su nastavljale lokalnu tradiciju izrade keramike, nalazili su se obično pojedinačni predmeti (gvozdeni noževi, glineni pršljenci za vreteno ili fibule), dok se u grobnicama s keltoidnom keramikom nalazilo mnoštvo predmeta koji su veoma karakteristični za keltski svet s prostora srednje Evrope i kojih u posmatranom arealu ranije nije bilo, kao što su pojasne kopče, kukice, srpasti noževi, makaze, igle, čekići, dleta, klešta, pincete, turpije, vrhovi koplja, metalni umboi štita, mačevi, mamuze. Nemoguće je sa sigurnošću utvrditi da li su to grobnice Kelta koji su se tu naselili ili starosedelaca koji su poprimili odlike keltske kulture. Sama struktura grobnih jama se ni po čemu nije razlikovala od strukture ostalih grobova.

Treba istaći da se u II i I veku p. n. e. na keltskim grobištima srednjeg Podunavlja, uporedo s karakterističnim grobovima sa inhumiranim pokojnicima, pojavljuju i grobovi sa spaljenim posmrtnim ostacima. Često je posmrtni pepeo sipan u duge ovalne jame, kakve su kopane pri obredu inhumacije. Ta odlika keltskih pogrebnih obreda pojavljuje se i na pševorskim grobljima Dobžankovo, Kacice, Kujavsk i Pjotrkuv i dr. (slika 49). U nekim od tih grobova postojale su goreopisane keltoidne glinene posude.

slika 49. Keltski nalazi u pševorskom arealu
а – materijalni nalazi u grobovima pševorske kulture; б – keramika u grobovima pševorske kulture; в – nalazi keltskog novca i ostava novca; г – duguljaste grobne jame keltskog tipa na pševorskim grobištima; д – inhumacije s pokojnikom u savijenom položaju na pševorskim grobištima; е – osnovni areal kulture zvonastih pogrebnih posuda; ж – oblasti naseljene Keltima.

O naseljavanju Kelta na teritoriju na kojoj je već živelo pševorsko stanovništvo govore i nalazi kao što su obredna palica koja je pronađena u jednom grobu na grobištu Vesulki [9], keltska ogrlica s maskom iz mesta Domanovice [10], fibula s glavom u obliku zveri iz grada Kacice [11]. Zanimljivo je da je u svim ovim pševorskim grobnicama bilo prisutno i keltoidno keramičko posuđe. Na grobištima Specimež i Vimislov pronađeni su glineni prikazi glave bika koji je za Kelte bio sveta životinja.

O jačini keltskog uticaja na mnoge aspekte života i kulture nosilaca pševorske kulture, do kojeg je došlo kako zbog infiltra-

cije Kelta tako i usled susedskih kontakata, svedoči i veliki broj iskopina s grobišta, ali i iz naselja poznolatenskog perioda. Među pševorskim iskopinama je veliki broj latenskih fibula. One su brzo postale nezaobilazni deo odeće pševorskog stanovništva, potpuno izbacujući iz upotrebe ukrasne igle koje su se koristile ranije. Deo fibula su u pševorsku sredinu doneli Kelti. Međutim, gotovo je nemoguće među fibulama nađenim u pševorskim grobnicama i naseljima odrediti koje od njih su autentično keltske jer je otkriveno da su u arealu pševorske kulture postojale fibule koje su lokalni majstori izrađivali po keltskim obrascima.

Pod keltskim uticajem u pševorskoj sredini počeli su da se koriste i novi tipovi oružja, kao što su mačevi s dve oštrice, vrhovi koplja sa zakrivljenom oštricom, poluloptasti umboi štita. Kelti su u pševorsku kulturu doneli čekiće, klešta, turpije, maklje, ključeve, brave, makaze sa oprugama, mamuze. Kostrževski navodi mnoštvo primera predmeta za domaćinstvo, poput noževa, sekira, britvi, koji su zajednički za Kelte i nosioce pševorske kulture [12].

Naučna istraživanja su poslednjih decenija pokazala da je kovački zanat u slovenskom svetu u I milenijumu n. e. po karakteristikama i tehnologiji bio najbliži keltskom načinu obrade metala i metalurgiji rimskih provincija, koja je direktno nastavljala keltsku zanatsku tradiciju [13]. To ne važi samo za vislo-odarski region već i za slovenski živalj istočne Evrope. Logično bi bilo da su zarubinjecka i černjahovska plemena s kojima su živeli Sloveni, kako će biti pokazano kasnije u ovom tekstu, nasledila virtuoznost skitskih zanatlija u oblasti crne metalurgije. Međutim, ispostavilo se da se tehnologija obrade gvožđa u tim plemenima nije oslanjala na iskustva skitskih kovača već se razvijala na keltskoj tradiciji [14].

Proizvodnja grnčarije u pševorskoj kulturi je takođe nastavljala tradiciju keltskih zanatlija. U Malopoljskoj je, na više lokacija (Igolomja, Zofipolj, Tropišuv), pronađeno nekoliko desetina lončarskih peći koje su po konstrukciji slične keltskim. One su aktivno funkcionisale i u rimsko vreme, kada je u pševorskoj kulturi glineno posuđe ušlo u široku upotrebu. Iz tih grnčarskih centara keramičke posude su stizale u mnoge regione vislo-odarskog međurečja. Nema sumnje da je razvoj grnčarstva u tom regionu povezan s neposrednim buđenjem lokalne keltske tradicije [15].

Poljska naučnica J. Rozen-Pševorska (Rosen-Przeworska J.) tvrdi da keltski uticaj nije primetan samo u materijalnoj kulturi nego i u duhovnosti Slovena iz tih delova Evrope. On je bio toliko jak da ga je nemoguće porediti sa uticajima drugih susednih naroda [16].

Keltski uticaj je bio do te mere snažan da su njegovi tragovi vidljivi čak u ranosrednjovekovnim starinama Slovena. Tako su arheolozi, istražujući ostatke paganskog svetilišta iz IX–X veka na nalazištu slovenskog naselja Gros-Raden, okrug Šverina [17], i ostatke sličnog hrama iz VII–VIII veka u Feldbergu, okrug Nojbrandenburg [18], otkrili niz sličnosti s keltskim načinom gradnje svetilišta. J. Herman tvrdi da ti paganski hramovi nisu samo po spoljnjem obliku slični keltskim već da postoje paralele između keltske umetnosti i drvenih stilizovanih figura, otkrivenih u Gros Radenu. Slično s keltskim hramovima je i slovensko svetilište u Arkonu na ostrvu Rigen, poznato iz opisa Saksona Gramatika. U zaključku, J. Herman navodi da paganske kultne građevine severozapadnih Slovena ranog srednjovekovlja potiču od hramogradnje Kelta iz srednje Evrope. Na arheološkim nalazištima ranosrednjovekovnih naselja Slovena te oblasti više puta su pronađene drvene obredne figurice koje ovaj autor takođe vidi kao nastavak keltske tradicije [19]. Rozen-Pševorska prepoznaje keltsku tradiciju i u nekim hrišćanskim hramovima u Poljskoj.

Snažan međusobni uticaj Slovena i Kelta je morao da ostavi neke tragove i u slovenskom jezičkom materijalu. Teško je identifikovati uticaj keltskog jezika na praslovenski, pre svega zato što o keltskim jezicima srednje Evrope nema nikakvih tragova, a očuvani zapadnokeltski dijalekti se razlikuju od istočnih i ne pružaju dovoljno podataka za proučavanje slovensko-keltskih jezičkih kontakata.

Kako je rečeno u istoriografskom poglavlju, slovensko-keltskim jezičkim međuodnosima bavio se A. A. Šahmatov, koji je smatrao da su Kelti bili direktni susedi Slovena. On je napravio spisak mogućih leksičkih pozajmljenica iz keltskog jezika, u kojem značajno mesto zauzimaju društveni, vojni i privredni termini [20]. Ipak, Šahmatovljev koncept je veoma kritički prihvaćen.

J. Pokorni je, navodeći čitav niz keltsko-slovenskih leksičkih sličnosti kao i neke gramatičke paralele između staroirskih i slo-

venskih jezika, koje je proučavao H. Pedersen (Pedersen H.), ponudio objašnjenje po kojem se kontakti između Kelta i Slovena nisu odvijali direktno nego uz posredovanje Ilira [21]. Ovo stanovište takođe nije bilo prihvaćeno u naučnim krugovima.

Ler-Splavinjski je neke fonetske pojave u slovenskim jezicima, konkretno poljsko mazurenje [22], pokušao da objasni uticajem keltskog jezika, što takođe nije smatrano dovoljno osnovanim.

Nepobitno je jedino da u praslovenskom jeziku postoji veliki broj izolovanih reči čija je etimologizacija uspešno izvršena pomoću keltskih jezika. Veliki spisak takvih reči napravio je Pokorni. K. Trejmer (Treimer K.) je pronašao više od 40 reči koje su Prasloveni pozajmili iz keltskih jezika. To su termini koji označavaju socijalne i pojave vezane za botaniku i poljoprivredu, a dotiču se i materijalne kulture [23]. Smatra se da bi temeljnije istraživanje pokazalo da takvih reči ima mnogo više. Moram se složiti sa S. B. Bernštajnom koji je primetio da je starokeltski uticaj na praslovenski, sudeći po analizi leksičkih sličnosti između keltskih i slovenskih jezika, bio mnogo dublji nego što se donedavno činilo [24].

Veliki značaj imaju i Trubačovljeva zapažanja u vezi sa etnonimijom starih evropskih etnojezičkih grupacija [25]. On je zaključio da je u oblasti tvorbene tipologije slovenska etnonimija vrlo daleko od baltičkog i germanskog tipa imena, ali da je bliska s keltskim, ilirskim i tračanskim. „Kod Kelta je, kao i kod Slovena veoma upadljivo prisustvo 'rečnih' etnonima... Keltska etnonimija je u većoj meri tvorbena po karakteru, što je još više približava slovenskoj etnonimiji. Pri tome postoje zanimljive sličnosti prefiksalnih... i sufiksalnih modela... Kelti i Sloveni imaju isti etnonim za celokupnu zajednicu keltskih plemena" [26]. Pošto su etnonimi koje analizira Trubačov plod već formiranih indoevropskih etnosa, sličnosti u etnonimiji ne mogu biti uslovljene genetskim poreklom nego neposrednim kontaktima između Slovena i Kelta.

Praslovenski jezik se, kako primećuje Trubačov u drugom svom istraživanju, „obogatio nizom kentum elemenata leksike, koji nesumnjivo imaju kulturni karakter" [27]. Tu pojavu očito takođe treba pripisati slovensko-keltskim međuodnosima koji su se odvijali, po arheološkim podacima u I milenijumu p. n. e. u vislo-odarskom regionu.

BIBLIOGRAFIJA

1. Filip, J. *Keltové ve Strědni Evropě*. Prague, 1956. Isti. *Die keltische Zivilisation und ihr Erbe*. Prag, 1961; Todorović J. *Kelti u Jugoistočnoj Evropi*. Beograd, 1968; Szabó M. *Auf den Spuren der Kelten*. Budapest, 1971; Schlette F. *Kelten zwischen Alesia und Pergamon*. Leipzig; Jena; Berlin, 1980.
2. Woźniak Z. *Osadnictwo celtyckie w Polsce*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970; Czerska, B. „Sur problématique de l'habitat celtique en Haute Silésie" // *Archaeologia Polona*. T. 12 Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; 1970. S. 297–320.
3. Czerska, B. „Wyniki badań późnolateńskiej osady kultury celtyckiej koło Nowej Cerekwi, pow. Głubczyce w latach 1958–1960" // *WA*. T. XXIX. 1963. S. 289–311; Ista. „Sprawozdanie z badań osady celtyckiej koło Nowej Cerekwi, pow. Głubczyce w 1962 roku" // *Sprawozdania archeologiczne*. T. 16. Warszawa, 1964. S. 124–131; Ista. *Sur le problématique de l'habitat celtique*... S. 297–320.
4. Hołubowiczowa Cehak H. „Kamienne kręgi kultowe na Raduni i Ślęży" // *Archeologia Polski*. T. 3. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1953. S. 57–100.
5. Godłowski K. „Okres lateński w Europie" // *Archeologia pierwotna i wczesnośredniowieczna*. T. IV. Kraków, 1977. S. 163.
6. Zielonka B. „Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Lachmirowicach w pow. inowrocławskim" // *Przegląd archeologiczny* T. IX. Poznań. 1951. S. 353–386.
7. Musianowicz K. „Halsztacko-latenskie cmentarzysko w Kacicach, pow. Pułtusk" // *WA*. T . XVII. Z. 1. 1950. S. 25–45.
8. Potocki J., Woźniak Z. „Niektóre zagadnienia związane z pobytem Celtów w Polsce" // *Spravozdania archeologiczne*. T. VIII. Warszava, 1969. S. 81–98.
9. Dąbrowsky I. i K. *Cmentarzisko z okresów późnolateńskiego i wpływów rzymskich w Wesółkach, pow. Kalisz*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967. S. 81.
10. Kołodziejski A. „Badania cmentarzyska w Domanowicach, pow. Glogów, w latach. 1964–1971" // *Sprawozdania archeologiczne*. T. XXV. Warszawa, 1973. S. 113–134.
11. Musianowicz K. *Halsztatcko-latenskie*... S. 40–44.
12. Kostrzewski J. *Zagadnienie ciagłości zaludnienia ziem polskich od połowi II tysiąclecia p.n.e. do wczesnego średniowiecza*. Poznań, 1961; Isti. *Zur Frage der Siedlungsstetigkeit in der Urgeschichte*

Polens von der Mitte des II Jahrtausends v. u.Z. bis zum frühen Mittelalter. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965.

13. Pleiner R. *Základy slovanského železářského hutnietví v Českych zemich.* Praha. 1958; Isti. *Staré évropské kovárstvi.* Praha. 1962; Piaskowski Y. „Technologia zelaza na ziemiach Polskich w okresie od I do V wieku naszej ery" // *Wiadomości hutnicze.* Warszawa, 1963. № 12.
14. Барцева Т. Б., Вознесенская П. А., Черных Е. Н. *Металл черняховской культуры.* Москва, 1972. С. 27–32.
15. Svoboda B. *Čechy v době stěhování národů.* Praha, 1965. S. 84–98.
16. Rosen-Przeworska J. *Tradycje celtyckie w obrzedowości Protosłowian.* Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1964. S. 54–254; Ista. *Spadek po Celtach.* Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. S. 50–137.
17. Schuldt E. *Der altslawische Tempel von Gross Raden.* Schwerin, 1976; Isti. *Der eintausendjährige Tempelort Gross Raden.* Schwerin, 1989.
18. Herrmann J. Feldberg „Rethra und das Problem der wilzischen Hohenburgen" // *Slavia antiqua.* T. XVI. Poznań, 1970. S. 33–69.
19. Herrmann J. „Zu den kulturgeschichtlichen Wurzeln und zur historischen Rolle nordwestslawischer Tempel des frühen Mittelalters" // *Slovenská archeológia.* Bratislava, 1978. № 1. S. 19–27.
20. Schachmatov A. A. „Zu ältesten slavisch-keltischen Beziehungen" // *Archiv für slavische Philologie.* Bd. XXXIII. Berlin, 1912. S. 51–99.
21. Pokorny J. *Zur Urgesch. der Kelten und Illyrier.* Halle, 1938.
22. Lehr-Spławiński T. „Kilka uwag o stosunkach językowych celtycko-prasłowiańskich" // *Rocznik slavistyczny.* T. XVIII. Cz. 1. 1956.
23. Treimer K. *Ethnogenese der Slawen.* Wien. 1954. S. 32–34.
24. Бернштейн С. Б. *Очерк сравнительной грамматики славянских языков.* Москва. 1961. С. 94–95.
25. Трубачев О. Н. „Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян" // *ВЯ.* 1974, № 6, С. 54–60.
26. Isto, C. 58.
27. Трубачев О. Н. *Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистическое исследование.* Москва. 1991. С. 25.

SLOVENI MEĐU NOSIOCIMA PŠEVORSKE KULTURE

Pševorska kultura, koja je nastala u uslovima međusobnih kontakata i saradnje između Slovena i Kelta, pretrpela je tokom nekoliko vekova svog postojanja značajne transformacije. To nisu bile samo razvojne promene, koje su karakteristične za sve drevne kulturne zajednice, nego i promene uslovljene činjenicom da su u areal pševorske kulture u više navrata prodirale manje ili veće grupe novog stanovništva. Teritorija na kojoj se prostirala pševorska kultura nije bila izolovana niti zatvorena bilo kakvim prirodnim granicama. Pošto se nalazila u srcu Evrope, privlačila je doseljenike i sa zapada i sa severa, što je uslovilo pomeranja i izazvalo migracije izvorno pševorskog stanovništva. Kao posledica tih procesa, teritorija pševorske kulture se u rimsko doba proširila na istok i na jug.

Prvobitni areal te kulture je zauzimao prostor od desne strane sliva Odre na zapadu do izvorišta Buga na istoku. U osnovnim crtama, poklapao se s teritorijom kulture zvonastih pogrebnih posuda (slika 47). Zapadni susedi pševorskog stanovništva su bila germanska plemena, koja su naseljavala kopneni deo Evrope od Vezera do srednjeg i donjeg toka Odre. U gornjem toku Odre i Visle živeli su Kelti, koji su se vrlo brzo stopili sa stanovništvom pševorske kulture. Severozapadni susedi pševorskih plemena bili su zapadni Balti, dok su na istoku, u zapadnim graničnim oblastima Pripjatskog Polesja, ta plemena bila u kontaktu s nosiocima zarubinjecke kulture.

Naselja pševorske kulture, kao i naselja iz prethodnog perioda, nisu bila utvrđena, i svedoče o zemljoradničkom načinu privređivanja svojih stanovnika. U oblastima pševorskog areala s plodnom zemljom gustina stanovništva je bila prilično velika. Naselja su često bila u neposrednoj blizini. Nosioci pševorske

kulture su se naseljavali na priobalnim uzvišenjima, na brežuljcima u ravnicama ili na liticama sred travnatih dolina ili vodoplavnih područja.

Pševorska naselja su po veličini bila vrlo raznolika. Bilo je malih (dve do pet kuća s pratećim objektima), ali i velikih, koja su se prostirala na površini od 20.000 do 30.000 m^2. Vremenom su naselja bivala sve veća, ali je i dalje postojalo mnoštvo malih naseobina. Tako su naučnici koji se bave proučavanjem pševorskih starina primetili da se u oblasti gornjeg Podnjestrovlja površina prosečnog pševorskog naselja, koje je u periodu poznog Latena zauzimalo 2.000 do 4.000 m^2, u III veku n. e. uvećala do 13.000–14.000 m^2, a znatno se uvećao i broj sela.

Arheološkom analizom niza pševorskih naselja zaključeno je da su to bila naselja razbijenog tipa [1], koja su karakteristična i za slovenski svet kasnijeg perioda, i koja su u Rusiji, sudeći po etnografskim materjalima, preovladavala sve do XVI veka.

U naselju Pivonjice (u blizini Kališa) u Velikopoljskoj, u ranoj fazi (od I veka p. n. e. do I veka n. e.) staništa su građena oko centralnog praznog prostora. Pomoćni privredni objekti bili su grupisani u posebnom delu naselja, što, po svemu sudeći, svedoči o zajedničkom privređivanju svih žitelja naselja. Od III veka do prve polovine V počinje da dominira gradnja naselja razbijenog tipa [2].

Postojao je i veliki broj pševorskih naselja ušorenog tipa, u kojima su kuće pravilno grupisane duž obale reka, potoka ili uvala. Takvu plansku gradnju nalazimo u naseljima u slivu gornjeg toka Dnjestra i Buga, gde su kuće bile na strogo određenoj međusobnoj udaljenosti od 10 do 20 metara [3].

Gornja Šlezija se od ostalih oblasti pševorske teritorije izdvaja po relativno malim naseljima, koja su uglavnom činila dva do pet seoskih domaćinstava. Postojao je i znatan broj naseobina sa samo jednim domaćinstvom, koje su bile na relativno maloj međusobnoj udaljenosti [4].

Staništa u pševorskim naseljima su bila nadzemnog tipa ili poluukopana. Tragovi nadzemnih kuća pronađeni su na mnogim arheološkim nalazištima, ali pošto ih je teško proučavati zbog relativno brzog propadanja, taj tip kuća nije detaljno istražen. Teško je čak reći i koliki je njihov udeo u ukupnom broju pševorskih staništa. Neki arheolozi smatraju da su poluukopana bila zastupljenija [5].

Nadzemna staništa su imala zidove sa stubovima. Konstrukcija zidova se sastojala od vertikalnih stubova ukopanih u zemlju, koji su propleteni prućem i olepljeni glinom. Ostaci gline s takvih zidova pronađeni su na gotovo svim arheološkim nalazištima pševorskih naselja. Na osnovu pojedinih takvih ostataka zaključeno je da su neke kuće imale zidove u celosti napravljene od drveta. Između stubova ređana su, jedno na drugo, brvna zašiljena s obe strane i uklopljena u uzdužne žlebove na stubovima-nosačima. Uporedo su postojale i kuće od debala i kuće od debala sa stubovima [6]. Zagrevane su ognjištima, koja su često bila složena od kamena i olepljena glinom. Pronađene su i peći od kamena i gline.

Nadzemne kuće su u osnovi bile pravougaone. U naseljima u Šleziji njihova površina je bila od 17 do 38 m^2, a u Voliniji i u Podnjestrovlju – od 16 do 18 m^2. Najčešće su bile dimenzija od 3,2x3,2 m do 5x4,5 m. U najvećem broju slučajeva su bile jednosobne, ali je bilo i dvosobnih. Često su se na kuću naslanjali mali dozidani objekti sa stubovima – nadstrešnice ili tremovi.

Poluukopane kuće su takođe bile zastupljene širom pševorskog areala. Postojala su dva tipa takvih kuća. Prvi tip su bila staništa kvadratne osnove s ognjištem, koje je uglavnom pravljeno od kamena ili glinenih valjaka (postoje i jednostavna ognjišta u vidu gomile ugaraka i pepela). Ognjišta su se nalazila na sredini kuće, a ređe u jednom od uglova. Takva staništa su pronađena u mnogim naseljima u slivu Visle i Odre, kao što su Pivonjice, Vuljka Ljasecka, Grošovice, Verbkovice-Kotorovo, Mackuvka, Tarhalice i dr., postojala su i u naseljima Podnjestrovlja (Podberesci, Sokolji). Slične poluukopane kuće s kvadratnom osnovom postojale su i u kulturi zvonastih pogrebnih posuda, a u pševorskoj kulturi su nastavile svoj razvoj.

Drugi tip poluukopanih kuća su staništa sa izduženom (ovalnom ili pravougaonom) osnovom. Njihovi zidovi su imali konstrukciju od stubova i takođe su olepljivani glinom. Zagrevane su glinenim ognjištima ili pećima. Takve kuće otkrivene su u mnogim naseljima, kao što su Vesuljki, Grudek, Nadbužno, Dobžinkovice, Dankovo, Koščelisk, Latkovo, Podberesci i dr.

U pševorskim naseljima su obično postojala staništa različitih tipova. Na osnovu arheoloških iskopina rekonstruisani su neki detalji u vezi s načinom gradnje. Noseći stubovi koji su formirali osnovnu konstrukciju kuće obično su bili prečnika 0,2 do 0,3 m. Na stubove ukopane u kratke zidove postavljane su prečke na koje se naslanjao krov na dve vode. Vrata su najčešće postavljana uz jedan od uglova kuće nasuprot ognjištu. Krov je pokrivan prućem ili slamom.

U mnogim naseljima pronađeni su pomoćni objekti, obično ukopani u zemlju, površine od 6 do 12 m^2, bez ognjišta. Oni su bili kružnog, ovalnog ili pravougaonog oblika. Zidovi su pravljeni na isti način kao zidovi kuća. Otkriveni su takođe i nadzemni pomoćni objekti lake stubne konstrukcije. Osim toga, na iskopinama naselja su više puta pronađene jame duboke od 0,7 do 1,6 m, čiji zidovi su bili olepljeni glinom i nagoreli. Ti objekti su služili za čuvanje poljoprivrednih i stočarskih proizvoda.

Među spomenicima pševorske kulture posebno mesto zauzimaju veliki specijalizovani centri za topljenje i obradu gvožđa i za izradu keramičkog posuđa. Poznata su četiri velika metalurška centra: oblast Svetokriške planine, okolina Nove Hute – Krakova, okolina Tarhalica i Grošovica u Šleziji i Falenta kod Varšave.

U Svetokriški region, koji je poznat po najvećoj proizvodnji gvožđa, tokom arheološkog istraživanja, koje je trajalo od 1955. do 1966. godine, pronađeno je 95 metalurških kompleksa s više od 4.000 peći za topljenje rude. U tim kompleksima obično je bilo po nekoliko desetina peći, ali bilo je i centara u kojima ih je pronađeno čak dvesto. Poljski arheolog K. Bjelenjin (Bielenin K.), koji je proučavao Svetokriški region, smatra da je postojalo oko 4.000 metalurških centara sa ukupno 300.000 peći za topljenje rude. Tu se ukupno proizvodilo do 4.000 tona kvalitetnog gvožđa za prodaju. [7].

Kao sirovine u metalurgiji korišćeni su limonit i siderit. U planinama je ruda dobijana prilično usavršenim rudarskim metodom iz jama. Proučavanjem rudnika Stašice otkriven je sistem jamnih stubova i štolni sa ostacima podupirača. Složeni sistem drvenih podupirača i oprema za podizanje otkriveni su pri izučavanju rudarskih jama oko sela Rudki u blizini grada Kjelce. Za topljenje gvožđa korišćene su topioničke peći sa udubljenim dnom

i nadzemnom cevi, koju je trebalo skidati pri vađenju komada gvožđa dobijenih topljenjem rude.

Proizvodnja gvožđa u Svetokriškom regionu otpočela je u periodu poznog Latena, a korene vuče od keltske crne metalurgije iz III–I veka p. n. e. U prvo vreme metalurški kompleksi, koji su sadržali 10 do 12 peći, nalazili su se u okviru naselja. Njihova proizvodnja je zadovoljavala samo potrebe lokalnog stanovništva. U rimsko doba proizvodnja gvožđa dobija organizovan karakter, a najrazvijenija je bila u III–IV veku [8]. Tada su metalurški centri svojim proizvodima snabdevali velike oblasti pševorske teritorije, čak su ih i izvozili u rimske provincije. O tome ne svedoči samo broj topioničarskih peći visoke produktivnosti već i mnogobrojni nalazi ostava rimskog kovanog novca. U vreme Seobe naroda proizvodnja gvožđa u Svetokriškom i drugim centrima opada do nivoa zadovoljavanja isključivo lokalnih potreba.

U pševorskom arealu, prvenstveno u njegovom južnom delu, postojali su centri za proizvodnju keramike, odakle su glinene obredne posude odlazile u sve ostale regione. Tako su u predgrađima Krakova (Igolomja, Tropišov, Zofipolj) arheolozi pronašli više od stotinu lončarskih peći. U okolini Vroclava otkrivena je čitava grupa grnčarskih naselja (Pjotronjovice, Radlovice, Radvanjice). Najčešće su bile peći s dve komore, kakve su koristili i keltski grnčari. U naselju Igolomja i na nekim drugim mestima otkrivene su i obične jamne peći s kupolastim vrhom. Poljski arheolozi smatraju da su te lončarske peći u južne delove Povislenja doneli Kelti iz Panonije [9].

Kao što smo već videli, pogrebni obredi pševorske kulture su u osnovnim elementima nastavljali tradiciju kulture zvonastih pogrebnih posuda. U svim fazama razvoja ove kulture grobnice su građene bez kurgana. U veoma malom broju slučajeva grobovi su obeležavani kamenjem. Naučnici koji proučavaju pševorsku kulturu smatraju da su u dalekoj prošlosti pševorski grobovi obeležavani niskim zemljanim humkama, koje su pravljene od zemlje preostale pri kopanju grobne jame.

Grobišta su se obično nalazila na uzvišenjima. Pošto su dugo bila u funkciji, na njima se nalazilo više stotina grobova. Grobne jame su bile raznih oblika: okrugle, ovalne, četvorougaone, i ra-

znih dimenzija (od malih 0,3–0,4 m, do veoma velikih 3–4 m, dubine ukopa od 0,3 do 0,8 m).

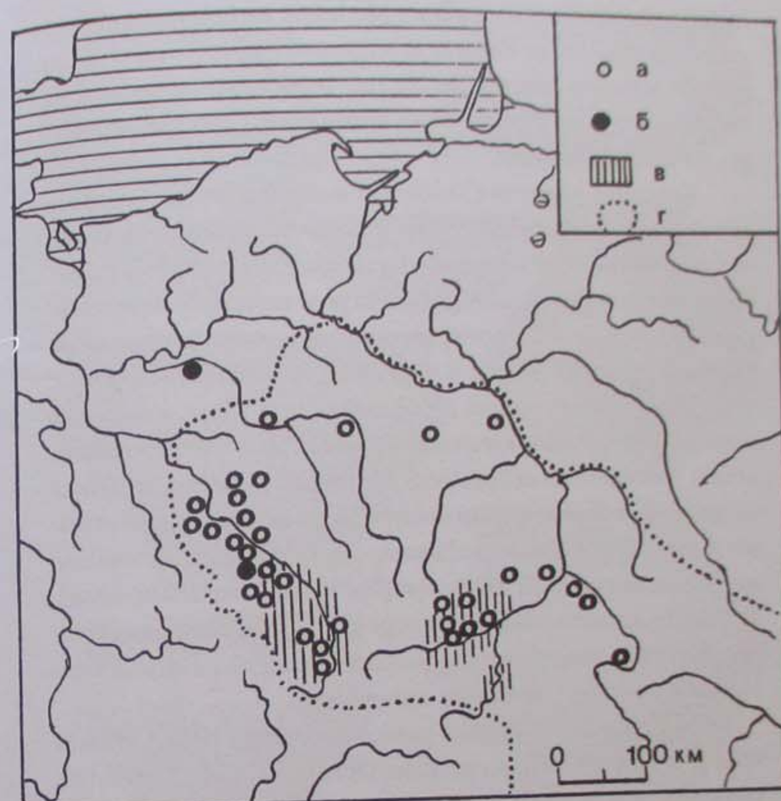
Dominirao je obred spaljivanja pokojnika. Spaljivanje je obavljano van grobne jame. Ostaci spaljivanja su često sipani direktno u grobnu jamu, a postoje i slučajevi kada je pepeo stavljan u urne koje su polagane na dno groba. U III–IV veku na više mesta pševorskog areala pronađene su tzv. slojne grobnice, u kojima su posmrtni pepeo i ostaci sa spališta posipani u tankom sloju po dnu grobne jame, a ponekad i direktno po tlu. U ranijem periodu ugljenisani ostaci kostiju pokojnika polagani su u grobnu jamu zajedno sa ostacima sa spališta. U poznom periodu se proširio običaj temeljnog čišćenja kostiju od ostataka sa spališta.

U jamnim grobovima tj. u grobovima bez urni, ponekad se mogu naći delovi glinenog obrednog posuđa, koje je očigledno ritualno lomljeno tokom sahrane. Većina takvih grobova spada u grupu grobova bez priloga, veoma retko u njima se mogu sresti gvozdeni noževi, šila, pojasne kopče, glineni pršljenci za vreteno.

U grobove sa urnama, osim posuda sa ugljenisanim ostacima kostiju, polagane su i prateće posude (zdele, šolje, pehari) – tzv. posude-prilozi. Verovatno su one ritualno stavljane u grob zajedno s hranom i vodom. U takvim grobovima postoji mnogo raznovrsnog nakita, oružja i predmeta iz domaćinstva. Prilozi su stavljani u urnu ili oko nje. U nizu slučajeva ti predmeti su nagoreli, a oružje je često ritualno lomljeno ili savijano.

Oštećivanje oružja i oštrih predmeta pre polaganja u grob je tipična karakteristika pševorskih pogrebnih obreda. Tokom obreda lomljeni su vrhovi kopalja, bodeži, makaze, umboi, hvatovi štitova, mačevi. Ovaj običaj je postojao i među Keltima i bio je odraz njihovih verskih predstava po kojima se nakon smrti ratnika moralo simbolično „usmrtiti" i njegovo oružje da bi mu služilo i u zagrobnom životu. Taj ritual se od Kelta proširio i na susedna plemena [10].

Na relativno malom broju grobišta pševorske kulture otkriveni su pojedinačni grobovi sa inhumiranim pokojnicima. Tela su bila polagana u ovalne grobne jame ili jame nepravilnog oblika, ponekad u izdubljene drvene trupce. Orijentacija tela je bila raznolika, a postoje i slučajevi polaganja pokojnika u grobnu jamu u zgrčenom položaju.

slika 50. Inhumacije kasnorimskog doba na pševorskim grobištima
а – grobišta s pojedinačnim inhumacijama; б – grobišta s više inhumacija;
в – oblasti Šlezija i Malopoljska, koje su ranije bile naseljene Keltima;
г – granica prostiranja pševorske kulture.

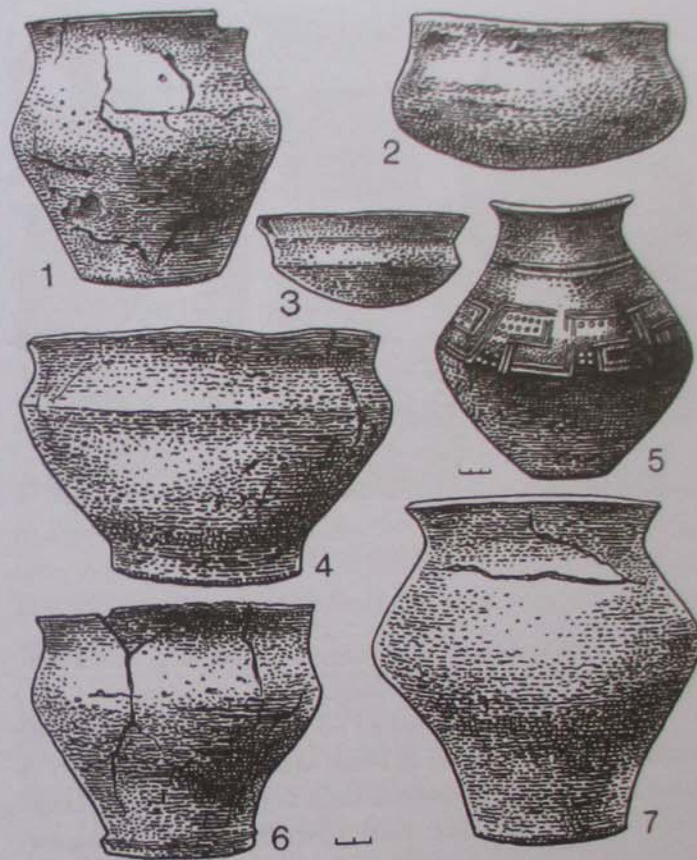
Sasvim je očigledno da inhumacija u pševorskoj kulturi predstavlja tuđi element. Poljski arheolozi argumentovano tvrde da su grobovi sa inhumiranim pokojnicima bili grobovi Kelta, koji su se infiltrirali u pševorsku sredinu [11]. U to nema nikakve sumnje kada je u pitanju poznolatenski period: svi grobovi sa inhumiranim pokojnicima nalaze se ili u susedstvu oblasti naseljenih Keltima ili na mestima na kojima su keltske starine najviše zastupljene (slika 48). Grobovi sa inhumiranim pokojnicima iz rimskog doba opet se prvenstveno nalaze u slivu gornjeg i srednjeg toka Odre (slika 50), na teritoriji na kojoj su pševorska plemena

asimilovala keltsko stanovništvo. Međutim, kada je u pitanju poznorimsko vreme, ne može se sa sigurnošću govoriti o keltskom nasleđu u obredu inhumacije. Ne sme se isključiti mogućnost da su grobovi tog tipa u pševorskom arealu, ili bar deo njih, grobovi germanskih doseljenika.

Keramika pševorske kulture iz poznolatenskog perioda je opisana u prošlom poglavlju, kada je govoreno o međusobnim odnosima Slovena i Kelta. Na početku rimskog doba i dalje je postojalo poznolatensko glineno posuđe koje je nastavljalo slovensko-keltsku tradiciju, ali je postepeno zamenjivano novim formama, kao što su obredne posude u vidu lonca sa stepenasto izvijenim vratom, obredne posude sa izrazito sferičnim telom, kruškolike obredne posude, slične keramici jastorfske kulture. U pševorskom arealu pojavljuje se dekorativni ornament u obliku valovnice (slika 51, 5), koji je veoma zastupljen među germanskim starinama u slivu Elbe. Još na kraju latenskog perioda među pševorskim spomenicima počele su da se pojavljuju uglasto profilisane obredne posude, karakteristične za mnoge germanske zemlje tog perioda. Sasvim je jasno da sve to pouzdano svedoči o infiltraciji Germana na teritoriju pševorskog stanovništva.

Do promena u keramici pševorske kulture dolazi još u II veku n. e. i kasnorimskom periodu. Obredne posude koje su bile zastupljene ranije i koje imaju svoje paralele u keltskoj i jastorfskoj keramici, polako izlaze iz upotrebe. Umesto njih na scenu stupaju obredne posude u vidu lonca sa širokim ojačanim dnom, obredne posude s podmetačem, bokali, vaze s tri ručke, obredne posude s horizontalnim obručem. Sva ta keramika je povezana s germanskim svetom i ima ekvivalente u starinama severozapadnih i severnih suseda pševorskog stanovništva tog vremena. Nema sumnje da je reč o novoj infiltraciji germanskog stanovništva u pševorsku sredinu.

Počevši od II veka n. e. u pševorskom arealu se pojavljuje keramika izrađena pomoću grnčarskog točka, koja je u narednom veku bila veoma zastupljena. U tu grupu spadaju lonci, bokali i zdele s ručkama, glatke sive ili hrapave površine. Te posude crne boje bile su proizvod zanatlija grnčara, koji su radili u ranije spomenutim proizvodnim centrima. Ta keramika je bila zastupljena na celom pševorskom arealu, verovatno zahvaljujući trgovini

slika 51. Glinene posude pševorske kulture
1–5 – Velikača; 2-4 – Podberesci; 6 – Zubri; 7 – Monastiriha

i razmeni dobara. Ipak, lokalno zemljoradničko stanovništvo je i dalje izrađivalo gnjetano glineno posuđe. Dolazi do znatnog uprošćavanja formi i izrade glinenog posuđa gnjetanjem. Svečane crne polirane obredne posude gotovo potpuno izlaze iz upotrebe, a na njihovo mesto dolaze lonci s nepoliranom ili hrapavom površinom smeđe boje, koji su ponekad ukrašeni utiskivanjem nokta ili ukrštenim brazdama. U različitim delovima pševorske teritorije odnos gnjetane keramike i keramike izrađene pomoću grnčarskog točka je bio različit. U graničnim oblastima, na pri-

slika 52. Keramičke posude pševorske kulture
1–4, 6 – Grinjev; 5 – Podberesci

mer u gornjem Podnjestrovlju, keramika izrađena pomoću grnčarskog točka zastupljena je sa svega dva do pet odsto.

U naseljima i na grobištima otkrivene su velike kolekcije različitih predmeta, kao što su oruđe za rad, oružje, predmeti za domaćinstvo i nakit, na osnovu kojih se može detaljno rekonstruisati svakodnevni život i način privređivanja pševorskog stanovništva.

Alatke za obradu zemlje s gvozdenim vrhovima, srpovi i kose govore o zemljoradničkom karakteru privrede. Raonici su veliki, širokih lopatica, zaoštreni; prelaz od lopatice do tulca je izrađen u vidu oštrog ramena. Plugove s takvim raonicima vukli su volovi ili konji. Ovo oruđe za obradu zemlje pojavilo se u severnim delovima Evrope u poznolatenskom periodu, a u rimsko doba je potpuno potisnulo drvena rala koja su ranije korišćena na tim prostorima. Njihovo poreklo uslovljeno je kontaktima s keltskim svetom. U pševorskom arealu su veoma zastupljene sekire sa otvorom za držalje, s masivnim zatiljkom, koje su se koristile i kao oruđe za obradu drveta i kao oruđe za krčenje šuma i šikara.

Naučnici koji se bave ovom kulturom smatraju da je na pševorskoj teritoriji dominirao način obrade zemlje po sistemu dva

polja. Njive su orane u vidu krsta, što je arheološki potvrđeno na osnovu tragova brazdi očuvanih ispod kurgana. Letina je ubirana gvozdenim srpovima i srpastim noževima. Zalihe letine su čuvane u drvenim bačvama i kruškolikim jamama olepljenim glinom. Žitarice su mlevene ručnim žrvnjevima, a u kasnorimsko doba su se pojavili i rotacioni žrvnjevi.

Paleobotanička građa sa arheoloških nalazišta u raznim oblastima pševorskog areala svedoči o tome da je od žitarica najviše gajena raž (22%), zatim proso (16,5%), pa ječam (16,3%), a za njima slede pšenica i ovas. Od velikog značaja je istraživanje K. Jažđevskog koji smatra da je u zemljama zapadno od Odre, koje su u tom periodu bile naseljene germanskim plemenima, raž imala tek neznatan udeo u ukupnoj proizvodnji žitarica, dok je najviše uzgajan ječam. Još ranije u arealu jastorfske kulture raž uopšte nije gajena. Tu je primarna žitarica bio ječam, a posle njega pšenica, ovas i proso. Interesantno je da raž u to vreme nije uzgajana ni u istočnoevropskim zemljama i da se tek s raseljavanjem Slovena proširio i areal uzgoja te poljoprivredne kulture. Germani su raž upoznali preko svojih suseda sa istoka. Velika zastupljenost te žitarice u vislo-odarskom međurečju u latensko i rimsko doba Jažđevski smatra dokazom u prilog tvrdnji da su Sloveni bili u sastavu pševorskog stanovništva [12].

Osteološka građa svedoči o velikoj ulozi stočarstva u privređivanju pševorskog stanovništva. Domaća stada pševorskih oblasti sastojala su se od krava, konja, svinja, ovaca i koza. Primećena je sve veća zastupljenost konja, što se povezuje s njihovom ulogom u obradi zemlje. U raznim oblastima pševorske teritorije broj pojedinih domaćih životinja u domaćinstvima je bio različit, ali gotovo uvek je na prvom mestu bila krupna rogata stoka. Osim navedenih životinja, pševorsko stanovništvo je uzgajalo patke, guske, kokoške, a veoma zastupljeni su bili i psi. Kokoške su se u Evropi pojavile u vreme Halštata. Njihovu pojavu u vislo-odarskom međurečju naučnici povezuju s Keltima. Od kostiju pronađenih na arheološkim nalazištima, 90% su bile kosti životinja. Na osnovu kostiju divljih životinja zaključeno je da su stanovnici pševorske teritorije najviše lovili jelene, srne i dabrove. Pomoćnu ulogu u privređivanju imali su ribolov i sakupljačka delatnost.

Osnovne alatke za obradu drveta bile su sekire sa otvorom za držalje, s masivnim zatiljkom, tesla i dleta. Od gvozdenih predmeta za domaćinstvo među pševorskim iskopinama bili su zastupljeni noževi s ravnim i zakrivljenim leđima sečiva, pločasta kresiva, šila, makaze sa oprugom, britve, igle. Vrlo česta pojava među iskopinama bili su ključevi i opruge iz brava. Veoma su bili zastupljeni i predmeti izrađeni od kosti, kao što su češljevi s lučnim leđima, bušači, glačala, zaštitni amuleti od kljova divljeg vepra ili zuba medveda, koji su često imali izbušenu rupu za kačenje. Od gline su pravljeni pršljenci za vreteno, kalemi za tkanje i tegovi za ribolov.

Od dodataka za odeću najzastupljenije su bile fibule i okovi za pojas. U ranom periodu su, kako je već navedeno, dominirale fibule poznolatenskog tipa. U rimsko vreme u širokoj upotrebi su bile profilisane fibule, fibule s visokim držačem trna, fibule s posuvraćenom stopom, fibule u obliku samostrela. Među fibulama nema onih koje su karakteristične isključivo za pševorski areal, to su sve bile fibule zastupljene na velikoj teritoriji srednje i jugoistočne Evrope.

Od delova za pojas česte su pređice, kukice, spone i aplike. Pređice su bile prilično raznovrsne – ovalne, okrugle, s jednom zadebljanom stranom, pravougaone, pravougaone sa ulubljenim dužim stranama ili s masivnim metalnim držačem trna. U grobovima iz rimskog doba pronađene su ogrlice od staklenih perli, razni privesci i poneka narukvica.

Naoružanje se sastojalo od koplja, mača i štita. Nalazi vrhova strela su veoma malobrojni, očigledno da luk nije bio u široj upotrebi. Najzastupljeniji među iskopinama su vrhovi koplja. Postojalo je nekoliko tipova. U ranom periodu (pre početka naše ere) koristili su se vrhovi s dugim, uskim listom koji je proširen u donjem delu, i s veoma izraženim rebrom. Poljski naučnici koji se bave proučavanjem pševorskih starina smatraju da taj tip koplja potiče od keltskog koplja. Za ranorimski period karakteristični su kratki vrhovi u obliku lista. Najčešći su relativno kratki vrhovi u obliku romba ili lista na kojima je rebro prelazilo preko tulca, kakvi su se koristili u kasnorimsko doba. Postojali su i vrhovi s delom za usađivanje u obliku trna koji je usađivan u kopljište.

Mačevi su bili relativno kratki, s dve oštrice, slični rimskim gladijusima. Ređa je pojava kratkih mačeva s jednom oštricom, koji su u pševorski areal stigli sa severa. Zajedno s mačevima, u pševorskim grobovima se često sreću i metalni okovi za kanije. Neki od njih su ukrašeni raznim ornamentima, a pojedini čak predstavljaju i prava umetnička dela.

U tu grupu spadaju korice za mač, otkrivene 1975. na nalazištu jednog groba iz I veka n. e. s grobišta Grinjev u Gornjem Podnjestrovlju [13]. Na prednjoj strani korica nalazi se fini okov s kovanim prikazima (slika 53). U pravougaonom okviru prikazano je pet različitih scena: medved kako razdire žrtvu, grifon u galopu, motiv braka mitološkog heroja i boginje, ovan koji pase, naoružani konjanik. Po mišljenju D. N. Kozaka i R. S. Orlova (Орлов Р. С.), koji su proučavali te nalaze, te scene čine jednu celinu, tj. kompoziciju koja prikazuje neku mitološku priču [14].

slika 53. Okov s korica mača s grobišta u Grinjevu

Stil kojim su izrađeni prikazi na koricama ukazuje na veze s keltskom, tračanskom i umetnošću rimskih provincija. U srednjoj Evropi korice za mač sa urezanim slikama bile su zastupljene u poslednjem veku pre naše ere, a naučnici ih povezuju s keltskim mačevima, koji su se pojavili krajem III i tokom II veka p. n. e. Nalaz iz Grinjeva nema direktne ekvivalente među srednjoevropskim starinama i očigledno je bio napravljen po specijalnoj porudžbini.

U pševorskim spomenicima se vrlo često nalaze mamuze sa šiljkom i dugmetastim završetkom. Možemo ih razvrstati u nekoliko tipova. Najzastupljenije su bile mamuze od žice sa četvorostranim ili cilindričnim vrhom.

Od štitova su se očuvali samo gvozdeni delovi, umboi i hvatovi. Hvatovi imaju široke ploče pomoću kojih su zakivani na štit. Postojalo je nekoliko tipova umboa, od kojih su najčešći bili konični s dugim ili cilindričnom špicem i blago ispupčenim gornjim delom, koji se završavao šupljom šipkom.

Kostrževski je smatrao da je pševorska kultura nastala negde oko 100. godine p. n. e., po V. Antonjeviču i K. Jažđevskom to se desilo oko 150. godine p. n. e. Danas se relevantnim smatra mišljenje K. Godlovskog, koji je nastanak pševorske kulture vezao za početak II veka p. n. e. Kostrževski je ovu kulturu podelio na tri perioda: poznolatenski (od 100. godine p. n. e. do početka naše ere), ranorimski (od 0. godine n. e. do 200. godine n. e.) i kasnorimski (od 200. godine n. e. do 400. godine n. e.) [15]. Po Jažđevskom, ti periodi su trajali: od 150. godine p. n. e. do 0. godine n. e.; od 0. godine n. e. do 200. godine n. e. i od 200. godine n. e. do 375. godine n. e. [16]. Antonjevič je pševorsku kulturu podelio na četiri perioda: poznolatenski (od 150. godine p. n. e. do 0. godine n. e.), ranorimski (od 0. godine n. e. do 150. godine n. e.), srednjorimski (od 150. godine n. e. do 250. godine n. e.) i kasnorimski (od 250. godine n. e. do 375. godine n. e.) [17]. A. Njevenglovski (Niewęgłowski A.) je, da bi detaljno utvrdio vremenske granice, periodima dodelio i slovno obeležje: A – od 120/100. godine p. n. e. do 1/20. godine n. e.; B – do 200/250. godine n. e. i C – do 400/500. godine n. e. [18].

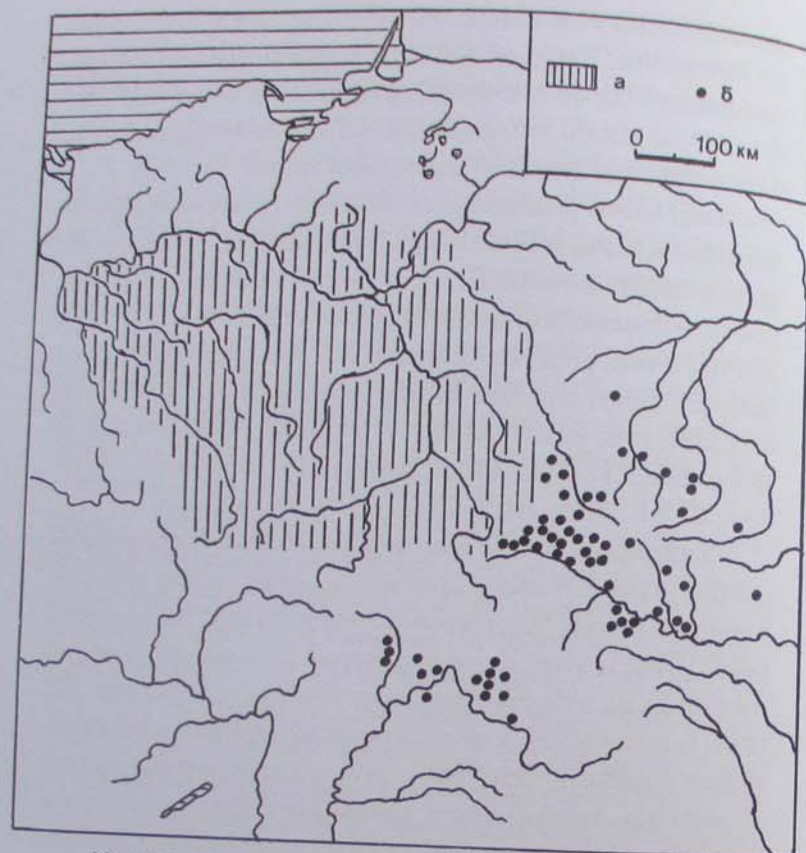
Koristeći nalaze predmeta koji su uglavnom uvezeni iz rimskog sveta H. Egers (Eggers H.) je napravio još detaljniju hronološku shemu [19]. Rana faza se po njemu sastojala od dva perioda: B1 (od 0. godine n. e. do 50. godine n. e.) i B2 (od 50. godine n. e. do 150. godine n. e.), srednja je takođe podeljena na C1 (od 150. godine n. e. do 200. godine n. e.) i C2 (od 200. godine n. e. do 300. godine n. e.), pozna faza je obuhvatala period od 300. do 350. godine. Međutim, pošto rimskih predmeta u pševorskim starinama nema mnogo, Godlovski je za rimski period napravio posebnu periodizaciju, koja se zasnivala na celokupnoj arheološkoj

građi [20]. Faza B1 je trajala od 20. do 70. godine n. e., B2 od 70. do 150. godine, B2/C1 od 150. do 200. godine, C1a od 150. do 220. godine, C1b od 220. do 260. godine, C2 od 260. do 315. godine, C3 od 315. do 350. godine i D od 350. do 450. godine n. e. Faza A obuhvata latensko (predrimsko) vreme.

Dalji rad na preciziranju periodizacije i hronologiji pševorske kulture, kojim se bavio niz poljskih naučnika, pokazao je da granice između različitih faza razvoja ove kulture nisu bile jasne, i da su se donekle razlikovale u različitim oblastima. Godlovski je, s tim u vezi, predložio hronološku shemu u kojoj se faze donekle preklapaju [21]. Faza B1/B2 je obuhvatala period od 15. do 65. godine n. e., faza B2 od 40. do 180. godine, B2/C1 od 140. do 190. godine, C1 od 140. do 250. godine, C1/C2 od 200. do 250. godine, C2 od 120. do 260. godine i C3 do 330. godine n. e.

Teritorija na kojoj se prostirala pševorska kultura nije imala stabilne granice. Nastavši uglavnom u okviru kulture zvonastih pogrebnih posuda [22], pševorski areal se, kako je već navedeno, počeo širiti pre svega na jug i jugozapad, pri čemu je keltsko stanovništvo s tih teritorija ušlo u sastav pševorskog. U gornjem toku Odre, keltsku kulturu je smenila pševorska s velikim keltskim nasleđem; u gornjem toku Visle, u prvo vreme je postojala mešavina pševorsko-keltske kulture, a kasnije su počele da dominiraju autentično pševorske starine. Očito da je pred početak naše ere pševorsko stanovništvo asimilovalo Kelte s tih teritorija.

Već u drugoj polovini I veka p. n. e. pševorsko stanovništvo se pomera na jugoistok (slika 54): spomenici pševorske kulture zastupljeni su u oblastima gornjeg toka Dnjestra i u zapadnovolinskim zemljama [23]. Sredinom I veka n. e. pševorska plemena se na tim prostorima mešaju sa zarubinjeckim i lipickim plemenima, usled čega se formirala posebna kulturna grupa volinsko-podolska (druga polovina I i II vek n. e.). Tu kulturu odlikuje karakteristična pševorska keramika ranorimskog perioda s gnjetanim loncima, zdelama i crepuljama, karakterističnim za zarubinjecke starine, i gnjetanim i pomoću grnčarskog točka izrađenim posuđem, uobičajenim za lipecku kulturu. U II i III veku u zemljama gornjeg toka Dnjestra zabeležen je još jedan talas migracija manjih grupa pševorskog stanovništva. Tragove te migra-

slika 54. Raseljavanje pševorskih plemena u pravcu juga i jugoistoka
a – osnovni areal pševorske kulture; 6 – spomenici ove kulture van granica njenog areala

cije predstavljaju pojedinačni grobovi sa oružjem, karakteristični za pševorske starine poznorimskog perioda.

Krajem II veka n. e. pševorsko stanovništvo se naseljava u zemljama severne Slovačke. Naselje i grobište u mestu Zemplin, kako je pokazao V. Budinski-Krička (Budinsky-Krička V.) [24], direktno su povezani sa starinama iz oblasti Visle, i svedoče o širenju pojedinih grupa nosilaca pševorske kulture na prostore graničnih oblasti srednjeg Podunavlja. Slična naselja sa pševorskim starinama otkrivena su i na drugim lokacijama [25]. Ona potiču s kraja II i iz III veka i odražavaju ranu fazu prešovske

kulture, koja je bez sumnje potekla iz pševorske. Međutim, specifičnost njenog daljeg razvoja uslovljena je time što su na tu teritoriju u III veku prodrla plemena černjahovske kulture.

Na desnoj obali srednjeg Povislenja je, usled naseljavanja plemena nosilaca velbarske kulture, došlo do sužavanja areala pševorske kulture, što će biti detaljnije opisano kasnije prilikom analize kretanja Gota u priobalju Crnog mora.

U okvirima areala pševorske kulture bilo je i infiltracija i mikromigracija, ali treba imati u vidu da su se te pojave u različitim oblastima odvijale na različite načine. Zbog toga je diferencijacija pševorskih starina na posebne kulturne grupe, i detaljna analiza svake od njih, od suštinskog značaja.

Na osnovu analize materijala iz pševorskih i oksivskih grobišta iz perioda poznog Latena, R. Hahman je izdvojio pet kulturnih grupa: grupa donjeg toka Visle, pomorska, velikopoljsko-šleska, koja je zauzimala prostor između Odre i Varte, lužička i mazovjecka, koja se prostirala između srednjeg toka Visle i reke Narove [26]. To je, međutim, samo načelna podela koju treba dalje razraditi.

Temeljniju podelu kulturnih grupa na osnovu materijala iz rimskog vremena napravio je Godlovski [27]. Na teritoriji Šlezije su se pševorske starine nesumnjivo razvijale na specifičan način pa su tamo identifikovane dve grupe [28]. Starine srednješleske grupe su se u velikoj meri formirale pod keltskim uticajem, zbog toga je u njima veoma prisutno keltsko nasleđe. Ono je vidljivo u keramici i predmetima od metala, kao i u pogrebnim obredima. Običaj da se uz pokojnika u grob polaže i oružje, po mišljenju naučnika, prvi put se na pševorskoj teritoriji pojavio u tom regionu kao keltsko nasleđe, a odatle se proširio po celoj teritoriji pševorskog areala.

Specifičnost gornješleske kulture proističe iz činjenice da su u Gornjoj Šleziji dugo živeli Kelti. Prvi elementi pševorskog prodiranja zabeleženi su na samom kraju latenskog perioda, dok su pševorska naselja na tim prostorima počela da se grade u ranorimskom periodu [29]. Na kraju II i početkom III veka, na tom području se, kao rezultat spoljnih uticaja, formirala posebna grupa dobrodzenjskog tipa [30].

U južnom delu Velikopoljske i u susednim oblastima koje pripadaju Šleziji, krajem II veka n. e. na temeljima pševorske kulture i u uslovima infiltracije stranog stanovništva sa severa, formirala se ljubošicka kulturna grupa. Dž. Bonzak (Bohnsack D.) je, na osnovu analiza pisanih izvora izdvojio dve etape u istoriji Burgunda [31]. U prvo vreme, oni su živeli u međurečju donjih tokova Odre i Visle, o čemu svedoči oksivska grupa starina. Na kraju II veka n. e. Burgundi su se raselili u pravcu jugozapada. Izvorna burgundska teritorija je, po Bonzakovom mišljenju, obuhvatala prostor između srednjeg toka Elbe i donjeg i srednjeg toga Odre, ali se deo Burgunda naselio i u delu pševorskog areala, i ljubošicka grupa je po svemu sudeći nastala kao posledica pševorsko-burgundskih uzajamnih uticaja [32].

Posebnu grupu predstavljaju pševorski spomenici Mazovije i Podlasja. Specifičnosti ove kulturne grupe u vreme poznog Latena opisao je J. Okulič (Okulicz J.) [33]. Ranorimski period u ovom regionu odlikuje se konzervativnim razvojem keramike i dominacijom jamnih grobova s malim brojem priloga. A. Njevenglovski je, nakon analize pševorskih starina Mazovije [34], identifikovao tri talasa migracija. Prvi se odvijao još na prelazu iz II u I vek p. n. e., drugi prvih decenija I veka n. e., a treći u drugoj polovini I veka n. e. Na prelazu iz II u III vek p. n. e. u ovom regionu se odvijala velika ekspanzija plemena velbarske kulture, koja su se tu naselila i pomešala sa pševorskim stanovništvom.

Veoma raznovrstan sastav pševorskih starina, među kojima ima i lokalnih i germanskih i keltskih elemenata, otvorio je put naučnicima za iskazivanje protivrečnih mišljenja u vezi sa etničkom pripadnošću nosilaca ove kulture.

Na početku proučavanja ovog problema, spomenici pševorske kulture su pripisivani Keltima. Tako je V. Dementrikjevič (Demętrykiewicz W.) pševorske starine Galicije pripisivao Bastarnima, smatrajući da su oni bili jedno od keltskih plemena [35]. Uskoro je preovladalo mišljenje da su nosioci te kulture Germani. U prvoj trećini XX veka nemački arheolozi su uporno poistovećivali nosioce pševorske kulture s germanskim plemenom Vandala [36]. Glavni argument su im bili ne sasvim jasni podaci iz antičkih pisanih spomenika o velikom naseljavanju germanskih plemena u rimsko vreme na prostore između Elbe i Buga. O tim

istorijskim podacima će dalje u tekstu biti više reči. Neki naučnici su pokušali da to stanovište potkrepe arheološkim materijalom. Ukazivali su na sličnost dela pševorske keramike iz Šlezije s glinenim posudama iz oblasti Vendsisel na severu Jitlandskog poluostrva. Otkrivena je i izvesna sličnost u pogrebnim obredima tih regiona. Na osnovu toga postavljena je hipoteza po kojoj se germansko pleme Vandala (uz pretpostavku da je toponim Vendsisel povezan sa etnonimom Vandali), koje je živelo na severu Jitlandskog poluostrva, na prelazu između II i I veka p. n. e. preselilo u međurečje Odre i Visle, gde je obrazovalo pševorsku kulturu.

Poljski arheolozi su takođe smatrali da su Germani bili nosioci pševorske kulture [37].

Obrt u etničkoj interpretaciji pševorskih starina izazvala su istraživanja Kostrževskog. On je pokušao da lokalni razvoj arheoloških kultura na teritoriji Poljske objasni ističući razvojne veze između poznolužičkih i pševorskih starina, s jedne strane, i pševorskih i autentično slovenskih starina iz perioda ranog srednjovekovlja, s druge. Konkretno, naučnik je pokazao da pogrebni obred inhumacije u pševorsku kulturu nije stigao s Jitlanda, nego da je duboko povezan s lokalnom tradicijom. Mnogi tipovi pševorske keramike takođe imaju lokalno poreklo. Način gradnje i odlike naselja pševorske kulture vuku korene iz lokalne tradicije. Shodno tome, Kostrževski je zaključio da stanovište po kojem se nosiocima pševorske kulture smatraju Germani-Vandali nije arheološki osnovano. Oslanjajući se na lingvistička istraživanja T. Ler-Splavinjskog i K. Timenjeckog, naučnik je pševorsko stanovništvo poistovetio s Venedima-Slovenima [38].

Većina poljskih arheologa je podržala ove postavke Kostrževskog [39], a pševorska kultura se u poljskoj naučnoj literaturi počela nazivati „venedskom".

U poslednje vreme su se pojedini naučnici vratili ideji o germanskom poreklu nosilaca pševorske kulture. To je prouzrokovao nedostatak kontinuiteta između pševorskih starina i slovenske kulture u Poljskoj u vreme ranog srednjovekovlja, kao i fragmentarna svedočanstva iz rimskih pisanih spomenika. To stanovište najdoslednije i najaktivnije zastupa poljski arheolog K. Godlovski, koji smatra da su pševorsko stanovništvo ranorimskog perioda

činili Lugijci [40]. Ovaj naučnik je takođe pokušao da poveže pojedine grupe spomenika pševorske kulture na teritoriji Poljske s drugim konkretnim germanskim plemenima koja se spominju u delima starih autora [41].

Na osnovu antičkih pisanih izvora, u pševorskom arealu su živeli i Venedi-Sloveni i čitav niz germanskih plemena.

Venedi su bili jedno od najvećih plemena evropske Sarmatije, i živeli su, po Ptolomeju (druga polovina II veka n. e.) negde oko Visle. Južnu granicu Sarmatije predstavljali su Karpati i severna obala Ponta (Crnog mora), a severnu Venedski zaliv Sarmatskog okeana (Baltičkog mora). Negde u blizini Baltika živeli su Venedi. Ptolomej piše: „Sarmatiju naseljava veliki broj plemena: Venedi naseljavaju ceo Venedski zaliv; iznad Dakije žive Peukini i Bastarni..." [42]. Uzimajući u obzir i Tacitove izveštaje (kraj I veka n. e.) o naseljavanju Veneda po teritoriji Peukina i Fena [43], svakako ih treba lokalizovati negde na prostoru između Baltičkog mora i bastarno-pevkinskog areala (Bastarni su bili nosioci kulture Pojanešti-Lukaševka, koja se prostirala između Dnjestra, Pruta i Sereta [44]).

Na Pojtingerovoj karti sveta, koja je nastala u poznorimsko doba (III vek n. e.), Venedi-Sarmati su smešteni u tu istu oblast: južno od Baltičkog mora i severozapadno od Bastarna [45].

Antički autori su više pisali o germanskim plemenima, koja su bila direktni susedi rimske imperije i s kojima su Rimljani često ratovali. Plinije je Germane delio u pet grupa, pri čemu su jednu od njih činila istočnogermanska plemena Vandila (Vandala). Po Pliniju, u tu grupu su ulazili Burgundioni, Varini, Harini i Gutoni [46].

Mnogo pažnje Germanima je posvetio Tacit, koji je raspolagao s mnogo podataka, prikupljenih iz dela starijih autora koja nisu došla do nas, i iz izveštaja rimskih vojskovođa i priča rimskih legionara i trgovaca koji su odlazili preko Rajne. Tacit spominje sledeća istočnogermanska plemena: Vandali, Lugijci, Rugijci, Burgundi, Lemoviji, Gotoni, Manimi, Helvekoni, Harniji, Nahanarvali, Elisiji. Na istoku on spominje Peukine (Bastarne), ali nije siguran da li su to zaista Germani [47].

Ptolomej piše o germanskim plemenima sredinom II veka, a istorijski događaji koji su pratili međusobne odnose Germana i

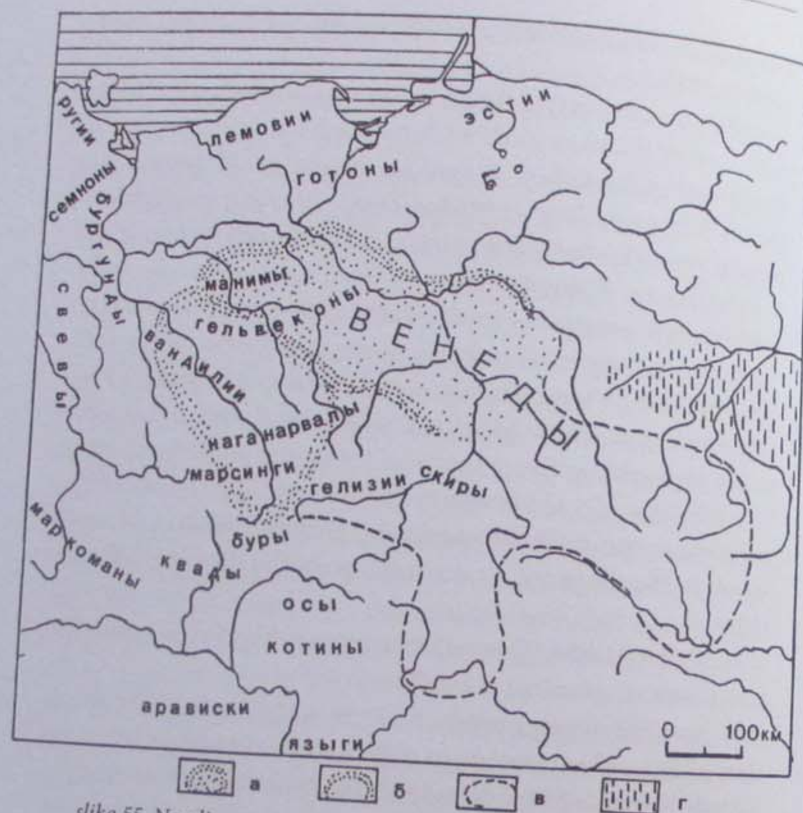
Rimskog carstva zabeleženi su u delima mnogih njegovih savremenika [48].

Po podacima prikupljenim iz dela raznih autora iz I i II veka n. e., Gotoni (Goti) su živeli na donjem toku Visle (taj prostor su naseljavali i Gepidi, koji su spočetka bili jedno od gotskih plemena), Lemoviji i Rugijci (Ptolomejevi Ulmerugi) su bili nastanjeni u priobalju Baltičkog mora, zapadno od donjeg toka Visle. Burgundi su u Ptolomejevo vreme živeli u srednjem toku Odre i delom su se prostirali i na sliv Varte, njihovi prvi susedi sa zapada bili su Zapadni (Prielbski) Germani. Severno od Karpata, između Odre i Visle, obitavala su mala germanska plemena Harniji, Helvekoni, Elisiji, Manimi i Nahanarvali, koja su ulazila u sastav plemenskog saveza Lugijaca. Uz srednji tok Odre živeli su Vandali (Vandili). Od II veka n. e. oni su počeli postepeno da se premeštaju na jug. Po Dionu Kasiju, plemena Vandala-Silinga i Vandala-Hasdinga već su zauzimala teritoriju sliva gornjeg toka Odre.

Na karti (slika 55) je prikazan geografski položaj raznih plemena koja se spominju u antičkim izvorima.

Na osnovu svega ovoga, može se zaključiti da pisani izvori ne govore u prilog ni tezi da su nosioci pševorske kulture bili samo Venedi-Sloveni, niti tezi da su to bili samo Germani. Očito se mora priznati da je pševorska kultura u sebi objedinjavala elemente različitih etničkih grupa. Pri tome, treba imati u vidu da su ujednačenju tih elemenata u značajnoj meri doprineli jaki uticaji latenske i kulture rimskih provincija. Na ujednačavanje tih elemenata uticalo je i teritorijalno mešanje slovenskih i germanskih plemena.

Stanovište o polietničkom sastavu pševorskog stanovništva izneo je još tridesetih godina XX veka poljski arheolog R. Jamka (Jamka R.). Izlažući arheološku građu s nalazišta pševorskog groblja u mestu Kopki i koristeći podatke dobijene s drugih pogrebnih spomenika Malopoljske, ovaj naučnik je skrenuo pažnju na suštinske razlike između grobova sa urnama i onih bez urni. U grobovima bez urni po pravilu nema oružja i odlikuje ih oskudan broj priloga. Jamka je, na osnovu toga, izneo pretpostavku da su u pševorskom arealu postojale dve etničke grupe stanovnika: Vandali i Sloveni. Za Slovene su bili karakteristični grobovi sa osta-

slika 55. Naseljenost raznih plemena u prvih nekoliko vekova naše ere na osnovu istorijskih podataka
a – vislenski region pševorske kulture; б – odarski region;
в – jugoistočna granica pševorske kulture; г – areal zarubinjecke kulture

cima inhumiranih pokojnika u grobnim jamama bez urni. Naučnik je smatrao da su u rimsko doba Germani potčinili Slovene i da im nisu dozvoljavali da nose oružje [49].

Šezdesetih godina XX veka o multietničkoj strukturi stanovništva vislo-odarskog međurečja u prvim vekovima n. e. i o tome da su na tom prostoru zajedno živeli Germani i Sloveni-Venedi pisao je poljski istoričar H. Lovmjanski [50]. Nemački arheolog H. Jankun (Jankuhn H.), na predavanju održanom na II Međunarodnom kongresu slovenske arheologije, izneo je pretpostavku (bez ikakve argumentacije) o tome da su Venedi-Sloveni

naseljavali istočne oblasti pševorskog areala, a da su u zapadnim delovima živeli Germani [51]. J. Kolendo (Kolendo J.) je na osnovu pisanih izvora s početka naše ere zaključio da spomenike pševorske kulture treba povezivati s Lugijcima, velikim savezom germanskih plemena. Ipak, oni nisu bili osnivači te kulture, već grupa koja je naknadno prodrla u pševorski areal. Naučnik smatra da postoji mogućnost da je u tom savezu bilo i drugih etnosa [52].

Pri pokušaju diferencijacije pševorskih starina na venedske (slovenske) i germanske, naučnici nailaze na masu problema. Materijalna kultura plemena koja su živela u okviru pševorskog regiona po mnogo čemu je bila istorodna. Očigledno da je pševorsko stanovništvo koristilo isto oruđe za rad, oružje i predmete za domaćinstvo, tj. grnčariju. Pošto su ti predmeti bili zanatlijski proizvodi, ne mogu se koristiti za određivanje etničkih odlika nosilaca pševorske kulture. Ženski nakit se takođe nije razlikovao u različitim etničkim grupama. Bez obzira na etničku raznolikost, stanovništvo je po svemu sudeći koristilo iste vrste nakita i metalne dodatke za odeću, pa se ni ti predmeti ne mogu koristiti za utvrđivanje etničke pripadnosti.

Najpouzdanije podatke za određivanje etničke strukture pševorskog stanovništva daju grobišta. Grobovi se pre svega dele na grobove sa urnama i grobove bez urni. Istina, takav spoj je karakterističan za čitav niz arheoloških kultura, pa i onih čija se monoetničnost ne dovodi u pitanje. Međutim, u takvim kulturama grobni prilozi, predmeti i glineno posuđe u grobovima sa urnama i u grobovima bez urni obično se ne razlikuju: grobovi oba tipa su više-manje ravnomerno raspoređeni po arealu date kulture. Analiza pševorskih grobova bez urni i grobova sa urnama je pokazala da postoje upadljive razlike u grobnim prilozima, kao i da su veoma neravnomerno raspoređeni po teritoriji areala.

Tako, odmah padaju u oči kvalitativne i kvantitativne razlike među grobnim prilozima u grobovima sa urnama i bez urni. Ako se u grobovima sa urnama, po pravilu, nalaze najrazličitiji predmeti (oružje, mamuze, predmeti za domaćinstvo, nakit, metalni dodaci za odeću, glinene obredne posude), u grobovima bez urni ili uopšte nema priloga ili su malobrojni, u vidu poje-

Tabela 1. Razlike između grobova sa urnama i grobova bez urni sa pševorskih grobišta na osnovu grobnih priloga (kvantitativne)

	Grobište	Bez grobnih priloga	Sa obrednim posudama-prilozima	S mačevima	S kopljima	S kratkim kopljima i strelama	Sa umboima	S mamuzama	S makazama	S kremenima	S ključevima	S bravama	S ptičjim kostima	Ukupan broj analiziranih grobova
Sa urnama	Vimislovo	8	35	2	15	1	4	3	6	4	9	7	–	81
	Domaradzice	1	12	3	9	–	7	4	6	2	5	6	–	30
	Karčevec	2	6	–	2	1	1	–	–	–	–	–	–	11
	Konjin	9	12	–	7	2	4	1	–	–	5	4	–	49
	Mlodzikovo	9	56	3	26	2	8	6	9	13	19	22	–	106
	Horula	6	9	–	38	8	24	14	28	20	14	14	26	100
	Ukupno	35	130	8	97	14	48	28	49	39	52	53	26	377
Bez urni	Vimislovo	100	4	–	5	–	4	2	3	1	–	–	–	204
	Domaradzice	66	–	–	5	1	2	1	1	–	2	2	–	127
	Karčevec	88	4	1	8	–	–	2	–	–	–	–	–	161
	Konjin	9	–	–	3	–	–	–	–	–	1	3	–	37
	Mlodzikovo	60	9	–	3	–	4	4	–	6	3	6	–	163
	Horula	15	–	–	4	1	2	2	–	2	–	4	2	42
	Ukupno	338	17	1	28	2	12	11	4	9	6	15	2	734

dinačnih predmeta. Ove dve vrste grobova se međusobno suštinski razlikuju i po sastavu grobnih priloga.

Rezultati uporedne analize ove dve vrste grobova, koja je sprovedena na materijalu sa šest najistraženijih grobišta pševorske kulture – Vimislovo [53], Domaradzice [54], Konjin [55] i Mlodzikovo [56] u Velikopoljskoj, Karčevec [57] u Mazoviji i Horula [58] u Šleziji, prikazani su u dve tabele (tabela 1 i 2).

Iz ovih tabela se vidi da grobove sa urnama odlikuju jasno izražene specifičnosti, koje uopšte nisu svojstvene grobovima bez urni. Jedna od njih je i običaj da se u grob stavlja oružje. Na

Tabela 2. Razlike između grobova sa urnama i grobova bez urni na osnovu grobnih priloga (izraženo u %)

Tip groba	Grobište	Bez grobnih priloga	Sa obrednim posudama – prilozima	Sa oružjem	S makazama	S kremenom	S bravama i ključevima	S ptičjim kostima
Sa urnama	Vimislovo	9,9	40,7	24,7	7,4	4,9	13,6	–
	Domaradzice	3,3	40,0	36,7	20,0	6,7	16,7	–
	Karčevec	18,2	54,5	18,2	–	–	–	–
	Konjin	18,4	24,5	16,3	–	–	16,3	–
	Mlodzikovo	8,5	52,4	27,4	5,7	8,5	26,4	–
	Horula	6,0	9,0	47,0	28,0	20,0	16,0	26,0
	Ukupno	9,3	34,5	30,5	13,0	10,3	18,0	6,9
Bez urni	Vimislovo	49,0	2,0	4,4	1,5	0,5	–	–
	Domaradzice	52,0	–	6,3	0,8	–	2,4	–
	Karčevec	54,2	2,5	5,0	–	–	–	–
	Konjin	24,3	–	8,1	–	–	8,1	–
	Mlodzikovo	36,8	5,5	6,1	2,4	–	6,8	–
	Horula	35,7	–	14,3	–	4,8	9,5	4,8
	Ukupno	46,0	2,3	6,1	0,5	1,2	2,6	0,3

šest analiziranih grobišta, u trećini grobova sa urnama pronađeno je oružje: koplja, mačevi, kratka koplja, strele, umboi (možemo dodati mamuze, pošto su u pševorsko vreme mamuze bile deo opreme ratnika konjanika). Nasuprot tome, grobovi bez urni sa oružjem su veoma retki. Treba istaći da u grobovima bez urni mogu da se nađu pojedinačni nalazi oružja, kao na primer, jedno koplje, ili delovi umboa, ili mamuze, dok se u grobovima sa urnama ti predmeti obično nalaze u grupi: dva koplja, dvoje mamuza, i umbo.

U grobove sa urnama po pravilu su stavljane još i makaze, kremen, brave i ključevi, dok u grobovima bez urni na raznim pševorskim, i ne samo pševorskim grobištima, takvih predmeta uopšte nema.

Grobovi sa urnama se odlikuju i prisustvom raznih posuda-priloga. Više od trećine ovih grobova na analiziranim grobištima, osim urne sadrži i druge posude (od jedne do pet), koje su imale obrednu funkciju. U većini grobova bez urni posude-prilozi nisu pronađene.

Običaj da se pokojnik ispraća prinošenjem hrane za pokoj duše, koji se ogleda u prisustvu ptičjih kostiju u grobu, karakterističan je takođe za grobove sa urnama. Tako je na grobištu Horula, od 28 grobova u kojima su pronađene ptičje kosti, 26 bilo sa urnama. Zanimljiva je činjenica da su u deset grobova pronađeni vrhovi koplja, u sedam umboi, u četiri mamuze, u šest makaze, u pet kremen, u isto toliko brave, a u četiri ključevi. Sasvim je jasno da je obred, usled kojeg u grobovima postoje ptičje kosti, karakterističan pre svega za grobove sa urnama, oružjem i drugim za njih tipičnim predmetima. Vrlo je značajan i geografski položaj grobova u kojima postoje ostaci ptičjih kostiju: svi su koncentrisani u jugozapadnom delu pševorskog areala, u oblasti gde je običaj sahranjivanja posmrtnog pepela u urnama bio najzastupljeniji.

Slične razlike između grobova sa urnama i bez urni postoje i u drugim grobištima pševorske kulture. Na grobištima koja se sastoje isključivo od grobova bez urni, po pravilu nema oružja, makaza, kremena, ključeva, brava i glinenih obrednih posuda-priloga, ili predstavljaju retke izuzetke. Tako na grobištu iz rimskog perioda u mestu Grudzice, gde su svi analizirani grobovi bili bez urni, nije pronađen nijedan od navedenih predmeta [59]. Ponekad se takvi predmeti, karakteristični za grobove sa urnama, ne nalaze ni na grobištima na kojima je 90 odsto grobova bez urni. Takvo je, na primer, grobište Šćitno, gde je od 40 analiziranih grobova 38 bez urni [60].

Razlike između grobova sa urnama i bez urni, identifikovane na osnovu analize grobnih priloga, potvrđuje i analiza keramike. Kao što znamo, keramika izrađena ručno, u domaćim uslovima, bez grnčarskog točka, ima suštinski značaj za određivanje etničke pripadnosti drevnih naroda. Nažalost, ne može se uspostaviti neposredna korelacija određenih oblika glinenih posuda sa obredima sahranjivanja u urnama ili bez njih, pošto u grobovima bez urni, po pravilu, nema celih obrednih posuda. Delovi

keramike koji su pratili određeni pogrebni ritual, a koji postoje u oba tipa grobova, ne mogu se iskoristiti za utvrđivanje etničke pripadnosti. Zbog toga je tipove gnjetanih posuda moguće analizirati samo u kontekstu prisustva ili odsustva oružja i drugih elemenata karakterističnih za grobove sa urnama.

Tabela sastavljena na osnovu materijala s jednog od pševorskih grobišta, Spicimež [61], i upoređena s podacima dobijenim s nekih drugih grobalja, jasno pokazuje (slika 56) da se u grobovima u kojima je pronađeno oružje i drugi predmeti karakteristični za obred sahranjivanja sa urnama, obično nalaze tri tipa obrednih posuda. To su pre svega trbušasti lonci, koji su najširi po sredini, i kojima su vrat i dno približno istog prečnika; zatim bikonični lonci, koji su takođe najširi po sredini, s vratom i dnom približno istog prečnika; i zdele rebrasto profilisane, s podmetačem i drškama (slika 57, 58).

Nasuprot tome, grobovi u kojima nema oružja i predmeta karakterističnih za grobove sa urnama odlikuju se drugim tipovima gnjetane keramike (slika 59). To su pre svega relativno visoki lonci, koji su najširi u gornjem delu, sa zarubljenokoničnim telom i blago profilisanom usnom. Po obliku i proporcijama ove obredne posude su slične autentično slovenskim loncima iz perioda ranog srednjovekovlja, koji su predstavljali bazu keramike praško-korčaškog tipa. Tu su zatim, niske, relativno široke obredne posude, koje su takođe najšire u gornjem delu, sa zarubljenokoničnim telom i gotovo cilindričnim vrhom. One takođe podsećaju na slovenske lonce iz kasnijeg perioda.

Na osnovu upoređivanja s gnjetanom keramikom, može se sa sigurnošću govoriti o etnografski različitim elementima pševorskih pogrebnih obreda. Prisustvo ili odsustvo oružja i drugih predmeta o kojima smo ranije govorili i ostataka ptičjih kostiju nije socijalni pokazatelj jer, kako ćemo kasnije videti, grobovi sa urnama i grobovi bez urni imaju donekle različite areale. Ne može se govoriti ni o dominantnom niti o potčinjenom etnosu. Analizirane razlike pre svega odražavaju osobenosti pogrebnih obreda dve velike etničke grupe koje su činile osnovu pševorskog stanovništva. Još je Niderle, proučavajući pogrebne obrede Slovena u periodu ranog srednjovekovlja, naglasio da je za sve Slovene karakteristična jednostavna dekoracija pa su zato njihovi gro-

Broj grobova	Grobovi sa oružjem (količinski i u %)	Tipovi obrednih posuda
13	8 61,5%	
12	7 53,8%	
19	13 68,4%	
25	2 8%	
33	5 15,1%	

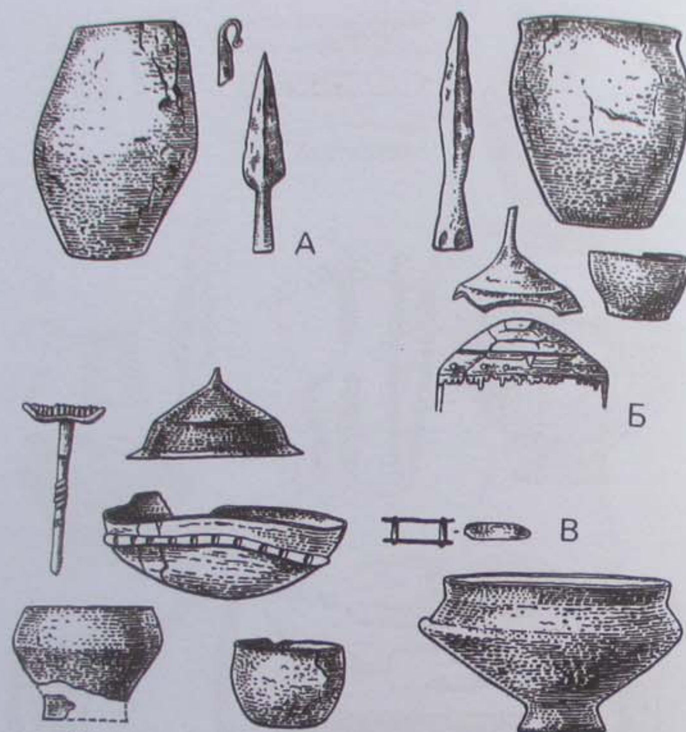
slika 56. Tipovi gnjetane keramike s grobišta Spicimež i njihovo prisustvo u grobovima sa oružjem

slika 57. Grobište Spicimež. Kompleksi nalaza karakterističnih za grobove sa urnama
А – grob 223; Б – grob 224; В – grob 226; Г – grob 274

bovi, za razliku od obreda susednih etničkih grupa, kao što su baltska, ugro-finska, germanska i dr., bez priloga ili s pojedinačnim predmetima. Oružje, oruđe za rad, glinene obredne posude-prilozi, ptičje kosti, nisu karakteristični za pogrebne obrede Slovena. Grobovi bez urni na pševorskim grobljima se po svim pokazateljima podudaraju sa slovenskim pogrebnim obredima.

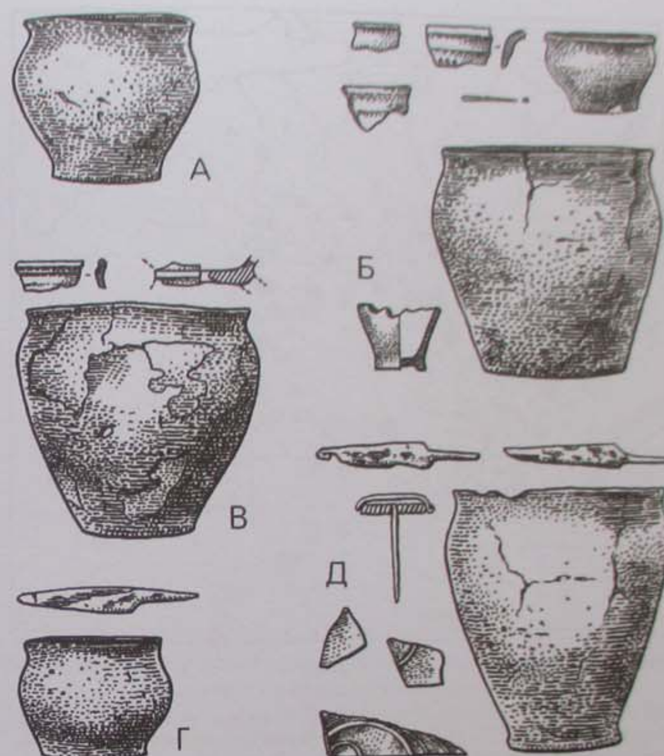
Mapiranje grobova sa urnama i onih bez urni, deli pševorski areal na dva regiona (slika 60, 61) – istočni (ili vislenski), u kojem

slika 58. Grobište Spicimež. Kompleksi predmeta karakterističnih za grobove sa urnama
А – grob 38; Б – grob 79; В – grob 107

dominiraju groblja s primetno većim brojem grobova bez urni, i zapadni (ili odarski), u kojem dominiraju groblja s većim brojem grobova sa urnama. Potpuno je jasno da izvestan broj grobišta na kojima preovlađuju grobovi bez urni postoji i u odarskom regionu, i obrnuto, grobišta na kojima preovlađuju grobovi sa urnama postoje u Povislenju. Nema jasne granice između ovih regiona: različite etničke grupe pševorskog stanovništva bile su uglavnom izmešane na jednoj teritoriji, stoga se može govoriti samo o tome da je jedan etnos preovladavao u istočnom regionu, a drugi u zapadnom.

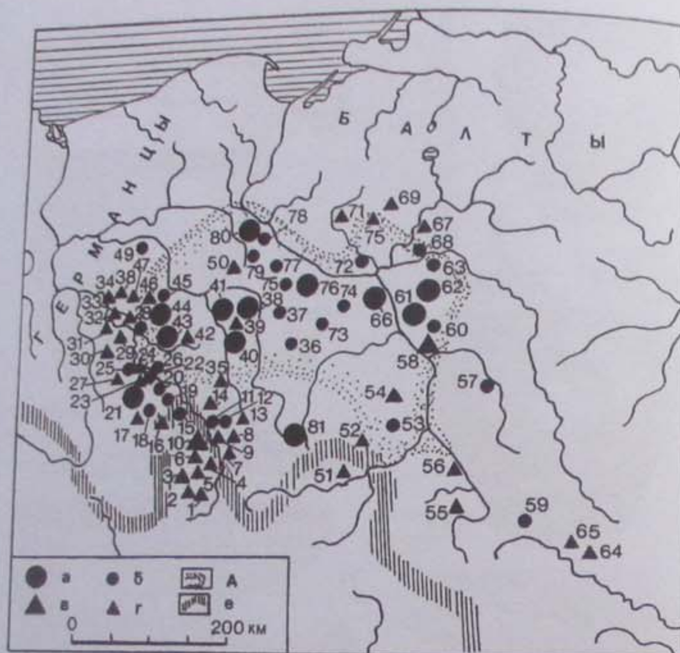
Naučnici koji su se bavili proučavanjem pševorskih starina zapazili su da odnos grobova sa urnama i grobova bez urni u raz-

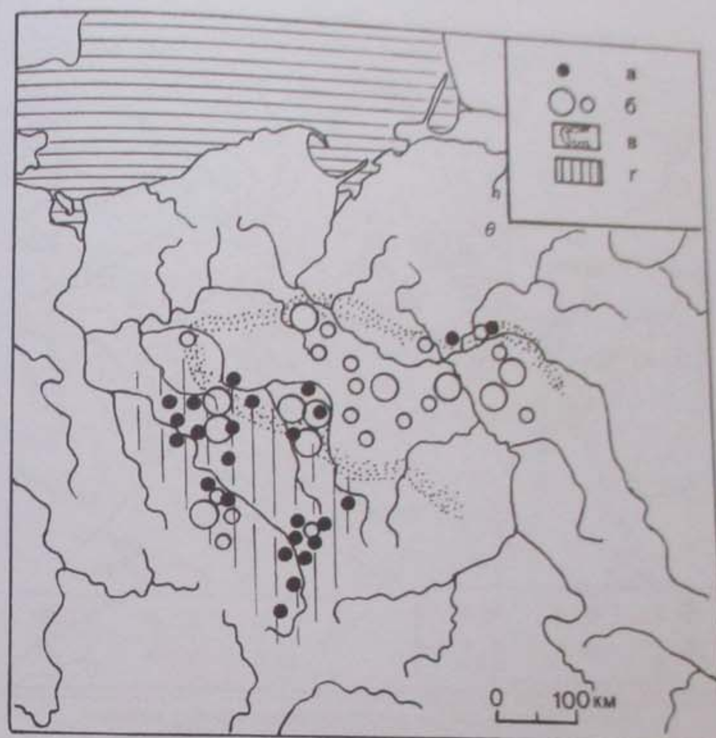
slika 59. Grobište Spicimež. Glinene posude karakteristične za grobove bez urni
А – grob 115; Б – grob 138; В – grob 129; Г – grob 191; Д – grob 175

ličitim hronološkim periodima nije bio isti. S tim u vezi, treba proveriti da li pri određivanju regiona pševorskog areala treba uzeti u obzir i hronološki faktor. Hronološke karte koje prikazuju tri osnovna perioda u razvoju pševorske kulture (slika 62–64), pokazuju da istočni i zapadni region postoje tokom celokupnog perioda: koncentracija grobova sa urnama i grobova bez urni se u opštim crtama nije menjala tokom vremena.

Podela pševorskog areala na dva etnografska regiona potkrepljena je nizom zapažanja. Tako se više od 95 odsto grobova u kojima postoje ostaci ptičjih kostiju, koji bez sumnje odražavaju veoma važan ritual u etnografskom smislu, nalazi u odarskom regionu. U istom tom regionu je više od 80 odsto grobova u kojima

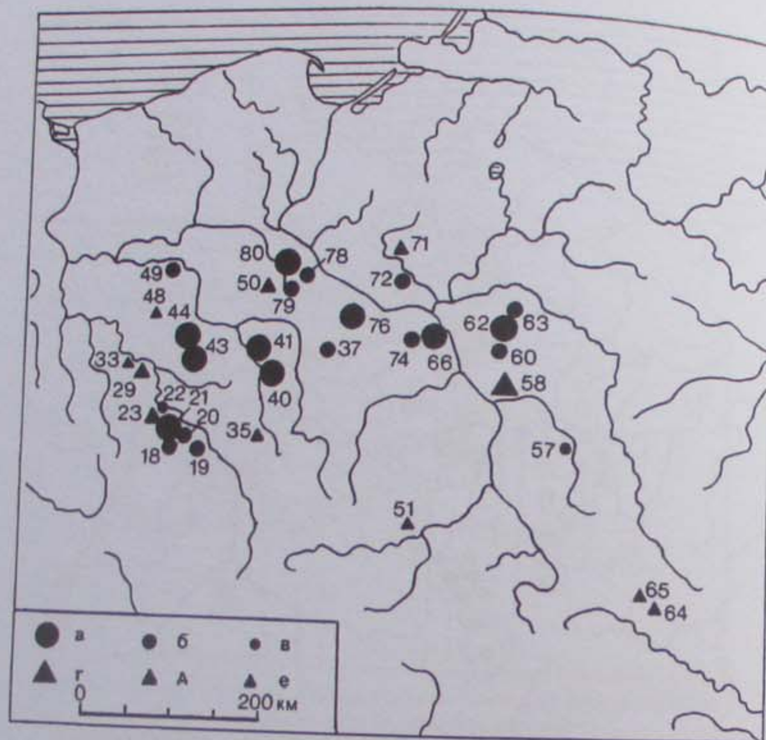

slika 60. Geografski razmeštaj grobišta pševorske kulture na kojima dominiraju ili grobovi bez urni ili grobovi sa urnama
а–б – *grobišta na kojima dominiraju (preko 60%) grobovi bez urni (a – analizirano preko 50 grobova;* б – *analizirano do 50 grobova; spomenici s pojedinačnim grobovima nisu obeleženi na karti);* в–г – *grobišta na kojima dominiraju (preko 60%) grobovi sa urnama (*в – *analizirano preko 50 grobova;* г – *analizirano do 50 grobova; spomenici s pojedinačnim grobovima nisu obeleženi na karti);* д – *osnovni areal kulture zvonastih pogrebnih posuda;* e – *severne granice keltske teritorije.*
1 – Ketž; 2 – Nova Cerkvija; 3 – Lisicice; 4 – Renjska Ves; 5 – Grudina Mala; 6 – Glubčice; 7 – Gogoljin-Stšebnjov; 8 – Kalinovice; 9 – Stšešuv; 10 – Horula; 11 – Grudzice; 12 – Izbicko; 13 – Šumišuv; 14 – Šćevžik; 15 – Grodzešovice; 16 – Klokočice; 17 – Jordanuv Šlenski; 18 – Jaksonuv; 19 – Sobocisko; 20 – Žernjiki Veljki; 21 – Nova Ves Vroclavska; 22 – Vroclav-Kazanuv; 23 – Vroclav-Oporuv; 24 – Strahovice; 25 – Ljubjanž; 26 – Kobiljice; 27 – Nova Ves Legnjicka; 28 – Vansoš; 29 – Nosocice; 30 – Dankovice; 31 – Gloguv; 32 – Bogomice; 33 – Serbi; 34 – Kotla; 35 – Cecežin; 36 – Zaljev; 37 – Lježnjici Veljki; 38 – Spicimež; 39 – Žezuv; 40 – Zadovice; 41 – Vesulki; 42 – Komožno; 43 – Domaradzice; 44 – Vimislovo; 45 – Pišanca; 46 – Naclav; 47 – Čanjč; 48 – Kokožin; 49 – Slopanovo; 50 – Lahmirovice; 51 – Gnjazdovice; 52 – Kavčice; 53 – Pestšec; 54 – Strahovice; 55 – Gac; 56 – Kopki; 57 – Jaščuv; 58 – Masuv; 59 – Dobrostanji; 60 – Njecepljin; 61 – Osjeck; 62 – Karčevice; 63 – Stara Ves; 64 – Zvenjigorod-Gojeva; 65 – Zvenjigorod-Sadiba Veljikaja; 66 – Vilanovo; 67 – Rostki; 68 – Tuhljin; 69 – Pjastuv; 70 – Slavogura; 71 – Ksenzi Dvur; 72 – Drozdovo; 73 – Domoradzin; 74 – Grodzisk Mazovjecki; 75 – Zduni; 76 – Belavi-Lubi; 77 – Šćitno; 78 – Adoljfin; 79 – Pjotrkuv Kujavski; 80 – Bodzanovo; 81 – Drohljinje.

slika 61. Dva regiona pševorske kulture
Na karti su obeležena samo grobišta sa više od deset grobova;
а – *grobišta na kojima dominiraju (preko 60%) grobovi sa urnama;*
б – *grobišta na kojima dominiraju (preko 60%) grobovi bez urni (krupnijim oznakama obeležena su grobišta na kojima ima preko 50 analiziranih grobova);*
в – *orijentacione granice vislenskog regiona;* г – *odarski region*

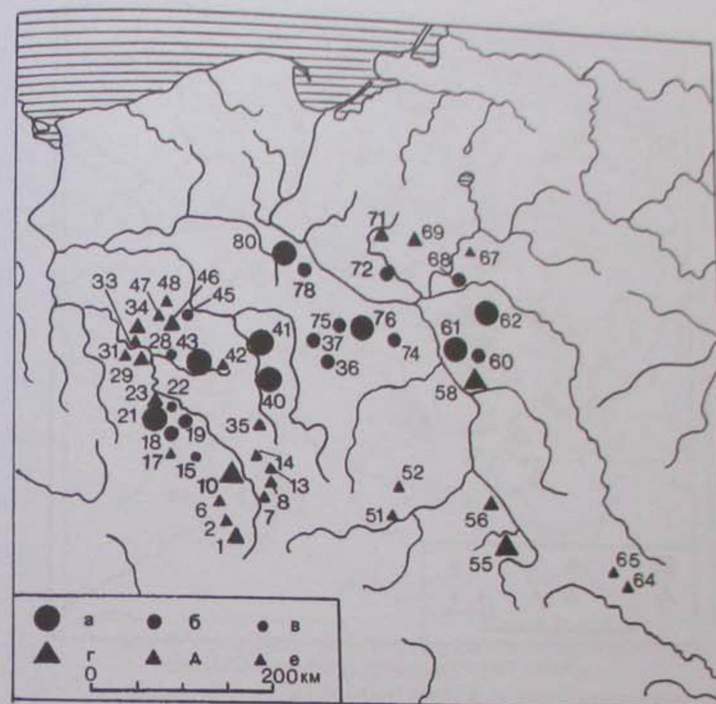
se na dnu grobne jame ili unutar urne nalazi oružje ili oruđe za rad. Najveći deo širokih gvozdenih mamuza s cilindričnim ukrasima na krajevima, koje imaju svoje ekvivalente u germanskom svetu, vodi poreklo iz odarskog regiona (slika 65). Sa ovim regionom prvenstveno su povezani nalazi bronzanih predmeta donjevislensko-pomorskog tipa, koji su takođe povezani s germanskim starinama [62]. Karakteristični germanski privesci [63] otkriveni su samo u odarskom regionu. Iskopine koje potiču od takozvane burgundske kulture i koje je proučavao G. Domanjski (Domański G.)

slika 62. Pševorska grobišta s grobovima poznolatenskog perioda
а–в – grobišta na kojima dominiraju grobovi bez urni (а – analizirano je preko 50 grobova; б – od 10 do 50 grobova; в – do 10 grobova; spomenici s pojedinačnim grobovima nisu obeleženi na karti); г–е – grobišta na kojima dominiraju grobovi sa urnama (г – analizirano je preko 50 grobova; д – od 10 do 50 grobova; е – do 10 grobova; spomenici s pojedinačnim grobovima nisu obeleženi na karti).
Numeričke oznake grobišta vidi na slici 60

[64] takođe su uglavnom bile koncentrisane u zapadnom delu pševorskog areala (slika 66), i svedoče o nesumnjivom prisustvu Germana na tim prostorima.

Od suštinske važnosti je i činjenica da se istočni region pševorskog areala u celosti nalazi u okviru teritorije prostiranja kulture zvonastih pogrebnih posuda. Nasuprot tome, odarski region je većim delom izvan areala ove kulture. Odlike tog regiona, kao što je običaj zabijanja oštrih predmeta u posmrtni pepeo ili u dno grobne jame, predstavljaju deo obreda za koji je karakteristično

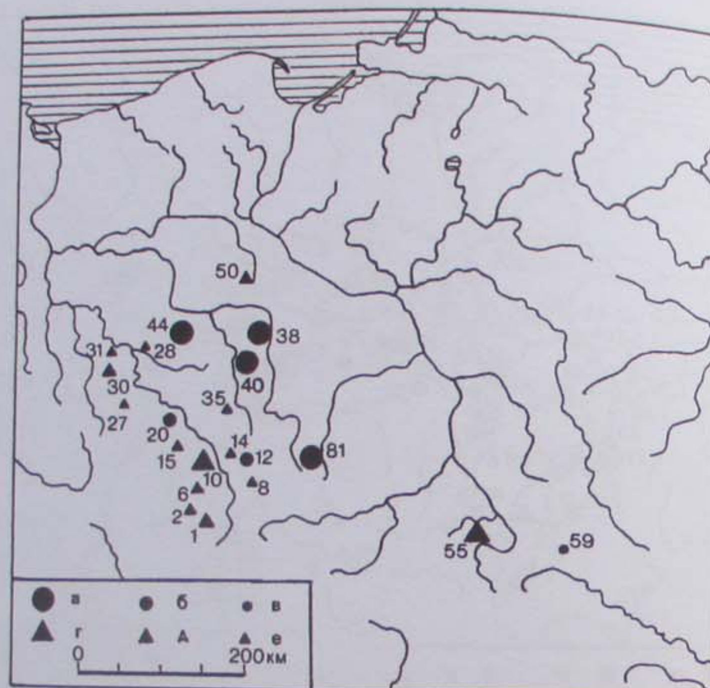

slika 63. Pševorska grobišta s grobovima B1 faze
Legendu vidi na slici 62

i prisustvo ptičjih kostiju i drugih predmeta, i nemaju ništa zajedničko s kulturom zvonastih pogrebnih posuda i bez sumnje ih je u pševorski areal donelo pridošlo stanovništvo.

U nizu odlika zapadnog regiona pševorskog areala otkrivene su paralele sa autentično germanskim starinama, što uz podatke iz antičkih pisanih spomenika pruža osnov za tvrdnju da jedan, po svemu sudeći, veliki deo pševorskog stanovništva u slivu Odre, čine Istočni Germani. Germani su živeli i u vislenskom regionu, ali je Slovena, potomaka plemena kulture zvonastih pogrebnih posuda, ovde bilo znatno više.

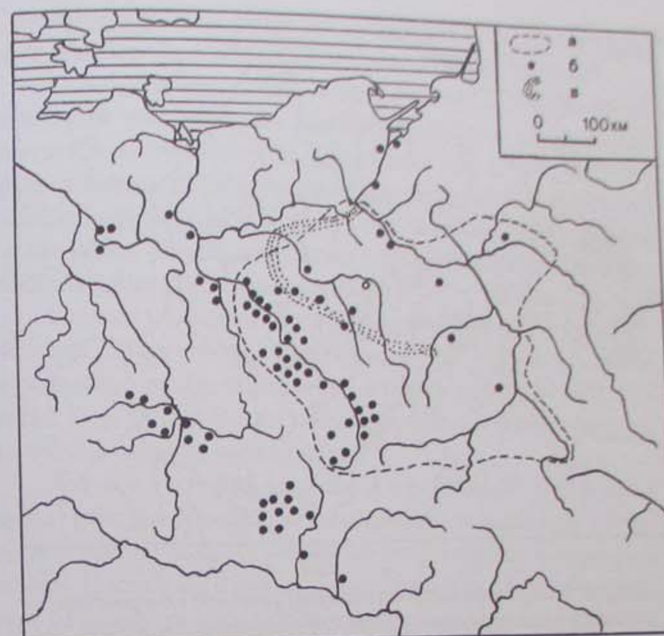
U vezi s podelom pševorskog areala na dva regiona treba dodati i to da se zbog prikazanih razlika između grobova sa urnama i grobova bez urni i zbog njihove nejednake koncentracije po

slika 64. Pševorska grobišta s grobovima C i D faze
Legendu vidi na slici 62

pševorskoj teritoriji, prisustvo ili odsustvo urne u nekom konkretnom grobu ne može smatrati pokazateljem etničke pripadnosti. Ni u kojem slučaju se ne sme tvrditi da su svi grobovi sa urnama germanski, a svi grobovi bez urni slovenski. Na osnovu predložene podele pševorskih starina može se govoriti samo o prisustvu dve etničke komponente u ovoj kulturi i o njihovoj različitoj koncentraciji u vislenskom i odarskom regionu.

Među grobovima bez urni na pševorskim grobištima nesumnjivo ima i neslovenskih grobova i obrnuto, deo grobova sa urnama mogao je biti slovenski. Sloveni i Germani u pševorskom arealu nisu živeli izolovano jedni od drugih. Zajednička naselja i grobišta bili su veoma česta. Zajednički život dve etničke grupe, tokom dugog perioda, doveo je i do pojave bilingvalnosti u pojedinim regionima i do mešanja stanovništva. Naposletku je došlo do izjednačavanja etnografskih obeležja. S pojavom novog arheo-

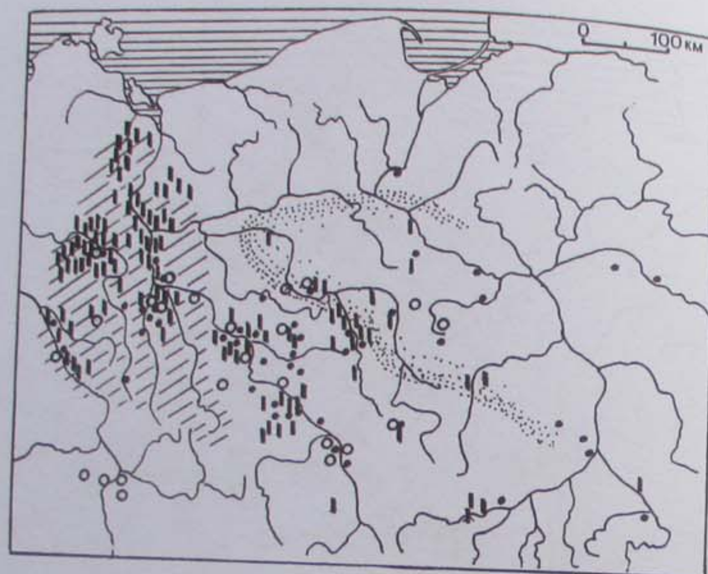

slika 65. Zastupljenost pševorskih mamuza s cilindričnom glavom (po J. Tejralu)
a – osnovni areal pševorske kulture; б – mesta na kojima su pronađene mamuze; в – uslovne granice vislenskog regiona

loškog materijala razjasniće se detalji međusobnih odnosa Slovena i Germana u okvirima pševorske kulture.

Za proučavanje etničke strukture stanovnika pševorske kulture veliku važnost ima i tipološka klasifikacija keramike I. P. Rusanove (Русанова И. П.) [65], pri kojoj su uzete u obzir osobenosti oblika i proporcija posuda, njihova profilacija, ornamentacija i način obrade površine. Nabrojano je ukupno oko 200 podvrsta koje su grupisane u četiri velike grupe keramičkih kompleksa.

Prvu grupu čine blago profilisane posude s zaobljenim, blago izbačenim ramenom, kratkim ravnim ili blago nakrivljenim vratom, nenaglašenom usnom i neukrašene. Ovakvih posuda nije bilo van pševorskog areala. Najviše ih je pronađeno u Povislenju i okolnim zemljama, gde su postojale tokom dugog perioda. Takve posude su sretane još u poznolužičkim starinama, a posebno u

slika 66. Zastupljenost kulturnih elemenata povezanih s Burgundima
Mesta nalaza: а – *keramike ukrašene pomoću zupčastog točkića;*
б – *pehara s nazubljenim ručkama;* в – *ukrasnih igala s bočnim uškama*
(а–б – *po G. Domanjskom);* г – *areal Burgunda (po D. Bonzaku);*
д – *granice vislenskog regiona (orijentaciono).*

spomenicima kulture zvonastih pogrebnih posuda. U pševorskim spomenicima, posude prve grupe bile su zastupljene tokom celokupne istorije te kulture, od latenskog perioda do poznorimskog. U ranom srednjovekovlju ove posude su bile karakteristična keramika praško-korčaške kulture.

Pševorski grobovi u kojima su pronađene takve posude najčešće su bili bez priloga ili s pojedinačnim prilozima. U poznolatensko vreme, to su uglavnom bili gvozdeni noževi i fibule, a u ranorimskom periodu noževi, pršljenci za vreteno, poneki vrh koplja, dok su se u poznorimsko vreme uz ove predmete pojavljivali i koštani češljevi. To su grobovi sa spaljenim pokojnicima, čiji pepeo je sipan direktno u grobnu jamu ili u glinene urne.

U pševorskim naseljima keramika prve grupe je obično bila povezana s poluukopanim kućama pravougaone, gotovo kvadratne osnove, sa ognjištem koje je često bilo napravljeno od kamena.

Takva korelacija je zabeležena u naseljima Vuljka Ljasecka, Pivonjice, Verbkovice, Mackuvka, Tarhaljice i Grošovice.

U drugu grupu Rusanova ubraja posude određenih formi koje uopšte nisu povezane s lokalnom tradicijom i koje podražavaju oblike keltske keramike. To su lonci s jako izraženim okruglim ramenom, hrapave površine, koje često imaju horizontalne obruče; loptaste posude, koje po formi kopiraju keltsku oslikanu keramiku; posude sa savijenim vratom i uglastim ramenom, slične keltskim grafitiranim loncima.

Grobovi u kojima je pronađena keramika druge grupe obično imaju mnogo priloga. Osim fibula, noževa, pršljenaca, u njima je pronađeno oružje, oruđe za rad, a takođe i predice i kukice za pojas. To je tipično keltski komplet predmeta, koji je svojstven autentično keltskim spomenicima.

Keramika te grupe nalažena je u pševorskim grobovima s dugim grobnim jamama i sa inhumiranim pokojnicima. Potpuno je očigledno da sve to predstavlja keltsko nasleđe u pševorskoj sredini. U naseljima u kojima je pronađena takva keramika otkrivene su nadzemne kuće sa stubovima, koje su zagrevane glinenim ognjištima, slične staništima otkrivenim na isključivo keltskoj teritoriji, kao što su Šlezija i Malopoljska. Keramika druge grupe je, postepeno izlazeći iz upotrebe, trajala do I veka n. e.

Već u kasnorimskom periodu u pševorskom arealu počele su da se pojavljuju kruškolike posude, posude sa sferičnim telom i posude sa zaobljenim stepenastim vratom, koje imaju svoje ekvivalente u keramici jastorfske kulture.

Na samom početku ranorimskog perioda pojavio se još jedan tip nove keramike – uglasto profilisane posude, s crnom ispoliranom površinom, koje su ukrašene ornamentom u obliku valovnice. One su identične keramici germanskog stanovništva iz sliva Elbe i donjeg toka Visle. Očito da su to posuđe iz tih krajeva na pševorsku teritoriju doneli doseljenici.

U poznorimskom periodu u pševorskoj kulturi su bili zastupljeni i lonci s ojačanim dnom, posude s podlogom, lonci s horizontalnim obručima, vaze s tri ručke i bokali. Ove posude takođe imaju prototipove u keramici Germana koji su bili severozapadni i severni susedi pševorskog stanovništva.

Može se smatrati da prisustvo tih serija keramike odražava nekoliko faza infiltracije germanskog stanovništva u pševorsku

sredinu. Grobovi s takvom keramikom odlikuju se velikim brojem raznovrsnih priloga. Karakterističan grobni prilog u tim grobovima su pojasne kopče, makaze, mačevi (obično iskrivljeni ili slomljeni), koplja, mamuze, brave, ključevi, metalni delovi kutijica. Mogu se sresti i noževi, fibule, pršljenci i češljevi.

U naseljima se keramičko posuđe treće grupe obično nalazilo u nadzemnim kućama i poluukopanim kućama pravougaono izduženih oblika, s glinenim ognjištima.

Četvrtu grupu keramike predstavljaju nespecifične obredne posude, koje imaju ekvivalente u mnogim kulturama latenskog i ranorimskog perioda. One se ne mogu koristiti za etno-kulturološku podelu pševorskih starina.

Keramika pševorske kulture, dakle, jasno i pouzdano svedoči o polietničkom sastavu njenih nosilaca. Na jednoj teritoriji živeli su Sloveni, potomci plemena kulture zvonastih pogrebnih posuda, potomci Kelta i plemena Germana doseljena u nekoliko talasa migracija. To mešovito stanovništvo sačinjeno od raznih plemena, pod jakim uticajem prvo latenske, a zatim kulture rimskih provincija, formiralo je pševorsku kulturu, čiji razvoj je često bio uslovljen spoljnim uticajima.

Osnovni etnos u pševorskom arealu tokom čitavog perioda razvoja ove kulture bilo je lokalno slovensko stanovništvo, naročito u vislenskom regionu. U kasnorimskom periodu razvoj kulture u tom regionu bio je veoma specifičan. Grobišta uobičajena za pševorsku kulturu su gotovo potpuno prestala da postoje. Međutim, veliki broj naselja iz ovog perioda ukazuje na to da nema nikakvog osnova za pretpostavku da je vislenski region zapusteo [66]. Očigledno je pševorsko stanovništvo prelazilo na neki novi pogrebni obred, koji se teško može arheološki identifikovati. Najverovatnije je to bio obred sahranjivanja uz spaljivanje pokojnika – pri čemu je posmrtni pepeo posipan po površini zemlje – sličan onom koji je u poslednje vreme otkriven na nizu lokacija slovenskog areala.

U vreme Velike seobe naroda, kada je pokretna germanska etnička komponenta (ratnički stalež, ratničke družine sa svojom svitom i pratnjom) napustila pševorski areal i kada su proizvodni centri rimskih provincija (za topljenje i obradu gvožđa, livenje bronze, izradu nakita i grnčarije), koji su do tada snabdevali svo-

jim proizvodima pševorsko stanovništvo, prestali da postoje, u vislo-odarskom regionu nastavilo je da živi samo lokalno, većim delom slovensko, zemljoradničko stanovništvo, istina, ne u potpunosti, što će se videti dalje u tekstu. Ne sme se zanemariti ni činjenica da su među Slovenima živele i grupice germanskog zemljoradničkog stanovništva, koje su se vremenom stopile sa starosedeocima. Predmete za domaćinstvo i oruđe za rad to zemljoradničko stanovništvo je izrađivalo samo, u domaćim uslovima, po ugledu na zanatstvo rimskih provincija. Usled toga je u toj oblasti zabeleženo izvesno nazadovanje materijalne kulture.

Uporedo s tim, lokalno stanovništvo je sačuvalo svoju kulturnu tradiciju, što se arheološki može pratiti kroz pogrebne obrede, keramiku i gradnju staništa, o čemu ću nešto više reći u poslednjem poglavlju ove knjige.

Hronološki, pševorska kultura, po periodizaciji F. P. Filina, odgovara srednjoj fazi razvoja praslovenskog jezika [67]. Ona se, kao što znamo, odlikuje velikim promenama slovenskog jezičkog sistema. Fonetske promene ogledale su se u dve suštinske transformacije: prvoj palatalizaciji i zakonu otvorenog sloga. Jezičke promene su u toj fazi dotakle i gramatiku i leksiku (u slovenski jezik je ušao veliki broj germanizama) [68].

Vreme delovanja zakona prve palatalizacije zadnjonepčanih suglasnika određuje se pomoću leksičkih pozajmljenica iz germanskih jezika: po Filinu, to je kraj I milenijuma p. n. e. i početak I milenijuma n. e. Reči pozajmljene iz istočnogermanskih jezika, poput opštesloveskih reči *меч*, *шлем* i nekih drugih, odražavaju taj fonetski proces i ukazuju na mogućnost njegove uslovljenosti međusobnim uticajima slovenskih i germanskih jezika.

Tako lingvistika nezavisno od arheologije jasno svedoči o tesnim vezama Slovena i germanskih plemena upravo u vreme pševorske kulture. Istina, lingvisti fonetske promene u praslovenskom ne povezuju direktno sa slovensko-germanskim međusobnim uticajima, već ih objašnjavaju unutrašnjim zakonima razvoja jezika. Na osnovu arheološke rekonstrukcije istorijske situacije u pševorskom arealu, moguće je pretpostaviti da su velike promene slovenskog jezičkog sistema u tom vremenu bile u većoj ili manjoj meri uslovljene međusobnim kontaktima Slovena i germanskih plemena u okviru tog regiona.

BIBLIOGRAFIJA

1. Przewoźna K. „Osada i cmentarzysko z okresu rzymskiego w Słopanowie, pow. Szamatuly“ // *Fontes archeologici Posnanienses*. T. V. 1955. S. 63–97; Bender W., Barankiewicz B. „Osada z okresu rzymskiego w Wólce Łasieckiej, pow. Łowicz“ // *Archeologia Polska*. T. VII. Z. 1. Wrocław; Warszawa; Kraków. 1962. S. 7–106; Bender W., Balke B. „Wyniki badań osady z okresu rzymskiego w Wólce Łasieckiej, pow. Łowicz, w 1961 roku“ // *Archeologia Polska*. T. IX. Z. 1. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964. S. 72–124.
2. Dąbrowski K. „Osadnictwo z okresów późnolateńskiego i rzymskiego na stanovisku 1 w Piwonicach pow. Kalisz“ // *Materiały starożytne*. T. 4. Warszawa, 1958. S. 7–89; Isti. „Osada z okresów późnolateńskiego i rzymskiego we wsi Piwonice, pow. Kalisz“ // *WA*. T. XXXV. Z. 3. Warszawa, 1970. S. 347–392.
3. Козак Д. Н. *Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі*. Київ, 1984. С. 7.
4. Godłowski K. „Budownictwo, rozplanowanie i wielkość osad kultury przeworskiej na Górnym Śląsku“ // *WA*. T. XXXIV. Z: 3–4. 1969. S. 305–331.
5. Godłowski K. „Budownictwo, rozplanowanie...“ S. 168; Jadczykowa I. „Budownictwo mieszkalne ludności kultury przeworskiej na obszarze Polsk“ // *Prace i materiały muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi. Seria archeologiczna*. № 28. 1981. S. 188; Козак Д. Н. *Пшеворська культура*... С. 7.
6. *Prahistoria ziem polskich: Późny okres lateński i okres rzymski*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1981. S. 105–107.
7. Bielenin K. *Starożytne górnictwo i hutnictwo w Górach Świętokrzyskich*. Warszawa; Kraków, 1974; Isto. „Stan i potrzeby badań nad świętokrzyskim okręgem starożytnego hutnictwa żelaza“ // *Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce*. Kraków, 1986.
8. Piaskowski J. „Cechy charakterystyczne wyrobów zelaznych, produkowanych przez starozytnych hutników w Górach Świętokrzyskich w okresie wpływów rzymskich (I–IV w. n.e.)“ // *Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa*. T. VI. Wrocław, 1963.
9. Hensel W. *Polska starożytna*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk. 1980. S. 439–444.
10. Jahn M. *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit*. Mannus-Bibliotek. Bd. 16. Würzburg, 1916. S. 19.

11. Kostrzewski J. „Groby szkeletowe póznolateńskie w Wielkopolsce“ // *Sprawozdania Polskiej Akademii nauk*. T. 46. Warszawa, 1936. S. 180–138; Woźniak Z. „Osadnictwo celtyckie w Polsce“ // *Archeologia Polski*. T. XV. Z. 1. 1970. S. 181.
12. Jażdżewski K. *Pradzieje Evropy Środkowej*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1981. S.544, 545; Яжджевский К. „О значении возделывания ржи в культурах раннего железного века в бассейнах Одры и Вислы“ // *Древности славян и Руси*. Москва, 1988. С. 98, 99.
13. Козак Д. Н. „Могильник пшеворської культури поблизу с. Гринів на Верхньому Подністров'ї“ // *Археологія*. 1985. № 52. С. 59. Рис. 4.
14. Козак Д. Н., Орлов Р. С. „Пам'ятка стародавньої міфології“ // *Народна творчість та етнографія*. 1980. № 1. С. 104, 105.
15. Kostrzewski J. „Dzieje polskich badań prehistorycznych“ // *Biblioteka prehistoryczna*. T. VIII. Poznań, 1949. S. 184.
16. Jażdżewski K. *Atlas do pradziejów Słowian*. Łódź, 1948. S. 184.
17. Antoniewicz W. *Archeologia Polski*. Warszawa, 1928. S. 155, 282.
18. Niewęgłowski A. „Z badań nad osadnictwem w okresach późnolateńskim i rzymskim na Mazowszu“ // *Biblioteka archeologiczna*. T. XVIII. Warszawa; Wrocław; Kraków, 1968. S. 12.
19. Eggers H. „Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im freien Germanen“ // *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums*. T. II. Mainz, 1955. S. 196–244.
20. Godłowski K. „The chronology of the Late Roman and Early Migration periods in Central Europe“ // *Prace archeologiczne*. T. II. Kraków, 1970. S. 11–28, 91–112.
21. Godłowski K. „Niektóre węzłowe problemy badań nad kulturą przeworską w okresie rzymskim“ // *Prace archeologiczne*. T. VIII. Kraków, 1967. S. 72.
22. Spomenici poznog Latena koji su bliski pševorskim postoje u oblasti srednjeg toka Elbe i njenih pritoka Mulde i Zale. Neki naučnici te spomenike priključuju pševorskim starinama, što nije osnovano. Kultura zvonastih pogrebnih posuda, koja je bila osnova za nastanak pševorske, nije učestvovala u nastanku starina s pronastanak pševorske, nije učestvovala u nastanku starina s prostora oko Elbe. Ti arheološki spomenici su, po novijim istraživanjima, nastali u uslovima međusobnog uticaja Kelta i Germana (Peschel K. *Kelten und Germanen während der jungeren vorrömischen Eisenzeit* (2.–1. Jh. v. u. Z.) i nemaju nikakvih sličnosti sa pševorskim starinama.

23. Козак Д. Н. *Пшеворська культура...*
24. Budinsky-Krička V. „Sidlisko z doby rimskej a zo začiatkov stahovania národov v Prešove" // *Slovenska archeologia*. XI–1. Bratislava, 1963. S. 33.
25. Budinsky-Krička V. „Slovanské osidlenie na severovýchodnom Slovensku" // *Slovenska archeologia*. IX. 1961. S. 347–390; Isti. „Sidlisko z doby rimskej..." S. 5–58.
26. Hachman R. „Die Chronologie der jungeren vorrömischen Eisenzeit. Studien zum Stand der Forschung im nördlichen Mitteleuropa und Skandinawien" // *Bericht der römisch-germanischen Kommission*. T. 41. Berlin, 1961. S. 15.
27. Godłowski K. *Niektóre węzłowe problemy...* S. 81.
28. Czerska B. *Stan i perspektywy badań nad okresem lateńskim na Śląsku. Zagadnienie okresu lateńskiego w Polsce*. Warszawa; Wrocław; Kraków, 1968. S. 23, 24.
29. Godłowski K. „Z badań nad rozwojem osadnictwa kultury przeworskiej na górnym Śląsku" // *Archeologia Polski*. T. IX. Z. 2. Warszawa; Wrocław; Kraków, 1964. S. 404.
30. Szydłowski J. *Grupa dobrodzienska jako wyraz lokalnych przemian w schyłkowej fazie kultury przeworskiej*. Katowice, 1977.
31. Bohnsack D. *Die Burgunden in Ostdeutschland und Polen*. Leipzig, 1938; Isti. „Die Burgunden" // *Vorgeschichte der deutschen Stämme*. T. III. Berlin, 1940. S. 1033–1148.
32. Domański G. „Zagadnienie tak zwanej kultury burgundzkiej" // *Przegląd archeologiczny*. T. 21. Wrocław, 1973. S. 123–163; Isti. *Kultura luboszycka między Łabą a Odrą w II–IV wieku*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979; Isti. „Stan i perspektywy badań nad kulturą luboszycką" // *Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce*. Kraków, 1986. S. 223–227.
33. Okulicz J. „Studia nad przemianami kulturnymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu" // *Archeologia Polski*. T. XV. Z. 2. Warszawa; Wrocław; Kraków, 1970. S. 245.
34. Niewęgłowski A. *Masowsze na przelomie er. Przemiany społeczno--demograficzne i gospodarcze*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1972.
35. Demętrykiewicz W. „Vorgeschichte Galiziens" // *Österreichische Monarchie in Wort und Bild*. Wien, 1898. S. 128.

36. Jahn M. „Die Gliederung der wandalischen Kultur in Schlesien" // *Schlesiens Vorzeit*. Bd. VIII. Breslau, 1924; Isti. „Die Wandalen" // *Vorgeschichte der deutschen Stämme*. Bd. III. Berlin, 1940. S. 943–1032; Tackenberg K. *Die Wandalen in Niederschlesien*. Berlin, 1925. Pescheck Chr. *Die frühwandalische Kultur in Mittelschleisen (100 vor bis 200 nach Christus)*. Leipzig, 1939.
37. Kostrzewski J. *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*. Leipzig; Würzburg, 1919; Antoniewicz W. *Archeologia Polski*. Warszawa, 1928. S. 115; Smiszko M. *Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej*. Lwów, 1932. S. 69.
38. Kostrzewski J. „Prasłowiańszczyzna" // *Biblioteka słowiańska*. Seria 1. № 2. Warszawa, 1935; Isti. „Od mezolitu do okresu wędrówek ludów" // *Prahistoria ziem Polskich*. Kraków, 1939–1948. S. 300–344; Isti. *Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach (od połowy II tysiąclecia p.n.e. do wczesnego średniowiecza)*. Poznań, 1961. S. 65–101; Isti. *Zur Frage der Siedlungsstetigkeit in der Urgeschichte Polens von der Mitte des II Jahrtausends v.u.z. bis zum frühen Mittelalter*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965.
39. Jażdżewski K. „Z problematyki początkow Słowiańszczyzny i Polski" // *Acta archaeologica Lodziensia*. T. 16. 1968; Isti. „Pradzieje Europy...", S. 540–556; Hensel W. *Ur- und Frühgeschichte Polens*. Berlin, 1974. S. 155–185; Isti. *Polska starożytna...* S. 407–511.
40. Godłowski K. „Zagadnienie ciągłości kulturowej i kontynuacji osadniczej na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim, okresie wpływów rzymskich i wędrówek ludów" // *Archeologia Polski*. T. 21. 1976. S. 378–401; Isti. „Kultura przeworska" // *Prahistoria ziem Polskich*. T. 5. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1981. S. 57–134; Isti. *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i okresie rzymskim*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1985.
41. Godłowski K. *Przemiany kulturowe i osadnicze...* S. 140–145.
42. Клавдий Птоломей. „Географическое руководство" // Латышев В. В. *„Scythica et Caucasisa" Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе*. Т. I. Вып. 1. Спб., 1893. С. 231.
43. Корнелий Тацит. *Сочинения в двух томах*. Т. I. Ленинград, 1969. С. 372, 373.

44. Babeş M. „Die Frühgermanen im östlichen Dakien in den letzten Jahrhunderten v.u. Z. Archäologische und historische Belege" // *Frühe Völker in Mitteleuropa*. Berlin, 1988. S. 129–156.
45. *Die Peutingersche Tafel oder Weltkarte des Castorius, mit kurzer Erklärung, 18 Kartenskizzen der überlieferten römischen Reisewege aller Länder und der 4 Meter langen Karte in Facsimile neu hrsg. von K. Miller*. Stuttgart, 1916; *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Т. I. Москва, 1991. С. 63–80.
46. Plinius Secundus C. *Naturalis historia*. T. IV. Leipzig, 1895. S. 96–99.
47. Корнелий Тацит. *Сочинения*... С. 353–373 i dr.
48. *Древние германцы. Сборник документов*. Москва, 1937.
49. Jamka R. „Cmentarzysko w Kopkach (pow. Nizki) na tle okresu rzymskiego w Małopolsce Zachodniej" // *Przegląd archeologiczny*. T. V. Z. 1. Poznań, 1933. S. 59, 60.
50. Lowmiański H. *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e*. T. I. Warszawa, 1964. S. 215–277.
51. Jankuhn H. „Germanen und Slawen" // *Berichte über den II Internationalen Kongress für Slawische Archäologie*. Bd. I. Berlin, 1970, S. 63.
52. Kolendo J. „Zródła pisane w badaniach nad strefami kulturowymi i etnicznymi Europy śródkowej w okresie rzymskim" // *Problemy kultury wielbarskiej*. Słupsk, 1981. S. 70–78.
53. Jasnosz S. „Cmentarzysko z okresu późno-lateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie, pow. Gostyń" // *Fontes praehistorici Posnanienses*. T. II. Poznań, 1952. S. 1–284.
54. Kostrzewski B. „Cmentarzysko z okresu późno-lateńskiego i rzymskiego w Domaradzicach, pow. Rawicz" // *Fontes archeologici Posnanienses*. T. IV. Poznań, 1964. S. 143–274.
55. Kostrzewski B. „Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Koninie (woj. Poznańskie)" // *Przegląd archeologiczny*. T. VII. Z. 2. Wrocław, 1947. S. 192–294.
56. Dymaczewski A. „Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie, pow. Środa" // *Fontes archaeologici Posnanienses*. T. VIII–IX. Poznań, 1958. S. 179–442.
57. Dąbrowska T. „Cmentarzysko kultury przeworskiej w Karczewcu, pow. Węgrów" // *Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne*. T. II. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1973. S. 383–531.
58. Szydłowski J. *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Choruli, pow. Krapkowice*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964.

59. Godłowski K. „Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Grudzicach w pow. Opolskim" // *Przegląd archeologiczny*. T. XVI. Wrocław, 1964. S. 154–162.
60. Miskiewicz J. „Cmentarzysko z okresu rzymskiego w miejscowości Szczytno, pow. Włocławek" // *Materiały starożytne*. T. V. Warszawa, 1959. S. 259–289.
61. Kietlińska A. „Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spicymierz, pow. Turek" // *Materiały starożytne*. T. IX. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963. S. 143–254.
62. Tejral J. „K interpretaci severovýchodních prvků v hmotné kultuře Moravské oblasti na sklonku starší doby římské" // *Památky archeologické*. Praha, 1970. № 1. S. 184–215.
63. Kleemann O. „Zwei ostgermanische Kapfelanhänger" // *Altschlesien*. Bd. 8. Breslau, 1939. S. 76–85. Abb. 10.
64. Domański G. *Zagadnienie tak zwanej kultury burgundzkiej*... S. 123–163.
65. Русанова И. П. „Компоненты пшеворской культуры" // *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*. Т. 4. Киев, 1988. С. 195–199; Ista. „Этнический состав носителей пшеворской культуры" // *Раннеславянский мир. Материалы и исследования*. Москва, 1990. С. 119–150.
66. Dąbrowska T., Liana T. „Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich na Mazowszu" // *Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce*. Kraków, 1986. S. 147–166.
67. Филин Ф. П. *Образование языка восточных славян*. Москва-Ленинград, 1962. С. 103–110.
68. Kiparski V. *Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen*. Helsinki, 1934; Бернштейн С. Б. *Очерк сравнительной грамматики славяских языков*. Москва, 1961. С. 95–99; Филин Ф. П. *Образование языка*... С. 104, 137.; G. Ševelov tvrdi da usled međusobnih kontakata Slovena i Germana nije došlo samo do prodiranja germanske leksike u slovenski jezik nego i do fonološkog uticaja germanskog jezika na slovenski. (Shevelov G. A *Prehistory of Slavic*. New York, 1965. P. 617–619).

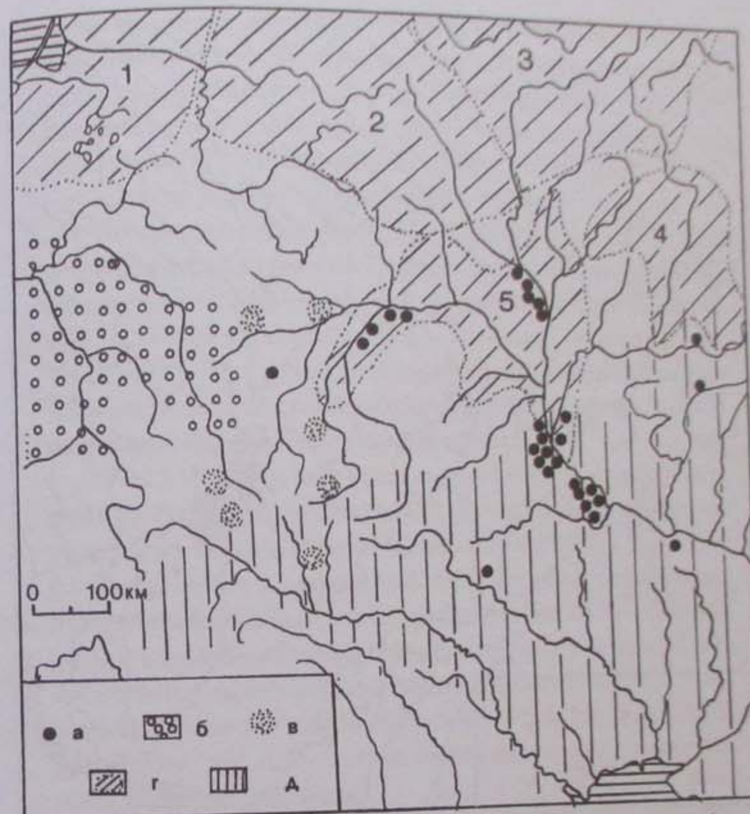
ZARUBINJECKA KULTURA

III vek p. n. e. je bio vreme najintenzivnije ekspanzije Kelta. Njihove masovne migracije širom Evrope zahvatile su mnoge zemlje, naseljene različitim etničkim grupama, i dovele do pomeranja tih grupa. Kao rezultat jedne takve migracije otpočelo je, u III vek p. n. e., formiranje zarubinjecke kulture, čiji je areal obuhvatao Pripjatsko Polesje, srednje Podnjeprovlje i okolne zemlje gornjeg Podnjeprovlja (slika 67, 68).

Po J. V. Kuharenku (Кухаренко Ю. В.), čijom zaslugom je sprovedeno prvo sveobuhvatno proučavanje zarubinjeckih starina [1], njihov nastanak je povezan s kulturama Povislenja – pomorskom i kulturom zvonastih pogrebnih posuda. Nosioci tih kultura su se pomerali na istok i, naselivši nove teritorije, stvorili su zarubinjecku kulturu. Naučnik je smatrao da se pomorsko i stanovništvo kulture zvonastih pogrebnih posuda prvo pojavilo u delu Pripjatskog Polesja i da se odatle raselilo u istočnije delove Podnjeprovlja [2].

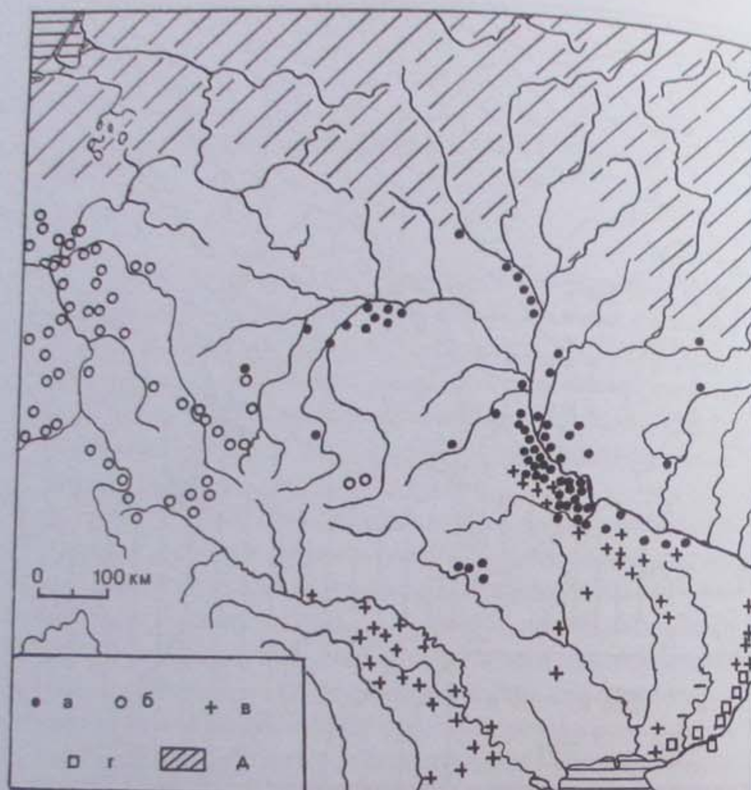
P. N. Tretjakov se nije složio s Kuharenkom i pokazao je da pripjatska grupa zarubinjeckih spomenika nije starija od dnjeparske, te da zbog toga poreklo starina dnjeparskog regiona ne treba izvoditi iz starina Polesja. Imajući u vidu prisustvo lokalnih skitskih i milogradskih elemenata u zarubinjeckim starinama, ovaj naučnik je nastanak zarubinjecke kulture smatrao „sintezom lokalnih dnjeparskih i pridošlih zapadnih elemenata“[3].

D. A. Mačinski je, proučivši sve aspekte problema nastanka zarubinjecke kuture, zaključio da se ona formirala u tri zasebne oblasti (pripjatskoj, srednjodnjeparskoj i gornjodnjeparskoj), ne kao posledica postepenog raseljavanja njenih nosilaca na istok, već usled doseljavanja stanovništva iz raznih oblasti pomorske kulture i kulture zvonastih pogrebnih posuda [4].

slika 67. Podnjeprovlje sa okolnim oblastima u vreme nastanka zarubinjecke kulture
а – spomenici rane faze zarubinjecke kulture; б – areal kulture zvonastih pogrebnih posuda; в – mesta naseljena nosiocima pomorske kulture van osnovnog areala; г – regioni Balta (kulture: 1 – zapadnobaltičkih kurgana; 2 – šrafirane keramike; 3 – dnjepro-dvinska; 4 – juhnovska; 5 – milogradska); д – areal skitske kulture.

U današnje vreme nema sumnje da je geneza zarubinjecke kulture bila proces koji je odražavao uzajamne odnose pridošlog stanovništva iz oblasti Povislenja i lokalnih plemena, koja su pripadala različitim etničkim grupama. Pri tome, udeo pridošlih elemenata i uloga lokalnih kultura u različitim regionima zarubinjeckog areala nisu bili jednaki.

slika 68. Zarubinjecka kultura i njeni susedi početkom naše ere
а – spomenici zarubinjecke kulture; б – spomenici pševorske kulture;
в – sarmatski spomenici I veka p. n. e.; г – gradišta poznog perioda
skitske kulture; д – areal baltičkih plemena.

Pripjatski region, koji obuhvata srednji tok Pripjata i donji tok reka Gorinj i Stir, u vreme pre formiranja zarubinjecke kulture bio je veoma slabo naseljen. Na zapadu se graničio s plemenima kulture zvonastih pogrebnih posuda i poznolužičkim naseljima, dok je istočni deo regiona predstavljao periferiju areala milogradske kulture. Nosioci milogradske kulture su, po svemu sudeći, učestvovali u genezi pripjatske grupe zarubinjecke kulture. Analiza materijala iz najstarijih grobova zarubinjeckih grobišta s prostora Pripjatskog Polesja (Velemiči, Voronjino, Otveržiči i dr.) po-

kazuje da je do formiranja zarubinjecke kulture na ovim prostorima došlo usled doseljavanja stanovništva s teritorija kulture zvonastih pogrebnih posuda i iz zemalja poznog perioda pomorske kulture. Ti grobovi, za koje je na osnovu nalaza delova fibula srednjolatenskog perioda utvrđeno da potiču s prelaza iz III u II vek p. n. e., imaju jasne odlike povislenskih kultura.

Srednjodnjeparski region, koji obuhvata porečje Dnjepra s pritokama od ušća Desne do Tjasmina, u prethodnom periodu je bio naseljen nosiocima skitske šumsko-stepske kulture. Tu je pronađeno više od sto skitskih naselja i kurgana iz perioda između V i III veka p. n. e., koji su verovatno pripadali Herodotovim Skitima-oračima. U severnom delu srednjeg Podnjeprovlja došlo je do mešanja skitskih i milogradskih spomenika.

Naučnici koji se bave proučavanjem skitskih spomenika iz srednjeg Podnjeprovlja više puta su obraćali pažnju na njihovu nesumnjivu bliskost s ranozarubinjeckim starinama tog regiona. Ona se ogleda u mnogim kulturnim elementima, kao što su: forma i ornamentacija glinenih posuda, tipovi oruđa za rad, odlike gradnje staništa i privrednih objekata. Ovi podaci neosporno svedoče o velikom udelu lokalne skitske komponente u genezi zarubinjecke kulture srednjeg Podnjeprovlja. Očigledno da je skitsko stanovništvo tog regiona većim svojim delom ušlo u sastav nosilaca zarubinjecke kulture.

Uz to, nesumnjivo je da formiranje zarubinjecke kulture u srednjem Podnjeprovlju nije moglo biti rezultat prostog razvoja lokalnih starina. Smena pogrebnih obreda i pojava niza novih kulturnih elemenata svedoči o tome da su se u skitsku sredinu doselile grupe doseljenika iz Povislenja.

Ta migracija se odvijala poslednjih decenija III veka p. n. e. i upravo tada su se, kako je argumentovano pokazao E. V. Maksimov (Максимов Є. В.), u srednjem Podnjeprovlju počela pojavljivati zarubinjecka naselja i grobišta [5]. Migracija je polazila s teritorije prostiranja pomorskih starina i starina kulture zvonastih pogrebnih posuda.

Treći region zarubinjecke kulture – gornjodnjeparski – obuhvata teritoriju oko Dnjepra u Belorusiji od ušća Berezine do Pripjata i sliva reka Iput i Sož. Te oblasti su u prethodnom periodu bile naseljene plemenima milogradske kulture, koja se smatraju

jednom od perifernih grupa Balta. Izvesni kontinuitet između milogradske i zarubinjecke kulture na tim prostorima, ukazuje na činjenicu da starosedelački živalj u procesu formiranja nove kulture nije napuštao mesto svog boravka, nego se pomešao s došljacima i potpuno uključio u taj kulturno-genetski proces. Naučnici koji se bave proučavanjem zarubinjecke kulture smatraju da je ona u gornjem Podnjeprovlju nastala kao rezultat infiltracije pridošlog stanovništva iz raznih oblasti areala kulture zvonastih pogrebnih posuda i poznopomorske kulture, koja se odvijala na prelazu iz III u II vek p. n. e.

Zarubinjecka kultura se, dakle, formirala usled približno istovremenog raseljavanja nosilaca kulture zvonastih pogrebnih urni i nosilaca pomorske kulture poznog perioda iz sliva Visle. U današnje vreme se ne može odrediti tačno iz kojeg regiona je krenula ta migracija. Nameće se utisak da seobe nisu krenule iz jedne oblasti nego iz više njih. Doseljenici su bili pripadnici različitih plemena, o čemu svedoče zasebni, gotovo nebitni jastorfski elementi, koji su prisutni u nekim zarubinjeckim spomenicima [6]. Za sva tri regiona zarubinjecke kulture karakteristične su zajedničke crte, koje ukazuju na raseljavanje velike etno-kulturne grupe plemena. One su vidljive u istim pogrebnim obredima, crnoj poliranoj keramici i velikoj zastupljenosti fibula koje vode poreklo od latenskih prototipova. Ulazak lokalnih stanovnika u sastav zarubinjecke grupe dao je svakom od ova tri regiona svoje specifične odlike. One se ogledaju u načinu gradnje, u keramici i nakitu. Identifikovane su i neke razlike u elementima pogrebnih obreda, a u srednjem Podnjeprovlju postoje grobovi sa inhumacijom, obredom koji je stran zarubinjeckoj kulturi i koji predstavlja nasleđe skitskog rituala.

Neposredni povod za pokretanje migracije određenih grupa stanovnika iz Povislenja u dnjeparski region bez sumnje je bila ekspanzija Kelta. Keltski kulturni prodor u periodu formiranja zarubinjecke kulture dosezao je do dnjeparskih zemalja. U tim oblastima pronađeni su pojedinačni nalazi keltskog bronzanog nakita i dodataka za odeću [7], koji su na te prostore mogli dospeti usled održavanja međukulturnih kontakata. Pronađene su, međutim, i čitave grupe predmeta koji svedoče o tome da su na tu teritoriju duboko na istok prodirale male pojedinačne grupe

Kelta, koje su se očito vremenom stopile s lokalnim življem. U ovu grupu nalaza D. A. Mačinski ubraja niz predmeta kao što su latenske fibule iz sela Zalesje, nedaleko od ušća Pripjata; fibule otkrivene u selu Lipljava, na levoj obali Dnjepra; prikaz ljudske glave izlivena u bronzi, slična maskama keltskih bogova iz okoline sela Pekari na Dnjepru [8]. Postoji pretpostavka da je keltska migracija na prostore srednjeg toka Dnjepra potekla s dalekog Jadrana, na šta ukazuju nalazi fibula sa stopom u obliku osmice i fibula s trouglastom stopom, koje su u ranozarubinjeckoj kulturi bile veoma rasprostranjene, a čiji prototipovi postoje samo na jugozapadu Balkanskog poluostrva i na obali Jadrana [9]. Zarubinjecko stanovništvo je od Kelta preuzelo fibule i pojedine oblike keramike.

Kao i područje kulture zvonastih pogrebnih posuda, i zarubinjecki areal se odlikovao neutvrđenim naseljima različitih veličina: od 0,1 do dva hektara. U Pripjatskom Polesju naselja su građena na relativno niskim mestima: na usamljenim uzvišenjima, sred vodoplavnog zemljišta ili na plavnim terasama. U srednjem i gornjem Podnjeprovlju naselja su, u prvo vreme, građena na liticama, ponekad i na veoma teško dostupnim uzvišenjima. Postojali su i slučajevi da je zarubinjecko stanovništvo koristilo stara gradišta. Tako je u miligradskom utvrđenju Čapljin u Gomeljskoj oblasti odbrambeni bedem dozidan u zarubinjecko vreme. Od sredine I veka p. n. e., verovatno zbog prisustva Sarmata, stanovnici srednjodnjeparskih naselja izgrađenih na liticama, počeli su da grade odbrambene zemljane bedeme i rovove, sa eskarpama, a na bedeme su postavljane palisade. Neka srednjodnjeparska naselja imala su po nekoliko redova bedema.

Staništa u različitim oblastima zarubinjecke kulture nisu bila istog tipa. Za pripjatsku oblast su bile karakteristične polu-ukopane kuće (ukopane u tlo do 1 m). U srednjem Podnjeprovlju dominirala su nadzemna staništa s podom ukopanim u tlo od 30 do 50 cm. Zidovi tih kuća bili su od stubova i pletera oblepljeni glinom. U gornjem toku Dnjepra građene su nadzemne kuće sa stubovima. Sva zarubinjecka staništa su imala kvadratnu ili pravougaonu osnovu, dimenzija od 12 do 20 m^2. Krovovi su bili na dve vode, pokriveni slamom a ponekad i glinom. Kuće su grejane pomoću otvorenog ognjišta, ograđenog kamenjem ili glinenim

valjcima. Ognjišta su se nalazila na sredini kuće ili pored jednog od zidova. U naseljima su postojale i jame za čuvanje zaliha hrane, koje su pokrivane pleterom olepljenim glinom. Ponekad su takve jame postojale i unutar kuće.

Većina naselja se sastojala od 7 do 12 kuća, mada je bilo i većih. Tako je u gradištu Pilipenkova Gora u srednjem Podnjeprovlju, koje je zauzimalo površinu od 1,5 hektar, u isto vreme postojalo oko 80 kuća. E. V. Maksimov je, na osnovu proučavanja ovog i nekih drugih srednjodnjeparskih naselja, izneo pretpostavku o postojanju određenog sistema gradnje. Oko centralnog trga u naselju nalazile su se grupe od po pet do osam kuća. Međutim, u naselju Čapljin slika je drugačija: kuće su bile koncentrisane u jednom delu naselja, dok su u drugom delu bili privredni pomoćni objekti.

Sve zarubinjecke grobnice su bez kurgana. Na iskopinama nekih od njih otkriveno je da su u dalekoj prošlosti grobovi obeležavani stubovima. Dominirao je pogrebni obred spaljivanja pokojnika. Spaljivanje je vršeno izvan grobne jame, a posmrtni pepeo i ostaci sa spališta su sipani direktno na dno grobne jame ili u glinene urne, koje su zatim polagane u grob. Grobne jame su bile plitke, ovalnog, kružnog ili pravougaonog oblika, dimenzija 1,2–1,6 x 0,5 x 1 m, prečnik okruglih jama kretao se od 0,5 do 1 m. U Pripjatskom Polesju i srednjem Podnjeprovlju dominirali su grobovi bez urni, u oblasti gornjeg toka Dnjepra, oko 90 odsto grobova je bez urni. U srednjodnjeparskoj oblasti oko polovina analiziranih grobova je sadržala kosti domaćih životinja (svinja, ovaca, krava), koje su predstavljale ostatke obredne hrane položene u grob. Taj ritual je zarubinjecko stanovništvo nasledilo od lokalnog skitskog. U periodu od V do III veka p. n. e. Skiti su u srednjem Podnjeprovlju u gotovo sve grobove stavljali hranu [10]. U Pripjatskom Polesju i u gornjodnjeparskoj oblasti zabeleženi su tek pojedinačni slučajevi zarubinjeckih grobova sa životinjskim kostima.

Grobni prilozi su dosta oskudni i raznoliki. Sačinjavale su ih uglavnom keramičke posude (lonci, zdele i šolje), i, ređe, dodaci za odeću i nakit (fibule, ukrasne igle, narukvice, prstenje, ogrlice od perli). Oruđe za rad se vrlo retko nalazilo među grobnim prilozima.

Glineno posuđe zarubinjecke kulture (slika 69, 70) se delilo na poliranu keramiku crne ili tamnosmeđe boje i nepoliranu keramiku svetlosmeđe boje. Postojale su i posude s hrapavom površinom, koje su donete iz Povislenja. Posude za serviranje hrane i obredne posude su bile polirane, dok su nepolirane posude korišćene za spremanje hrane i čuvanje zaliha.

Najviše je bilo lonaca i ćupova, koji se obično dele na trbušaste i rebraste. Gornji deo ovih posuda obrađivan je na razne načine, bilo ih je s blago savijenom usnom, s visokim cilindričnim vratom, sa ispupčenjem ili usekom koji deli telo od vrata i dr. Veoma su zastupljene bile i zdele raznih oblika, polusferične, sa zaobljenim ramenom, rebraste. U srednjodnjeparskoj oblasti česti su bili nalazi koničnih poklopaca s visokom šupljom ručkom. Slični poklopci postojali su među skitskim starinama u periodu od IV do III veka p. n. e. Zarubinjecko stanovništvo srednjeg Podnjeprovlja je te posude preuzelo od Skita.

Među zarubinjeckim starinama zastupljene su i glinene crepulje – okrugli diskovi prečnika 14 do 26 cm i debljine 1 cm, koje su korišćene za pečenje pogača. Dosta ređe se sreću vaze, šolje, bokali i čašice.

Keramičko posuđe je ukrašavano rupicama ili zarezima po usni lonaca, ćupova i poklopaca. Na ramenu ćupova često je postojao valjak, ukrašen rupicama. Polirani lonci su ukrašavani reljefnim pseudodrškama u obliku potkovice.

Od gvozdenog oruđa za rad u zarubinjeckim starinama (slika 71) postojali su noževi s ravnim ili izvijenim leđima; mali, blago povijeni srpovi s kosištem za drvenu ručku; kratke kose latenskog tipa, koje su se upotrebljavale za košenje trave; sekire s vertikalnim tulcem; velike udice za ribolov; harpun s jednim vrhom, malobrojna dleta, sekači, svrdla, renda, alatke za izradu kašika. Od predmeta za domaćinstvo česta su šila, igle sa uškama, britve srpastog oblika s drškom u vidu petlje.

U svim naseljima i u nekim grobovima pronađeni su glineni pršljenci za vreteno, bikonični ili izravnati usečeno konični (slika 72, 7, 10, 11). Glineni tegovi za ribolov su takođe veoma zastupljeni, kao i tocila za oštrenje i kamen za ručno mlevenje žitarica.

Oružje je u zarubinjeckim kolekcijama starina slabo zastupljeno. To su obično koplja s vrhom u obliku lista ili trouglasto-

slika 69. Glinene posude zarubinjecke kulture
1–5, 7, 8 – Čapljin; 6 – Korčevatoje; 9, 10 – Zarubinjci.

-romboidnog oblika (slika 71, 5, 6), vrhovi kratkog koplja s dva špica, vrhovi strela. Postojali su i pojedinačni nalazi đemova i mamuza s dugmetastim krajevima koji imaju svoje ekvivalente u latenskim starinama.

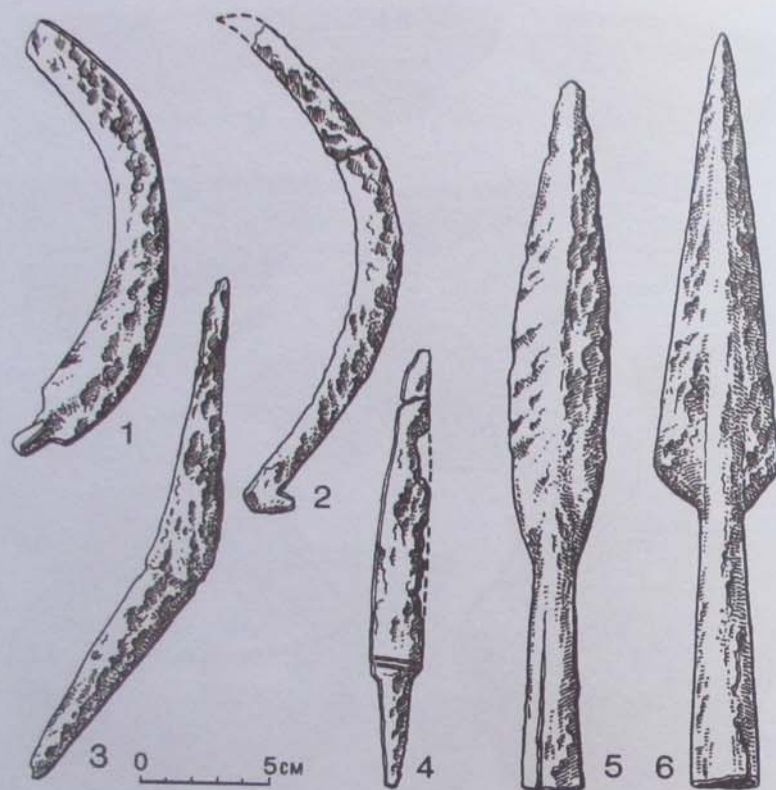
Od dodataka za odeću (slika 72, 73) najzastupljenije su bile bronzane, ređe gvozdene fibule, koje su podeljene u nekoliko tipova: latenske, provincijalno-rimske, s posuvraćenom stopom i okaste [11]. U grupu ranolatenskih spada samo jedna fibula pronađena na grobištu Čersk u Pripjatskom Polesju. Većina fibula

slika 70. Glineno posuđe zarubinjecke kulture
1–3, 6, 8 – Velemiči I; 4, 7 – Voronjino; 5 – Velemiči II

su srednjolatenske, pri čemu polovina njih pripada autentično zarubinjeckoj grupi fibula lokalne izrade – s trouglastim leđima i oprugom s mnogo navoja. Pločice ovih fibula su često ukrašene poprečnim brazdama, plastičnim dekorativnim elementima ili tačkastim urezima [12].

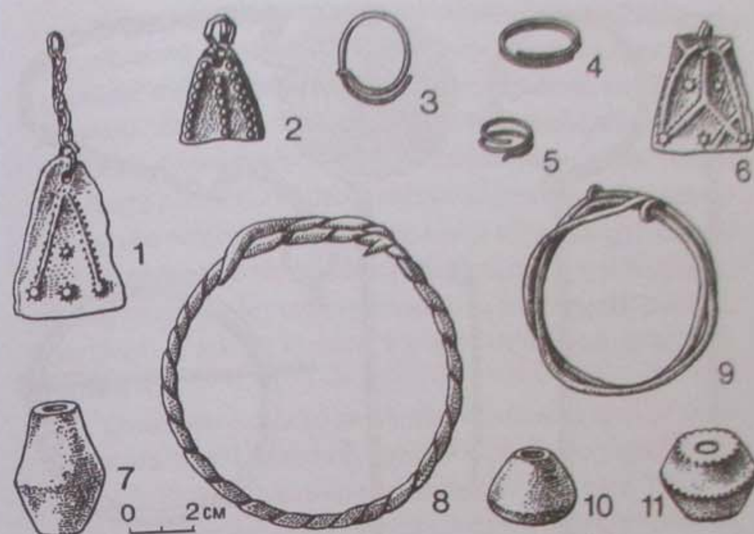
Osim fibula, među zarubinjeckim iskopinama postoje i bronzane, ređe gvozdene ukrasne igle s prstenastim, spiralnim i ekserastim glavama; žičane narukvice s krajevima zašiljenim, lepezastim ili u obliku neke figure; spiralne narukvice; bronzani trapezasti privesci; žičane alke, slepoočničarke; bronzane ogrlice

slika 71. Gvozdeni predmeti zarubinjecke kulture
1–3 – srpovi; 4 – nož; 5, 6 – vrhovi koplja;
1, 2, 3–6 – Čapljin; 3 – Velemiči I

od perli; predice u obliku potkovice. Postoje i pojedinačni nalazi okova, spona i kuka za pojas.

Najtešnje kulturne i trgovačke kontakte zarubinjecka plemena su ostvarivala sa zemljama severnog priobalja Crnog mora – s grčkim gradovima i skito-sarmatskim svetom. Od uvoznih predmeta najzastupljenije su grčke amfore, čiji delovi su otkriveni na svim arheološkim iskopinama naselja srednjeg Podnjeprovlja. Iz antičkih gradova su stizale u zarubinjecki areal i širile se po njemu ogrlice od perli: u periodu III–I vek p. n. e. perle su bile od staklene paste, okrugle, plave ili žute boje sa šarenim okcima; u I veku n. e. to su bile sitne staklene, plave, zelene ili žute perle okruglog, cilindričnog ili diskoidnog oblika. U Subotovu,

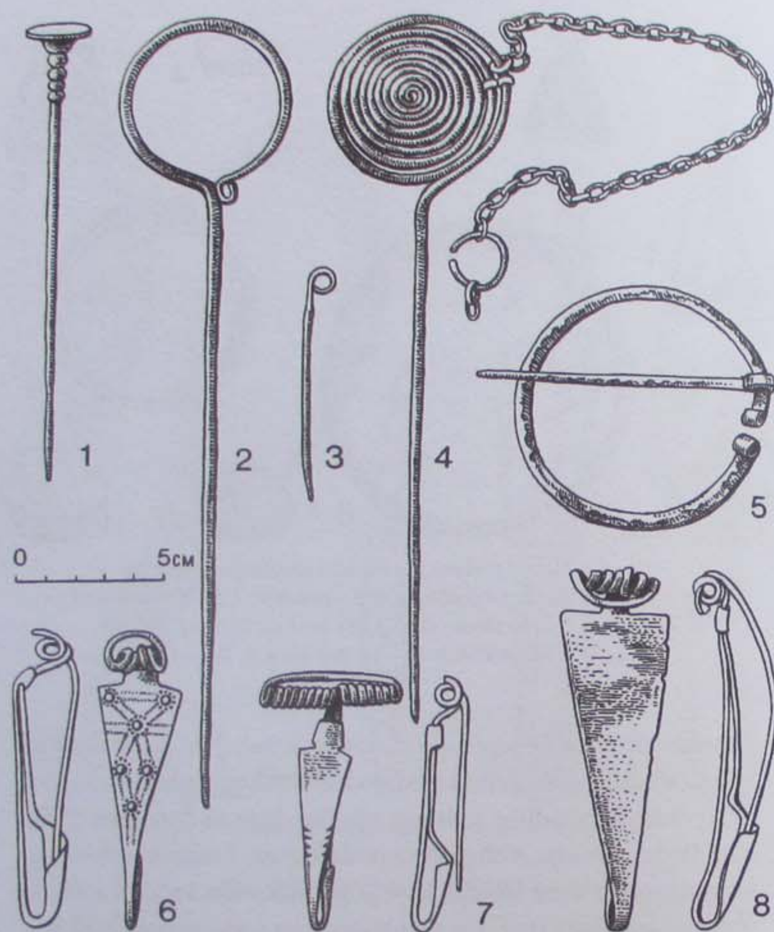

slika 72. Nakit i pršljenci za vreteno zarubinjecke kulture
1, 2, 6 – privesci; 3 – slepoočničarka; 4, 5 – prstenje; 7, 10, 11 – pršljenci za vreteno; 8, 9 – narukvice (1–6, 8, 9 – bronza; 7, 10, 11 – glina)
1, 2, 6, 11 – Velemiči I; 3, 10 – Voronjino; 4, 5, 7–9 – Čapljin

na srednjem toku Dnjepra, pronađen je skarabej od egipatske majolike. Među spomenicima srednjodnjeparskog regiona pronađene su okrugle minđuše od bronzane žice, koje su donošene iz donjeg Podnjeprovlja. Očigledno je da liveno bronzano prstenje, sa ukrasima u vidu šišarki, koje je po mišljenju naučnika imalo obredno-magijski značaj, u zarubinjeckom regionu potiče od Sarmata. Na nekim lokacijama zarubinjecke teritorije pronađen je i antički kovani novac.

Zarubinjecka plemena su održavala veze i s keltskim svetom. O tim kontaktima svedoče nalazi prstenja sa šišarkama, privezaka-amajlija latenskog tipa, mamuza, fibula „ornavaskog" tipa iz mesta Velemiči, bronzane vedrice iz Subotova na reci Tjasmin. Naučnici koji proučavaju zarubinjecke starine smatraju da taj areal nije bio zatvorenog tipa jer su u njega neprestano stizali impulsi iz latenskog sveta.

Osnovni vid privređivanja stanovništva te kulture bila je zemljoradnja, na šta ukazuju nalazi srpova, kamenih mlinova za ručno mlevenje, otkriveni tragovi žitarica, kao i činjenica da su

slika 73. Bronzani nakit zarubinjecke kulture
1–4 – ukrasne igle; 5 – pojasna kopča; 6–8 – fibule;
1, 4, 6, 7 – Velemiči II; 2, 3 – Velemiči I; 5 – Čapljin; 8 – Grinjeviči Veljki

naselja građena uz najplodnije zemljište. Smatra se da je zemljište obrađivano najjednostavnijim drvenim ralima. Jedno takvo pronađeno je u tresetištu oko sela Kaplanoviči na reci Lanj (pritoka Pripjata). Ralo je pravljeno od hrastovine iz jednog dela: deo stabla je pretvoren u raonik kojim je prevrtana zemlja (on je bio trouglastog oblika, maksimalne širine do 18 cm), a od grane je pravljen nosač raonika, ravan iz profila. Ukupna dužina rala je bila oko 2,5 m, a dužina samog raonika 0,6 m [13].

Slična rala otkrivena su na još nekim mestima u Podnjeprovlju, ali su sva pripadala skitskoj kulturi. Ova rala su predviđena za oranje mekog zemljišta u plavnim područjima i na plavnim terasama. Zemlja je obrađivana po sistemu parloga (odmaranja zemlje), o čemu svedoči i sastav žitarica (proso, ječam, meka i patuljasta pšenica) i pratećeg korova. U šumskim oblastima zarubinjecke teritorije za obradu zemlje je korišćena krčevina. Od drugih poljoprivrednih kultura bila je zastupljena repa. Tragovi njenog semena više puta su pronađeni na zarubinjeckoj keramici. Otkriveni su takođe i tragovi koji svedoče o uzgajanju konoplje i lana [14].

Osteološki materijal zarubinjecke kulture ukazuje na razvijeno stočarstvo. Uzgajane su svinje, krupna i sitna rogata stoka i konji. Na iskopinama naselja pronađene su kosti pasa. Ta životinja je korišćena kao čuvar i pomoćnik u lovu. Sudeći po ostacima kostiju, stanovnici zarubinjecke kulture su lovili losove, jelene, veprove, a ponekad i medvede i srne. Očigledno je veliku ulogu imao i lov na krznate životinje. Ribolov i sakupljačka delatnost su imali drugorazredni značaj.

U zarubinjeckom arealu razvili su se zanati vezani za topljenje i obradu gvožđa, livenje bronze i izradu keramike. Gvožđe je dobijano iz ruda vađenih u močvarama i šumama topljenjem u pećima od sabijene gline. U prvo vreme, sudeći po nalazima šljake, gvožđe se proizvodilo u gotovo svakom naselju. U poznijim fazama su se pojavila naselja specijalizovana za proizvodnju gvožđa. Toj grupi pripadalo je i naselje Ljutež u srednjem Podnjeprovlju, gde je ruda gvožđa prvo obogaćivana a zatim se u topioničarskim pećima dobijao metal. Otkriveni su ostaci 15 peći za topljenje gvožđa, od kojih je tri do pet radilo istovremeno, proizvodeći do 100 kg gvožđa po sezoni [15].

Za kovanje je korišćeno nekvalitetno porozno gvožđe. U južnim delovima srednjeg Podnjeprovlja kovači su znali za čelik. Po mišljenju stručnjaka, čelik su otkrile skitske zanatlije. U istoj oblasti otkrivene su i tehnološke metode poput „pakovanja" proizvoda i cementacije oštrica naknadnim kaljenjem, koje svedoče o tome da su zarubinjecki kovači prihvatili keltsku tehnologiju dobijanja i obrade gvožđa [16].

Proizvodnja bronze se bazirala na preradi uvoznog metala (iz graničnih delova antičkih zemalja). Metal je topljen u specijalnim posudama na domaćim ognjištima. Na arheološkom nalazištu gradišta Pilipenkova Gora pronađeno je više od 40 malih posuda s debelim zidovima za topljenje metala. Slični nalazi i glinene zaimače pronađene su i u nekim drugim naseljima. Proizvodi od bronze su izrađivani kovanjem, izvlačenjem i iskucavanjem.

Izrada keramičkog posuđa nije prelazila okvire domaće proizvodnje. Pri oblikovanju posuda korišćen je ručni grnčarski točak. Površina obrednih posuda je glačana i polirana koštanim, glinenim i kožnim glačalima. Osušene obredne posude su pečene na vatri. Za izradu crne polirane keramike korišćen je metod parenja – ugrejana obredna posuda potapana je u vreli rastvor brašna.

Zarubinjecko stanovništvo se bavilo i obradom drveta, tkanjem, obradom kože i krzna, izradom predmeta od kosti (pravljeni su razni bušači, drške za noževe i šila i dr.)

Još u I veku p. n. e. u životu zarubinjeckog stanovništva srednjeg Podnjeprovlja desile su se značajne promene, izazvane ekspanzijom Sarmata na zapad. Gradišta koja su već postojala ojačavaju svoje odbrambene sisteme (Pilipenkova Gora, Monastirjok), a grade se nova (Babina Gora, Hodosovka i dr). Deo stanovništva se seli na teško dostupna mesta, dok glavnina odlazi u puste oblasti oko reke Desne i Južnog Buga, gde su se formirale još dve grupe zarubinjecke kulture: desnjinska i južnobuška.

U kontaktnoj zoni pronađen je mali broj spomenika s pomešanim zarubinjecko-sarmatskim elementima. U donjem toku reka Psel i Sula i na desnoj obali Dnjepra otkriveni su kurgani (Lubni, Djačenki, Verhnjaja Manujlovka, Kičkas, Mihajlovka) sa ostacima spaljenih pokojnika (što nije svojstveno Sarmatima) i grnčarijom koja podseća na zarubinjecku keramiku [17]. Na osnovu srednjolatenske fibule, pronađene u Verhnjej Manujlovki, koja potiče iz I veka p. n. e. i fibule sa šarkom tipa *Avcissa*, koja potiče iz prve polovine I veka n. e., smatra se da je ta grupa grobova sa zarubinjeckim grobnim prilozima, položenim po sarmatskom obredu u grobnu jamu ispod kurgana, nastala u tom periodu.

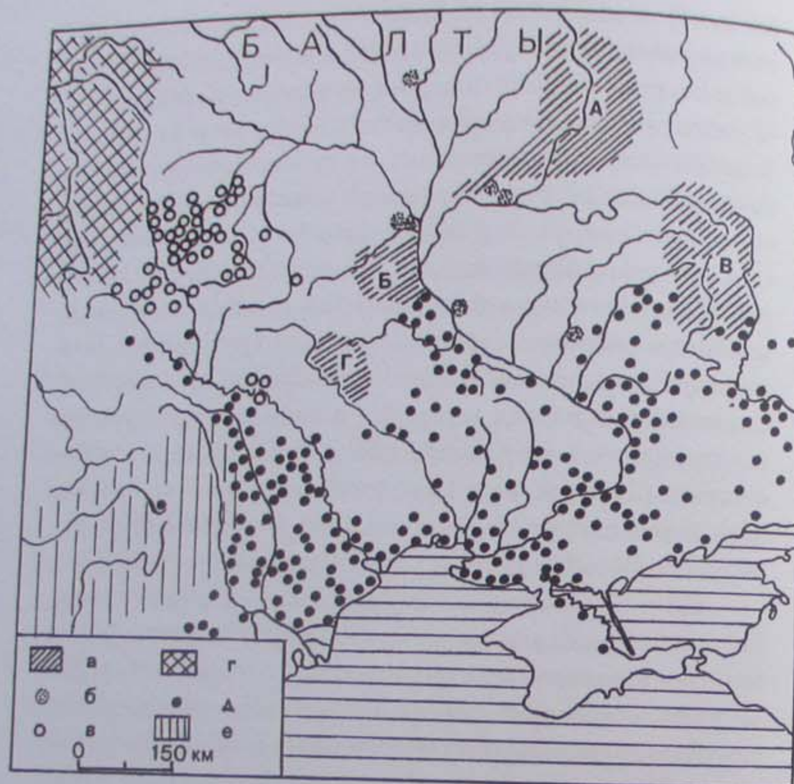
Oko sredine I veka n. e. zabeleženo je prisustvo Sarmata u srednjem Podnjeprovlju. Velike grupe tih plemena naselile su ju-

žne zemlje srednjeg Podnjeprovlja, što je predstavljalo opasnost za starosedelačko zemljoradničko stanovništvo. Zarubinjecki živalj je bio prinuđen na to da napusti ove prostore i da se u manjim ili većim zasebnim grupama naseli oko reke Desne ili čak Južnog Buga. To stanovništvo je uspelo da se u malom broju očuva tokom druge polovine I i II veka n. e., samo u severnim graničnim oblastima srednjodnjeparskog regiona. Pri tome je zarubinjecka kultura pretrpela suštinske izmene. Neke zarubinjecke crte, koje se pojavljuju u keramici, nakitu i dodacima za odeću, uspele su da se očuvaju i nastave svoj razvoj. Uporedo s njima počinju da se razvijaju potpuno novi kulturni elementi, koji nisu uslovljeni unutrašnjim razvojem: keramičko posuđe koje je otkriveno u nizu naselja ima jasne pševorske odlike, u upotrebu ulaze srednjoevropske fibule (okaste, i blago profilisane s visokim držačem igle). Pojava ovih novih elemenata može se objasniti jedino prilivom doseljeničkih grupa iz pševorskog areala na te teritorije.

Osim tih, dešavaju se i druge promene – menja se topografija naselja i način gradnje, grobišta iz prethodnog perioda gube funkciju. Karakterističnu zarubinjecku keramiku smenjuju grube, gnjetane glinene obredne posude, od kojih većina ima formu svojstvenu pševorskoj keramici. Klasična zarubinjecka kultura u srednjem Podnjeprovlju tako prestaje da se razvija i postoji. Formiraju se nove kulturne grupe, koje se u arheološkoj literaturi nazivaju poznozarubinjeckim (slika 74).

U srednjem Podnjeprovlju su identifikovane dve grupe poznozarubinjeckih spomenika, a to su: grupa tipa Ljutež, koji se nalaze na kijevskoj desnoj obali [18] i grupa tipa Kartamiševo-Ternovka, koji se nalaze u istočnom stepsko-šumskom delu Podnjeprovlja i okolnim oblastima sliva reke Severski Donjec [19].

Spomenici tipa Ljutež su u mnogo čemu nastavili tradiciju klasične zarubinjecke kulture. Prototipovi osnovnih oblika, kako trbušastih tako i rebrastih lonaca, postoje u zarubinjeckoj keramici. Isto se može reći i za čitav niz zdela (loptastih u obliku pehara, rebrastih sa usnom oboda u obliku slova S, ili ravnim obodom s cikcak usnom). Poluukopana staništa, otkrivena na iskopinama naselja, odgovaraju zarubinjeckom tipu poluukopanih kuća. Ipak, zidovi tih kuća više se ne olepljuju glinom, u upotrebu ulaze brvnare s podom ukopanim u tlo. Postojao je i mali broj poluuko-

slika 74. Oblasti kasnozarubinjeckih starina i njihovo okruženje
a – oblasti kasnozarubinjeckih grupacija (A – počepska grupa; Б – spomenici tipa Ljutež; B – spomenici tipa Kartamiševo; Г – buška grupa); б – spomenici tipa Grinja; в – spomenici volinsko-podoljske grupe pševorske kulture; г – osnovni areal pševorske kulture; д – pogrebni spomenici Sarmata; e – areal geto-dačanskih plemena.

panih kuća s centralnim potpornim stubom, koji je nosio krovnu konstrukciju.

U kolekcijama keramičkih starina tipa Kartamiševo-Ternovka nalazi se veliki broj formi koji potiču iz zarubinjecke kulture, ali uporedo s njima pojavljuju se i potpuno novi tipovi keramike, kao što su: polirane posude u obliku zdela sa cikcak profilisanom usnom i ukrašene cikcak šarama, koje su sigurno doneli doseljenici, nosioci pševorske kulture. Sličnost sa pševorskom keramikom otkrivena je i kod nekih grubih, gnjetanih posuda. Običaj da se glačani lonci ukrašavaju kombinacijom dekorativnih ornamenata valovnice i svastike, takođe je odlika pševorske tradicije. U tom regionu su pronađeni i pojedinačni spomenici, koji direktno svedoče o doseljavanju određenih grupa stanovništva iz Povislenja. Jedan od njih je grob otkriven u selu Peresipki nedaleko od Putivlja [20].

Staništa te grupe poznozarubinjeckih naselja bila su uglavnom poluukopana, pravougaone osnove. Pojedina su imala zidove sa stubnom konstrukcijom, ali je većina građena od brvana. U središnjem delu takvog staništa obično se nalazilo otvoreno ognjište. U jednoj kući u naselju Ternovka-2 pronađeno je glineno ognjište, napravljeno na podlozi od kamena. U velikom broju kuća postojao je centralni potporni stub, koji je nosio krovnu konstrukciju. U naselju Kartamiševo-2 pronađeni su ostaci dve nadzemne kuće, od kojih je jedna bila dimenzija 5,8 x 3,5 m, i imala je zidove sa stubnom konstrukcijom i centralni potporni stub, dok je druga bila izgrađena od brvana i imala dimenzije 3,6 x 2,4 m.

Pogrebni spomenici nosilaca starina tipa Ljutež i Kartamiševo-Ternovka nisu pronađeni. Naselja su funkcionisala tokom druge polovine I i u II veku n. e. Kasnije su se te starine transformisale u kijevsku kulturu.

U slivu gornjeg toka Južnog Buga, kao što smo već rekli, zarubinjecko stanovništvo se pojavilo u I veku p. n. e. Sredinom I veka n. e. broj zarubinjeckih naselja na tim prostorima se uvećao. Forma kulture se takođe promenila, što je najverovatnije bilo uslovljeno infiltracijom pševorskog stanovništva. Oblici glačanih i grubo obrađenih posuda Pobužja, u opštim crtama, liče na keramiku tipa Ljutež i nastavljaju tradiciju keramike srednjodnjeparske varijante klasične zarubinjecke kulture. Ipak, veoma zastupljene cilindrične posude sasvim sigurno imaju pševorsko poreklo.

Stanovnici tih oblasti živeli su u poluukopanim kućama, koje su po načinu gradnje slične kućama u naseljima tipa Ljutež. Sve su brvnare. U jednom selu (Nosovici) otkriveni su tragovi nadzemnih staništa sa zidovima od stubova i pletera, olepljenog glinom.

Za razliku od srednjeg Podnjeprovlja, u oblasti Buga pronađeni su pogrebni spomenici. Na grobištu Rahni otkriveno je 12 grobova sa ostacima spaljenih pokojnika, što po osnovnim pokazateljima, odgovara zarubinjeckom pogrebnom obredu. Zabeležene su i neke karakteristike koje nisu tipične za zarubinjecku

kulturu, kao što je običaj da se grobni prilozi takođe spaljuju na pogrebnoj lomači, da se u jednu grobnu jamu polaže pepeo više pokojnika, da se preko ugljenisanih kostiju stavljaju posude. E. V. Maksimov je, nakon detaljne analize obreda i grobnih priloga grobišta Rahni, zaključio da taj spomenik odražava proces uzajamnih uticaja zarubinjeckog i pševorskog stanovništva [21].

U procesu formiranja černjahovske kulture, nosioci kasnozarubinjeckih starina s prostora oko Buga ušli su u sastav nove kulturne zajednice.

Sredinom I veka n. e. zarubinjecko stanovništvo potpuno napušta Pripjatsko Polesje [22]. Teško da je to povezano sa ekspanzijom Sarmata u srednjem Podnjeprovlju, iako neki naučnici smatraju su ta dva procesa međusobno povezana. Postoji i stanovište po kojem je kraj zarubinjecke kulture u ovoj oblasti povezan s klimatskim promenama koje su se odvijale u to vreme [23]. Ne isključuje se mogućnost da je odlazak zarubinjeckog stanovništva iz oblasti Pripjata povezan s pomeranjima srednjoevropskog, konkretno pševorskog, stanovništva na istok. Nosioci zarubinjecke kulture su se preselili, uglavnom, na severoistok, pre svega na teritoriju sliva reke Desna.

Do kada je tačno postojala zarubinjecka kultura u gornjodnjeparskoj oblasti određuje se na osnovu „ratničkih" fibula i fibula s pokretnom stopom s kraja I ili početka II veka n. e. Tu su se klasične zarubinjecke starine transformisale u poznozarubinjecke, koje su podeljene u tri grupe – starine tipa Abidnja, Grinji i Vovki [24]. Najkarakterističniji su spomenici tipa Grinji, koji su se prostirali u porečju Dnjepra od ušća Druta do Pripjata. Njihov areal obuhvata i donji tok Desne, a pojedinačna rasuta naselja nalaze se i južnije, sve do donjeg toka reke Psel.

Naselja su građena na dinama u plavnim oblastima reka ili pored ivica plavnih terasa. Kuće su bile poluukopane, malih dimenzija i pravougaone osnove. Zagrevane su pomoću glinenih oivičenih ognjišta, koja su se nalazila u jednom od uglova kuće. Zidovi su imali stubnu konstrukciju i bili su olepljeni glinom.

Glineno posuđe ove kulture je veoma karakteristično. Zastupljena forma keramike bili su lonci u obliku cveta lale sa suženim donjim delom i cilindrične posude s blago povijenom usnom. Ređe se mogu sresti rebrasti lonci. Gotovo uopšte nema poliranih

posuda, samo su u nekoliko naselja pronađeni delovi rebrastih zdela ili zdela u obliku pehara. Usna neuglačanih posuda ukrašavana je zarezima, a površina tela urezanim paralelnim brazdama.

Sudbina naselja gornjodnjeparskih grupa poznozarubinjecke kulture razlikuje se od slučaja do slučaja. Deo stanovništva, koji je živeo u blizini srednjeg Podnjeprovlja, zajedno s plemenima koja su predstavljena spomenicima tipa Ljutež, početkom III veka, ušao je u sastav kijevske kulture. U severnijim zemljama, naselja tipa Grinji postojala su svako za sebe i u poznorimsko doba.

Nosioci zarubinjecke kulture prvi put su se pojavili u Brjanskom Podsenju u I veku p. n. e. Tamo su se naselili na teritoriji na kojoj su već živela plemena juhnovske kulture, koja pripadaju dnjeparskoj grupi Balta [25]. U prvo vreme su u kulturi spomenika s prostora oko reke Desne pridošli elementi postojali uporedo s juhnovskim. Tako su u keramici blago profilisani lonci s tipično juhnovskom ornamentacijom postojali uporedo sa zdelama i peharima zarubinjeckog tipa. Uz to se može primetiti i postepeno povećanje broja elemenata zarubinjeckog porekla i nestajanje juhnovske tradicije. Očigledno je da u procesu doseljavanja zarubinjeckog stanovništva plemena juhnovske kulture nisu napuštala mesto svog boravka nego su se mešala s doseljenicima i zajedno s njima formirala novu kulturnu grupu – počepsku.

Arheologija u Brjanskom Podsenju beleži novi veliki priliv zarubinjeckog stanovništva krajem I veka n. e. Vidno se povećava broj naselja, a primetno je i povećanje njihovih dimezija (sela dostižu veličinu od 15.000 do 20.000 m²). Sada u tom regionu počinju da dominiraju zarubinjecki elementi, koji se ipak suštinski razlikuju od klasično zarubinjeckih [26]. Priliv novih grupa stanovništva uglavnom iz Pripjatskog Polesja bio je veoma velik. Migracija zarubinjeckog stanovništva dotakla je i severnije oblasti. U južnom delu Smolenskog Podnjeprovlja, pod uticajem zarubinjecke kulture, a na osnovi dnjepro-dvinske, nastala je kultura tipa srednjeg sloja Tušemlja [27]. Zasebne grupe zarubinjeckih doseljenika prodrle su i na teritoriju sliva Zapadne Dvine, stopivši se s lokalnim stanovništvom – Baltima.

Naselja počepske kulture nalazila su se uglavnom u brjanskoj oblasti toka Desne i njenih pritoka Sudost i Navlja, i to na

mestima koja su najpogodnija za zemljoradnju. U njima su paralelno postojala dva tipa staništa. Jedan tip su bile velike nadzemne kuće sa stubovima, dimenzija 10 x 4,5 m do 20 x 6 m, zagrevane otvorenim ognjištima. Ovaj tip kuće odgovara juhnovskom načinu gradnje. Drugi tip predstavljaju poluukopane kuće, kojih u Podsenju nije bilo pre zarubinjeckog vremena. Ova staništa su pravougaone osnove, dimenzija od 3 x 3 do 7 x 4 m. Zidovi ovakvih kuća pravljeni su ili od stubova i pletera ili od brvana. U centru takve kuće nalazio se potporni stub, pored kojeg je u blizini jednog od zidova bilo ognjište.

Najrasprostranjeniji oblici keramičkih posuda bili su visoki lonci sa širokim ramenom i usnom savijenom prema napolje. Gornja ivica posude često je ukrašavana zarezima. Drugi tip keramike bile su rebraste zdele, koje su po spoljnjem obliku slične ljuteškim. Njihova površina je uglačana (i spolja i iznutra), i bile su crne, smeđe ili sive boje.

Zarubinjecki doseljenici su u Podsenje doneli i običaj nošenja fibula. Najstarije među njima su gvozdene fibule poznolatenskih oblika s masivnim pločastim držačem igle, dok su poznije okaste, koje potiču iz II veka n. e. Postoje i lokalne fibule, takozvana počepska verzija, koje su bile u upotrebi u drugoj polovini I i tokom II veka n. e.

U II i III veku nosioci poznozarubinjecke kulture su se iz Podsenja preselili na prostore gornjeg dela sliva Oke. U tom regionu je bila veoma zastupljena keramika s crnom i svetlosmeđom poliranom površinom, koja nije poticala iz lokalne tradicije i koja je po formi i teksturi najbliža keramici koju je izrađivalo stanovništvo oko Desne. U uslovima mešanja počepskog stanovništva s lokalnim, koje je pripadalo dnjeparskoj grupi Balta, u slivu gornjeg toka Oke nastala je moščinska kultura, čiji se nosioci poistovećuju s Jordanesovim narodom zvanim *Coldas* i Goljadima iz ruskih letopisa [28].

Poznozarubinjecko (počepsko) stanovništvo, koje je ostalo u Podsenju, posle III veka nije predstavljalo jedinstvenu kulturnu grupu. Deo tog stanovništva je ušao u sastav nosilaca kijevske kulture.

Većina naučnika zarubinjecku kulturu posmatra kao slovensku. Ideju o slovenskoj atribuciji stanovništva srednjodnjepar-

skih pogrebnih polja, gde spadaju i zarubinjecka grobišta poslednjih vekova pre n. e. i prvog veka n. e., izneo je V. V. Hvojka još početkom XX veka, i mada nije bila baš dobro obrazložena i potkrepljena dokazima, postala je veoma zastupljena u arheološko-istorijskoj literaturi. Istina, veliki naučnici, kao što su L. Niderle i A. A. Spicin (Спицын А. А.), više puta su isticali da u nauci jednostavno nema konkretnih podataka za etničku atribuciju zarubinjeckih starina. Spicin je zarubinjecku kulturu povezivao sa skitskim svetom [29]. Bilo je i drugih stanovišta o etničkoj pripadnosti zarubinjeckih plemena, smatrani su germanskim doseljenicima, Bastarnima i Keltima.

Tezu o slovenskoj atribuciji nosilaca zarubinjecke kulture nije moguće potkrepiti arheološkim, retrospektivnim metodom. Kao što je već navedeno, sudbina tih plemena je bila komplikovana i nejednaka. Naseljavanje potomaka zarubinjeckog stanovništva u raznim oblastima u kojima su već živele različite etno-jezičke grupe i mešanje sa starosedeocima dovelo je do različitih etničkih procesa, koje je, oslanjajući se isključivo na arheološki materijal, veoma teško a ponekad i nemoguće razumeti.

Pisanih svedočanstava, koja bi pomogla da se reši pitanje etničke pripadnosti zarubinjeckog stanovništva, takođe nema. Informacije o Venedima u delima Plinija, Tacita i Ptolomeja zasigurno se ne mogu povezati sa zarubinjeckim stanovništvom. Osim toga, treba imati u vidu da se Ptolomejevi podaci odnose na II vek n. e. kada je zarubinjecka kultura već prestala da postoji i kada su se potomci njenih nosilaca već odselili na razne strane. Na Pojtingerovoj karti, koja prikazuje stanje iz sledećeg veka, Venedi nikako nisu lokalizovani u Podnjeprovlju.

Da su nosioci zarubinjecke kulture na kraju stare i početkom nove ere pripadali slovenskom etnosu ne može da potvrdi ni toponimska građa. Arhaični slovenski hidronimi, koje je identifikovao Trubačov na teritoriji Desnoobalske Ukrajine, ne ukazuju na bilo kakvo poklapanje sa zarubinjeckim arealom; iako su ovi toponimi zastupljeni na širokoj teritoriji, oni dotiču samo deo zemalja u kojima je živelo zarubinjecko stanovništvo na prelazu iz stare u novu eru. Uz to, ti arhaični nazivi vodenih tokova nisu hronološki determinisani, stoga se lingvističkim metodama ne može utvrditi da li potiču iz doba zarubinjecke kulture ili ne.

Najvažnija je činjenica da je zarubinjecko stanovništvo u I veku n. e. u značajnom broju napustilo mesto svog ranijeg boravka, a u tom slučaju se očuvanje naziva vodenih tokova dovodi u pitanje.

Verzija o pripadnosti nosilaca zarubinjecke kulture germanskom etnosu počivala je isključivo na pretpostavci da su plemena pomorske kulture, koja su učestvovala u genezi zarubinjecke bila germanska. Sada se smatra, kao što smo već videli, da su nosioci pomorske kulture bila periferna baltička plemena.

Neki arheolozi su u poslednje vreme počeli zarubinjecko stanovništvo da povezuju s Bastarnima [30].

Prvi podaci o tom etnosu u istorijskim spisima vezani su za poslednje decenije III veka p. n. e.: Demetrije iz Kalatisa (po navodima Pseudo-Skimna, jer njegova originalna dela nisu sačuvana) lokalizovao je Bastarne u donje Podunavlje i smatrao ih je doseljeničkim stanovništvom [31]. U prvoj polovini II veka p. n. e. Bastarni su izveli nekoliko ratničkih pohoda na Balkan. Te pohode opisali su Tit Livije i Orozije. Kasnije (do III veka n. e.) o njima pišu mnogi autori. Najpodrobniji podaci o Bastarnima nalaze se u Strabonovom delu *Geografija*, koje je pisano u drugoj polovini I veka p. n. e. i prvih decenija naše ere. Opisujući zemlje severozapadnog priobalja Crnog mora (od reke Istar do reke Borisfen), grčki filozof i istoričar govori o „getskoj pustinji", Tiragetima, Jazigima, Sarmatima i Urgima, i dalje kaže: „U unutrašnjosti kontinenta žive i Bastarni, koji su možda Germani, i podeljeni su u nekoliko plemena. Zaista, jedni se zovu Atmoni, drugi Sidoni; oni što vladaju ostrvom Peuka na reci Istar zovu se Peukini, a najseverniji, koji žive u niziji između reka Borisfen (današnji Dnjepar) i Tanaisa (današnji Don), Roksolani" [32]. Ni na osnovu ovih informacija ne može se zaključiti da su Bastarni živeli u Pripjatskom Polesju i srednjem Podnjeprovlju. Po Ptolomeju, Bastarni su bili susedi Tirageta i zajedno s Peukinima vladali su Dakijom [33]. U današnje vreme određena je i arheološka kultura Bastarna – to je pojanešti-lukaševska kultura, koja se uglavnom prostire u međurečju Dnjestra i Sereta [34].

Ideja Mačinskog o jedinstvu pojanešti-lukaševske i zarubinjecke kulture ili o „zarubinjecko-pojaneškoj kulturnoj zajednici", kako M. B. Ščukin voli da kaže, imala je pravo da postoji u vreme kada su arheolozi smatrali da su zarubinjecka i pojanešti-

-lukaševska kultura nastale na istim osnovama, kao rezultat raseljavanja plemena pomorske kulture. Danas je jasno da te kulture imaju različito poreklo. Zarubinjecka kultura je, kao što smo već rekli, nastala usled migracija plemena kulture zvonastih pogrebnih posuda i pomorske kulture, i kao posledica njihovih uzajamnih odnosa sa skitskim i milogradskim stanovništvom. Pojanešti-lukaševska kultura je nastala kao posledica iseljavanja plemena jastorfske kulture s prostora Odre i Nise i održavanja međusobnih kontakata sa stanovništvom donjeg toka Dunava – Getima.

Proces migracije dela jastorfskog stanovništva u zemlje severnog priobalja Crnog mora sada je dosta detaljno proučen. U međurečju Odre i Nise identifikovana je posebna grupa jastorfske kulture – gubinska [35]. Na prelazu iz III u II vek p. n. e. deo tog stanovništva kretao se uz severne i istočne padine Karpata [36] i naselio se u oblasti Dnjestra i Sereta, što je dovelo do nastanka pojanešti-lukaševske kulture na tim prostorima.

Problem etničke pripadnosti nosilaca zarubinjecke kulture mora se rešavati pre svega na osnovu njenih sastavnih elemenata. Pošto su u formiranju tri osnovne grupe ove kulture najaktivnije učestvovala plemena nosioci kulture zvonastih pogrebnih posuda i pomorske kulture, etnička atribucija zarubinjecke kulture mora da bude povezana sa ovim plemenima. Već je utvrđeno da su nosioci kulture zvonastih pogrebnih posuda bili Sloveni, a da se pomorsko stanovništvo smatra jednom od perifernih grupa Balta, koji su bili bliski Slovenima. Na osnovu toga se može pretpostaviti da su nosioci zarubinjecke kulture, u jezičkom kontekstu, činili posebnu dijalekatsku grupu, koja je predstavljala prelaznu fazu između praslovenskog i perifernih zapadnobaltičkih jezika.

Osnovana je pretpostavka da su ovakve, po pitanju jezika prelazne etničke tvorevine između zapadnih Balta i Slovena, zaista postojale. U ranom srednjovekovlju sličnu plemensku zajednicu, sudeći po istraživanjima poljskog lingviste J. Otrembskog (Otrębski J.), činili su Jatvjagi [37]. Kasnije je, usled istorijskih okolnosti deo Jatvjaga ušao u sastav poljske narodnosti, a od Jatvjaga koji su živeli na prostoru srednjeg toka Njemena, nastali su Litvanci.

Potomci zarubinjeckog stanovništva su, takođe zavisno od istorijskih uslova, učestvovali u etnogenezi Slovena i Balta. Od

dela zarubinjeckih plemena, koja su se naselila u zemljama gornjeg toka Dnjepra i u gornjem delu sliva Oke, i koja su se mešala s milogradskim i juhnovskim, dnjeparsko-dvinskim i stanovništvom gornjeg toka Oke, nastali su dnjeparski Balti. Migracija zarubinjeckog stanovništva na severoistok nije bitno izmenila etno-jezičku situaciju na prostoru gornjeg Podnjeprovlja i gornjeg dela sliva Oke. Posledica te migracije su, po svemu sudeći, hidronimi zapadnobaltičkih oblika, koji su identifikovani na levoj obali gornjeg Podnjeprovlja i u oblasti gornjeg toka Oke [38].

U južnijim delovima Podnjeprovlja i oko Južnog Buga, zarubinjecka plemena i njihovi potomci su se u značajnoj meri pomešali s nosiocima pševorske kulture, koja je u osnovi bila slovenska. Tako je taj deo zarubinjeckog stanovništva ušao u sastav slovenskog etnosa i direktno učestvovao u slovenskoj etnogenezi.

Vratimo se, na trenutak, pitanju o direktnim međusobnim uticajima zarubinjeckog stanovništva srednjeg Podnjeprovlja i lokalnih Skita. Moguće je da su kontakti, koji potiču iz III i II veka p. n. e., uslovili prva prodiranja iranskih elemenata u jezik i kulturu zarubinjeckih plemena, koja su ih kasnije prenela u slovenski etnos. Zarubinjecko-iranski kontakti su trajali i u vreme Sarmata.

BIBLIOGRAFIJA

1. Кухаренко Ю. В. *Зарубинецкая культура. САИ.* Вып. Д1–19. Москва, 1964.
2. Кухаренко Ю. В. „К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры“ // *СА.* 1960. № 1. С. 289–300.
3. Третьяков П. Н. *Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.* Москва-Ленинград, 1966. С. 214–217.
4. Мачинский Д. А. „К вопросу происхождении зарубинецкой культуры“ // *КСИА.* Вып. 107. 1966. С. 3–8.
5. Максимов Е. В. *Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.* Киев, 1972; Исти. *Зарубинецкая культура на территории УССР.* Киев, 1982.
6. Каспарова К. В. „Зарубинецкая культура в хронологической системе культур эпохи латена“ // *АСГЭ.* Вып. 25. 1984. С. 108–117.
7. Кухаренко Ю. В. „Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы“ // *СА.* 1959. №1. С. 31–43.

8. Мачинский Д. А. „О культуре Среднего Поднепровья на рубеже скифского и сарматског периодов“ // *КСИА.* Вып. 133. 1973. С. 3–9.
9. Каспарова К. В. „Роль юго-западных связей в процессе формирования зарубинецкой культуры“ // *СА.* 1981. № 2. С. 57–79.
10. Петренко В. Г. *Правобережье Среднего Поднепровья в V–III вв. до н. э.* САИ. Вып. Д1-4. 1967. С. 19, 20.
11. Кухаренко Ю. В. *Зарубинецкая культура...* С. 30–35.
12. Каспарова К. В. „О фибулах зарубинецкого типа“ // *АСГЭ.* Вып. 18. 1977. С. 68–78.
13. Поболь Л. Д. „Деревянное рало из торфяника у дер. Каплановичи“ // *Acta Baltico-Slavica.* T. V. Białystok, 1967. С. 117–128.
14. Пачкова С. П., Янушевич З. В. „Землеробство племен зарубинецкой культуры“ // *Слов'яно-руські старожитності.* Київ, 1969. С. 3–13.
15. Бидзиля В. И., Пачкова С. П. „Зарубинецкое поселение у с. Лютеж“ // *МИА.* №160. 1969. С. 51–74.
16. Вознесенская Г. А. „Металлообработка на позднелатенском поселении Галиш-Ловачка“ // *СА.* 1984. № 4, С. 171.
17. Рудинський М. *Археологічні збірки Полтавського музею.* Полтава, 1928. С. 43, 48–50; Махно Е. В. „Поховання на Замковій горі в Лубнах (Розкопки Ф. Камінського 1881 р.)“ // *Археологія.* XVII. Київ, 1965. С. 185–189; Смиленко А. Т. „Поховання в с. Кичкас (до питання про формування черняхівської культури)“ // *Слов'яно-руські старожитності.* Київ, 1969. С. 21–28; Максимов Е. В. *Зарубинецкая культура...* С. 57.
18. Максимов Е. В. *Зарубинецкая культура...* С. 81–97.
19. Обломский А. М. *Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I–V вв. н. э.* Москва; Сумы, 1991. С. 35–47. Mali deo zarubinjeckog stanovništva pomerao se na jug uz Dnjepar. Jedan od spomenika te migracije je naselje pored sela Osipovka na reci Orelj, gde je pronađena poluukopana kuća iz II veka n. e. s keramikom karakterističnom za zarubinjecku kulturu (Телегін Д. Я., Беляева Є. О. „Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі“ // *Археологія.* Вип. 18. Київ, 1975. С. 96–101.
20. Кухаренко Ю. В. „Погребение у с. Пересыпки“ // *Древние славяне и их соседи.* Москва, 1970. С. 33–35.
21. Максимов Е. В. *Зарубинецкая культура...* С. 126–132.
22. Каспарова К. В. „О верхней хронологической границе зарубинецкой культуры Припятского Полесья“ // *Советская археология.* 1976. № 3. С. 128–140.

23. Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Петраускас О. В. *Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины*. Киев, 1990.
24. *Очерки по археологии Белоруссии*. Ч. 1. Минск, 1970. С. 171–183; Максимов Е. В. „Новые зарубинецкие памятники в Среднем Поднепровье" // *МИА*. № 160. 1969. С. 39–41; Горюнов Е. А. *Ранние этапы истории славян Днепровского левобережья*. Ленинград, 1981. С. 108, 109.
25. Седов В. В. *Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья*. Москва, 1970. С. 31, 32, 42–44; Isti. „Днепровские балты" // *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов*. Вильнюс, 1985. С. 20–29.
26. Амброз А. К. „К истории Верхнего Подесенья в I тысячелетии н. э." // *Советская археология*. 1964. № 1. С. 56–70; Заверняев Ф. М. „Почепское селище" // *МИА*. № 160. 1969. С. 88–118.
27. Третьяков П. Н., Шмидт Е. А. *Древние городища Смоленщины*. Москва; Ленинград, 1963. С. 22–25, 54–59.
28. Седов В. В. *Славяне Верхнего Поднепровья*... С. 44–48; Isti. *Восточные славяне в VI–XIII вв*. Москва, 1982. С. 41–45.
29. Спицын А. А. „Поля погребальных урн" // *Советская археология*. Т. X. Москва, 1948. С. 53–70.
30. Щукин М. Б. „Проблема бастарнов и этнического определения поянешты-лукашевской и зарубинецкой культур" // *Петербургский археологический вестник*. 1993. № 6. С. 89–95.
31. Латышев В. В. „*Scythica et Caucasia*." *Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе*. Т. 2. Санкт Петербург., 1906. С. 87, 88.
32. Страбон. *География в 17 книгах*. Перевод Г. А. Стратановского. Москва., 1964. VII: 3, 12.
33. Латышев В. В. „*Scythica et Caucasia*"... V: 7.
34. Babeş M. „Moldowa centrală si de nord in secolele II–I i.e.n.: Cultura Poineşti-Lukaşevka" // *Rezultatul tezei de doctorat*. Bucureşti, 1978. P. 1–25; Isti. „Die Frühgermanen im österlichen Dakien in den letzten Jahrhunderten v. u.Z. Archäologische und historische Belege" // *Frühe Völker in Mitteleuropa*. Berlin, 1988. S. 129–156; Лапушнян В. Л., Никулице И. Т., Романовская М. А. „Памятники культуры Лукашевка-Поянешты (II–I вв. до н.э.)" // *Археологическая карта Молдавской ССР*. Кишинев, 1974. С. 74–85.

35. Domański G. *Studia z dziejów środkowego Nadodrza w III–I wieku p. n. e*. Wrocław, 1975.
36. Na putu migracije na istok, mala grupa gubinsko-jastorfskog stanovništva očito je naselila Ljublinsku oblast, o čemu svedoči nekoliko spomenika s jastorfskim elementima, otkrivenih u tom regionu pševorske kulture (Dąbrowska T. *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia–Zasięg–Powiązania*. Warszawa, 1988. S. 196–198).
37. Otrębski J. „Roswój wzajemnych stosunków między grupą językową bałtycką a słowiańską" // *Z polskich studiów slawisticznych*. T. I. Warszawa, 1958. S. 146–148.
38. Седов В. В. *Славяне Верхнего Поднепровья*... С. 42–48.

MIGRACIJA GOTA NA SEVERNO PRIOBALJE CRNOG MORA

Goti su bili jedno od germanskih plemena. Po istoričaru Jordanesu iz VI veka n. e., njihova postojbina je bila Skanza tj. Skandinavija. Otuda su se, predvođeni Berigom, priča dalje ovaj autor, s tri broda uputili ka južnom priobalju Baltičkog mora, gde su se i naselili (verovatno na ušću Visle). Taj prostor Goti su nazvali Gotiskanza. Ubrzo su naišli na Ulmeruge (takođe germansko pleme koje je živelo na tim prostorima), porazili ih i „proterali iz njihovih naselja. Zatim su pokorili njihove susede Vandale, i dodali ih svojim pobedama" [1]. Jasno je da su Goti u regionu donjeg toka Visle bili dominantni etnos. Ovde su očito nastali i Gepidi – pleme srodno Gotima. Jordanes piše da oni vode poreklo od Gota i da su se zajedno s njima preselili na južnu obalu Baltika.

Po istoričarima, kralj Berig je živeo sredinom I veka n. e. Imena dva njegova naslednika Jordanes nije saopštio, četvrti kralj je bio Gadarik, a peti – njegov sin Filimer, pod čijim vođstvom je u II veku n. e. otpočela migracija Gota u Skitiju.

Od dvadesetih do četrdesetih godina XX veka naučnici su, smatrajući Jordanesove informacije istorijskom realnošću, pokušali da rasvetle ranu istoriju Gota koristeći druge istorijske podatke i arheološku građu. Najobimnije istorijsko delo tog vremena bila je knjiga L. Šmita (Schmidt L.) [2]. Arheolozi (G. Kosina, E. Blume i dr.) su utvrdili da su se Goti iz Skandinavije na teritoriju donjeg toka Visle zaista doselili negde početkom naše ere, donevši sa sobom novu kulturu i pogrebni obred inhumacije. Na osnovu analiza keramičkog materijala R. Šindler (Schindler R.) je precizirao da su Goti naselili zemlje zapadno od donjeg toka Visle početkom naše ere, a da su istočne oblasti donjeg Povislenja kasnije, sredinom II veka, naselili Gepidi [3].

Kosinini učenici povezivali su Gote i Goto-Gepide sa oksivskom kulturom poljskog Pomorja. J. Kostrževski je tvrdio da su Goti, koji su se na prelasku iz stare u novu eru pojavili u donjem Povislenju, naišli na lokalno slovensko stanovništvo – Venede, koji su bili nosioci oksivske kulture [4].

Oksivska kultura se formirala pre doseljavanja Gota iz Skandinavije, njeni najraniji spomenici potiču s kraja II veka p. n. e. Ova kultura se prostirala u donjem toku Odre i Visle. Kasnije je njene zapadne teritorije naselilo stanovništvo jastorfske kulture. Naučnici koji proučavaju oksivske starine tvrde da je ta kultura rezultat direktnog razvoja pomorske kulture.

Pogrebni spomenici analizirane kulture su grobnice bez kurgana, sa spaljenim posmrtnim ostacima. Posmrtni pepeo i ostaci sa spališta obično su sipani direktno na dno grobne jame, a tek ponekad su korišćene urne. Na pojedinim grobištima su otkriveni i pojedinačni slučajevi grobova sa inhumacijom. Početkom naše ere, kao posledica doseljavanja Gota, u poljskom Pomorju pojavljuju se kurgani tipa Odra-Venser. Oni su građeni od kamena, a ponekad su dodatno obeležavani koncentričnim kamenim prstenovima – „krugovima". Slični krugovi od kamena postoje i na delovima grobišta bez kurgana. U isto vreme, iznad mnogih grobnica bez kurgana postavljaju se kamene ploče. Inhumacija, osnovni tip pogrebnih obreda u kurganskim grobnicama, sreće se sve češće i u grobovima bez kurgana.

Keramičko posuđe ranog tipa oksivske kulture u većini slučajeva predstavljaju trbušaste posude s podebljanom usnom koja je izvijena prema napolje. Period u kojem je sahranjivanje vršeno ispod kurgana karakterisale su vaze s drškom u obliku slova X, ukrašene različitim geometrijskim dekorativnim elementima. Od oruđa za rad među oksivskim iskopinama postoje noževi, kopče za pojas, glineni i koštani pršljenci. Bili su zastupljeni razni tipovi fibula. Od oružja, pronađeni su mačevi (s dve oštrice, latenskih oblika, i s jednom oštricom, slični nalazima na teritoriji prostiranja jastorfske kulture).

Analiza materijala oksivske kulture svedoči da su gotsko-gepidska plemena koja su naselila prostore poljskog Pomorja mnogo toga preuzela od starosedelačkog stanovništva. Razlike između doseljeničkih i starosedelačkih elemenata vremenom su se ujed-

načavale. Po mišljenju poljskih arheologa, prevladale su komponente lokalne kulture, pa se oksivska kultura u poljskoj literaturi tretira kao jedna grupa venedske kulture [5].

Šezdesetih godina XX veka poljski arheolog J. Kmecinjski (Kmeciński J.), nakon detaljne analize starina iz ranorimskog perioda s prostora donjeg Povislenja, pokazao je da su elementi koji se povezuju s Gotima, kao što su kameni krugovi i nadgrobne stele (kamene ploče), obred inhumacije, kruškoliki metalni privesci, glinene obredne posude sa ukrasom u vidu glačanih i hrapavih trouglova, spojnice u vidu slova S, bili veoma zastupljeni sve do donjeg toka Elbe. Oni su karakteristični za razne kulture i potpuno je neosnovano pripisivati ih Goto-Gepidima koji su došli iz Skandinavije. Naučnik je smatrao da je kultura koja se prostirala u donjem Povislenju u prvim vekovima naše ere direktno potekla od oksivskih starina iz perioda poznog Latena, a da su kameni krugovi i nadgrobne stele povezane s Germanima koji su živeli na kontinentu. Što se tiče Gota, njih nije bilo mnogo, ali su se, napustivši Skandinaviju, u malim grupama naseljavali po celom južnom delu baltičkog priobalja, a zatim su, takođe u malim grupama, došli do granica Rimskog carstva [6].

Krajem sedamdesetih godina XX veka, posle arheološkog proučavanja velikog grobišta Velbark-Goscičevo u donjem toku Visle, starine iz rimskog perioda s prostora poljskog Pomorja, koje su ranije bile pripisivane oksivskoj kulturi, izdvojene su u posebnu grupu, pod nazivom velbarska kultura [7]. Ovo je bio važan korak u proučavanju Gota uopšte.

Kako je pokazao naučnik koji se bavi proučavanjem velbarske kulture R. Volongjevič (Wołągiewicz R.), nastanak i razvoj ove kulture bio je veoma složen proces koji se u različitim oblastima nejednako odvijao. Tako u Kašupsko-krajenskoj jezerskoj oblasti postoje jasni indikatori prisustva novog stanovništva: pojavljuju se nova velbarska grobišta na novim mestima, dok ranija oksivska polako gube funkciju. U ovom mikroregionu postoje kameni krugovi sa stelama, kakvih ima samo u Skandinaviji i koje oksivska kultura nije poznavala. U drugim mikroregionima poljskog Pomorja (donji tok Visle, Slovinjska obala, oblast Dravskog jezera) nije bilo priliva novog stanovništva: nisu građena nova groblja, stanovništvo je svoje umrle sahranjivalo na istim mestima

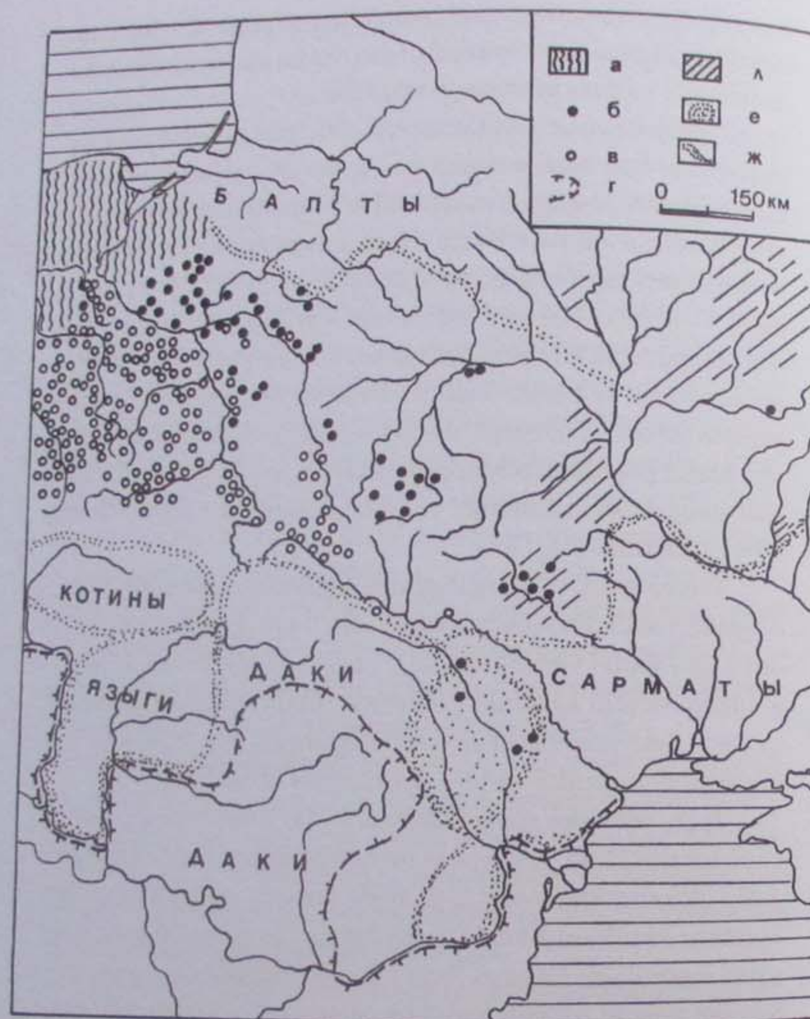
kao i ranije. Istovremeno, pod jakim uticajem pridošlih grupa stanovnika, lokalna kultura se relativno brzo transformisala. Tako je oksivska kultura prerasla u velbarsku.

Izdvojene su dve faze u razvoju velbarske kulture. U ranoj, ljubovickoj fazi, koja je trajala od 50. do 150. godine n. e., njen areal (slika 75) se graniči sa središnjim i istočnim oblastima poljskog Pomorja (od reka Drave i Rege na zapadu do Paslenke na istoku) i severnim krajinama Velikopoljske (do zavoja Varte na jugu). U sledećoj fazi (ceceljskoj), koja je trajala od druge polovine II do početka III veka, deo oblasti koje su ranije bile naseljene nosiocima velbarske kulture (kašupsko-krajenska i dravska jezerska oblast i Slovinjska obala) je opusteo, ali se zato velbarski spomenici pojavljuju u Mazoviji i Polesju, svedočeći o migraciji značajnog broja stanovnika poljskog Pomorja na jugoistok niz Vartu i Zapadni Bug (slika 75).

Prema tome, velbarska kultura je bila nova tvorevina. Jedan, očigledno mali deo njenih nosilaca, činili su i doseljenici iz Skandinavije – Goti i Gepidi, koji su u poljsko Pomorje doneli običaj građenja velikih kamenih pogrebnih humki i kamenih krugova, kao i neke predmete koji u ovim zemljama nisu postojali. Pod uticajem doseljenika sve više se širi obred inhumacije.

Ipak, većinsko stanovništvo u velbarskom arealu i dalje je činio lokalni živalj, tj. plemena oksivske kulture. U prvoj fazi pridošlo i lokalno stanovništvo je imalo različite teritorije i različite kulturne karakteristike. U ceceljskoj fazi je došlo do ujednačavanja materijalne kulture. Sada više nije moguće razdvojiti spomenike koje su ostavili ljudi koji su govorili gotskim jezikom i starine plemena koja su govorila lokalnim jezikom. Izuzetak predstavljaju samo spomenici Odre, Vensera, Meciševice i, možda, takozvani bogati kneževski grobovi, koji bez sumnje pripadaju istočnogermanskom etnosu.

U celom velbarskom regionu bile su zastupljene obredne posude u obliku vaza – sa širokim otvorom, niskim širokim telom i usnom oboda blago savijenom prema napolje. Većina tih posuda imala je male drške u obliku slova X. Za velbarsku kulturu karakteristične su i fibule s tri izbočine, cevastim omotačem opruge i dugmetom na kraju stope (tip 96 po O. Almgrenu [Almgren O.]);

slika 75. Prva faza migracije nosilaca velbarske kulture pod vođstvom Gota
а – prvobitni region velbarske kulture (ljubovicka faza); б – spomenici velbarske kulture poslednjih decenija II veka n. e.; в – spomenici pševorske kulture B2 – C – CIa faze (po K. Godlovskom); г – granice Rimskog carstva; д – regioni kasnozarubinjecke kulture; е – areal pojanešti-virteške kulture; ж – granice među etnosima.

bronzani jezičci pojaseva u vidu izduženih trouglova, koji se završavaju prstenom s malom polugom i dugmetom u obliku šišarke; masivne pločaste narukvice sa suženim delom, oko kojeg je prstenasti ukras i s krajevima u vidu zmijskih glava (istočnoger-

manski tip po E. Blimeu); koštani češljevi s lučnim leđima (tip T.A-1 po S. Tomasu [Thomas S.]) [8].

Na osnovu arheološkog materijala identifikovana su dva talasa migracija velbarskog stanovništva na jugoistok. Prvi talas se, kako smo već rekli, odvijao sredinom II veka n. e. Preseljenici su prvo zauzeli teritorije donjeg i srednjeg toka Buga i njegovih pritoka, a krajem II veka pojavili su se u Voliniji i Podoliji. U procesu seoba nosilaca velbarske kulture, starosedelačko stanovništvo Mazovije i Podlasja – nosioci pševorske i zapadnobaltičke kulture – većim svojim delom nije napuštalo dotadašnje mesto boravka. Odnosi s doseljenicima nisu bili isti u svim oblastima [9]. U nekim mikroregionima zabeleženo je kulturno i teritorijalno mešanje pridošlog i lokalnog stanovništva, o čemu govore spomenici koji sadrže i velbarske i pševorske, ili i velbarske i zapadnobaltičke elemente. U drugim mikroregionima pševorsko stanovništvo se očito povuklo pred doseljenicima (pševorska naselja i grobišta više nisu u funkciji) i dominiraju velbarski elementi. U trećoj grupi mikroregiona, u koje velbarski doseljenici nisu zalazili, očuvalo se pševorsko stanovništvo.

U prvo vreme su velbarski i lokalni kulturni elementi još bili razdvojeni, ali ubrzo su se te razlike ujednačile. Neka pševorska grobišta nastavila su da funkcionišu, ali se pogrebni obred transformisao, poprimivši velbarske crte. Formirala se specifična varijanta velbarske kulture s vidnim prisustvom pševorskih elemenata. Na grobištima se to mešanje ogleda u elementima pogrebnih obreda, u naseljima – u prisustvu pševorske gnjetane keramike i u konstrukciji stambenih objekata. Sasvim je jasno da je pševorsko stanovništvo Mazovije i Podlasja ušlo u sastav velbarskog stanovništva.

Može se, dakle, pretpostaviti da su Goti u početku bili malo pleme, koje se naselilo na raznim lokacijama poljskog Pomorja, gde su već živeli nosioci oksivske kulture. Doselivši se među strance, Goti su na putu ka Crnom moru pripojili mnoge negermanske grupe stanovnika i tako dodatno uvećavali migracioni talas, srazmerno svom napredovanju.

Mazovija i Podlasje su bili prolazne etape migracije velbarskog stanovništva na jug. Tu su, uporedo s veoma zastupljenim grobovima bez kurgana, otkriveni i kameni kurgani i kameni krugovi

(Osick, Gozdzik, Cecele, Bogucin, Kitki) – pogrebni spomenici direktnih potomaka goto-gepidskih doseljenika iz Skandinavije.

U Voliniju i u Podoliju nosioci velbarske kulture su stigli poslednjih decenija II veka n. e. i tu su zatekli pševorsko stanovništvo (volinska grupa pševorske kulture). Odnosi s lokalnim stanovništvom, po svemu sudeći, nisu bili isti na celoj teritoriji. Tek mali broj pševorskih naselja nastavio je da funkcioniše i posle doseljavanja nosilaca velbarske kulture. Deo lokalnog stanovništva je očito ušao u sastav velbarskih plemena. Veći deo pševorskih naselja iz Volinije i Podolije prestao je da postoji pod pritiskom velbarskih doseljenika.

Velbarsko stanovništvo koje se naselilo u Voliniji i Podoliji više nije poštovalo obred sahranjivanja ispod kurgana. Nekropole bez kurgana nosilaca velbarske kulture na tim prostorima sastoje se od jamnih grobova sa spaljenim posmrtnim ostacima. Ugljenisane kosti i ostaci sa spališta (ponekad očišćeni od ostataka gara i pepela) i malobrojni grobni prilozi (nakit, predmeti za ličnu i domaću upotrebu) polagani su na dno grobnih jama. Na grobnim prilozima vidni su tragovi spaljivanja na pogrebnoj lomači. Grobova sa urnama ima relativno malo. Kao urne korišćeni su glineni lonci koji su izrađivani ručno ili pomoću grnčarskog točka, a ponekad i zdele. Uz urne su, u velikom broju slučajeva, u grob polagane i obredne posude-prilozi. U pogrebnim obredima upadljivo su prisutni pševorski elementi, kao što su izlomljeni delovi dva puta pečenih glinenih posuda, urne i obredne posude-prilozi [10].

Osim grobova sa ostacima spaljenih pokojnika, na velbarskim nekropolama u Voliniji i Podoliji otkriveni su i grobovi sa inhumiranim pokojnicima i grobnim prilozima tipičnim za ovu vrstu obreda. Na nekropoli Brest-Trišin, Ljubomlj i Mašev otkrivene su žrtvene jame nepravilnog oblika, napunjene pepelom prekrivenim kamenjem, karakteristične za pogrebne spomenike južne Skandinavije i poljskog Pomorja. U nekim od tih jama otkriveni su i delovi izlomljenih glinenih obrednih posuda, kao i životinjske kosti. Takve jame se dovode u vezu sa običajem koji je bio zastupljen među germanskim plemenima iz Skandinavije, a koji je podrazumevao paljenje obrednih lomača pored groba, pri čemu su ostaci s lomače zakopavani u posebne jame [11].

Na nalazištima naselja nosilaca velbarske kulture otkriveni su tragovi i nadzemnih i ukopanih staništa [12]. Stambeni objekti oba tipa imali su zidove od stubova i pletera olepljenog glinom, od kojih su ostali veliki delovi nagorele gline sa otiscima pruća. Nadzemne kuće imale su izduženo pravougaonu osnovu i površinu od 60 do 120 m². Po pravilu, u kući su postojale dve prostorije, koje je razdvajao pregradni zid. Jedna prostorija je bila namenjena za stanovanje, dok je druga imala funkciju pomoćnog privrednog objekta. Na arheološkom nalazištu naselja Lepesovka u pomoćnoj prostoriji jedne takve kuće pronađene su žitarice i ostaci slame. Zidovi su bili od pletera i olepljeni glinom. Krov na dve vode se oslanjao na stubove koji su postavljani po sredini zidova.

Ova staništa, koja se u naučnoj literaturi zovu „velike kuće", dovode se u vezu s germanskim plemenima severozapadne Evrope i njihovim načinom gradnje [13]. Njihovo postojanje je zabeleženo i u velbarskim spomenicima poljskog Pomorja.

Drugi tip kuća u velbarskim naseljima s prostora Volinije i Podolije jesu ukopane kuće površine od 9 do 24 m², koje liče na pševorska staništa. Ovaj tip gradnje su očigledno doneli potomci nosilaca pševorske kulture. Veliki deo glinenog posuđa pronađenog u velbarskim naseljima te oblasti je pševorska keramika.

Na osnovu svega toga može se tvrditi da su se velbarska plemena, koja su napredovala od donjeg toka Visle prema oblasti Mazovije i Podlasja, velikim delom pomešala s lokalnim pševorskim stanovništvom i uključila ga u migracioni proces. Voliniju i Podoliju je naselilo već pomešano stanovništvo, pri čemu su značajan deo tog stanovništva činili potomci pševorskih plemena sa obala Visle, tj. Sloveni. U sastav velbarskog stanovništva su, po svemu sudeći, ulazili i predstavnici zapadnobaltičkog etnosa. Ipak, podela velbarskih spomenika na germanske, slovenske i ostale nije izvodljiva. Stiče se utisak da je velbarsko stanovništvo predstavljalo etnički šaroliku, ali u isto vreme jednoobraznu grupu.

Vreme pojave velbarskog stanovništva određuje se na osnovu materijala dobijenih s grobišta. Na osnovu fibula, češljeva i pojasnih jezičaka utvrđeno je da najstariji grobovi, na grobištima Romoš, Boratin, Ljubomlj i Brest-Trišin, potiču iz poslednje četvrtine II veka [14].

Migracija nosilaca velbarske kulture odražava istorijski proces seoba Gota u Skitiju. Jordanes saopštava: „Kada se tamo (u Gotoskanzi) namnožilo mnogo naroda, Filimer, sin Gadariga, tek peti kralj posle Beriga, odlučio je da se gotska vojska zajedno s porodicama odseli odatle. U potrazi za najpogodnijim oblastima i odgovarajućim mestima (za naselja), on je došao u zemlje Skitije, koje su se na njihovom jeziku zvale Ojum...“ [15]. Dalje istoričar piše: „Taj deo Gota, koji je bio uz Filimera, prešavši reku, preselio se, kažu, u Ojum i pokorio željenu zemlju. Odmah zatim, bez zaustavljanja, došli su do plemena Spala, sukobili se s njima i pobedili ih. Odatle su kao pobednici pošli do periferne oblasti Skitije, koja izlazi na Pontijsko more, o čemu se peva u njihovim drevnim pesmama, u kojima se čuva od zaborava sećanje na te događaje...“ [16].

Gde se nalazi Ojum, oblast kroz koju su prošli Goti na svom putu s prostora donjeg toka Visle, pokušavali su da odrede mnogi naučnici. U naučnoj literaturi je izneto mnoštvo pretpostavki. Ojum je lokalizovan i u starogrčku Gileju na levoj obali donjeg toka Dnjepra i njegovog limana, u obalski pojas Azovskog mora, na poluostrvo Kerč, u srednje Podnjeprovlje u okolini Kijeva, u južnoruske stepe i u donje Podunavlje. Nedavno je V. P. Budanova (Буданова В. П.), koja je ponovo analizirala sve podatke o Gotima iz pisanih spomenika, iznela zanimljivu ideju. Ona je došla do zaključka da Ojum nije bio krajnja tačka migracije Gota. To je bila jedna oblast Skitije, kroz koju su prošli na svom putu sa severa na jug [17].

Arheološki podaci u velikoj meri preciziraju i konkretizuju seobe Gota. Pre svega, oni pouzdano svedoče o tome da je to bila prilično velika migracija, u kojoj je, osim Gota, učestvovalo i poljsko-pomorsko, pševorsko i stanovništvo područja oko srednjeg toka Visle. Volinija i Podolija su postale oblasti grupisanja nosilaca velbarske kulture u procesu seoba pa ih stoga treba smatrati Ojumom – „obećanom zemljom“, kojom su zavladali Goti, koji su, iako brojčano slabi, predvodili masu plemena tokom migracije. U tom slučaju bi Spali, s kojima su Goti ratovali, mogli biti nosioci volinske grupe pševorske kulture – plemena koja su većim delom pod prisilom napustila svoje zemlje, dok je mali broj njih ušao u sastav velbarske kulture.

Jordanes kaže da se u početku sva vojska, s Filimerom na čelu, uputila na jug. Zatim se ta grupa podelila. Neki istoričari u tom kazivanju vide podelu Gota na Ostrogote i Vizigote. Međutim, nema realnih osnova za ovu pretpostavku: podela Gota desila se u kasnijem periodu. Arheološki podaci svedoče o tome da su se upravo nosioci velbarske kulture na kraju II veka podelili na dva dela. Jedan, veliki deo tog stanovništva, osvojio je oblast Volinije i Podolije, počeo da se bavi poljoprivredom i naseljavao ovu oblast tokom dugog perioda. U procesu nastanka černjahovske kulture to stanovništvo je bilo jedan od sastavnih delova te polietničke tvorevine. Uostalom, u pojedinim mestima Volinije i Podolije su se, kao što znamo, očuvala mala usamljena naselja s velbarskim karakteristikama. U isto vreme, već poslednjih decenija II veka, drugi deo velbarskog stanovništva nastavio je put prema Crnom moru.

Istoričari nisu uspeli da daju odgovor na pitanje u koji su konkretno deo priobalja Crnog mora došli Goti. Nakon što je razmotrila sve aspekte koji po tom pitanju postoje u nauci, Bulanova veruje da su se Goti po dolasku na priobalje Crnog mora prvo naselili u oblasti Meotide (Meotsko jezero) [18]. Ovo mišljenje, međutim, nije arheološki potvrđeno. U toj oblasti nema starina koje su uporedive s velbarskim. Nema potvrde da su Goti naselili Meotidu pre četrdesetih godina III veka, kada je razoren Tanais. V. F. Gajdukjevič (Gajdukiewicz W. F.) je smatrao da je taj grad nastradao u najezdi Borana, koje je poistovećivao s Gotima [19].

Vizantijski istoričar Zosima je u delu *Nova istorija* govorio o Boranima, povezujući ih s Gotima, Karpima i Urugundima, koji su živeli oko reke Istar-Dunav. Borani su, tvrdi istoričar, na Bosfor došli sa zapada, prošavši kroz moreuz na brodovima Bosforana [20]. Najranija lokalizacija Gota koja je arheološki potvrđena je na prostorima severnog priobalja Crnog mora.

Jedina lokacija na priobalju Crnog mora gde su otkriveni spomenici koji se mogu uporediti s velbarskim jeste međurečje Dnjestra i donjeg toka Dunava (slika 75). Najzanimljiviji među ovim spomenicima je grobište Kozja-Jasi u Moldaviji, gde su pronađeni predmeti slični velbarskim starinama iz Volinije i Pobužja [21]. Najstariji grobovi na tom grobištu, po M. B. Ščukinu, potiču iz druge polovine II veka [22].

U grupu velbarskih spomenika iz tog vremena spada i grobište Hanska Luterija u međurečju Pruta i Dnjestra [23].

Velbarski grobovi postoje takođe na jednom od najstarijih grobišta, Dančeni, koje se nalazi u toj istoj oblasti [24]. Tu su prilikom arheoloških iskopavanja otkrivene posude identične po obliku, ornamentaciji i načinu izrade s keramikom velbarske kulture iz Volinije i Pobužja. Neki predmeti iz tih grobova imaju izvesne paralele sa starinama iz Povislenja. Osim toga, na tom grobištu zabeleženo je 17 obrednih jama s pepelom, garom, životinjskim kostima i nalazima delova dva puta pečene keramike, karakterističnima za velbarske starine.

Keramičke posude koje su po svim pokazateljima slične velbarskim, otkrivene su u naseljima Korpač i na reci Rukovec u Moldaviji.

Migraciju Gota ka Dnjestru i donjem toku Dunava potvrđuju i nalazi ostava s rimskim novcem, od kojih najstarije potiču iz vremena imperatora Komoda i Septimija Severa [25]. One ukazuju na to da su se Goti, prešavši Dnjestar, naselili u dolini Sereta, gde su već živeli Karpi – jedno od najvećih dačkih plemena, koji su bili nosioci pojanešti-virteške kulture – i pomešali se s lokalnim življem. Očito je odatle deo Gota i Karpa dospeo na Bosfor.

O pojavi Gota u severozapadnom priobalju Crnog mora na kraju II veka u pisanim izvorima postoje kontradiktorne informacije. Kao što znamo, po prvim pouzdanim podacima, Goti su se na granicama Rimskog carstva pojavili 238. godine, ali postoji mogućnost da taj datum ne beleži prvo prodiranje Gota na ove prostore. Dion Kasije tvrdi da je 180. godine pod okrilje rimske imperije primljeno 12.000 slobodnih Dačana. Na osnovu toga, sasvim je opravdana pretpostavka da je seoba Dačana izazvana navalom Gota koji su se u to vreme pojavili u oblasti između Dnjestra i Dunava [26]. Imperator Karakala (211–217) je izveo vojno-inspekcijski pohod u Dakiju s ciljem da utvrdi granice imperije i reguliše odnose sa susednim narodima. U delu *Carske povesti* govori se o Karakalinoj pobedi nad Gotima. U pisanim izvorima postoji legenda o rođenju imperatora Maksimina (235–238) od oca Gota i majke Alanke.

Ove informacije, zajedno sa arheološkim materijalom, pružaju osnov za pretpostavku da su zemlje između Dnjestra i Duna-

va bile prva oblast koju su Goti naselili u priobalju Crnog mora, i to u poslednje dve decenije II veka. Ta oblast (severno od donjeg toka Dunava) je i dobila naziv Gotija i pod tim imenom se pojavljuje u pisanim izvorima IV–VI veka.

Sredinom III veka došlo je do drugog velikog talasa migracije nosilaca velbarske kulture (slika 76) u istom pravcu [27]. Neki naučnici smatraju da te seobe već nisu predvodili Goti nego Gepidi. U Mazoviji i Podlasju su u to vreme počela da se pojavljuju nova naselja i grobišta velbarske kulture, a primetno je i izvesno proširenje njene teritorije [28]. Niz novih naselja (Romoš, Viknjini Veljikije i dr.) i nekoliko grobišta (Derevjanoje) podignuto je i u oblasti Volinije i Podolije. Primećuje se ponovno korišćenje grobišta koja neko vreme nisu bila u funkciji. Tako, najveći deo grobova s grobišta Ditiniči potiče iz perioda drugog talasa migracije velbarskog stanovništva [29]. Na grobištima se primećuje povećan broj grobova sa inhumiranim pokojnicima.

Na širokom prostoru severnog priobalja Crnog mora u to vreme se formiraju osnove nove kulturne zajednice – černjahovske kulture. Nosioci velbarske kulture drugog talasa migracije upali su na černjahovsku teritoriju i naselili se u relativno malim grupama među lokalno višeetničko stanovništvo. Velbarski doseljenici, po pravilu, nisu gradili svoja neselja, nego su se naseljavali u postojećim, nisu podizali groblja, već su svoje mrtve sahranjivali na černjahovskim grobištima. Tako su jasne velbarske crte prisutne na iskopinama sa černjahovskih grobišta u raznim oblastima – Kosanovo i Riževka u slivu Južnog Buga, Žurovka, Kompanjijci i Romaški u srednjem Podnjeprovlju, Dančeni i Budešti u Moldaviji.

O infiltraciji velbarskog stanovništva u černjahovski areal svedoče i naselja i grobišta s pojedinačnim nalazima karakterističnih velbarskih gnjetanih obrednih posuda (lonci i zdele u obliku vaze ili jajeta, koji često imaju drške u obliku slova X) i nakita (fibule s posuvraćenom stopom, fibule s lučnim leđima, ponekad ukrašene karikama i fibule drugih retkih tipova).

Udeo velbarskog stanovništva u okviru černjahovskog, sudeći po arheološkoj građi, bio je relativno mali. Izuzetak predstavljaju zemlje severozapadnog priobalja Crnog mora, tj. Gotije. Tu su [illegible]rski elementi zastupljeni u velikom broju i na velikoj

U grupu velbarskih spomenika iz tog vremena spada i grobište Hanska Luterija u međurečju Pruta i Dnjestra [23].

Velbarski grobovi postoje takođe na jednom od najstarijih grobišta, Dančeni, koje se nalazi u toj istoj oblasti [24]. Tu su prilikom arheoloških iskopavanja otkrivene posude identične po obliku, ornamentaciji i načinu izrade s keramikom velbarske kulture iz Volinije i Pobužja. Neki predmeti iz tih grobova imaju izvesne paralele sa starinama iz Povislenja. Osim toga, na tom grobištu zabeleženo je 17 obrednih jama s pepelom, garom, životinjskim kostima i nalazima delova dva puta pečene keramike, karakterističnima za velbarske starine.

Keramičke posude koje su po svim pokazateljima slične velbarskim, otkrivene su u naseljima Korpač i na reci Rukovec u Moldaviji.

Migraciju Gota ka Dnjestru i donjem toku Dunava potvrđuju i nalazi ostava s rimskim novcem, od kojih najstarije potiču iz vremena imperatora Komoda i Septimija Severa [25]. One ukazuju na to da su se Goti, prešavši Dnjestar, naselili u dolini Sereta, gde su već živeli Karpi – jedno od najvećih dačkih plemena, koji su bili nosioci pojanešti-virteške kulture – i pomešali se s lokalnim življem. Očito je odatle deo Gota i Karpa dospeo na Bosfor.

O pojavi Gota u severozapadnom priobalju Crnog mora na kraju II veka u pisanim izvorima postoje kontradiktorne informacije. Kao što znamo, po prvim pouzdanim podacima, Goti su se na granicama Rimskog carstva pojavili 238. godine, ali postoji mogućnost da taj datum ne beleži prvo prodiranje Gota na ove prostore. Dion Kasije tvrdi da je 180. godine pod okrilje rimske imperije primljeno 12.000 slobodnih Dačana. Na osnovu toga, sasvim je opravdana pretpostavka da je seoba Dačana izazvana navalom Gota koji su se u to vreme pojavili u oblasti između Dnjestra i Dunava [26]. Imperator Karakala (211–217) je izveo vojno-inspekcijski pohod u Dakiju s ciljem da utvrdi granice imperije i reguliše odnose sa susednim narodima. U delu *Carske povesti* govori se o Karakalinoj pobedi nad Gotima. U pisanim izvorima postoji legenda o rođenju imperatora Maksimina (235–238) od oca Gota i majke Alanke.

Ove informacije, zajedno sa arheološkim materijalom, pružaju osnov za pretpostavku da su zemlje između Dnjestra i Duna-

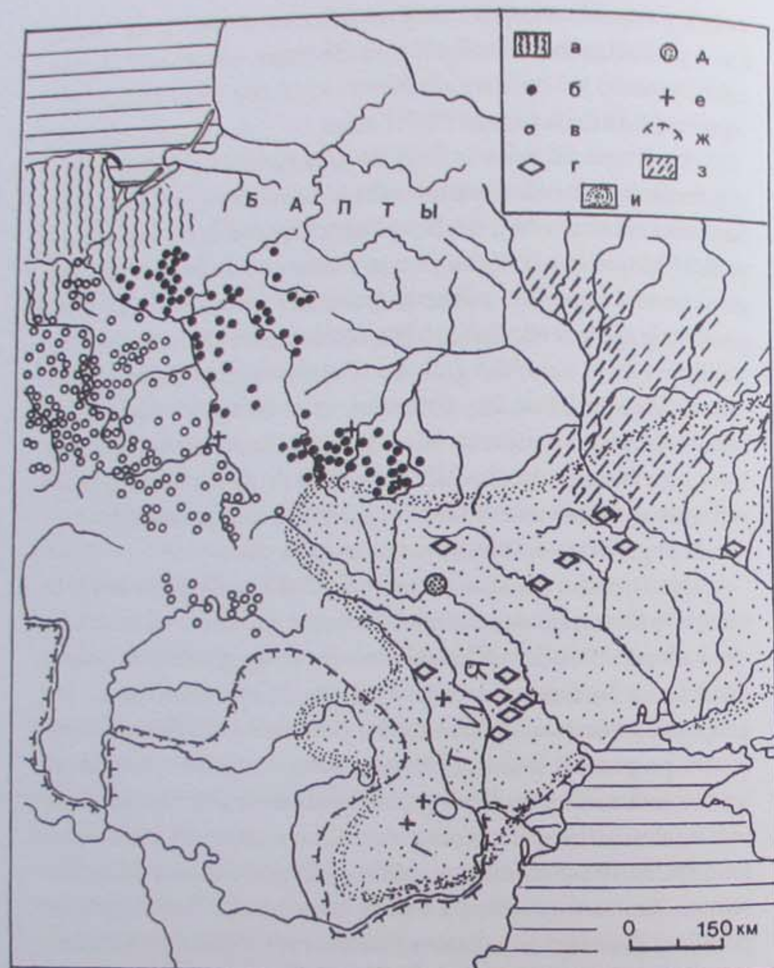
va bile prva oblast koju su Goti naselili u priobalju Crnog mora, i to u poslednje dve decenije II veka. Ta oblast (severno od donjeg toka Dunava) je i dobila naziv Gotija i pod tim imenom se pojavljuje u pisanim izvorima IV–VI veka.

Sredinom III veka došlo je do drugog velikog talasa migracije nosilaca velbarske kulture (slika 76) u istom pravcu [27]. Neki naučnici smatraju da te seobe već nisu predvodili Goti nego Gepidi. U Mazoviji i Podlasju su u to vreme počela da se pojavljuju nova naselja i grobišta velbarske kulture, a primetno je i izvesno proširenje njene teritorije [28]. Niz novih naselja (Romoš, Viknjini Veljikije i dr.) i nekoliko grobišta (Derevjanoje) podignuto je i u oblasti Volinije i Podolije. Primećuje se ponovno korišćenje grobišta koja neko vreme nisu bila u funkciji. Tako, najveći deo grobova s grobišta Ditiniči potiče iz perioda drugog talasa migracije velbarskog stanovništva [29]. Na grobištima se primećuje povećan broj grobova sa inhumiranim pokojnicima.

Na širokom prostoru severnog priobalja Crnog mora u to vreme se formiraju osnove nove kulturne zajednice – černjahovske kulture. Nosioci velbarske kulture drugog talasa migracije upali su na černjahovsku teritoriju i naselili se u relativno malim grupama među lokalno višeetničko stanovništvo. Velbarski doseljenici, po pravilu, nisu gradili svoja neselja, nego su se naseljavali u postojećim, nisu podizali groblja, već su svoje mrtve sahranjivali na černjahovskim grobištima. Tako su jasne velbarske crte prisutne na iskopinama sa černjahovskih grobišta u raznim oblastima – Kosanovo i Riževka u slivu Južnog Buga, Žurovka, Kompanjijci i Romaški u srednjem Podnjeprovlju, Dančeni i Budešti u Moldaviji.

O infiltraciji velbarskog stanovništva u černjahovski areal svedoče i naselja i grobišta s pojedinačnim nalazima karakterističnih velbarskih gnjetanih obrednih posuda (lonci i zdele u obliku vaze ili jajeta, koji često imaju drške u obliku slova X) i nakita (fibule s posuvraćenom stopom, fibule s lučnim leđima, ponekad ukrašene karikama i fibule drugih retkih tipova).

Udeo velbarskog stanovništva u okviru černjahovskog, sudeći po arheološkoj građi, bio je relativno mali. Izuzetak predstavljaju zemlje severozapadnog priobalja Crnog mora, tj. Gotije. Tu su velbarski elementi zastupljeni u velikom broju i na velikoj

slika 76. Migracija nosilaca velbarske kulture sredinom III veka n. e.
а – *izvorni areal velbarske kulture;* б – *spomenici velbarske kulture sredine III veka n. e.;* в – *spomenici pševorske kulture C1a – C2 faze (po K. Godlovskom);* г – *černjahovska grobišta s vidno izraženim velbarskim elementima;* д – *černjahovska naselja s velbarskim elementima;* е – *mesta na kojima su pronađeni natpisi pisani runama iz III i IV veka;* ж – *granica Rimskog carstva;* з – *region kijevske kulture;* и – *areal černjahovske kulture.*

teritoriji. U nekim černjahovskim grobištima tog regiona (Balcati, Budešti, Malaešti i dr.) postojali su kameni zidovi, koji imaju ekvivalente među autentično velbarskim spomenicima, kao i u

Skandinaviji i Gotlandu. Na grobištima černjahovske kulture s prostora Gotije postoje obredne jame, koje smo spominjali pri opisu velbarskih starina. Ta oblast se izdvaja i po zastupljenosti grobova sa inhumiranim pokojnicima okrenutim prema severu, koji se mogu smatrati grobovima istočnogermanskog stanovništva. Osnovana je tvrdnja da je na tim prostorima živeo i izvestan broj Gota.

Od 232. do 238. godine Goti iz Podunavlja su učestvovali u „skitskim ratovima", a 238. godine su prvi put upali na teritoriju Rimskog carstva. Ti događaji su povezani s Gotima prvog talasa migracije ka Crnom moru. Sledeći upad Gota u zemlje Carstva desio se 248. godine. Vrlo je verovatno da se gotsko stanovništvo u severozapadnom priobalju Crnog mora uvećalo kao rezultat drugog talasa migracije. Po Jordanesu, upad Gota 248. godine organizovao je gotski kralj Ostrogota. Nije isključeno da su podelu Gota na dve grane – Vizigote i Ostrogote uslovila ova dva talasa migracija na donjem toku Dunava.

BIBLIOGRAFIJA

1. Иордан. „О происхождении и деяниях гетов". *Getica.* Москва, 1960. С. 70.
2. Schmidt L. *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen.* München, 1934.
3. Schindler R. *Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefässe.* Leipzig, 1940.
4. Kostrzewski J. *Pradzieje Polski.* Poznań, 1949. S. 200.
5. Kostrzewski J., Chmielewski W., Jażdżewski K. *Pradzieje Polski.* Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965. S. 251–255, 265–268.
6. Kmeciński J., *Zagadnienie tzw. kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu Wschodnim w okresie wczesnorzymskim.* (*Acta archaeologica Lodziendzia* № 11) Łódź, 1962.
7. Wołągiewicz R. „Zagadnienie stylu wczesnorzymskiego w kulturze wielbarskiej" // *Studia archeologia Pomeranica.* Koszalin, 1974. S. 129–154; *Problemy kultury wielbarskiej.* Słupsk, 1981; *Prahistoria ziem Polskich.* T. 5. *Późny okres lateński i okres rzymski.* Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1981. S. 165–190.
8. Almgren O. *Studien über Nordeuropäische Fibelform.* Leipzig, 1923. S. 51, 52; Blüme E. *Die germanischen Stämme und Kultu-*

ren zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit. Bd I. Würzburg, 1912. S. 62–72. Abb. 80–88; Thomas S. „Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit" // *Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege.* Bd. 8. Leipzig, 1960. S. 56, 57. Abb. 2.

9. Okulicz J. „Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu" // *Archeologia Polski.* T. XV. Z. 2 Warszawa, 1970. S. 419–497; Pyrgala J. *Mikroregion osadniczy między Wisłą a dolną Wkra w okresie rzymskim.* Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1972; Niewęglowski A. *Mazowsze na przełomie er. Przemiany społeczno-demograficzne.* Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1972.
10. Podaci o grobištima velbarske kulture s područja Volinije i Podolije postoje u knjizi: Кухаренко Ю. Б. *Могильник Брест-Трищин.* Москва, 1980.
11. Oxenstierna E. C. *Die Urheimat der Goten* (Mannus-Bibliothek. Bd. 73). Leipzig, 1945. S. 108.
12. Rezultate proučavanja naselja vidi: Тиханова М. А. „Раскопки на поселении III–IV вв. у с. Лепесовка в 1957–1959 гг." // *СА.* 1963. № 2. С. 178–191; Крушельницка Л. I., Оприск В. Г. „Поселения східнопоморсько-мазовецької культури у верхів'ях Західного Бугу" // *Археологія.* Вип. 18. Київ, 1975. С. 75–80; Козак Д. Н. „Поселение у с. Великая Слобода (к вопросу о памятниках вельбарской культуры на Волыни и в Подолии)." // *КСИА.* Вып. 178. 1984. С. 55–60; Isti. „Поселение вельбарской культуры Борятин I на Волыни" // *СА.* 1989. № 2. С. 169–181.
13. Тиханова М. А. „Еще раз о происхождении черняховской культуры" // *КСИА.* Вып. 121. 1970. С. 89–94.
14. Кухаренко Ю. В. *Могильник Брест-Трищин...* С. 60–63; Szczukin M. „Zabytki wielbarskie a kultura czerniachowska" // *Problemy kultury wielbarskiej.* Słupsk, 1981. S. 143–148.
15. Иордан. *О происхождении и деятиях гетов...* С. 70.
16. Isto. C. 71.
17. Буданова В. П. *Готы в эпоху великого переселения народов.* Москва, 1990. С. 74–82.
18. Isto. C. 75–77. Ranije su o takvoj lokalizaciji Gota u priobalju Crnog mora pisali E. Ч. Скржинская (Иордан. *О происхождении и деяниях гетов...* С. 274) i neki drugi naučnici.

19. Гайдукевич В. Ф. *Боспорское царство.* Москва-Ленинград, 1949. С. 443. Neki naučnici smatraju da su se Borani na Bosforu pojavili posle propasti Tanaisa (Кругликова И. Т. *Боспор в позднеантическое время.* Москва, 1966. С. 16, 17; Шелов Д. Б. *Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры.* Москва, 1972. С. 299–304).
20. Zosimus. *Historia Nova* (Ed L. Mendelssohn). Leipzig, 1887. I: 31–33.
21. Ioniță I. „Probleme der Sintana de Mureș-Černjachovkultur auf dem Gebiete Rumaniens" // *Studia Gotica.* Stockholm, 1970. S. 100; Isti. „Unele probleme privind populația autohtonă din Moldova în secole II–IV e.n." // *Crisla Culegere di materiale si studii Oradea.* 1972. P. 183–199.
22. Щукин М. И. „К предыстории черняховской культуры. Тринадцать секвенций" // *АСГЭ.* Вып. 20. 1979. С. 75.
23. Никулицэ И. Т., Рикман Э. А. „Могильник Ханска-Лутэрия II первых столетий н. э." // *КСИА.* Вып. 133. 1973. С. 116–124.
24. Рафалович И. А. *Данчены. Могильник черняховской культуры III–IV вв. н. э.* Кишинев, 1986. С. 15–17 i dr.
25. Mitrea B., Zaharia E. „Descoperirea monetăra de la Oboroceni (r. Pașcani, reg. Iași) si importanța si istorică" // *Arheologia Moldovei.* Vol. V București, 1967. P. 94–96.
26. Schmidt L. *Geschichte der deutschen Stämme...* S. 210.
27. Szczukin M. *Zabytki wielbarskie...* S. 143–149.
28. *Prahistoria ziem polskich...* S. 136–157; Кухаренко Ю. В. *Могильник Брест-Трищин...* С 64–77.
29. Смішко М. Ю., Свешніков И. К. „Могильник III–IV ст. н. е. у с. Дитинічі" // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* Вип. 3. Київ, 1961. С. 89–114.

SLOVENI U SASTAVU ČERNJAHOVSKE KULTURE

NASTANAK ANTA

Krajem II veka ili na prelazu iz II u III vek n. e. u severnom priobalju Crnog mora nastaje nova velika kulturna zajednica, koja je, po jednom od grobišta u selu Černjahov u srednjem Podnjeprovlju, dobila naziv černjahovska kultura. U III i IV veku, ova kultura se proširila na veliku teritoriju od donjeg toka Dunava na zapadu do reke Severski Donjec na istoku (slika 77).

U današnje vreme nema nikakve sumnje da je stanovništvo černjahovske kulture bilo etnički vrlo raznoliko. To je bila jedna od provincijalnorimskih kultura s razvijenom metalurgijom, grnčarstvom i drugim zanatima. Pošto su proizvode izrađivane u specijalizovanim radionicama, kao na primer glinene posude, oruđe za rad i domaćinstvo, oružje i raznovrsan nakit, koristili stanovnici s cele teritorije černjahovske kulture, bez obzira na etničku pripadnost, oni su dovodili do kulturnog ujednačavanja različitih plemena s tih prostora. Raznolikost etničkog sastava černjahovskog stanovništva ogleda se samo u kulturnim elementima koji nisu podlegli uticaju civilizacije rimskih provincija, kao što su specifične odlike pogrebnih obreda, koji su tesno povezani s duhovnim životom određenog plemena, način gradnje stambenih objekata, i pre svega, gnjetana keramika.

U današnje vreme postoji oko četiri hiljade pronađenih spomenika černjahovske kulture, a među njima je veliki broj selišta, koja predstavljaju osnovni tip černjahovskog naselja. Nalazila su se najčešće u blizini vode, na prvim rečnim terasama. U plodnim černozemnim oblastima dominiraju velika selišta, površine oko pet do deset hektara, dok su najveća dostizala od 20 do 30 hektara. Uporedo sa selištima, na celoj teritoriji černjahovske kulture

slika 77. Černjahovska kultura i njeno okruženje
Areali kultura: a – černjahovska, б – pševorska; в – prešovska; г – velbarska, д – karpatskih kurgana; e – spomenici kijevske kulture; ж – spomenici tipa Etulija

sreću se omanja naselja, kao i poprilično broj malih naseobina površine od 0,5 do 1,5 hektara.

Stambeni objekti su, u većini slučajeva, bili slobodno raspoređeni u dva ili tri reda, uz liniju obale, ali postoji i veliki broj naselja zbijenog tipa sa neplanski raspoređenim kućama. Proizvodni i privredni objekti građeni su u blizini staništa. Često su stambeni i privredni objekti bili pod istim krovom. U izvesnom broju slučajeva pomoćni objekti su bili odvojeni od kuća i nalazili su se u posebnom delu naselja. Veoma su zastupljene bile jame za čuvanje hrane, iznad kojih su građene drvene nadstrešnice.

Identifikovano je nekoliko tipova staništa [1]. Veoma rasprostranjena bila su ona s dubinom ukopa od 0,5 do 1,5 m. Takva staništa se dele na tri grupe: s kvadratno-pravougaonom osnovom, s ovalno-kružnom osnovom i s nepravilnom osnovom i nejednakim zidovima. Poluukopane kuće su u proseku bile površine

od 10 do 25 m², ali pronađene su i veće, površine od 40 do 50 m², uključujući one s dve prostorije. Zidovi u nadzemnom delu takvih stambenih objekata imali su stubnu konstrukciju: vertikalno postavljeni stubovi proplitani su prućem i olepljivani glinom. Podovi su bili od čvrsto nabijene zemlje. Krovovi su građeni na dve vode. Ulaz u kuću je usecan u tlo u vidu stepenica. U kući su uz zidove postavljani ležajevi, banci ili klupe, ojačani tankim stubićima. Za grejanje su najčešće korišćena prosta ognjišta, prečnika oko 1 m, čije dno je bilo premazano glinom ili posuto sitnijim kamenjem ili krhotinama grnčarije. U nizu staništa otkrivene su glinene peći, sa zidovima od glinenih valjaka. Ponekad je za peć pravljeno potporno udubljenje u jednom od temeljnih zidova. U kasnoj fazi černjahovske kulture, uglavnom u donjem i srednjem Podnjestrovlju i okolnim zemljama gornjeg toka Buga, pojavile su se i kamene peći.

Nadzemna černjahovska staništa su po pravilu bila velika (oko 30 do 40 m²), ali neretko se sreću i mala, površine 10 do 25 m². Zidovi tih kuća pravljeni su na isti način kao i zidovi poluukopanih. Stubovi su postavljani u razmaku od 0,7 do 0,8 m, a na uglove su stavljani masivniji. Podovi su bili zemljani, nabijeni, krovovi od slame. Za grejanje i pripremanje hrane korišćena su ognjišta ili zasvođene glinene peći. Postojale su kuće s jednom, dve ili čak tri prostorije.

Prototipovi poluukopanih i nadzemnih kuća sa zidovima od stubova olepljenih glinom mogu se naći u građevinarstvu pševorske, zarubinjecke i velbarske kulture.

Poseban tip nadzemnih staništa predstavljaju takozvane velike kuće, površine od 60 do 120 m². One su bile podeljene na stambeni deo, s jednim ili više ognjišta, i pomoćnu prostoriju koja se nije grejala. Po planu gradnje i konstrukciji, one su slične starogermanskim, koje su dobro poznate zahvaljujući materijalu iz severne Evrope, odakle su i prenete u černjahovski areal [2]. U „velikim kućama" su živele velike patrijarhalne porodice, a neke od njih su bile predviđene za održavanje saveta zajednice. Na teritoriji černjahovske kulture otkrivena je i analizirana nekolicina takvih građevina; u svakom naselju je, po pravilu, postojala jedna „velika kuća" koja je bila okružena običnim staništima [3].

Još jedan tip gradnje u černjahovskom arealu predstavljale su kamene građevine, koje su bile veoma zastupljene u južnom delu ove teritorije. Građene su tehnikom suvozida. Krupno kamenje je slagano bez vezivnog materijala u dva paralelna reda, dok je prostor između njih nasipan sitnim kamenjem. Debljina zidova je bila od 35 do 50 cm. Zidovi su podizani na temeljima od krupnog kamenja koji su često bili ukopani u tlo. Podovi su bili zemljani. Krov je pravljen od drvenih greda, pokrivenih glinom pomešanom s plevom i, u retkim slučajevima, crepom, što je odlika antičkih građevina severnog priobalja Crnog mora. Peći su pravljene od kamenih ploča, ali je veliki broj staništa zagrevan otvorenim ognjištima. Tipična kamena kuća sastojala se od dve, ređe tri prostorije, veličine 5–6 x 15–20 m. Oko kuće je postojalo dvorište, često ograđeno kamenim zidom, namenjeno za čuvanje stoke.

Jedna od najzanimljivijih građevina izgrađenih od kamena i cigle uz upotrebu krečnog maltera, pronađena je na arheološkom nalazištu sela Sobar u severnom delu Moldavije. Njene dimenzije su 10 x 18 m, imala je zemljani pod, staklene prozore, a krov je bio od crepova. Tokom proučavanja ove kuće pronađeni su uvezeni predmeti, ali i predmeti i keramika uobičajeni za černjahovsku kulturu.

Nema sumnje da gradnja kamenih kuća u černjahovskoj kulturi potiče iz antičkog sveta. Njih su gradili i u njima su živeli očigledno potomci skitskog stanovništva i iseljenici iz antičkih gradova severnog priobalja Crnog mora.

U arealu černjahovske kulture postojalo je tri gradišta – Bašmačka na donjem toku Dnjepra, Aleksandrovka na Ingulcu i Gorodok na Južnom Bugu. Najdetaljnije je istraženo gradište Bašmačka, koje je sagrađeno na litici i opasano bedemom i šancem. Dimenzije ovog naselja su 40 x 60 m. Osnovu bedema predstavljala su dva paralelna kamena zida, dok je prostor između njih bio popunjen glinom. Unutar gradišta otkrivene su i nadzemne kuće s kamenim zidovima [4].

Takvo je bilo i utvrđeno naselje u Aleksandrovki. Tamo su takođe postojali kameni odbrambeni bedemi i kuće od kamena. U načinu gradnje tih naselja primetno je prisustvo poznoskitske i antičke tradicije [5].

Na grobištima černjahovske kulture nema kurgana. Građena su na većim nadmorskim visinama nego naselja, na rečnim terasama, uz samu obalu. To su većinom bila velika grobišta, koja su dugo bila u funkciji. Neka od njih su zauzimala površinu od 5.000 do 7.000 m^2. Grobovi su bili nepravilno raspoređeni na razmaku od jedan do tri metra jedan od drugog, i ne može se uočiti nikakav sistem u njihovom rasporedu. Naučnici smatraju da je u dalekoj prošlosti iznad svakog groba postojala mala humka ili laka drvena konstrukcija.

Karakteristična crta černjahovskih pogrebnih obreda je biritualnost: na jednom istom grobištu nalaze se i grobovi sa inhumacijama i grobovi sa spaljenim posmrtnim ostacima. Otkriveni su tek pojedinačni spomenici u kojima su sahranjivanja vršena isključivo po obredu inhumacije i još manje onih na kojima je sahranjivanje vršeno samo po obredu spaljivanja.

Znatan broj inhumacija je vršen polaganjem pokojnika u obične četvorougaone, izduženo-ovalne ili elipsaste grobne jame, ređi su slučajevi sahranjivanja u grobne jame sa ispustima, koje svedoče o postojanju drvenih nadgrobnih konstrukcija, a još su ređe grobne komore i grobovi-katakombe. Za černjahovsku kulturu nisu tipični ni grobovi s kamenim pločama, ali oni ipak postoje na čitavom nizu spomenika. Pokojnici su obično polagani u grob na leđa u ispravljenom položaju, s glavom okrenutom na sever ili na zapad (postoje i grobovi s drugačijom orijentacijom skeleta, ali oni čine izuzetak). Postoje i slučajevi polaganja tela u grob sa savijenim ili prekrštenim nogama, dok su grobovi sa skeletima u zgrčenom položaju sasvim retki. Pri arheološkim istraživanjima otkriveni su mnogi grobovi sa skeletima okrenutim glavom ka severu (od 25 do 100 odsto, na različitim grobištima), oštećeni u gornjem delu trupa, obezglavljeni ili čak potpuno uništeni. Kod grobova sa zapadnom orijentacijom, takav obred se sreće veoma retko.

Spaljivanje umrlih je vršeno van groba. U nizu slučajeva otkrivena su i spališta – delovi dva puta pečene gline i kamene konstrukcije u vidu peći (grobište Dedovščina, Peresečnoje i dr.). Ostaci sa spališta su zajedno s posmrtnim pepelom polagani u okrugle ili ovalne jame u urnama, ili bez urni direktno u grob.

Sastavni deo pogrebnog obreda nosilaca černjahovske kulture predstavljali su i drugi rituali, kao što je zasipanje groba ostacima sa spališta, polaganje obredne hrane, lomljenje glinenog posuđa i dr.

Kao i u grobovima sa inhumacijama, i u grobovima sa spaljenim posmrtnim ostacima često su prisutni grobni prilozi – glinene obredne posude, nakit, predmeti za domaćinstvo, oruđe za rad. U više od 80 odsto grobova koji imaju pravac sever–jug, postoje grobni prilozi, u više od polovine grobova koji imaju pravac istok–zapad nema grobnih priloga. U grobovima sa spaljenim posmrtnim ostacima je primetno manje priloga nego u onima sa inhumiranim pokojnicima.

Veoma često je u grobovima prisutna keramika. U grobove sa inhumiranim pokojnicima, koji zauzimaju pravac sever–jug, veoma često je polagano po nekoliko komada glinenih obrednih posuda kod glave, oko trupa i kod nogu. U sastav pogrebne keramike ulazili su kuhinjski lonci, zdele, bokali, vaze, pehari, a u južnim delovima areala još i amfore i lampe, kao i staklene posudice.

Nosioci černjahovske kulture upotrebljavali su raznovrsne dodatke za odeću i nakit – narukvice, fibule, pojasne kopče, priveske. Od predmeta za održavanje lične higijene tu su češljevi i gvozdene britve. Deo nalaza predstavljaju i morske školjke, zubi raznih životinja sa otvorom za kačenje, izbušene ptičje kosti, koje su, po svemu sudeći, imale magijski značaj. Od oruđa za rad bili su veoma zastupljeni gvozdeni noževi i glineni pršljenci za vreteno. U čitavom nizu grobova pronađeni su omiljeni predmeti pokojnika, kao što su kolekcije staklenih žetona, koštane šolje, astragali (preteče današnjih kockica za igru) i dr. U nekim grobovima pronađeni su predmeti koji su ukazivali na profesiju pokojnika, kao što su glačala od kremena za poliranje glinenih obrednih posuda (grnčar), gvozdene kose i srpovi (zemljoradnik), bronzani hirurški noževi i medicinske pincete (vidar), itd.

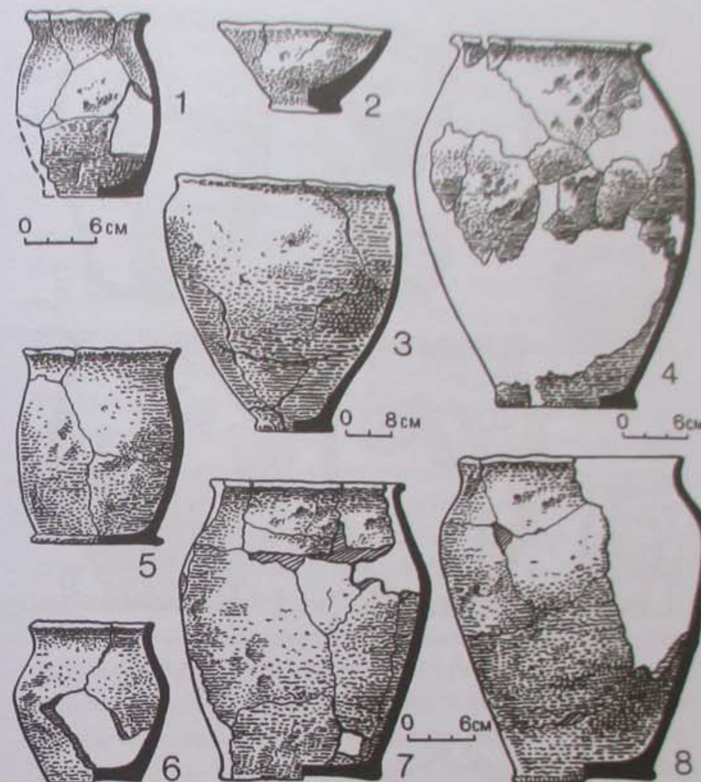
Najveću grupu nalaza u černjahovskim spomenicima činila je keramika – pri tome se ima u vidu i ona izrađivana ručno i ona izrađivana pomoću grnčarskog točka (slika 78–80). Odnos te dve vrste keramike u raznim naseljima i grobištima je veoma različit: u grobovima po pravilu preovladava posuđe izrađivano pomoću

slika 78. Keramika černjahovske kulture napravljena pomoću grnčarskog točka
1 – Gurbinci; 2 – Černjahov; 3 – Žuravka; 4 – Riževka

grnčarskog točka, u mnogim naseljima takođe dominira ova vrsta keramike, ali postoji i veliki broj naseobina u kojima značajan udeo u ukupnom keramičkom materijalu imaju posude izrađivane gnjetanjem u domaćim uslovima. Udeo te keramike u naseljima černjahovske kulture varira u zavisnosti od udaljenosti naselja od grnčarskih centara ali i od socijalnog položaja žitelja samog naselja. Moguće je, međutim, složiti se i V. D. Baranom, koji tvrdi da dominacija gnjetane keramike u nekim naseljima, predstavlja izraz etničkih osobenosti neke plemenske grupe černjahovskog stanovništva, pošto je gnjetana keramika u tim naseljima povezana s poluukopanim kućama [6].

U arealu černjahovske kulture keramiku su pomoću grnčarskog točka izrađivali lokalni majstori. Naučnici su otkrili više od 30 lokacija sa ostacima lončarskih peći u kojima je pečeno glineno posuđe napravljeno na grnčarskom točku. Sve te lokacije nedavno je pedantno proučio A. A. Bobrinski (Бобринский Ан. Аф.) [7].

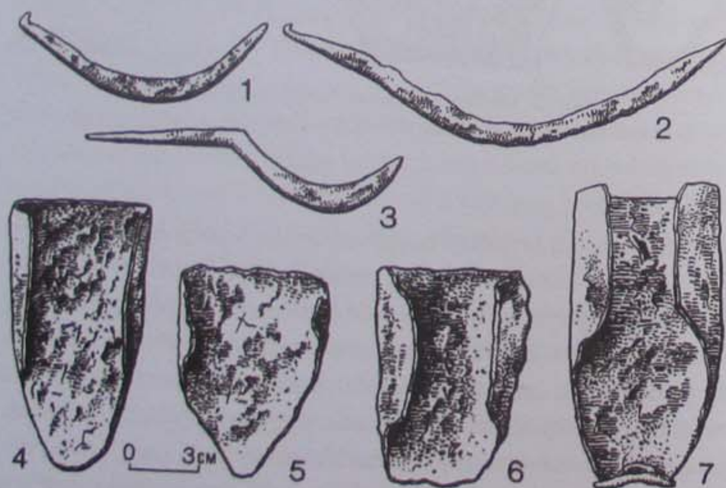

slika 79. Gnjetana keramika černjahovske kulture
1–3 – Čerepin; 4, 7, 8 – Bovšev II; 5 – Rakobuti; 6 – Gorodnjica

Na analiziranoj teritoriji najzastupljenije su bile lončarske peći tipa 2 i 3 (po klasifikaciji ovog naučnika). Peći tipa 2 (s cilindričnom cevi u grejnom bloku), koje potiču iz keltskog grnčarstva, kasnije su ušle u široku upotrebu u rimskim provincijama. Otuda su dospele u černjahovski areal. Peći tipa 3 i peći izvedene od ovog tipa (tip 4 i 5) imaju pregradu u grejnom bloku i pripadaju grupi peći s radijalnim prenosom toplote. Peći tipa 3 su najzastupljenije na varvarskim teritorijama, koje nisu bile u sastavu Rimskog carstva (uključujući i južne oblasti Poljske), gde se dugo održala keltska kulturna tradicija. Proučavanje sličnih peći

slika 80. Gnjetana keramika černjahovske kulture
1 – Ripnjev; 2, 5, 7, 9 – Bovšev II; 3, 4, 6, 8 – Čerepin

slika 81. Gvozdeni srpovi i raonici černjahovske kulture
1 – Obuhov; 2 – Hlopkov; 3 – Viknjini Veljkie; 4 – Vološkoje,
5 – Ripnjev II; 6 – Tiligulo-Berezanka; 7 – Prjažev

otkrivenih na arheološkim nalazištima u Češkoj dovelo je do zaključka da je lokalno stanovništvo aktivno usvojilo keltsku tradiciju u oblasti grnčarstva i pečenja proizvoda od gline. Ako su peći tipa 2 bile uvezene na černjahovsku teritoriju iz donjeg Podunavlja i Prikarpatja, peći tipa 3 zasigurno potiču iz černjahovske kulture.

Gnjetana keramika i ona rađena pomoću grnčarskog točka se međusobno ne razlikuju mnogo po obliku. Gnjetana keramika donekle podražava keramiku izrađenu na grnčarskom točku i obrnuto, lokalni majstori grnčari često prate tradiciju domaće proizvodnje. U naučnoj literaturi postoji nekoliko klasifikacija černjahovske keramike. B. V. Magomedov (Магомедов Б. В.) je prvo napravio tipologiju kuhinjskih bokala s jednom ručkom izrađenih na grnčarskom točku, koji su bili veoma zastupljeni među černjahovskim starinama, a kasnije je pokušao da odgovori na pitanje o poreklu različitih tipova keramike rađene na grnčarskom točku [8]. G. F. Nikitina (Никитина Г. Ф.) je tipologizovala gnjetanu keramiku [9]. Učinjeni su i pokušaji tipološke klasifikacije celokupnog keramičkog materijala černjahovske kulture [10].

U černjahovsku keramiku spadaju razni tipovi lonaca, zdele, bokali, ćupovi, vaze i šolje. Njihova površina je glatka ili ispolirana (ponekad parcijalno). U četvrtu grupu spadaju posude ukrašene utisnutim ili urezanim cikcak, talasastim ili horizontalnim linijama, žlebovima, zarezima, žigosanim dekorativnim elementima (pečat). Ornamenti su utiskivani pomoću češlja ili nazubljenog točkića. Postoji i mali broj posuda ukrašenih slikama životinja i ptica. Ornamentacija je uz dekorativnu funkciju nosila i određeno značenje [11].

Na osnovu bogatih kolekcija predmeta sa otkrivenih i analiziranih nalazišta černjahovskih spomenika može se steći relativno celovita slika o ekonomiji, zanatstvu, svakodnevnom životu i duhovnosti nosilaca ove kulture. Osnovni načini privređivanja stanovništva černjahovske kulture bili su zemljoradnja i stočarstvo. Od gvozdenog oruđa za rad korišćeni su raonici sa uskim lopaticama, crtala, motike, kose, srpovi (slika 81). Na posudama černjahovske kulture postoje prikazi konja i volova koji vuku plug. Poljoprivredne alatke svedoče o tome da su za obradu zemlje korišćeni laki i teški plugovi, koji osim što rastresaju, mogu i da

prevrću zemlju. Po nalazima žitarica može se zaključiti da su osnovne poljoprivredne kulture bile pšenica, ječam i proso, nešto slabije su bili zastupljeni ovas i grašak. Uzgajani su takođe lan, konoplja i neke druge baštenske biljke. Žitarice su bile osnovna poljoprivredna kultura. Mnogobrojne jame za smeštaj zaliha koje su otkrivene u černjahovskim naseljima, među kojima su neke primale i do 12 centera (metrička jedinica mase = 100 kg) pšenice, ukazuju na izobilje žitarica. Žito je bilo i osnovni izvozni proizvod.

Žito je ubirano srpovima. Na arheološkim nalazištima otkrivene su razne naprave za mlevenje žitarica, a u mnogim naseljima pronađeni su rotacioni žrvnjevi. Postoje osnove za pretpostavku da su postojali veliki mlinovi koji su usluživali po nekoliko okolnih naseobina.

Stada domaćih životinja su bila prilično mnogobrojna. Stoka uglavnom nije čuvana u štalama. Gajena je krupna rogata stoka (kosti tih životinja čine 40 do 50 odsto osteološkog materijala otkrivenog na iskopinama černjahovskih naselja), ovce i koze (25–30 odsto). Jedno gazdinstvo je obično imalo kokoške, patke i guske, a takođe pse i mačke. Osteološke analize pokazuju da kosti divljih životinja zauzimaju svega pet do deset odsto ukupnog osteološkog materijala. One ukazuju na to da su nosioci černjahovske kulture lovili jelene, srne, losove, divlje veprove, zečeve, dabrove i medvede. O bavljenju ribolovom svedoče nalazi kostiju soma, jesetre, smuđa i štuke, kao i kameni i glineni tegovi za mreže i harpuni.

Među iskopinama černjahovskih spomenika otkriveno je mnoštvo raznoraznih predmeta od gvožđa. Deo njih je verovatno uvezen iz zanatskih centara rimskih provincija, ali za sada ih nije moguće izdvojiti iz ostalih delova černjahovske kolekcije. Moguće je takođe i da su sve pronađene predmete izrađivali lokalni kovači. Metalografske analize černjahovskih iskopina ukazuju na prilično visok nivo tehnologije proizvodnje i obrade gvožđa. Lokalni kovači su poznavali razne metode obrade gvožđa i čelika. Gvožđe je dobijano iz lokalnih močvarnih ruda. U naselju Neporotovo otkrivena je peć za topljenje rude gvožđa – okrugla u osnovi sa otvorom za ventilaciju na donjem delu, napunjena šljakom. Preliminarna metalografska analiza predmeta od gvožđa

sa černjahovskih nalazišta u Podnjeprovlju, Pobužju i Moldaviji pokazala je da u razvoju kovačkog zanata postoje skito-sarmatski elementi. Dalja proučavanja černjahovskih predmeta od gvožđa dovela su naučnike do zaključka da je načinu obrade gvožđa u černjahovskoj kulturi najbliža tehnologija koju su koristili pševorski majstori iz južne Poljske i rimsko stanovništvo s prostora Češke i Slovačke, gde je u kovačkom zanatu bilo izrazito prisutno keltsko nasleđe [12].

U kolekcijama gvozdenih predmeta, osim već pomenutog oruđa za obradu zemlje, veoma su zastupljeni noževi i šila. Očito da je obrada drveta zauzimala važno mesto u privređivanju černjahovskog stanovništva. Od alata za obradu drveta korišćene su gvozdene sekire, tesle, dleta, maklje, svrdla, testere i sečiva za struganje. Sami predmeti od drveta gotovo da se nisu očuvali u černjahovskim spomenicima pa se o postojanju kanti, buradi, korita i kutija, može govoriti samo na osnovu njihovih fragmentarnih ostataka.

Od gvožđa su pravljene pojasne kopče, fibule i oružje. Oružja u arheološkom materijalu černjahovske kulture ima relativno malo, što se može objasniti ritualom po kojem se oružje nije polagalo u grobove. Samo u pojedinim grobovima, koji su očito pripadali članovima ratničkih družina, mogu se sresti gvozdeni vrhovi strela s tulcem i trnom, kratka koplja s vrhom u obliku lista, dugi mačevi bez jabučice i nakrsnice, mamuze, sferični umboi.

Proizvodi od obojenih metala, sudeći po nalazima glinenih posuda za topljenje metala, izrađivani su u mnogim černjahovskim naseljima. Izlivani su uglavnom nakit i dodaci za odeću, kao što su fibule za pričvršćivanje odeće, raznovrsne pojasne kopče, perle, privesci. Najzastupljenije su bile izvijene dvočlane fibule s posuvraćenom stopom. Fibule drugih tipova (s dve ploče, T-fibule, s dugmetom na luku) korišćene su znatno ređe. Lokalne zanatlije, kujundžije i juveliri, radili su sa uvoznim sirovinama, kao što su bakar, kalaj i srebro. Proučavajući sastav legura obojenih metala naučnici su utvrdili da su te zanatlije bile povezane s centrima u priobalju Crnog mora. Jasno je da su nosioci černjahovske kulture prihvatili i dalje razvijali skitsko-sarmatsku tradiciju dobijanja i obrade metala. Černjahovske legure obojenih metala su najsličnije kasnosarmatskim, koje potiču iz metalurgije

slika 82. Koštani češljevi iz spomenika černjahovske kulture
1 – Kaborga IV; 2, 3 – Perejaslav-Hmeljnjicki

severnog priobalja Crnog mora. U legurama obojenih metala pronađenim u černjahovskim spomenicima donjeg toka Dnjestra primetni su i uticaji severnoevropske (pribaltičke) metalurgije [13].

U čitavom nizu naselja černjahovskog areala rađena je i rezbarija u kosti. Pravljene su perle, kocke za igru, glačala, „sličuge“ za klizanje po ledu. Među iskopinama su veoma česti višedelni jednostrani češljevi (slika 82), napravljeni od tankih koštanih pločica, sastavljenih bronzanim ili gvozdenim nitnama ili minijaturnim cevčicama. Černjahovski češljevi vode poreklo od srednjoevropskih. Razradu tipologije tih predmeta napravili su S. Tomas i G. F. Nikitina [14].

U grupu veoma zastupljenog nakita spadale su i ogrlice od perli. Bile su različitih oblika i boja, a izrađivane su od stakla, staklene paste, kosti, gline, bronze i ćilibara. Neke od tih ogrlica su uvezene, ali većina je napravljena unutar černjahovskog areala.

Od gline su pravljeni i pršljenci za vretena, pretežno bikoničnog oblika; tegovi za ribarske mreže, konični i piramidalni tegovi za vertikalne razboje, zvečke i perle.

Stanovništvo černjahovskog areala je aktivno održavalo trgovinske veze sa svojim susedima, najtešnje su sarađivali s kasnoantičkim centrima. Od uvezenih predmeta, u černjahovskom arealu su bile u upotrebi amfore, crveno lakovano i crveno glineno kuhinjsko posuđe, predmeti od stakla (na primer, pehari) i metalno posuđe. U černjahovskim naseljima i na grobištima ne jednom su pronađeni rimski novčići, a van naselja postoji veliki broj ostava s novcem.

Černjahovski spomenici pružaju naučnicima mnogo podataka o duhovnom životu stanovništva. U nekim naseljima su

otkriveni kameni paganski idoli. Tako su u blizini sela Ivankovci u gornjem Podnjestrovlju pronađene tri skulpture. To su: četvorostrani stub, koji na tri strane ima urezana ljudska lica; pljosnati stub na kojem je prikazana glava s bradom i brkovima i ruke s mačem prekrštene na grudima; sličan stub bez ikakvih prikaza [15]. U istoj oblasti u selu Stavčani, pronađena je kamena skulptura u obliku figure bradatog čoveka s koničnim šeširom i rogom za piće u rukama [16].

Za proučavanje paganskih pogleda na svet i rituala černjahovskog stanovništva veoma su bitni pogrebni spomenici. S grobišta Romaški i Malaešti potiču glinene posude koje su služile u obredne svrhe. Prikazi na bokalu s grobišta Romaški, koji su poređani u dve horizontalne trake, po mišljenju B. A. Ribakova, predstavljaju kalendar, na kojem su ubeleženi paganski praznici povezani s ritualima negovanim u zemljoradničkim zajednicama (faze sazrevanja žitarica i njihova zavisnost od sunčanih i kišnih dana). Kalendar ukazuje na vrlo visok stepen agrotehničkih znanja i na činjenicu da se u to vreme godina delila na 12 meseci, od kojih je svaki imao po 30 dana [17].

Uspešna poljoprivreda (plug s gvozdenim raonicima, koji su vukle tegleće životinje po plodnoj crnici, rotacioni žrvnjevi), visok stepen razvoja zanatstva (veoma razvijeno grnčarstvo i metalurgija), kao i trgovačke veze s kasnoantičkim i rimskim svetom stvorili su osnovu za ekonomski procvat černjahovskog društva. Černjahovska kultura je preuzela proizvodno-tehnološka dostignuća provincijalnorimskih kultura. Osnovano se može tvrditi da je u arealu ove kulture došlo do socijalnog raslojavanja stanovništva. Na osnovu materijala s grobišta, mogu se izdvojiti grobovi vođa, vračeva, ratnika. Bez sumnje, u černjahovskom društvu je, kao i u pševorskom, vladala vojna demokratija.

O etničkoj pripadnosti nosilaca černjahovske kulture u literaturi postoji mnoštvo hipoteza i pretpostavki, koje u današnje vreme imaju čisto istoriografsku vrednost. Danas gotovo svi naučnici dele mišljenje o polietničkoj strukturi nosilaca černjahovske kulture. Polemika se vodi o tome koji etnos je dominirao i imao vodeću ulogu u formiranju i razvoju ove kulture. Postoje dva osnovna stanovišta.

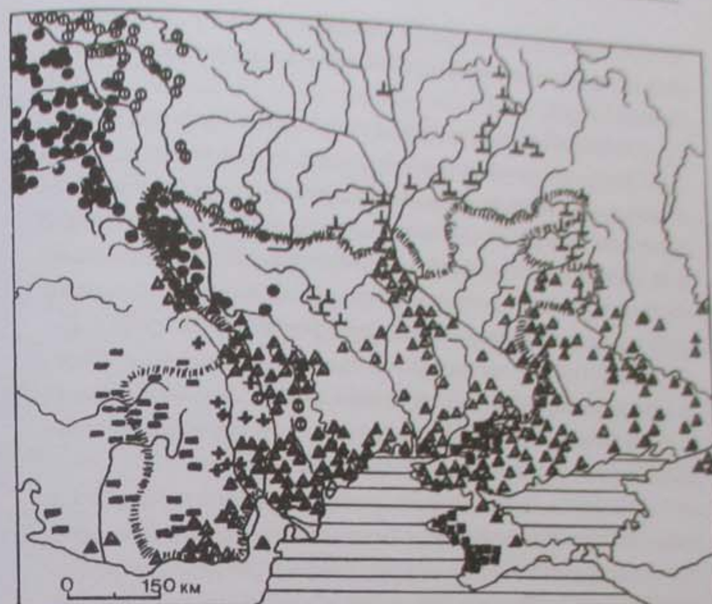
M. B. Ščukin (razvijajući postavke J. V. Kuharenka, ali uz mnoštvo novih podataka), tvrdi da se černjahovska kultura formirala u Voliniji i u gornjem Podnjestrovlju na osnovama velbarske kulture (čiji nosioci su bili Goti i druga germanska plemena) i pševorske kulture (koju su predstavljali Vandali i druga germanska plemena, ali ostavlja mogućnost da su u sastavu ovog stanovništva mogli biti i Sloveni-Venedi). S tog prostora, usled migracija njenih nosilaca, černjahovska kultura postepeno se proširila na severno priobalje Crnog mora, asimilujući pri tom razna plemena lokalnog stanovništva [18].

Po V. D. Baranu, čije mišljenje deli većina ukrajinskih arheologa, černjahovska kultura je nastala kao rezultat integracije mnogih kultura koje su joj prethodile – pševorske, zarubinjecke, lipicke, sarmatske i poznoskitske, a uz delovanje velbarske i kijevske, pod aktivnim provincijalnorimskim uticajem. U raznim oblastima černjahovske teritorije prisutne su odlike nabrojanih supstratnih kultura koje svedoče o etničkoj raznolikosti černjahovskog stanovništva. Po Baranu, na osnovu lokalnih karakteristika černjahovske kulture iz gornjeg toka Dnjestra i Zapadnog Buga, koje su bliske ranosrednjovekovnim starinama Slovena praškog tipa, taj region se može smatrati ranoslovenskim [19].

Problem etničke pripadnosti nosilaca černjahovske kulture tesno je povezan s pitanjem njenog porekla. Da bi se ono moglo razumeti, mora se detaljno proanalizirati etnokulturološka karta jugoistočne Evrope uoči nastanka černjahovske kulture. Situacija je na ovim prostorima bila prilično složena i šarolika (slika 83).

Prostrane stepe budućeg černjahovskog areala, od donjeg toka Dunava do prostora oko Dona, naselili su Sarmati, koji su, kao i Skiti, pripadali iranskoj jezičkoj grupi.

Istorija Sarmata (Savromata) počinje od VI do III veka p. n. e., kada su živeli nomadskim načinom života u stepama donjeg Povoložja i oko Urala [20]. Herodot je lokalizovao Sarmate istočno od Tanaisa (današnjeg Dona), koji je u to vreme predstavljao granicu između Evrope i Azije. Antički pisci IV veka p. n. e. već svedoče o prodiranju Sarmata u Evropu. Istoričari iz poslednjih nekoliko vekova p. n. e. već su dobro upoznati s posebnim sarmatskim plemenima kao što su Jazigi, Roksolani, Aorsi, Siraki, Alani. Lukijan Samosatski govori o velikim najezdama Sarmata s one

slika 83. Jugoistočna Evropa uoči formiranja černjahovske kulture
а – *spomenici pševorske kulture;* б – *spomenici velbarske kulture;*
в – *spomenici kasnozarubinjecke kulture;* г – *pogrebni spomenici Sarmata;*
д – *spomenici pojanešti-virteške kulture;* е – *spomenici Geta i Dačana;*
ж – *granica teritorije černjahovske kulture.*

strane Dona na Skitiju. O tome kako su Sarmati opustošili Skitiju pisao je i Diodor. Jazigi i „carski" Sarmati su prvi presekli stepska prostranstva severnog priobalja Crnog mora i stigli do donjeg toka Dunava. Nabrajajući plemena koja su živela na prostorima između reka Istar (Dunav) i Borisfen (Dnjepar), Strabon (na prelazu iz stare u novu eru) spominje i Sarmate: „... svi oni su mahom čergari, ali neki od njih se bave i zemljoradnjom, a oni, kako se priča, žive oko reke Istar, često na obe njegove obale." [21].

Naseljavanju Sarmata u Skitiji prethodili su ratnički pohodi. Poznato je da su Sarmati bili saveznici Mitridata koji je ratovao s Rimom. Sarmati su zajedno sa ostalim varvarima razorili Olviju. Velika sarmatska vojska je u II veku p. n. e. na Krimu ratovala na strani skitskog cara Palaka. Tragove sarmatskih najezdi pred-

stavljaju razaranja s kraja III i početka II veka p. n. e. koja su zabeležena u nizu naselja u priobalju Crnog mora između Dunava i Dnjepra.

Arheološka građa svedoči da su posle ratničkih pohoda Sarmati počeli da osvajaju široka prostranstva severnog priobalja Crnog mora. Stepe na levoj obali Dnjepra Sarmati su naselili još u periodu između IV i III veka p. n. e. U oblasti oko Dnjepra, u selu Vorona nedaleko od Dnjepropetrovska, otkriven je najstariji sarmatski grob koji potiče iz II veka p. n. e. Najveći broj sarmatskih kurgana na desnoj obali Dnjepra potiče iz I veka p. n. e. Pojedinačni slučajevi sarmatskih grobova iz tog vremena postoje i u Podnjestrovlju. Na prelazu iz stare u novu eru, Sarmati su se naselili u donjem Podunavlju, a u I veku n. e., pojavili su se u dolini Tise, odakle su proterali Dačane.

Sarmatska kultura severnog priobalja Crnog mora u predčernjahovsko vreme nije bila usamljena. Glavni spomenici kasnosarmatskog perioda s prostora Levoobalske Ukrajine i stepa Desnoobalske Ukrajine jesu kurgani sa inhumiranim pokojnicima. Tela su polagana u grobne jame ispod kurgana, koje su prekrivane slojem drvenih greda, preko kojih je postavljano kamenje ili kamene ploče. Zidovi grobnih jama su ponekad oblagani drvetom. Dno jame je posipano kredom, ili oblagano daskama, ili je preko drvene podloge polagana trska. Od II veka su veoma zastupljene grobne komore, a postoje i slučajevi sahranjivanja u katakombama. Pokojnici su u grobne jame polagani na leđa, često sa savijenim ili prekrštenim nogama, u pravcu sever–jug. Otkriven je veliki broj slučajeva deformacije lobanje još za života. Na dnu jame pronalažene su gomile pepela i gara sa obrednih lomača, kao i ostaci obredne hrane u vidu kostiju ovaca, konja i krupne rogate stoke. Proširio se i običaj okruživanja pokojnika glinenim obrednim posudama.

U zemljama zapadno od Dnjepra postoje i grobišta Sarmata na kojima nema kurgana; kurganski grobovi, prvenstveno oni ukopani ispod humki, nastali su mnogo ranije. Za prostore između Dnjestra i Dunava karakterističan je obred sahranjivanja bez kurgana, grobovi ukopani u zemlju ispod ranije napravljenih kurgana veoma su retki. Pogrebne jame ovih sarmatskih grobova iste su kao i grobne jame kurganskih grobnica. U osnovi su izduženo

pravougaone ili ovalne, a postoje i grobne komore. Kao držači za konstrukciju tavanice često su korišćeni ispusti, pravljeni po obodu grobne jame. Na dno jame su obično polagani ostaci sa spališta, a u nekima je postojala i podloga od usitnjene krede. Od obredne hrane u grob su stavljani delovi polutki ovaca, noge ili glava konja. Glava pokojnika je po pravilu bila okrenuta na sever, mada postoje i retki slučajevi neke druge orijentacije skeleta. Postoje grobovi u koje su pokojnici položeni sa zgrčenim nogama ili s nogama savijenim u kolenima, a karakteristični su deformiteti lobanje.

Prvih vekova naše ere Sarmati su se naselili u šumsko-stepske zemlje severnog priobalja Crnog mora. Kao i u ostalim delovima međurečja Dnjepra i Dunava, Sarmati su i ovde počeli da prelaze iz nomadskog u sedelački način života, o čemu pouzdano svedoče naselja otkrivena u blizini sarmatskih grobišta, u kojima su pronađeni tragovi nepokretnih staništa kao i tragovi bavljenja zemljoradnjom i stočarstvom [22]. Sarmatsko stanovništvo šumsko-stepskih predela se nije formiralo samo od doseljenika iz stepskih oblasti. Ima osnova za pretpostavku da je starosedelačko stanovništvo sa ovih prostora u uslovima infiltracije doseljenika iz stepskih krajeva podleglo akulturaciji i sarmatizaciji. O mešanju ostataka kasnozarubinjeckog stanovništva sa Sarmatima svedoče, na primer, grobovi ispod kurgana sa spaljenim posmrtnim ostacima, u kojima su pronađeni grobni prilozi karakteristični za zarubinjecku kulturu, o čemu je ranije bilo reči. Sam prelaz Sarmata iz nomadskog načina života u sedelački uslovljen je njihovim kontaktima s lokalnim zemljoradničkim plemenima.

Širenje černjahovske kulture, po svemu sudeći, nije bilo praćeno potiskivanjem i uništavanjem sarmatskog življa. Ne postoji hronološki prekid između sarmatske i černjahovske kulture. Sasvim pouzdano se može tvrditi da je osnovna masa sarmatskog stanovništva s prostora između donjeg toka Dunava i Severskog Donca ušla u sastav černjahovskih plemena.

Na severnom priobalju Crnog mora, oko donjeg toka Dnjepra i u donjem Podnjestrovlju, kao i na Krimu, nakon doseljavanja Sarmata uspele su da se očuvaju grupice skitskog stanovništva [23]. Uz donji tok Dnjepra otkriveno je više od deset kasnoskitskih gradišta i tri velika grobišta – Nikolajevka, Zolotaja Balka i Krasnij Majak. Kasnoskitska naselja i grobišta bez kurgana pro-

nađena su i u oblasti donjeg toka Dnjestra [24]. U procesu doseljavanja Sarmata na te prostore, kasnoskitsko stanovništvo podleglo je uticaju sarmatske kulture, što se vidi kako u dnjepro-dnjestarskom regionu, tako i na Krimu.

Zapadni susedi Sarmata u Podunavlju bili su Geto-Dačani. Sredinom II veka n. e. to stanovništvo je donekle proširilo svoje teritorije, potiskujući Sarmate iz međurečja Dnjestra i Pruta. Kao i u rumunskoj Moldaviji, i tu se prostirala pojanešti-virteška kultura, čijim nosiocima se pouzdano smatraju Karpi [25].

Pogrebne spomenike te kulture predstavljaju grobišta bez kurgana i grobovi s glinenim urnama u kojima se nalaze spaljeni posmrtni ostaci. U funkciji urne korišćene su visoke obredne posude u obliku bokala, sive ili crvene boje, koje su obavezno bile pokrivene specijalnim poklopcima ili zdelama. Ponekad su upotrebljavane gnjetane bikonične obredne posude koje su takođe zatvarane poklopcima. U urne su stavljani ugljenisani ostaci kostiju, s pepelom i garom, a ponekad i malobrojni predmeti, kao što su: gvozdeni noževi, igle, lampe, pojasne kopče, fibule, ogrlice od perli. Veće količine grobnih priloga pronađene su samo u pojedinim grobovima.

Karpi su svoja naselja gradili na plodnim, visokim terasama sred rečnih dolina. Za stanovanje su koristili pravougaone poluukopane i nadzemne kuće sa zidovima od pletera, olepljenog glinom. Za spremanje hrane palili su vatru direktno na podu kuće. Tek u nekoliko kuća pronađena su ognjišta od kamena. Osnovni načini privređivanja Karpa bili su zemljoradnja i stočarstvo. U načinu izrade grnčarije i nakita tih plemena prisutni su elementi grčko-rimskog uticaja. Karpi i Dačani su tokom dugog perioda aktivno održavali trgovinske veze sa antičkim svetom. U naseljima i na grobištima često su nalažene amfore i drugi predmeti iz antičkih zemalja, a pronađene su i mnoge ostave s rimskim novcem.

Početkom III veka Karpi su se politički ujedinili. U pisanim spomenicima postoje izveštaji o najezdama Karpa na rimsku provinciju Dakiju. Sredinom veka, Goti su verovatno pokorili Karpe, koji su nakon toga ušli u savez plemena predvođen Gotima.

Kultura geto-dačkih plemena koja su bila srodna Karpima i živela u njihovom susedstvu, u Podunavlju (Olteniji i delu Muntenije), po mnogo čemu je bila slična starinama tipa Pojanešti-Virteška. Kultura tipa Kilije postojala je još u III veku p. n. e. [26]; svi njeni nosioci su, po svemu sudeći, ušli u sastav černjahovskog stanovništva. Po mišljenju G. Diakona (Diakonu Gh.), sivo hrapavo kuhinjsko posuđe černjahovske kulture nasleđeno je od geto-dačkog stanovništva [27].

E. A. Rikman (Рикман Э. А.) je sproveo uporednu analizu starina tipa Pojanešti-Virteška i černjahovske kulture i otkrio niz sličnosti u topografiji naselja, pogrebnim obredima i nekim vrstama pronađenih predmeta. Naučnik je tvrdio da te činjenice svedoče o tome da je dačko i tračko stanovništvo iz međurečja Dunava i Dnjestra ušlo u sastav nosilaca černjahovske kulture [28].

Šumsko-stepske zemlje budućeg černjahovskog areala naseljavalo je raznovrsno zemljoradničko stanovništvo. Gornje Podnjestrovlje i okolne oblasti gornjeg toka Zapadnog Buga zauzimala su plemena pševorske kulture. Pojedinačni slučajevi pševorskih grobova sa oružjem, otkriveni na tim prostorima, verovatno su povezani s germanskim ratničkim odredima, dok su glavninu seoskog stanovništva činili Sloveni, o čemu svedoče gnjetana keramika i način gradnje staništa [29].

Od sredine I do kraja II veka n. e. u gornjem Podnjestrovlju, pomešani sa pševorskim stanovništvom, živeli su nosioci lipicke kulture [30]. To su bila plemena Geta, koja su se preselila na ove prostore iz Dakije u vreme invazije Domicijanovih trupa. Grobišta, otkrivena oko sela Zvenjigorod i Bolotnja, svedoče o procesu mešanja lipickog i pševorskog stanovništva. Na reci Zlatna Lipa, pritoci Dnjestra, otkrivena su naselja (Voronjaki, Majdan Gologirski, Remezovci) koja se odlikuju kombinacijom lipickih i kasnozarubinjeckih elemenata. To svedoči o infiltraciji malih grupa kasnozarubinjeckog stanovništva, koje su verovatno napuštale ranije mesto boravka zbog prodora Sarmata u šumsko-stepske oblasti.

Na kraju II veka lipicka naselja i grobišta gube svoju funkciju. Upravo iz tog vremena potiče novi talas migracije pševorskog stanovništva. Još tridesetih godina XX veka M. J. Smiško (Smiszko M.) izneo je pretpostavku da je lipicko stanovništvo napustilo gornje Podnjestrovlje pod pritiskom pševorskih plemena [31]. Noviji materijali potvrđuju to stanovište: zaista su nosioci

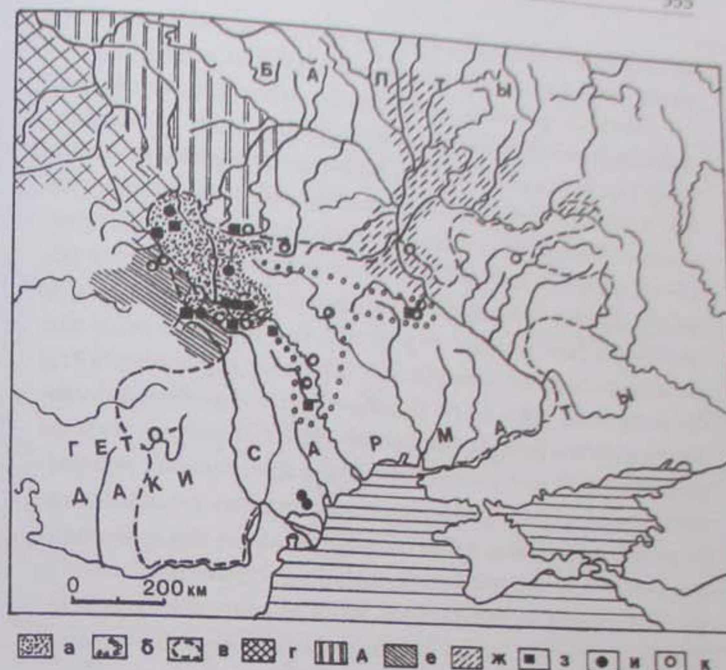
lipicke kulture, koji ranije nisu bili izloženi pševorskom uticaju, bili prisiljeni da napuste taj region.

U šumsko-stepskom međurečju Dnjestra i Dnjepra uoči formiranja černjahovske kulture živele su grupe kasnozarubinjeckog stanovništva. Njihovi spomenici su još uvek slabo proučeni. To su uglavnom naselja u kojima ima vrlo malo materijala. Nema pouzdanih podataka na osnovu kojih bi se moglo tačno odrediti do kada je trajala kasnozarubinjecka kultura pa je zato nemoguće reći da li je u vreme nastanka černjahovske kulture još uvek bilo njenih nosilaca. Prisustvo zarubinjeckih elemenata u černjahovskoj kulturi, o čemu će kasnije biti više reči, pruža osnov za pretpostavku da je poznozarubinjecko stanovništvo iz međurečja Dnjepra i Dnjestra ušlo u sastav nosilaca černjahovske kulture.

U oblastima donjeg toka reka Psol i Vorskla, kao i u dolini Dnjepra, predčernjahovske spomenike predstavljaju pomenuti kurgani sa spaljenim posmrtnim ostacima i keramikom sličnom kasnozarubinjeckoj.

U Voliniji su krajem II veka živela plemena velbarske kulture, čija etnička atribucija nije dovoljno argumentovano utvrđena. To je bilo mešovito stanovništvo, u čiji sastav su ulazili Sloveni, zapadni Balti i Germani: Goti ili Goto-Gepidi, koji su, po svemu sudeći, imali dominantnu ulogu u toj mešavini. Deo nosilaca velbarske kulture uputio se na jug i naselio zemlje severozapadnog priobalja Crnog mora, gde je kasnije obrazovana Gotija.

Smatra se da je černjahovska kultura nastala u gornjem Podnjestrovlju i okolnim zemljama oko gornjeg toka Zapadnog Buga, Stira i Gorinja. Taj proces, koji je, očigledno, otpočeo krajem II veka n. e., nije predstavljao prosto prerastanje pševorske kulture u černjahovsku, već je odražavao kompleksne međuodnose pševorske kulture s nekoliko drugih kultura jugoistočne Evrope. U regionu gornjeg toka Dnjestra pševorska kultura je, usled međusobnih uticaja s lipickim i kasnozarubinjeckim elementima, poprimila specifične odlike i nastala je njena posebna verzija. Na osnovama ove verzije pševorske kulture u tom regionu je otpočeo proces formiranja nove kulturne zajednice – černjahovske kulture. U vreme njenog konačnog uobličavanja, ova kultura se prostirala na mnogo većoj teritoriji. Nastanak keramike izrađene na grnčarskom točku, koja je postala jedna od osnovnih karak-

Slika 84. Formiranje černjahovske kulture
а – region nastanka černjahovske kulture na osnovama pševorske; б – granica areala černjahovske kulture hronološke faze A; в – granica teritorije te kulture; г – areal pševorske kulture; д – areal velbarske kulture; е – areal kulture karpatskih kurgana; ж – areal kijevske kulture; з – spomenici na kojima su pronađene lončarske peći tipa 2; и – spomenici na kojima su pronađene peći tipa 3; к – spomenici na kojima su pronađene peći nastale razvojem peći tipa 3 (з–к – po A. A. Bobrinskom)

teristika černjahovske kulture, vezuje se za region gornjeg toka Dnjestra. Prve lončarske peći tipa 3, koje potiču iz pševorskog grnčarstva i koje su odlikovale černjahovsku kulturu, pronađene su takođe u ovom regionu (slika 84).

Na osnovu malobrojnosti pševorskih i ranočernjahovskih grobišta u regionu gornjeg toka Dnjestra, može se pretpostaviti da je među lokalnim stanovništvom vladao pogrebni obred koji arheologija iz nekog razloga teško može da identifikuje. Do formiranja biritualnosti, toliko karakteristične za černjahovsku kulturu, došlo je u sledećoj fazi. Detaljno su proučeni rani spomenici

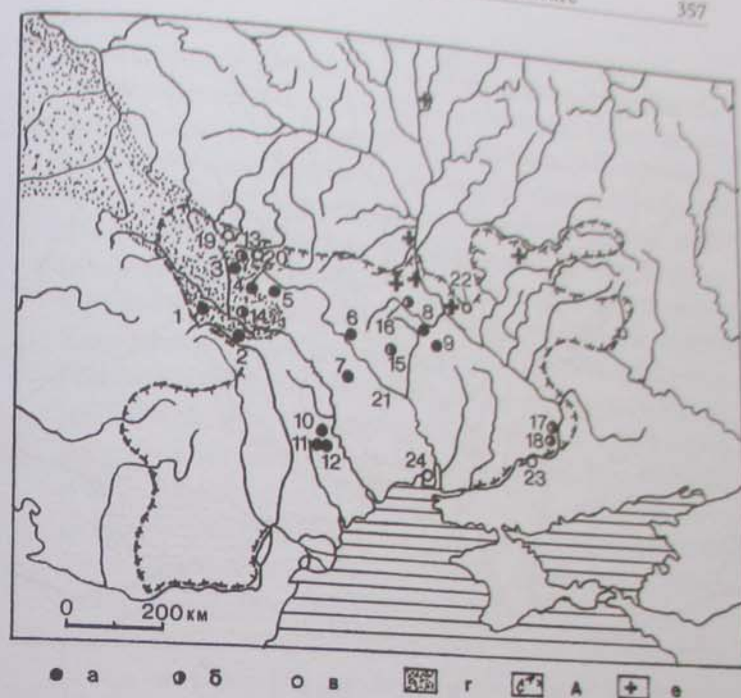
černjahovske kulture, koji potiču iz prve polovine III veka, a koji su otkriveni u analiziranom regionu u naselju Čerepin [32].

Među hronološkim analizama černjahovskih starina, sprovedenim poslednjih decenija, najznačajniji je rad E. L. Gorohovskog (Гороховский Е. Л.) [33]. Na osnovu kompleksa od dva ili više datiranih nalaza (uvezenih predmeta od metala, stakla i keramike: fibula, pređica i drugih delova za pojas, koštanih i gvozdenih češljeva), naučnik je grobove černjahovske kulture podelio u nekoliko hronoloških perioda, koje je nazvao fazama. U grobovima faze 1 nalaze se predmeti koji pripadaju ranoj fazi rimskog perioda C1 – početka C2, tj. periodu koji obuhvata kraj II i početak III veka, ali po Gorohovskom, ovi grobovi najverovatnije potiču iz perioda faze C1b (oko 230–270. godine). Na svim grobištima C1b faze postoje i grobovi sa inhumiranim pokojnicima i grobovi sa spaljenim posmrtnim ostacima. Naučnik obraća pažnju na prisustvo sarmatskih elemenata na tim spomenicima. Dakle, u grupu nosilaca černjahovske kulture u to vreme je već bio uključen sarmatski etnos. Može se pretpostaviti da je biritualnost u černjahovskoj kulturi posledica pševorsko-sarmatske simbioze, o kojoj će nešto više reči biti kasnije.

Karta černjahovskih grobišta, s grobovima faze 1 (slika 85) pokazuje da se oko 50 odsto tih grobišta nalazi u regionu gornjeg toka Dnjestra. Osim toga, najstarija grobišta su rasuta po oblasti srednjeg toka Južnog Buga i okolnim zemljama desne obale Dnjepra i donjeg toka Dnjestra.

Grobišta s grobovima prelazne faze (1a) takođe postoje na ovoj teritoriji, ali ih ima i u donjem toku Dnjepra. U istom arealu se pojavljuju i černjahovska grobišta faze 2 (oko 270–330. godine), dok je na levoj obali srednjeg toka Dnjepra otkriveno samo jedno grobište tog tipa.

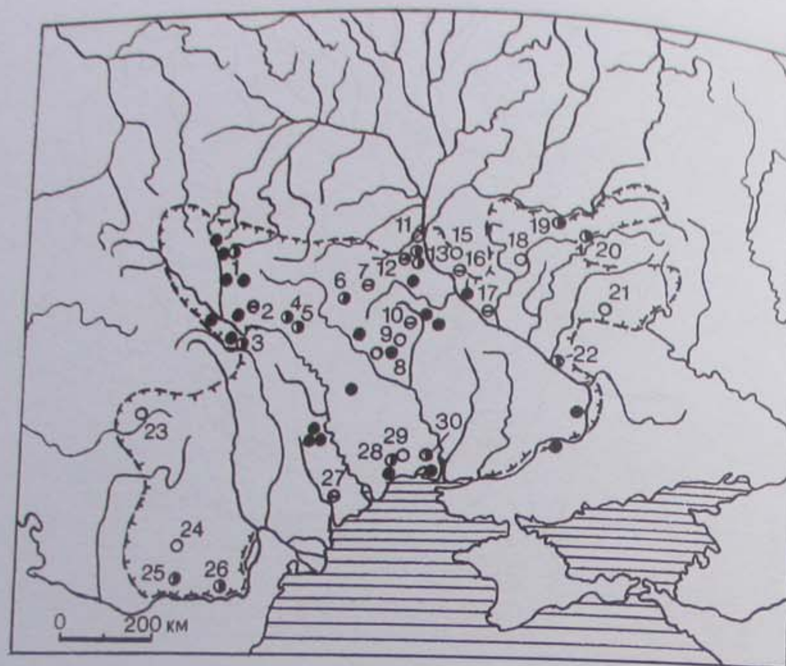
U sledećoj fazi (faza 3, koja je trajala od 330. do 380. godine) černjahovska kultura se prostirala već po celom arealu, grobišta s grobovima ove faze pronađena su u oblasti donjeg toka Dunava i na šumsko-stepskim prostorima leve obale Dnjepra (slika 86). Nova grobišta s grobovima faze 4 (period između 350. i 400. godine) pojavljuju se prvenstveno u šumsko-stepskoj zoni, i svedoče o povećanju broja nosilaca černjahovske kulture i gustini naseljenosti na tim prostorima. O tome svedoče i novoformirana gro-

Slika 85. Prve faze razvoja černjahovske kulture
а – *grobišta černjahovske kulture s grobovima faze 1;* б – *isto, s grobovima faze 1 / 2;* в – *isto, s grobovima faze 2;* г – *areal pševorske kulture (faze – po E. L. Gorohovskom);* д – *celokupni areal černjahovske kulture;* е – *spomenici rane faze kijevske kulture*
1 – Gorodnjica; 2 – Romankovci; 3 – Černjiljev Ruski; 4 – Toki; 5 – Ružičanka; 6 – Kosanovo; 7 – Krinjički; 8 – Zavadovka; 9 – Žuravka; 10 – Budešti; 11 – Dančeni; 12 – Hanska-Luterija; 13 – Rakovec; 14 – Dumanov; 15 – Riževka; 16 – Romaški; 17 – Privoljnoje; 18 – Novo-Aleksandrovka; 19 – Rudka; 20 – Berežanka; 21 – Danilova Balka; 22 – Sosnova; 23 – Kamenka Dnjeprovska; 24 – Kaborga

bišta s grobovima faze 5 (period od 375/380. do 420/430). Treba imati u vidu da pogrebni spomenici odražavaju kraj života neke generacije, a ne period njenog aktivnog funkcionisanja. Ta okolnost se mora uzeti u obzir pri periodizaciji černjahovskih starina.

Iz svega proizlazi pretpostavka da se osnova černjahovske kulture kristalisala u regionu gornjeg toka Dnjestra krajem II veka n. e. i da se dalje, kao posledica raseljavanja njenih nosilaca i uključivanja raznih plemena lokalnog stanovništva u njen raz-

● а ◑ б ⊖ в ○ г д

Slika 86. Raspored grobišta černjahovske kulture po hronološkim fazama E. L. Gorohovskog
а – *grobišta s grobovima faze 1 i 2;* б – *isto, faze 3;* в – *isto, faze 4;*
г – *isto, faze 5;* д – *celokupni areal černjahovske kulture*
1 – Rakovec; 2 – Uvisla; 3 – Oselovka; 4 –Zajačivka; 5 – Vile Jaruške; 6 – Skitka; 7 – Bistrik; 8 – Kurnjiki; 9 – Ostrovec; 10 – Maslovo; 11 – Kijev; 12 – Oljšanka; 13 – Černjahov; 14 – Obuhov; 15 – Bariševka; 16 – Perejaslav-Hmeljnjicki; 17 – Žovnjin; 18 – Uspenka; 19 – Lohvica; 20 – Sumi; 21 – Kantemirovka; 22 – Kompanjijci; 23 – Sintana-de-Mureš; 24 – Tirgšor; 25 – Spancev; 26 – Independenca; 27 – Holmskoje; 28 – Beljenjkoje; 29 – Ranževoje; 30 – Viktorovka

vojni proces, postepeno proširila po velikoj teritoriji. Širenju areala černjahovske kulture doprinela je i migracija velbarskog stanovništva, koja će kasnije biti detaljnije opisana.

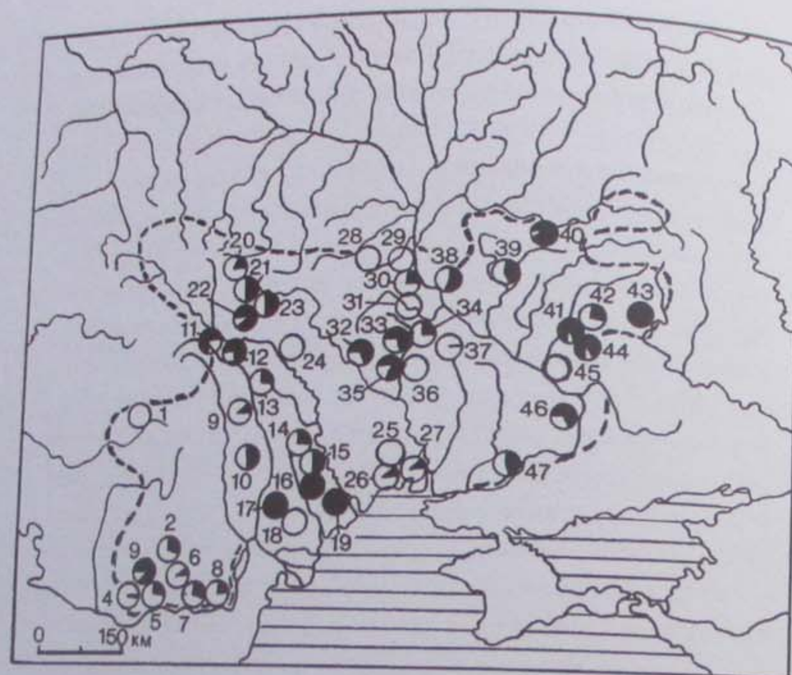
Analizom pogrebnih obreda i keramike černjahovske kulture došlo se do zaključka da su u njima najizraženiji sarmatski elementi. Skitsko-sarmatskim elementima u černjahovskoj kulturi posvećeno je nekoliko radova [34], na osnovu kojih se može smatrati da je to pitanje detaljno obrađeno.

Obred inhumacije u černjahovsku kulturu je donelo uglavnom sarmatsko stanovništvo. Raspored grobova sa inhumiranim i spaljenim pokojnicima na velikim grobištima černjahovske kulture prikazan je na slici 87. Najveći deo grobova sa inhumiranim pokojnicima, odnosno sva grobišta na kojima su isključivo ovakvi grobovi, nalaze se u delu černjahovskog areala koji je ranije bio naseljen sarmatskim plemenima. Orijentacija grobova sa inhumiranim pokojnicima je u najvećem broju slučajeva sever–jug (slika 88), što se takođe može smatrati sarmatskim nasleđem. Zanimljivo je da severnu orijentaciju grobova na kasnoskitskim i antičkim grobištima naučnici sasvim osnovano smatraju uticajem Sarmata. Ipak, obred inhumacije sa severnom orijentacijom skeleta postoji i među gotsko-gepidskim stanovništvom. Moguće je da je ovaj obred u severnom priobalju Crnog mora stigao s drugim migracionim talasom, koji se odvijao sredinom III veka. S tim u vezi, za određivanje sarmatskog uticaja na razvoj černjahovske kulture neophodno je pozvati se na neke pouzdanije izvore.

Sarmatski element u černjahovskom obredu inhumacije, svakako je sahranjivanje u grobovima s grobnim komorama i zemljanim grobnicama-katakombama. Grobovi s grobnim komorama postojali su još u sarmatskoj sredini u vreme prohorovske kulture [35]. U severnom priobalju Crnog mora takvi grobovi su bili veoma zastupljeni na grobištima Sarmata krajem stare i početkom nove ere [36]. Pod uticajem sarmatskog obreda, grobne komore su postojale i na kasnoskitskim grobištima na prostorima donjeg toka Dnjepra. Prema tome, nema sumnje da grobne komore na černjahovskim grobištima potiču od Sarmata. Ovakvi grobovi su pronađeni samo na teritoriji koju su u pretčernjahovsko vreme naseljavali Sarmati (slika 89).

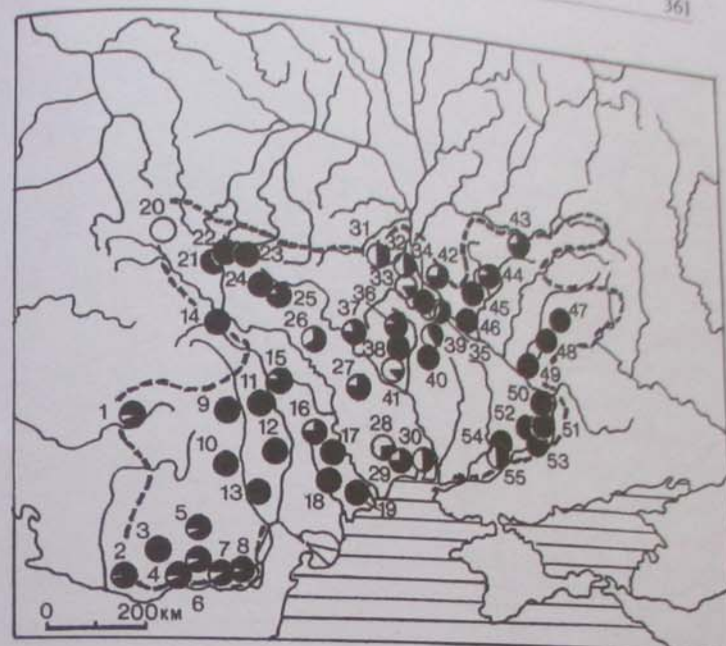
Grobovi-katakombe, koji su pronađeni na istim černjahovskim grobištima na kojima postoje i grobovi s grobnim komorama, takođe su sarmatskog porekla. Oni su slični sarmatskim starinama s Volge i Dona, kao i sa severnog Kavkaza i Krima.

Na velikom broju černjahovskih grobišta postoje grobovi s telima pokojnika kojima su noge zgrčene ili povijene u kolenima. Ovaj ritual je takođe bio svojstven Sarmatima u raznim periodima njihove istorije, počevši od savromatske faze [37]. Zastupljenost

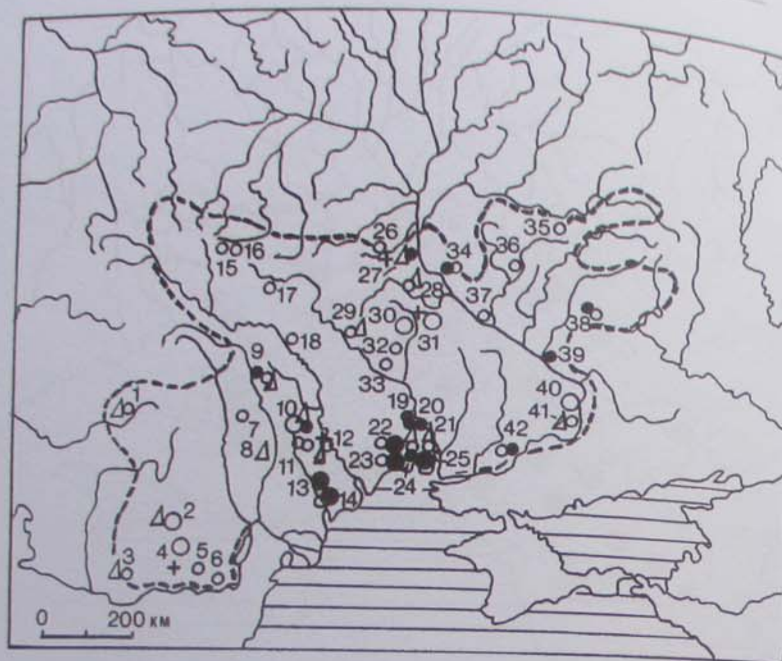
Slika 87. Kartogram obreda kremacije i inhumacije na černjahovskim grobištima
a – najdetaljnije proučena grobišta (otkriveno od 10 do 100 grobova). Zatamnjeni deo – udeo kremacija, beli deo – udeo inhumacija; 6 – celokupni areal černjahovske kulture
1 – Sintana de Mureš; 2 – Tirgšor; 3 – Izvorul; 4 – Oltenj; 5 – Ojnak; 6 – Spancev; 7 – Odobesku; 8 – Independenca; 9 – Jerbičeni; 10 – Bogdanešti-Falču; 11 – Ostrovec; 12 – Oselovka; 13 – Malaešti; 14 – Budešti; 15 – Balcati; 16 – Hanska; 17 – Satuk; 18 – Vinogradovka; 19 – Tudorovo; 20 – Rakovec; 21 – Retkodubi; 22 – Verbki; 23 – Ružičanka; 24 – Zajačivka; 25 – Ranževoje; 26 – Kobljevo; 27 – Viktorovka II; 28 – Dedovščina; 29 – Derevjanoje; 30 – Černjahov; 31 – Romaški; 32 – Kosanovo; 33 – Maslovo; 34 – Stecovka; 35 – Riževka; 36 – Sverdljikovo; 37 – Žuravka; 38 – Perejaslav-Hmeljnjicki; 39 – Lohvica; 40 – Uspenka; 41 – Novoselovka; 42 – Kantemirovka; 43 – Novo-Pokrovka; 44 – Pisarevka; 45 – Kompanjijci; 46 – Privoljnoje; 47 – Gavrilovka.

ovakvih inhumacija u černjahovskom arealu (slika 89) može se dovesti u vezu sa sarmatskim pogrebnim obredima. Istina, pojedinačni slučajevi grobova sa inhumiranim pokojnicima kojima su noge savijene ili prekrštene, postoje i na grobištima iz rim-

Slika 88. Orijentacija grobova sa inhumiranim pokojnicima na černjahovskim grobištima
a – najdetaljnije proučena grobišta. Zatamnjeni delovi – udeo grobova severne orijentacije, beli delovi – grobovi zapadne orijentacije; 6 - celokupni areal černjahovske kulture
1 – Sintana de Mureš; 2 – Izvorul; 3 – Oltenj; 4 – Ojnak; 5 – Tirgšor; 6 – Spancev; 7 – Odobesku; 8 – Independenca; 9 – Birlad-Kasa; 10 – Obiršenji-Vojnešti; 11 – Jerbičeni; 12 – Bogdanešti-Falču; 13 – Leckani; 14 – Ostrovec; 15 – Malaešti; 16 – Budešti; 17 – Balcati; 18 – Vinogradovka; 19 – Primorskoje; 20 – Psari; 21 – Čistilov; 22 – Rakovec; 23 – Berežanka; 24 – Retkodubi; 25 – Ružičanka; 26 – Zajačivka; 27 – Krinjički; 28 – Ranževoje; 29 – Kobljevo; 30 – Viktorovka II; 31 – Dedovščina; 32 – Černjahov; 33 – Romaški; 34 – Malij Ržavec; 35 – Maslovo; 36 – Arbuzin; 37 – Kosanovo; 38 – Riževka; 39 – Žuravka; 40 – Stecovka; 41 – Danilova Balka; 42 – Perejaslav-Hmeljnjicki; 43 – Uspenka; 44 – Lohvica; 45 – Vovčik; 46 – Žovnjin; 47 – Kantemirovka; 48 – Pisarevka; 49 – Kompanjijci; 50 – Bašmačka; 51 – Vojskovoje, 52 – Privoljnoje; 53 – Fjodorovka; 54 – Mihajlovka; 55 – Gavrilovka

skog doba na Gotlandu, u južnoj Švedskoj i u oblastima donjeg toka Visle. Zbog toga postoji mogućnost da je deo ovakvih grobova povezan s velbarskom infiltracijom. Karta prostiranja čer-

● а ○ б Δ в + г A

slika 89. Pojedinačni sarmatski elementi na grobištima černjahovske kulture
а – grobišta s grobovima s grobnim komorama (mali kružići – 1–3 groba s grobnim komorama, veliki – 4 i više takvih grobova); б – grobišta na kojima su otkriveni grobovi sa inhumiranim pokojnicima sa zgrčenim ili prekrštenim nogama; в – grobišta na kojima su otkriveni grobovi sa inhumiranim pokojnicima u zgrčenom položaju; г – grobišta na kojima su otkriveni grobovi sa inhumiranim pokojnicima sa oštećenom lobanjom; д – granice černjahovske kulture
1 – Sintana de Mureš; 2 – Tirgšor; 3 – Izvorul; 4 – Spancev; 5 – Odobesku; 6 – Independenca; 7 – Leckani; 8 – Jerbičeni; 9 – Malaešti; 10 – Budešti; 11 – Balcati I i II; 12 – Dančeni; 13 – Holmskoje; 14 – Furmanovka; 15 – Rakovec; 16 – Berežanka; 17 – Retkodubi; 18 – Zajačivka; 19 – Boljšaja Korenjiha; 20 – Čubovka; 21 – Kamenka-Ančekrak; 22 – Ranževoje; 23 – Kobljevo; 24 – Viktorovka II; 25 – Kaborga IV; 26 – Dedovščina; 27 – Černjahov; 28 – Romaški; 29 – Kosanovo; 30 – Maslovo; 31 – Žuravka; 32 – Riževka; 33 – Danilova Balka; 34 – Perejaslav-Hmeljnjicki; 35 – Uspenka; 36 – Lohvica; 37 – Žovnjin; 38 – Kantemirovka; 39 – Kompanjijci; 40 – Vojskovoje; 41 – Privoljnoje; 42 – Gavrilovka

njahovskih grobova sa inhumiranim pokojnicima kojima su noge savijene ili prekrštene svedoči o velikom sarmatskom uticaju na analizirani pogrebni obred.

U kasnosarmatskom svetu vladao je običaj polaganja pokoj-
nika u grob na bok u zgrčenom položaju [38]. Inhumacije tog tipa,
koje su pronađene na nekim černjahovskim grobištima (slika 89),
bez sumnje predstavljaju nasleđe tog sarmatskog rituala. Svi takvi
grobovi nalazili su se u oblastima koje su u prethodnom periodu
bile gusto naseljene sarmatskim stanovništvom. Karakterističan
za Sarmate je i običaj deformisanja lobanje još za života. Skeleti sa
oštećenim lobanjama, koja su pronađena u nekim grobovima čer-
njahovske kulture, zasigurno predstavljaju sarmatsko nasleđe.

Običaj polaganja priloga hrane u grob, bio je takođe veoma zastupljen među sarmatskim plemenima. Tako su u grobove pro-
horovske kulture polagani delovi polutke ovna ili ovce, a u retkim slučajevima i komadi zaklanih konja. U sarmatskim grobovima iz severnog priobalja Crnog mora, u funkciji obredne hrane takođe su upotrebljavani delovi zaklanih ovaca ili ovnova, dok se konjske kosti i kosti krupne rogate stoke nalaze znatno ređe. Sličan obred je često sretan i u velikom broju černjahovskih grobova sa inhumiranim pokojnicima (slika 90). Veoma je važna činjenica da je za obredno žrtvovanje i tu korišćena sitna rogata stoka (u oko 80 odsto černjahovskih grobova u kojima je zabeleženo prisustvo tog obreda, nalaze se kosti ovna ili ovaca). U relativno malom broju grobova pronađene su kosti konja ili krava, a svinjske kosti samo u pojedinačnim grobovima iz jugozapadnih graničnih oblasti černjahovske teritorije.

Životinje koje su korišćene tokom pogrebnog rituala u černjahovskoj kulturi predstavljaju bitan pokazatelj za utvrđivanje sarmatskog porekla tog obreda. Običaj da se mrtvi ispraćaju „prilogom hrane“ postojao je i među drugim evropskim plemenskim grupama. Tako su u pševorskim grobovima odarskog regiona, kao što smo već videli, pronađene ptičje kosti, i veoma retko – kosti medveda i konja, za keltske grobove karakteristično je prisustvo svinjskih kostiju, a biljna hrana (kaša u glinenim loncima) karakterizuje slovenske grobove, istina, po ranosrednjovekovnim podacima...

Među Sarmatima iz donjeg Povoložja i južnih oblasti Urala poštovan je obred koji je podrazumevao da se u grob sipa užareni ćumur i pepeo, koji su verovatno bili ostaci ritualno paljene vatre [39]. U severnom priobalju Crnog mora taj obred je poštovalo

sarmatsko stanovništvo pretčernjahovskog perioda. Njegovo prisustvo je više puta zabeleženo pri istraživanjima černjahovskih grobišta (slika 90). Ovaj obred bez svake sumnje predstavlja sarmatsko nasleđe.

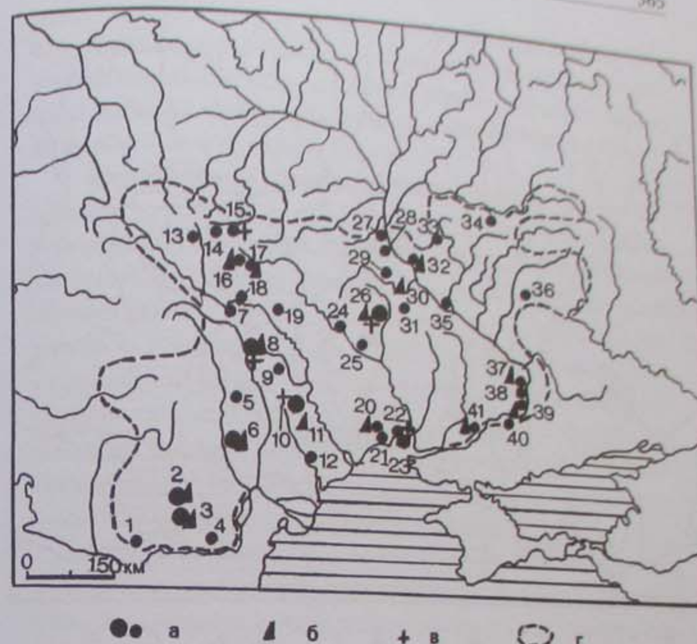
Na dužim stranama ili po celom obodu velikog broja grobnih jama na černjahovskim nekropolama postojali su ispusti (istureni delovi). Oni su služili kao potpora za pokrov od letava ili pritki, koji je stavljan na grobnu jamu, i koji je štitio pokojnika i grobni prilog od zemlje kojom je grob zasipan. Ovo je takođe odlika sarmatskog pogrebnog obreda i njeno prisustvo u černjahovskoj kulturi predstavlja sarmatsko nasleđe.

U grupu autentično sarmatskih elemenata pogrebnih obreda černjahovskog stanovništva spada i običaj da se u grobnu jamu sipa kreda ili boje, ili da se na dnu grobne jame napravi gomilica od kamenja.

Veliki broj sarmatskih pogrebnih elemenata zabeležen je na mnogim grobištima černjahovske kulture, u gotovo čitavom arealu (slika 91). Jedino na prostorima gornjeg toka Dnjestra, gde je černjahovsko stanovništvo očito formirano od potomaka lokalnog pševorskog življa, ovih elemenata ima znatno manje.

Na osnovu velike zastupljenosti sarmatskih obreda u pogrebnim starinama černjahovske kulture može se zaključiti da je iranojezično stanovništvo severnog priobalja Crnog mora ušlo u sastav nosilaca černjahovske kulture i predstavljalo jednu od osnovnih etničkih komponenti.

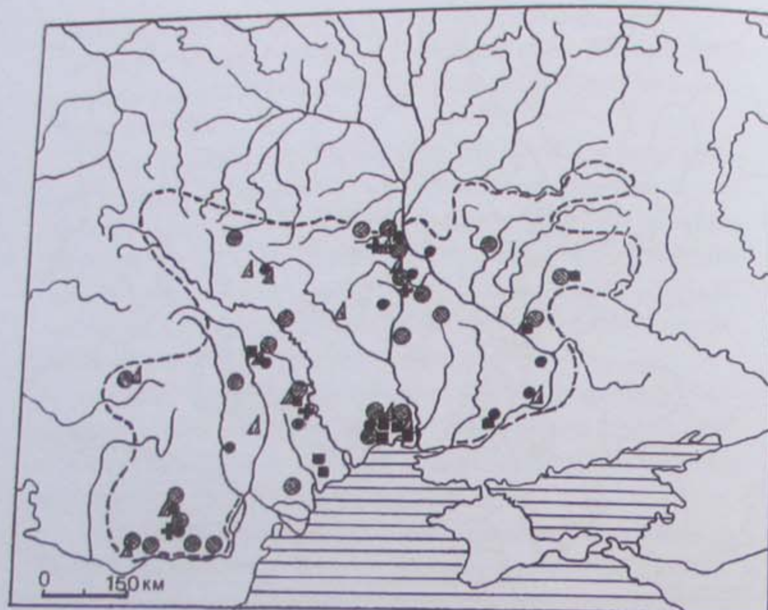
Paleoantropološka građa jasno svedoči o tome da je černjahovsko stanovništvo, koje je poštovalo pogrebni obred inhumacije, skitsko-sarmatskog porekla. Ono pripada mezodolihokranom antropološkom tipu. Tom tipu pripada i skitsko stanovništvo stepskih i šumsko-stepskih oblasti severnog priobalja Crnog mora. Poređenjem strukture lobanja sa skitskih i černjahovskih grobišta, antropolozi su došli do zaključka da su nosioci černjahovske kulture velikim delom bili potomci lokalnog iranojezičnog stanovništva [40]. Ovo zapažanje otvara mogućnost za pretpostavku da se širenje Sarmata u Skitiji odvijalo putem infiltracije pojedinačnih grupa Sarmata iz donjeg Povoložja među mnogobrojnije kasnoskitsko stanovništvo. Kao posledica te infiltracije, u Skitiji se proširila sarmatska kultura, a jezik Skita, koji pripada severo-

Slika 90. Pojedinačni sarmatski elementi na grobištima černjahovske kulture
а – grobišta na kojima je zabeleženo prinošenje žrtvene hrane u vidu delova zaklane ovce, krave ili konja. Velikim kružićima su obeležena grobišta s velikim brojem grobova ovog tipa; б – grobišta s grobovima u kojima su pronađeni komadići krede; в – grobišta s grobovima u kojima su pronađene obredne gomile sitnog kamena; г – granice černjahovskog areala
1 – Izvorul; 2 – Tirgšor; 3 – Spancev; 4 – Indenpedenca; 5 – Leckani; 6 – Lunka; 7 – Oselovka; 8 – Malaešti; 9 – Nadušita; 10 – Budešti; 11 – Balcati; 12 – Furmanovka; 13 – Černjiljev Ruski; 14 – Rakovec; 15 – Berežanka; 16 – Retkodubi; 17 – Ružičanka; 18 – Ustje; 19 – Vili Jaruškie; 20 – Ranževoje; 21 – Kobljevo; 22 – Viktorovka II; 23 – Kaborga; 24 – Kosanovo; 25 – Danilova Balka; 26 – Maslovo; 27 – Derevjanoje; 28 – Černjahov; 29 – Telešovka; 30 – Romaški; 31 – Žuravka; 32 – Perejaslav Hmeljnjicki; 33 – Gurbinci; 34 – Uspenka; 35 – Žovnjin; 36 – Kantemirovka; 37 – Vojskovoje; 38 – Privoljnoje; 39 – Novo-Aleksandrovka; 40 – Kamenka-Dnjeprovskaja; 41 – Gavrilovka

istočnoj podgrupi istočnoiranskih jezika, dobio je nova obeležja, karakteristična za dijalekat Sarmata, koji pripada istoj podgrupi istočnoiranskih jezika.

Lobanje mezobrahikranog i brahikranog tipa sa širokim licem, slične kraniološkom materijalu Sarmata iz donjeg Povo-

Slika 91. Osnovni sarmatski elementi na grobištima černjahovske kulture Grobišta: а – *s grobovima s grobnim komorama;* б – *s grobovima sa zgrčenim skeletima;* в – *s deformisanim lobanjama;* г – *s grobovima u kojima su pronađeni komadići krede;* д – *na kojima dominiraju grobovi sa inhumacijama;* е – *areal černjahovske kulture*

ložja, autentično su sarmatske. Takve lobanje pronađene su na černjahovskim grobištima međurečja Dnjestra i donjeg toka Dunava (Budešti, Bokani, Spancev, Jerbičenj). M. S. Velikanova tvrdi da su lobanje brahikranog tipa s grobišta Budešti slične kraniološkom materijalu Sarmata iz donjeg Povoložja [41]. Zanimljivo je to što kratke lobanje širokog lica s černjahovskih grobišta severozapadnog priobalja Crnog mora, predstavljaju značajan deo; uporedo s njima, u kraniološkim kolekcijama sa ovih spomenika prisutan je i mezo-dolihokrani antropološki tip, koji je odlika geto-dačkog stanovništva. Prema tome, u formiranju antropološke strukture černjahovskog stanovništva analiziranog areala učestvovali su pridošli Sarmati i lokalno stanovništvo, koje je pri-

padalo tračkoj jezičkoj grupi. O učešću lokalnih karpatskih i dačkih plemena u genezi černjahovskog stanovništva dunavsko-dnjestarske oblasti, kao što je već rečeno, pouzdano svedoči i arheološki materijal. Podaci koji govore o ovom problemu sumirani su u radu E. A. Rikmana [42].

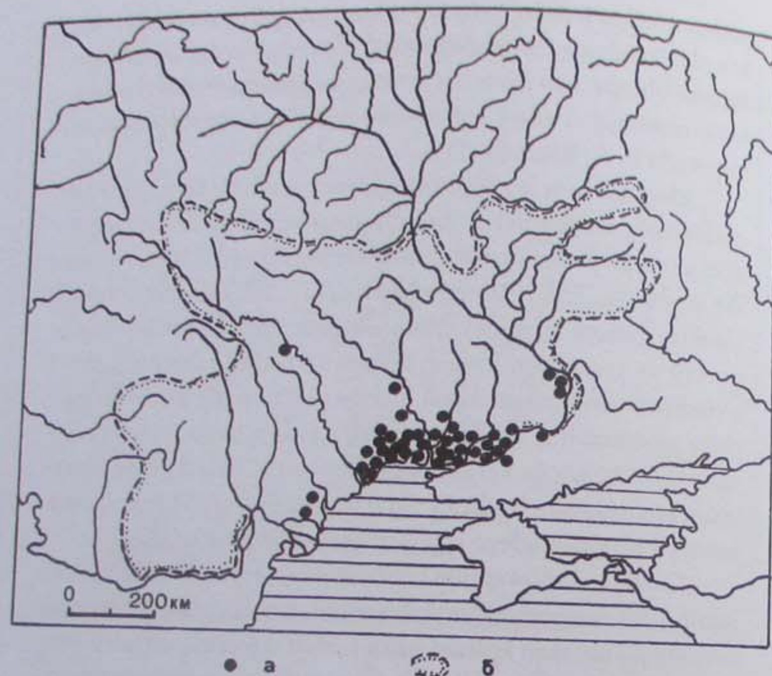
Identifikovan je i doprinos Sarmata materijalnoj kulturi černjahovskog stanovništva. Tako neke vrste gnjetanih černjahovskih glinenih posuda bez sumnje vode poreklo od skitsko-sarmatske keramike. Toj grupi pripadaju lonci s niskim sferičnim telom, visokim vratom i širokim dnom, obredne posude izduženih proporcija sa zvonastim krajem i blago savijenim ramenom, lonci s visokom usnom, koji imaju mnogo ekvivalenata među sarmatskim spomenicima severnog priobalja Crnog mora. Postoje i černjahovske kolekcije keramičkih i obrednih posuda koje nastavljaju kasnoskitsku tradiciju. Sarmatski oblik imaju i neke černjahovske posude izrađene pomoću grnčarskog točka [43].

Osnovane su i tvrdnje o sarmatskom poreklu nekih materijalnih nalaza sa černjahovskih spomenika. Rumunski arheolozi u tu grupu ubrajaju koštani nakit u obliku prizme, ukrašen kružićima i ogrlice od perli [44]. Sarmatskom nasleđu verovatno pripadaju i sitne cilindrične, u obliku sočiva i sferično spojene perle, koje su prisutne i u sarmatskim i u černjahovskim spomenicima.

Skitsko-sarmatskom tradicijom u černjahovskim naseljima smatraju se neki tipovi kamenih građevina, posebno staništa s više prostorija i kompleksi koji se sastoje od nekoliko objekata, grupisanih oko centralnog dvorišta i opasani kamenim zidom. Takve građevine su po izgledu, unutrašnjosti, vrsti grejanja i načinu gradnje slične kamenim kućama s kasnoskitskih spomenika severnog priobalja Crnog mora [45]. Prostiranje kamenih kuća u černjahovskom arealu prikazano je na slici 92.

Ako černjahovski obred inhumacije u osnovnom potiče od sarmatskih pogrebnih obreda, onda obred spaljivanja posmrtnih ostataka potiče od više etno-kulturnih zajednica iz prethodnog perioda, kao što su ševorska, kasnozarubinjecka, velbarska kultura, a u međurečju Dnjestra i Dunava – kultura Geto-Dačana.

Nažalost, grobovi sa spaljenim posmrtnim ostacima s grobišta černjahovske kulture ne odlikuju se jasnim obeležjima kao

Slika 92. Kuće od kamena u černjahovskom arealu
a – naselja s kućama od kamena; 6 – areal černjahovske kulture

grobovi koji predstavljaju sarmatsko nasleđe. N. M. Kravčenko (Кравченко Н. М.) je nakon detaljne analize černjahovske grobove sa spaljenim posmrtnim ostacima grupisala u devet osnovnih tipova [46].

Grobovi tipa 1 i 2, sa urnama koje imaju poklopac, bez sumnje predstavljaju nasleđe geto-dačkih obreda. Oni se uglavnom nalaze u međurečju Dnjestra i Dunava, a mali broj takvih grobova otkriven je i na černjahovskim grobištima s drugih teritorija. Kravčenko smatra da nasleđe pševorskih pogrebnih obreda predstavljaju grobovi tipa 8. U njima se nalaze otvorene urne s posmrtnim pepelom, a u sklopu obreda pravljena je „daća". Naučnica je te grobove razvrstala u tri varijante, od kojih jedna podrazumeva grobove sa urnama prevrnutim naopako.

Grobovi tipa 4 (zatvorene urne, prinošenje „darova") i tipa 7 (zatvorene urne, pravljenje „daće") predstavljaju mešovite grupe.

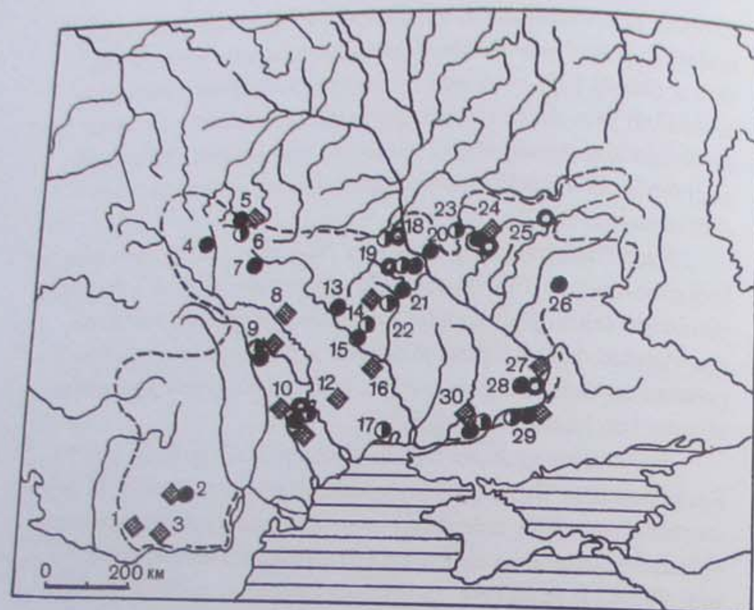
Grobovi tipa 4 odlikuju se mešavinom elemenata lipickih i zarubinjeckih pogrebnih obreda. Kravčenko smatra da je ovaj tip nastao u oblasti koja obuhvata Prikarpatje i Podnjestrovlje i da u sebi sadrži geto-dačke i pševorske elemente (nasleđene od kasnozarubinjeckog stanovništva). Mešavina geto-dačkih i pševorskih pogrebnih obreda primetna je i kod grobova sa spaljenim posmrtnim ostacima tipa 7.

Na černjahovskim grobištima pronađen je relativno mali broj grobova tipa 5 (otvorena urna, prinošenje „darova"), koji su po obredu sahranjivanja slični zarubinjeckim pogrebnim obredima. Poreklo ostalih tipova je teško utvrditi. Kod grobova tipa 9 prisutni su elementi pševorskih i severnoevropskih pogrebnih obreda, kao i neke odlike lipickih.

Prostiranje grobova raznih tipova prikazano je na slici 93. Karta pokazuje da su grobovi pševorskog tipa, sa spaljenim posmrtnim ostacima, uglavnom koncentrisani u šumsko-stepskoj oblasti černjahovskog areala. Ima ih takođe oko donjeg toka Dnjepra. Veoma je mali broj grobišta na kojima su grobovi sa zarubinjeckim elementima i lokalizovani su prvenstveno u srednjem Podnjeprovlju.

Drugi elemenat koji svedoči o značajnoj ulozi pševorskog stanovništva u formiranju i razvoju černjahovske kulture predstavlja gnjetana keramika. Pozivajući se na istraživanja sprovedena u raznim regionima [47] i na tipološki opis velikog dela tih posuda koji je dala G. F. Nikitina [48], možemo govoriti o izrazitoj raznovrsnosti černjahovske keramike. Već smo rekli da neki oblici gnjetane obredne keramike imaju sarmatsko poreklo. Otkrivene su i paralele s geto-dačkim starinama, postoje obredne posude koje su zasigurno velbarskog porekla, neke su slične germanskoj keramici s prostora oko Elbe. Ipak, najzastupljenije u černjahovskom arealu bile su gnjetane posude koje su po formi i drugim odlikama slične pševorskim glinenim posudama.

Svoje ekvivalente u starinama pševorske kulture imaju černjahovski lonci sve tri grupe po klasifikaciji Nikitine. Tu spadaju obredne posude grupe A (sa savijenom usnom), tipa 5 (zdepaste, trbušaste, blago proširene u srednjem delu i sužene pri dnu), tipa 6 (s bikoničnim telom i kratkom usnom), tipa 10 (izdužene, sa ovalnim telom), tipa 11 (s loptastim telom s pločastim podme-

slika 93. Tipovi inhumacija u černjahovskom arealu
Grobišta na kojima je sahranjivanje vršeno po: a – *obredu inhumacije pševorskog tipa (tip 8 po N. M. Kravčenko);* 6 – *obredu spaljivanja pševorsko-geto-dačkog tipa (tipovi 4 i 7);* в – *obredu spaljivanja koji liči na zarubinjecki pogrebni obred (tip 5);* г – *obredu spaljivanja koji liči na geto-dački pogrebni obred;* д – *areal černjahovske kulture*
1 – Oltenj; 2 – Tirgšor; 3 – Spancev: 4 – Podvoločisk; 5 – Šumsk; 6 – Rakovec; 7 – Retkodubi; 8 – Vile Jaruške; 9 – Malaešti; 10 – Budešti; 11 – Dančeni; 12 – Frunzovka; 13 – Kosanovo; 14 – Oradijevka; 15 – Riževka; 16 – Kamenaja Balka; 17 – Kobljevo; 18 – Černjahov; 19 – Romaški; 20 – Perejaslav-Hmeljnjicki; 21 – Zavadovka; 22 – Maslovo; 23 – Gurbinci; 24 – Lohvica; 25 – Sumi; 26 – Kantemirovka; 27 – Privoljnoje; 28 – Novo-Aleksandrovka; 29 – Kamenka-Dnjeprovskaja; 30 – Gavrilovka

tačem) i tipa 14 (sa stopom koja je po prečniku jednaka usni i sa uskim dnom); lonci grupe B (s ravnom usnom), tipa 1 (sa oštro savijenim ramenom i najvećim prečnikom u gornjem delu; lonci grupe V (sa ugnutom usnom), tipa 3 (izdužene, s loptastim telom) i tipa 4 (u obliku vaze). Prostiranje černjahovske gnjetane keramike slične pševorskoj prikazano je na slici 94. Na karti se može

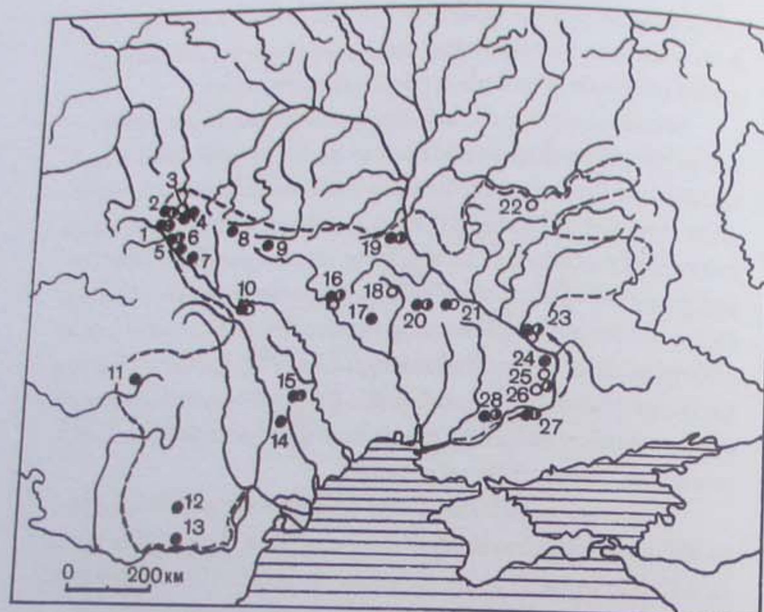
videti da su te posude uglavnom bile zastupljene u šumsko-stepskim oblastima černjahovskog areala, tamo gde je zabeleženo prisustvo pševorskog nasleđa u pogrebnim obredima.

Sasvim je verovatno da je deo nosilaca černjahovske kulture koji je bio pševorskog porekla uticao na širenje gnjetane keramike, koja ima svoje ekvivalente kako u pševorskim, tako i u velbarskim starinama. U procesu širenja velbarske kulture na jug, u sastav njenih nosilaca su se, kao što je već navedeno, uključile i velike grupe pševorskog stanovništva Mazovije, Podlasja i Volinije. Opšte crte keramike pševorskog i velbarskog stanovništva bile su uslovljene delimičnim mešanjem nosilaca tih kultura. U grupu keramike pševorskog ili velbarsko-pševorskog porekla spadaju lonci sa obodom savijenim prema unutra, bikonične zdele „zatvorenog tipa“ i niske, bikonične šolje.

Relativno malobrojne forme černjahovske gnjetane keramike slične su kasnozarubinjeckim posudama. To su lonci tipa 3, tipa 12 (varijanta 1) i tipa 13, grupe A, po klasifikaciji Nikitine. Otkrivene su takođe gnjetane posude (na primer, lonci tipa 7 i tipa 9, grupe A; tipa 3, grupe B; tipa 1, grupe V; činije tipa 2, tipa 10 i tipa 11), koje su slične kako zarubinjeckoj, tako i pševorskoj keramici.

Tipološka proučavanja gnjetane keramike černjahovske kulture nesumnjivo svedoče o značajnoj ulozi pševorske etničke komponente u genezi černjahovskog stanovništva. Pševorski elementi u černjahovskim starinama zauzimaju drugo mesto, posle skitsko-sarmatskih. Sasvim je jasno da su pševorska plemena (zajedno sa ostacima kasnozarubinjeckih), uporedo s lokalnim iranojezičnim stanovništvom činila jezgro nosilaca černjahovske kulture.

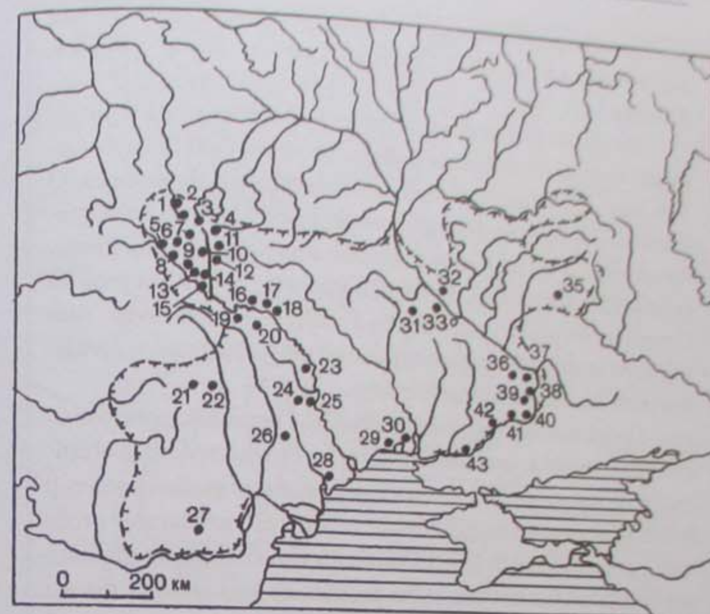
Još jednu etnografsku odliku černjahovske kulture predstavljaju poluukopana staništa, koja su, po svemu sudeći, povezana s tom istom, pševorskom po poreklu, etničkom komponentom. To potvrđuje i činjenica da su se ta staništa nalazila (slika 95) prvenstveno u oblastima u kojima je zabeležena koncentracija goreopisanih pševorskih elemenata. Gornje Podnjestrovlje predstavlja oblast najveće koncentracije poluukopanih kuća. Tamo je taj način gradnje bio dominantan, a u nekim naseljima, kao što

Slika 94. Spomenici černjahovske kulture s gnjetanom keramikom koja je slična pševorskim i zarubinjeckim glinenim posudama
Naselja i grobišta: а – *s nalazima gnjetane keramike koja je slična pševorskoj;* б – *s nalazima keramike koja je slična i pševorskim i zarubinjeckim posudama;* в – *s nalazima keramike koja je slična zarubinjeckoj;* г – *granice černjahovske kulture*
1 – Demjanov; 2 – Ripnjev II; 3 – Čerepin; 4 – Nesluhov; 5 – Bovšev II; 6 – Prjažev; 7 – Gorodnjica; 8 – Rakovec; 9 – Suhostav; 10 – Komarov; 11 – Sintana-de-Mureš; 12 – Tirgšor; 13 – Spancev; 14 – Komrat; 15 – Budešti; 16 – Kosanovo; 17 – Riževka; 18 – Maslovo; 19 – Černjahov; 20 – Žuravka; 21 – Lomovatoje; 22 – Uspenka; 23 – Kompanjijci; 24 – Vološkoje; 25 – Novo-Aleksandrovka; 26 – Privoljnoe; 27 – Kamenka; 28 – Gavrilovka.

su Demjanov ili Čerepin, takve kuće su predstavljale jedini oblik stambenih objekata.

Poluukopane černjahovske kuće se međusobno razlikuju po formi, dimenzijama i unutrašnjosti. Nažalost, mnoge od njih su otkrivene ranije, i pri njihovom proučavanju nisu korišćene savremene metode pa je klasifikacija černjahovskih poluukopanih kuća teško izvodljiva. Raznovrsnost je očito uslovljena činjenicom

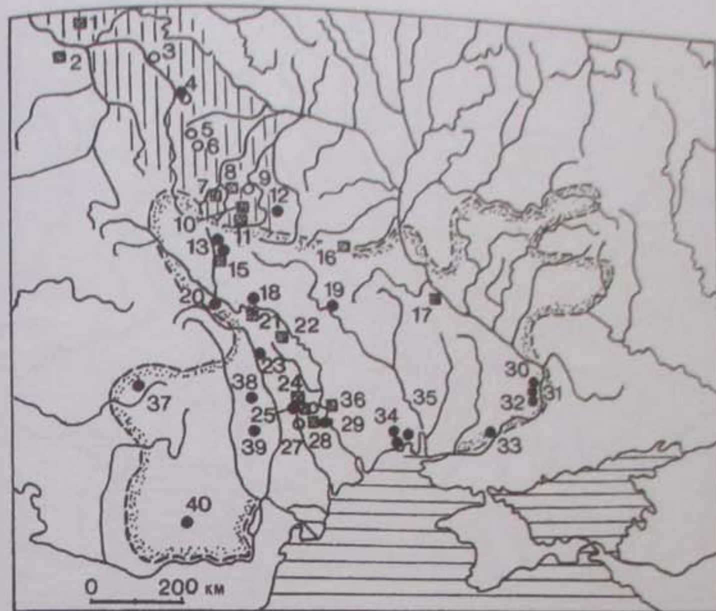
Slika 95. Prostiranje poluukopanih kuća u černjahovskoj kulturi
а – *naselja u kojima postoje poluukopane kuće;* б – *areal černjahovske kulture*
1 – Rakobuti; 2 – Nesluhov; 3 – Ripnjev II i III; 4 – Knjaže; 5 – Čerepin; 6 – Čižikov; 7 – Kupče; 8 – Demjanov; 9 – Bovšev; 10 – Putjatinci; 11 – Verhnjij Ivanov; 12 – Korostoviči; 13 – Terebovlja; 14 – Lučinci; 15 – Nezvisko; 16 – Luka Vrubljeveckaja; 17 – Sokol; 18 – Bakota; 19 – Rusjani; 20 – Makarovka; 21 – Kostiša-Mjanocija; 22 – Kutea; 23 – Solončeni; 24 – Budešti; 25 – Delakeu; 26 – Komrat; 27 – Streulešti, 28 – Primorskoje; 29 – Viktorovka; 30 – Berezanka; 31 – Žuravka; 32 – Novočinovsko; 33 – Červona Sloboda; 34 – Lomovatoje; 35 – Peresečnoje; 36 – Locmano-Kamenka; 37 – Vološkoje; 38 – Nikoljskoje; 39 – Bašmačka; 40 – Privoljnoje

da taj način gradnje nije donet u černjahovski areal u konačnoj formi. Naravno, ne mogu se sve takve černjahovske kuće povezati sa pševorskim stanovništvom. Veoma je bitna činjenica da su se tokom razvoja černjahovske kulture, u šumsko-stepskim oblastima pojavile poluukopane kuće s kvadratnom osnovom s pećima ili kamenim ognjištima u jednom od uglova. Takva staništa su početkom srednjovekovlja postala jedna od osnovnih odlika slovenskih kultura – praško-korčaške i penjkovske. Takve kuće

s pećima ili ognjištem u uglu, slične onim ranosrednjovekovnim, otkrivene su i u naseljima Čerepin, Demjanov, Ripnjev, Bovšev, Rakobut.

Još jedna etnička grupa je bez sumnje učestvovala u formiranju i razvoju černjahovske kulture. To su bili Goti ili Goto-Gepidi, kao i predstavnici drugih istočnogermanskih plemena. O kretanju Gota prema donjodnjeparskoj Gotiji svedoči kartografija naselja s „velikim kućama" germanskog tipa (slika 96). Prostiranje takvih staništa ukazuje na činjenicu da su Goti na putu ka Crnom moru prošli kroz Voliniju i srednje Podnjestrovlje. Tom prilikom se deo goto-gepidskog stanovništva nastanio u černjahovskim naseljima Podnjestrovlja.

Drugi, jednako važan pokazatelj, koji potvrđuje upravo ovakvu putanju Gota, jesu obredne jame na černjahovskim grobištima, o kojima smo već govorili, kao i prisustvo raznih kamenih konstrukcija na nekim grobovima (slika 96). Popločavanje grobnica i prisustvo nekih drugih kamenih konstrukcija na grobištima černjahovske kulture treba posmatrati kao rezultat uticaja severnogermanskog pogrebnog obreda. Slične konstrukcije od kamena (popločano dno grobne jame sa inhumacijom, ograde, sanduci, zasipanje grobnih jama) karakteristične su za grobove rimskog doba iz Skandinavije i s Gotlanda. U černjahovskom arealu upotreba kamena u pogrebnim obredima zabeležena je prvenstveno u severozapadnom priobalju Crnog mora, gde su grobovi s kamenim konstrukcijama na nekim grobištima činili od tri do 15 odsto ukupnog broja analiziranih grobova. Pažnju zaslužuje i činjenica da su grobovi ipak popločavani i tamo gde nije bilo kamena u blizini, što znači da se kamen za potrebe pogrebnog obreda morao donositi s drugih mesta. Osim u severozapadnom priobalju Crnog mora, pojedinačni slučajevi upotrebe kamena u pogrebnim obredima otkriveni su i na prostorima donjeg toka Dnjepra, gde su prisutni i drugi germanski kulturni elementi, kao i na putu migracije Gota i drugih istočnogermanskih plemena ka Crnom moru. Većina grobova na černjahovskoj teritoriji bila je ili pokrivena kamenom ili se kamen nalazio unutar same grobne jame. Često je kamenom (jedan ili dva reda) pokrivana jama iskopana u dnu groba, u kojoj se nalazio pokojnik. Na grobištima Balcati II i Viktorovka II otkriveni su ostaci inhu-

■ а ● б ○ в г д

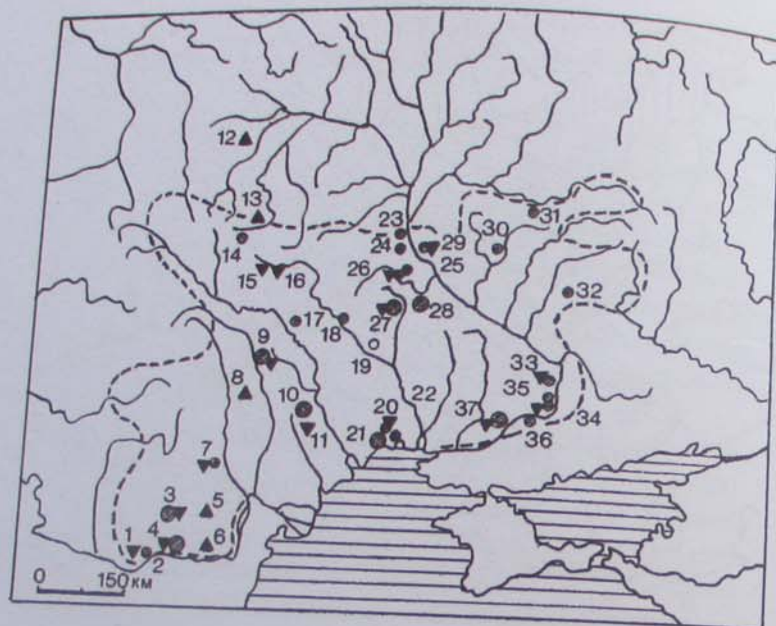
Slika 96. Tragovi migracija Gota ka Crnom moru

а – *naselja s „velikim kućama"*; б – *grobišta s grobovima u kojima je pronađeno obredno kamenje*; в – *grobišta sa obrednim jamama*; г – *granica černjahovskog areala*; д – *areal velbarske kulture*

1 – Pošventne; 2 – Vuljka Ljasecka; 3 – Drogičin-Kozaruvka; 4 – Brest-Trišin; 5 – Ljubomlj; 6 – Mašev; 7 – Boratin; 8 – Kostjanjec; 9 – Gorodok Rovenskij; 10 – Lepesovka; 11 – Viknjini Veljikije; 12 – Kutki; 13 – Glešćeva; 14 – Uvisla; 15 – Suhostav; 16 – Jagnjatin; 17 – Ljeski; 18 – Kosanovo; 19 – Ustje; 20 – Gorodnjica; 21 – Rusjani; 22 – Sobar; 23 – Malaešti; 24 – Zagajkani; 25 – Budešti; 26 – Delakeu; 27 – Dančeni; 28 – Komrat; 29 – Balcati II; 30 – Privoljnoje; 31 – Avgustinovka; 32 – Novo-Aleksandrovka; 33 – Gavrilovka; 34 – Ražnjevoje; 35 – Viktorovka II; 36 – Kobljevo; 37 – Palatka; 38 – Jerbičeni; 39 – Petris; 40 – Tirgšor

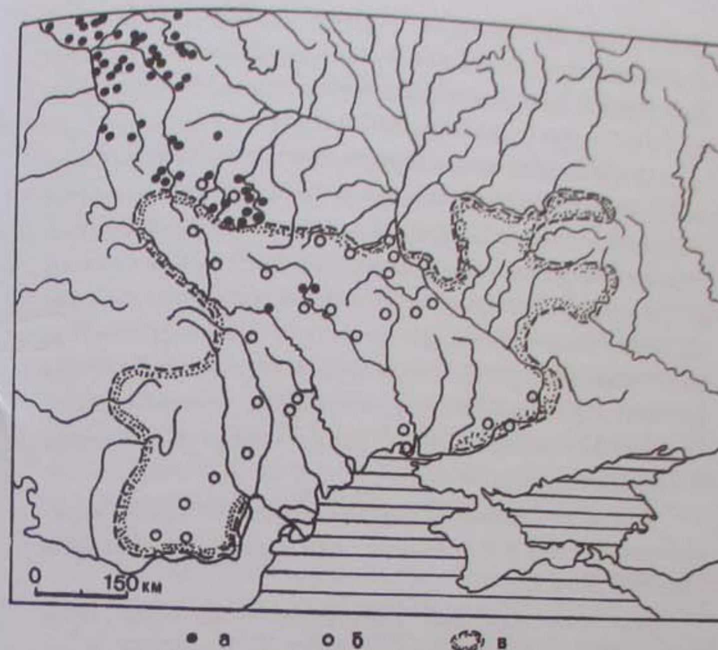
miranih pokojnika okruženi velikim kamenjem. Slučajevi sahranjivanja u cistama su veoma retki (Glešćeva, Gorodnjica, Uvisla).

Infiltracija germanskog stanovništva u černjahovsku sredinu nije se odvijala samo u oblasti saverozapadnog priobalja Crnog mora. Kartografski prikaz velbarskih elemenata, otkrivenih u černjahovskom arealu (slika 98) pokazuje da su se nosioci velbar-

slika 97. Spomenici s posebnim germanskim elementima
а – grobišta na kojima su otkriveni grobovi sa „žrtvenom hranom" u vidu komada zaklane krupne i sitne rogate stoke i konja; б – grobišta s grobovima u kojima su otkrivene ptičje kosti; в – nalazi predmeta s runskim natpisima; г – areal černjahovske kulture
1 – Oltenj; 2 – Izvorul; 3 – Tirgšor; 4 – Spancev; 5 – Petrosi (Pjetroasa); 6 – Radu Negru; 7 – Lunka; 8 – Leckani; 9 – Malaešti; 10 – Budešti; 11 – Balcati; 12 – Sušično; 13 – Lepesovka; 14 – Rakovec; 15 – Retkodubi; 16 – Ružičanka; 17 – Zajačivka; 18 – Kosanovo; 19 – Danilova Balka; 20 – Randževoje; 21 – Kobljevo; 22 – Viktorovka II; 23 – Derevjanoje; 24 – Černjahov; 25 – Telešovka; 26 – Romaški; 27 – Maslovo; 28 – Žuravka; 29 – Perejaslav-Hmeljnjicki; 30 – Lohvica; 31 – Uspenka; 32 – Kantemirovka; 33 – Vojskovoje; 34 – Privoljnoje; 35 – Novo-Aleksandrovka; 36 – Kamenka-Dnjeprovskaja; 37 – Gavrilovka

skih starina u malim grupama raširili po prilično velikoj teritoriji [49]. U gornjem slivu Južnog Buga i u oblastima srednjeg toka Dnjestra otkrivena su autentično velbarska naselja, koja su postojala uporedo sa černjahovskim. U drugim regionima černjahovskih naselja pronađen je relativno mali broj keramičkog materi-

slika 98. Spomenici černjahovske kulture s velbarskim elementima (po V. D. Baranu, E. L. Gorohovskom i B. V. Magomedovu, s malim dopunama)
а – spomenici velbarske kulture; б – spomenici černjahovske kulture s velbarskim elementima; в – areal černjahovske kulture

jala s velbarskim elementima (niske jajolike posude i posude u obliku vaza, karakteristične zdele, na kojima se ponekad nalaze drške u obliku slova X), kao i poseban tip nakita koji vodi poreklo iz severne Evrope. Potpuno je jasno da su se nosioci velbarske kulture nastanjivali u naseljima černjahovske kulture u kojima su živeli i stanovnici drugih plemena. U najvećem broju slučajeva velbarski doseljenici su činili relativno mali procenat stanovništva neke oblasti. Međutim, u černjahovskom arealu su, sudeći po grobištu Kosanovo na južnom Bugu, postojale i lokacije na kojima je velbarsko stanovništvo bilo zastupljeno u relativno velikom broju. Grobište Kosanovo od ostatka černjahovskih grobišta izdvaja relativno veliki broj gnjetanih obrednih posuda velbarskih formi [50]. Bitan podatak je to što su sve te posude u grobovima nađene zajedno sa černjahovskom keramikom izra-

đenom na grnčarskom točku, što govori u prilog tome da se velbarsko stanovništvo uključilo u sastav černjahovskog. Keramika velbarskih formi je u velikom broju prisutna i u grobovima s grobišta Kompanijci na levoj obali Dnjepra.

O raštrkanosti germanskog stanovništva svedoče nalazi ptičjih kostiju u černjahovskim grobovima. Pri opisu ševorske kulture istakli smo da je u germanskom svetu vladao običaj da se u grobove stavlja hrana kao grobni prilog, o čemu svedoče nalazi ptičjih kostiju. Na iskopinama černjahovskih grobišta, ptičje kosti, koje svedoče o običaju ostavljanja žrtvene hrane, pronađene su u velikom broju grobova, ali je on ipak znatno manji od broja grobova u kojima su kosti ovaca i ovnova, koje su karakteristične za sarmatski obred (slika 97). Na gotovo svim grobištima to su bili tek pojedinačni grobovi.

O prisustvu germanske etničke komponente u sastavu černjahovskog stanovništva svedoče i nalazi predmeta s runskim natpisima (slika 97).

Formirana černjahovska kultura je donekle izmenila oblik velbarske kulture Volinije i zapadnog Polesja. U velbarskim naseljima, i u manjoj meri na grobištima, paralelno s keramikom karakterističnom za ovu kulturu ulazi u upotrebu černjahovska keramika izrađena pomoću grnčarskog točka. Počinju da se formiraju velbarsko-černjahovska naselja i grobišta. Verovatno su u velbarski region prodrli nosioci černjahovske kulture. Neki naučnici su skloni tome da starine Volinije i zapadnog Polesja iz III–IV veka posmatraju kao posebnu varijantu černjahovske kulture, sa čime se teško mogu složiti. Velbarski elementi, koji su se u tom regionu očuvali sve do poslednjih decenija IV veka, govore o tome da je na tim prostorima u više navrata dolazilo do priliva novih doseljenika, po svemu sudeći iz istočnogermanskih zemalja.

Malobrojnost Germana u sastavu osnovnog dela černjahovske kulture, kao i činjenica da su bili sporadično, u malim grupama, raštrkani po teritoriji koju su naseljavali pripadnici drugih plemena, doveli su na kraju do njihove asimilacije. Velbarski elementi su u završnoj fazi razvoja černjahovske kulture već potpuno iščezli. Pred početak V veka velbarsko stanovništvo je napustilo oblasti Volinije i Polesja.

Posebno mesto u istoriji černjahovske kulture zauzima region severozapadnog priobalja Crnog mora, gde je tokom dva do tri veka dominirao gotski etnos. To je bila Gotija, o kojoj postoji mnogo podataka u pisanim izvorima.

Černjahovsko stanovništvo, koje je nastalo mešanjem nekoliko etno-kulturnih grupa, ostalo je i dalje šaroliko u etničkom smislu. Ranije analizirani sarmatski, ševorski i velbarski elementi, koji su prisutni u pogrebnim obredima, načinu gradnje i keramici, ne mogu se smatrati odlikama koje određuju etničku pripadnost. Zajednički život različitih etničkih grupa na istoj teritoriji zasigurno je vodio do mešanja stanovništva. Kao rezultat toga, etnografske odlike su se u većoj ili manjoj meri preplitale, ujednačavale i gubile svoj raniji značaj. U takvoj situaciji nije korektno određivati plemensku pripadnost individualnih grobova ili stanovnika neke određene kuće na osnovu pojedinačnih etnografskih odlika.

Neravnomerna koncentracija etnografskih karakteristika, koje je černjahovska kultura nasledila od starina iz kojih je ponikla (skitsko-sarmatskih, geto-dačkih, ševorskih, kasnozarubinjeckih i velbarskih), jasno svedoči o tome da je u raznim oblastima černjahovske teritorije dolazilo do različitih jezičkih asimilacionih procesa, koji su verovatno ostali nedovršeni usled toga što je ta kultura trajala relativno kratko.

Teritorija na kojoj se prostirala černjahovska kultura deli se na dva regiona, od kojih je svaki na svoj specifičan način povezan sa etnogenezom Slovena. Jedan od njih je gornjodnjestarski region, koji obuhvata sliv gornjeg toka Dnjestra sa okolnim zemljama gornjeg toka Zapadnog i Južnog Buga. Ovom regionu poseban značaj pridaje B. D. Baran. Naglašavajući njegove lokalne karakteristike (velika zastupljenost poluukopanih staništa i dominacija gnjetane keramike), koje su proistekle iz ševorskih i zarubinjeckih starina, naučnik ističe bliskost tih elemenata sa autentično slovenskim kulturama srednjovekovlja [51].

Karografski prikaz kulturnih odlika koje potiču od ševorskih i zarubinjeckih starina (slika 99), ukazuju na činjenicu da su one koncentrisane isključivo u oblasti gornjeg Podnjestrovlja. Na osnovu toga, taj region se pouzdano može izdvojiti kao posebna varijanta černjahovske kulture. Podsetiću na to da je u tom regio-

а б в г д
е ж з и к

slika 99. Gornjodnjestarski i podoljsko-dnjeparski region černjahovske kulture
а – gornjodnjestarski region; б – podoljsko-dnjeparski region; в – granica areala černjahovske kulture; г – naselja s poluukopanim staništima; д – grobišta na kojima dominiraju grobovi sa spaljenim posmrtnim ostacima; е – grobišta na kojima se nalaze grobovi slični pševorskim, sa spaljenim posmrtnim ostacima; ж – grobišta na kojima ima mnogo grobova sa zapadnom orijentacijom skeleta; з – spomenici s nalazima gnjetane keramike, slične pševorskoj; и – grobišta na kojima se nalaze grobovi slični zarubinjeckim sa spaljenim posmrtnim ostacima; к – teritorija koncentracije skitsko-sarmatskih elemenata na černjahovskim grobištima

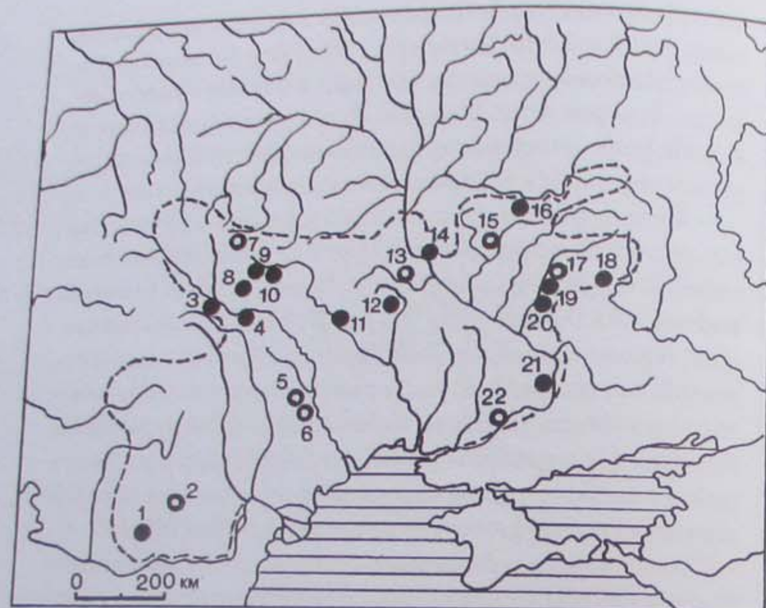
nu nastala černjahovska kultura i da se odatle proširila na veoma veliku teritoriju. Specifičnost tog regiona ogleda se u prisustvu izrazito malog broja skitsko-sarmatskih elemenata u pogrebnim obredima i materijalnoj kulturi černjahovskih spomenika. U toj oblasti je otkriveno mnogo grobišta na kojima dominiraju grobovi sa spaljenim posmrtnim ostacima (slika 100). Sve govori u prilog tome da je u gornjodnjeparskom regionu dominirao slovenski etnos. O tome svedoči i kasnija istorija te oblasti: ovde je

uočen kontinuitet među černjahovskim i slovenskim starinama ranog srednjovekovlja. Sarmatskih i velbarskih elemenata u gornjodnjestarskom regionu ima vrlo malo, a u nekim njegovim delovima ih uopšte nema. Sve to kao da ukazuje na činjenicu da su se male grupe iranojezičnog i germanskog stanovništva na tim prostorima stopile s većinskim slovenskim stanovništvom.

Drugi region černjahovske kulture s velikom koncentracijom pševorskih odlika jeste podoljsko-dnjeparski, koji obuhvata teritoriju od gornjeg i srednjeg toka Južnog Buga do leve obale srednjeg toka Dnjepra (slika 99). I ovde, kao i u gornjodnjestarskom regionu, na većini grobišta dominira obred spaljivanja posmrtnih ostataka, grobovi imaju pševorske i zarubinjecke karakteristike, a obredne posude pronađene u njima slične su pševorskoj keramici, dok u naseljima preovladavaju poluukopana staništa. Ipak, za razliku od gornjodnjestarskog regiona, u toj oblasti je pronađeno mnogo grobova sa sarmatskim crtama (slika 89–91), koji jasno svedoče o dvokomponentnoj strukturi stanovništva. Može se pretpostaviti da su osnovu černjahovskog stanovništva u podoljsko-dnjeparskom regionu činila lokalna iranojezična plemena i doseljenici Sloveni, koji su bili potomci nosilaca pševorske i kasnozarubinjecke kulture. Tu su nesumnjivo postojali i germanski etnički elementi, ali je njihov udeo u masi slovenskog i iranskog stanovništva bio zanemarljiv.

Pretpostavka da su u podoljsko-dnjeparskom regionu dominantnu ulogu imali Sloveni i da se tamo odvijao proces slovenizacije iranojezičnog stanovništva zasnovana je na dve činjenice. Veliki broj grobova sa spaljenim posmrtnim ostacima je pouzdani pokazatelj dominacije slovenske komponente. Bitna činjenica je to da je broj takvih grobova u podoljsko-dnjeparskom regionu vremenom postepeno, ali primetno rastao: u IV veku je značajno veći nego u prethodnom.

U podoljsko-dnjeparskom regionu je otkriven znatno veći broj grobova zapadne orijentacije sa inhumiranim pokojnicima nego u ostalim černjahovskim oblastima. Černjahovski grobovi sa inhumiranim pokojnicima severne i zapadne orijentacije razlikuju se međusobno po nekim odlikama. U grobovima u kojima je glava pokojnika okrenuta na sever po pravilu postoji veliki broj grobnih priloga, uključujući i glinene posude, kojih je ponekad

slika 100. Grobišta černjahovske kulture s velikim brojem grobova sa spaljenim posmrtnim ostacima

а – *grobišta na kojima ima oko 50% grobova sa spaljenim posmrtnim ostacima;* б – *grobišta na kojima ima od 30 do 40% grobova sa spaljenim posmrtnim ostacima* (na karti su ubeležena samo ona na kojima nema manje od deset takvih grobova. Proračun je načinjen na osnovu IIa i IIb podele E. A. Simonoviča iz knjige: Сымонович Э. А., Кравченко Н. М., *Погребальные обряды черняховской культуры*. Male dopune su vršene na osnovu materijala rumunskih arheologa); в – *areal černjahovske kulture*

1 – Oltenj; 2 – Tirgšor; 3 – Ostrovec; 4 – Oseljivka; 5 – Budešti; 6 – Balcati; 7 – Rakovec; 8 – Verbki; 9 – Retkodubi; 10 – Ružičanka; 11 – Kosanovo; 12 – Maslovo; 13 – Romaški; 14 – Perejaslav-Hmeljnjicki; 15 – Lohvica; 16 – Uspenka; 17 – Kantemirovka; 18 – Novo-Pokrovka; 19 – Novoselovka; 20 – Pisarevka; 21 – Privoljnoje; 22 – Gavrilovka

bilo između pet i deset, pa i više, grobne jame su relativno plitke, tela pokojnika su često bila namerno ritualno oštećivana. U grobovima sa zapadnom orijentacijom obično nije bilo grobnih priloga ili su uz telo bili polagani samo pojedinačni predmeti. Planigrafija nekih grobišta pokazuje da se grobovi severne orijentacije sa inhumiranim pokojnicima nalaze na starijim delovima nekro-

pola. Grobišta su se širila polazeći od grobova sa severnom orijentacijom skeleta.

Sudeći po materijalu s gavrilovskog grobišta, nema bitnijih razlika u antropološkoj strukturi između pokojnika iz grobova sa severnom i onih sa zapadnom orijentacijom [52]. Očigledno je da su i jedni i drugi grobovi uglavnom pripadali potomcima ranijeg skitsko-sarmatskog stanovništva. Na osnovu toga, možemo pretpostaviti da je promena orijentacije grobova bila uslovljena uticajem drugog etnosa koji je živeo na istoj teritoriji.

Kao što znamo, slovenski pogrebni obredi se, sudeći po srednjovekovnom materijalu, odlikuju polaganjem umrlih u grob zapadne orijentacije. Čitav niz činjenica govori u prilog tome da ta odlika pogrebnog obreda potiče iz doba paganstva, kada je bilo uobičajno da se pokojnik stavlja na pogrebnu lomaču glavom okrenutom na zapad, tj. u susret zracima izlazećeg sunca [53]. Vrlo je verovatno da je promena orijentacije grobova u podoljsko-dnjeparskom regionu iz severne u zapadnu bila posledica uticaja Slovena, nosilaca pševorske kulture, na potomke skitsko-sarmatskog stanovništva. Po ranoslovenskom pogrebnom obredu, pokojnika nije pratilo mnogo grobnih priloga, u apsolutnoj većini paganskih grobova slovenskog sveta nema grobnih priloga, dok se u ostalima mogu naći samo pojedinačni predmeti. Još je L. Niderle isticao da je za Stare Slovene bila karakteristična jednostavna odeća i oskudan nakit. Odsustvo grobnih priloga ili prisustvo pojedinačnih predmeta u černjahovskim grobovima sa zapadno orijentisanim skeletima na prostorima podoljsko-dnjeparskog regiona ukazuje na slovenski uticaj [54].

Proces slovenizacije iranojezičnog stanovništva u podoljsko-dnjeparskom regionu očigledno nije završen. Ta činjenica ipak nije u suprotnosti sa zaključkom da Sloveni černjahovske kulture nisu bili samo potomci pševorskog stanovništva već i asimilovano skitsko-sarmatsko stanovništvo.

Na osnovu različitih podataka iz istorije slovensko-iranskih jezičkih i kulturnih kontakata izdvojen je period koji se odlikuje aktivnim uticajem iranskog stanovništva na veliki deo Slovena. Bitna je činjenica da taj uticaj nije obuhvatao ceo slovenski svet nego samo njegovu jugoistočnu grupu. Iranski uticaj je primetan kako u jezičkom materijalu, tako i u drugim oblastima kulture.

Tragovi iranskog uticaja na jezik dela Slovena ogledaju se u leksici, fonetici i gramatici. V. I. Abajev je pokazao da je do promene eksplozivnog *g*, karakterističnog za praslovenski jezik, u frikativno *y*(*h*), došlo u samo u nekoliko slovenskih dijalekata, kao posledica njihovih odnosa sa skitsko-sarmatskim stanovništvom. Pošto se fonetika po pravilu ne pozajmljuje od suseda, naučnik tvrdi da je u formiranju južnog dela istočnoslovenskih dijalekata (budući ukrajinski jezik i južnoruski dijalekti) učestvovao skitsko-sarmatski supstrat [55].

Abajev takođe smatra da je pojava genitiva-akuzativa u slovenskom jeziku, kao i bliskost istočnoslovenskog i osetinskog jezika kada su u pitanju glagolski prefiksi kao perfektivizatori [56] posledica skitsko-sarmatskog uticaja. Toporov lokativ-dativ bez predloga u slovenskom jeziku posmatra kao uticaj Iranaca [57]. Te fonetske i gramatičke promene u slovenskom jeziku imaju regionalni karakter, zahvataju samo jugoistočni deo slovenskog sveta i ne može se smatrati da imaju korene u dalekoj istoriji Praslovena.

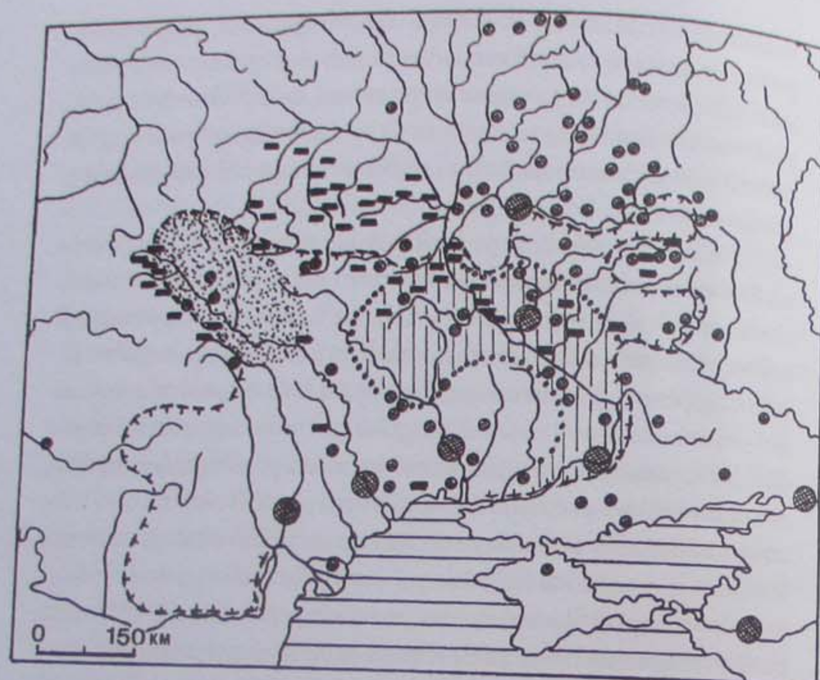
Naučnici su još davno ukazali na iranske korene slovenskih paganskih bogova Horsa i Simargla. Pouzdano je dokazano da oni imaju skitsko-sarmatsko poreklo i da su preuzeti od iranskog stanovništva severnog priobalja Crnog mora [58]. Naučnici su u nekoliko navrata pokušali da dokažu i skitsko-sarmatsko poreklo nekih drugih teonima slovenskog paganskog panteona [59]. Abajev je smatrao da ukrajinski *Вий* etimološki i semantički potiče od iranskog božanstva vetra, rata, osvete i smrti (skitski *Vauhka-sura*, kojeg pominje Herodot) [60]. Otkrivene su takođe semantičke i etimološke paralele između istočnoslovenskog boga Roda i osetinskog *Naf* (*Rod*) [61]. U paganskom panteonu zapadnih Slovena nema bogova iranskog porekla. Delovi iranske solarne mitologije koje je deo slovenskog sveta usvojio iz mitraizma i prilagodio sebi, postoje u hrišćanstvu [62].

Među ruskim vođama koje su u X veku potpisale mir s Vizantijom postojali su pojedinci sa imenima iranskog porekla, kao što su Сфанъдръ, Прастенъ, Истръ, Фрастенъ, Фуръстенъ i dr. [63]. Potpuno je jasno da je u sastavu staroruskog društva bilo i potomaka iranojezičnog stanovništva.

Paralela između iranskog i slovenskog jezika, kulture i religije ima toliko da se rađa pretpostavka da je u nekom periodu slovenske istorije došlo do slovensko-iranske simbioze. Ta istorijska pojava je, naravno, obuhvatala samo deo slovenskog sveta i deo iranskih plemena. U to vreme je, po svemu sudeći, deo slovenskih plemena živeo na istoj teritoriji sa Skito-Sarmatima, usled čega je dolazilo do njihovog mešanja i na kraju do asimilacije iranskog stanovništva.

Na osnovu lokalizacije različitih elemenata iranskog uticaja na Slovene, pouzdano se može utvrditi da se slovensko-iranska simbioza odvijala u severnom priobalju Crnog mora, gde postoji najveća koncentracija iranizama i gde je iransko stanovništvo živelo dug period. Kulturno-jezičke pojave koje odražavaju slovensko-iranske međuodnose ne mogu se potpuno hronološki obraditi. Ipak, jasno je da se analizirani istorijski proces počeo odvijati nekoliko vekova pre nego što su Sloveni naselili oblasti oko Dunava i Balkansko poluostrvo jer se zna da je slovensko stanovništvo koje je osvajalo te teritorije već pretrpelo iranski uticaj. Poznato je da su se prvi Sloveni na tim prostorima pojavili u V i VI veku pa se prema tome može zaključiti da je do slovensko-iranske simbioze moralo doći u prvoj polovini I milenijuma n. e. Tako, sav materijal navodi na isti zaključak, koji je izveden na osnovu čisto arheoloških podataka: slovensko-iranska simbioza se desila u okvirima černjahovske kulture.

Veliki značaj, s tim u vezi, ima karta hidronima (slika 101), koja je nastala na osnovu istraživanja M. Fasmera, O. N. Trubačova, V. N. Toporova i V. E. Orela (Орел В. Э.) [64]. U severnom priobalju Crnog mora nazivi vodenih tokova iranskog porekla identifikovani su širom teritorije koju su naseljavala sarmatska plemena u pretčernjahovsko vreme [65]. Sarmati su na tim prostorima predstavljali poslednje velike grupe iranojezičnog stanovništva, u postčernjahovskom periodu tu su već dominirala turkijska plemena. Iranski hidronimi severnog priobalja Crnog mora nastajali su tokom mnogo vekova i Sarmati su ih ostavili drugim (neiranskim) etnojezičkim grupama. Hidronimi ranoslovenskih tipova, koje je opisao Trubačov, na teritoriji černjahovske kulture postoje samo u gornjem Podnjestrovlju i u podoljsko-dnjeparskom regionu, u kojem se iranski i slovenski nazivi vodenih tokova pojavljuju naizmenično, potvrđujući ideju o postojanju slovensko-iranske simbioze.

slika 101. Iranski i ranoslovenski hidronimi u jugoistočnoj Evropi
а – *iranski hidronimi (veliki kružići označavaju velike reke);*
б – *arhaični slovenski hidronimi;* в – *areal černjahovske kulture;*
г – *gornjednjestarski region;* д – *podoljsko-dnjeparski region*

Južna granica podoljsko-dnjeparskog regiona nije bila sasvim jasna. Pševorski elementi se pojavljuju i u oblasti donjeg toka Dnjepra i u međurečju Pruta i Dnjestra. Verovatno su tokom III i IV veka pojedinačne grupe Slovena dosezale i do tih zemalja. Ipak, na osnovu arheološke građe nije moguće utvrditi kakvi su se etnojezički procesi odvijali među raznim plemenima černjahovskog stanovništva u donjem Podnjeprovlju. Najverovatnije je da su tu dominirali Goti i Sarmati.

Teško je takođe odrediti ulogu i mesto koje su Sloveni zauzimali u međurečju Dnjestra i donjeg toka Dunava. Postojanje velikog broja grobova sa spaljenim posmrtnim ostacima na raznim grobištima s tih prostora može biti posledica značajnog udela geto-dačkih plemena u genezi černjahovskog stanovništva seve-

rozapadnog priobalja Crnog mora. O prodiranju slovenskog stanovništva u ove oblasti može se govoriti na osnovu pševorskih elemenata koji su prisutni na raznim spomenicima. Međutim, ovde su jasno prisutni i elementi sarmatskog stanovništva, a nesumnjivo je i prisustvo geto-dačkih plemena. Sasvim je očigledno da je černjahovsko stanovništvo severozapadnog priobalja Crnog mora u etničkom smislu bilo veoma šaroliko, ali da su najverovatnije dominirali Goti. To je bila Gotija, koja se pominje u pisanim spomenicima iz IV i V veka. Autori istorijskih dela su termin „Goti" koristili kao zajednički naziv za različita plemena, uključujući Sarmate, Tračane, a najverovatnije i Slovene. Naučnici su više puta ukazivali na podatke, koje navodi istoričar iz poslednje četvrtine IV veka Amijan Marcelin, o tome da su Goti, jurišajući u borbu „uzvikivali bojne pokliče na raznim jezicima" [66].

Analizom pogrebnih obreda koje je poštovalo černjahovsko stanovništvo iz međurečja donjeg toka Dunava i Dnjestra, utvrđeno je da su se tu dešavali razni procesi, ali da je proces postepenog potiskivanja pogrebnog obreda spaljivanja posmrtnih ostataka očigledno zahvatao čitav region. Gašenje obreda spaljivanja zabeleženo je na osnovu materijala dobijenih s veoma detaljno proučenih grobišta, kao što su Budešti, Tirgšor i Independenca [67]. Značajan je i podatak da su na kasnočernjahovskim grobištima u donjem Podunavlju iz IV veka otkriveni samo grobovi sa inhumiranim pokojnicima. Dominiranje grobova sa inhumiranim pokojnicima izdvaja grobišta iz međurečja Dnjestra i Dunava od grobišta podoljsko-dnjeparskog regiona, gde najčešće preovladavaju grobovi sa spaljenim posmrtnim ostacima.

Promena pogrebnog obreda po pitanju orijentacije tela u grobovima na raznim mestima analiziranog regiona se, po svemu sudeći, nije odvijala ravnomerno. Analiza planigrafije grobišta Budešti ukazuje na postepeno povećanje broja grobova sa orijentacijom zapad–istok. U poznoj fazi, oni su potpuno potisnuli sve druge tipove grobova, pa i one sa spaljenim posmrtnim ostacima. Na grobištu Independenca takođe je otkriveno postepeno povećanje broja grobova sa zapadnom orijentacijom, mada su oni sa severnom orijentacijom postojali u manjem broju sve do samog kraja funkcionisanja grobišta. U naučnoj literaturi je izneta pretpostavka da se širenje obreda koji podrazumeva zapadnu orijen-

taciju grobova odvijalo pod uticajem hrišćanske religije. Kada je u pitanju Gotija, ova ideja je sasvim verovatna, ali ju je za sada još uvek nemoguće potkrepiti nekim konkretnim činjenicama. U to vreme su na nizu grobišta iz međurečja Dnjestra i Dunava u poznoj fazi dominirali grobovi sa severnom orijentacijom skeleta, tj. dominirao je obred karakterističan za gotsko-germanska plemena iz vremena Seobe naroda.

U stepama oblasti Budžak, između donjeg toka Dunava i Dnjestra, otkrivena je mala grupa specifičnih spomenika – starine tipa Etulije (slika 77). To su nalazišta malih naselja i grobišta bez kurgana na kojima se nalaze grobovi sa spaljenim posmrtnim ostacima. Oni potiču iz perioda černjahovske kulture. Vreme njihovog nastanka (III i IV vek) pouzdano je utvrđeno na osnovu nalaza koji potiču iz rimskog doba, kao što su delovi amfora, stakleni pehari, koštani češljevi, kao i rimski novčići. U naseljima su otkrivene poluukopane kuće, sa zidovima od stubova i pletera, olepljenim glinom. Jasno je da poreklo tih građevina nije lokalno. Ovaj način gradnje potiče iz šumsko-stepskih zemalja, ali je nemoguće odrediti iz koje tačno oblasti.

Približno polovinu keramičkog materijala sa spomenika tipa Etulije čine lonci i ćupovi, od kojih većina ima jasno izražene, karakteristično skitske odlike. Postoje i takvi tipovi lonaca koje naučnici porede sa zarubinjeckim, pojanešti-lukaševskim i volinsko-podolijskim tipovima keramike. Najveći deo keramike izrađene pomoću grnčarskog točka uvezen je iz antičkih naselja. Na primer, sive glinene posude donošene su iz Tira.

U pogrebnim obredima se pojavljuju i neke pševorske odlike. Sasvim je očigledno da spomenici tipa Etulije pripadaju doseljenicima, ali odakle su oni došli za sada je teško utvrditi. Po mišljenju A. V. Gutkove (Гудкова А. В.), staništa, pogrebni obredi i gnjetana keramika ukazuju na to da su etulijske starine nastale kao rezultat migracije stanovništva iz oblasti naseljenih kasnozarubinjecko-ranokijevskim i volinsko-podolijskim plemenima na jug [68]. Proučavanje veza između etulijskog stanovništva, s jedne strane, i černjahovskog i kasnoskitskog stanovništva, s druge, za sada je zbog male količine materijala teško izvodljivo. Isto se može reći i kada je u pitanju određivanje etničke pripadnosti te male grupe stanovništva, mada Gutkova smatra da su oni bili Venedi-Sloveni. Etulijska naselja i grobišta gube svoju funkciju u vreme gotskih ratova, a sudbina ovog naroda još uvek je nepoznata.

Na Pojtingerovoj tabli, kao što smo već videli, Venedi su lokalizovani severoistočno od Karpata i u Podnjestrovlju. Tabla je sačinjena u III veku n. e. i odražava istu situaciju o kojoj svedoči i arheološka građa. Slovenska etnička komponenta je u III i IV veku, osim oblasti oko Visle, očito bila prisutna u gornjem Podnjestrovlju i bila pomešana sa Sarmatima u šumsko-stepskim oblastima međurečja Dnjestra i Dnjepra, gde se odvijala slovensko-iranska simbioza. Zajedno s Gotima, Sarmatima i Geto-Dačanima, koje su Rimljani nazivali Venedima, Sloveni su živeli i u međurečju Dunava i Dnjestra. Rimski imperator Voluzijan je posle pobede nad konglomeratom „skitskih plemena" pedesetih godina III veka u donjem Podunavlju, dobio titulu „Venedski" [69]. Stari autori istorijskih dela su sve stanovnike severnog priobalja Crnog mora zvali Skitima. Treba imati u vidu da su u toj grupi stanovništva Sloveni-Venedi imali značajan udeo.

Postoji osnov za pretpostavku da je Antima, koji se spominju u istorijskim delima iz VI i VII veka, nazivana ona grupa Slovena koja se formirala u uslovima slovensko-iranske simbioze, uglavnom u podoljsko-dnjeparskom regionu černjahovske kulture. Jordanes je naveo koordinate najstarije teritorije na kojoj su živeli Anti – „od Danastra do Danapra", što u potpunosti odgovara arheološkoj lokalizaciji te grupe Slovena. Ranosrednjovekovna penjkovska kultura (V–VII vek), koja je nastala uglavnom na osnovama ostataka černjahovske kulture i koja se pouzdano može pripisati Antima, već je bila veoma rasprostranjena, što odgovara informaciji koju nalazimo kod Prokopija – od severne obale Istra (donjeg toka Dunava) do Utrigura, koji su živeli na obali Meotide (Azovskog mora) [70].

Etnonim *Anti* najverovatnije ima iranske korene. Kao ni naziv *Venedi*, njega sami Sloveni nisu koristili. Slovene su Venedima, kao što smo videli, zvali Germani. Etnonim *Anti* su po svemu sudeći upotrebljavala iranska plemena iz severnog priobalja Crnog mora, podrazumevajući pod tim nazivom jugoistočni deo Slovena. U pravu su naučnici koji poreklo tog etnonima povezuju s jugoistočnom Evropom. Ova ideja je izneta još krajem pretprošlog veka. Razradio ju je M. Fasmer. „Od svih postojećih hipoteza,

izgleda da je najverovatnija – pisao je o tome F. P. Filin – ona koja govori o iranskom poreklu reči „*anti*": staroindijsko *antas* znači kraj, *antyas* – koji se nalazu na kraju, osetinsko *att'iya* znači zadnji, pozadi" [71]. Ovo mišljenje deli i Trubačov, izvodeći taj etnonim iz staroindijskog *anta* što znači kraj [72]. *Anti* je, kao što vidimo, ispočetka bio naziv za slovensko-skitsko-sarmatsko stanovništvo iz međurečja Dnjestra i Dnjepra, a kasnije za njihove potomke – Slovene, koji su nastali u uslovima slovensko-iranske simbioze.

O tome da su već u IV veku Anti pripadali slovenskom svetu svedoči konkretno sledeća činjenica: po Jordanesu, krajem IV veka postojao je sukob između Gota i Anta. Prvo su Anti odbili napad gotske vojske, ali nakon izvesnog vremena gotski kralj Vinitarij je ipak uništio Ante i pogubio njihovog kneza Boža zajedno sa 70 starešina [73]. Sudeći po indirektnim podacima, sve to se odvijalo negde u oblasti reke Erak, koju mnogi naučnici poistovećuju s Dnjeprom. Po mišljenju naučnika, *Vintarij* nije bilo ime nego nadimak gotskog kralja, pri čemu se etimologija tog nadimka može tražiti na germanskom jezičkom tlu. Prvi deo ovog označava etnonim *Venedi/Veneti*, dok drugi deo znači „pobednik", tj. *Vinitharius*, što znači „pobednik Veneda". Trubačov pojašnjava: gotsko *arjan* je značilo „orati, vaditi utrobu", stoga je antroponim *Vinith-arius* bolje tumačiti kao „onaj koji vadi utrobu Venedima" [74]. Prema tome, Goti-Germani su Ante smatrali Venedima-Slovenima.

Iz černjahovskog vremena očito potiču i drugi iranizmi u etnonimiji jugoistočnog dela slovenskog sveta. U grupu etnonima iranskog porekla spadaju: *Хорваты*, *Сербы* i verovatno *Русь*. Etnonim *Хорвати* je povezan s iranskim rečima *хъrvatъ*, što znači „čuvanje stoke", „čuvanje stada" [75]. Trubačov piše o istovetnosti etnonima *Horvati* i *Sarmati*, izvodeći ih od iranskog prideva **sar-ma(n)t-/*har-va(n)t-* u značenju „ženski, koji obiluje ženama", što podseća na mit o ženama-ratnicama – amazonkama [76]. Ovaj etnonim je mogao nastati i u uslovima slovenizacije skitsko-sarmatskog stanovništva na jugoistoku Evrope. Isprva su nosioci tog etnonima bili Iranci koje su Sloveni asimilovali. U doba ranog srednjovekovlja etnonim *Horvati* se već odnosio

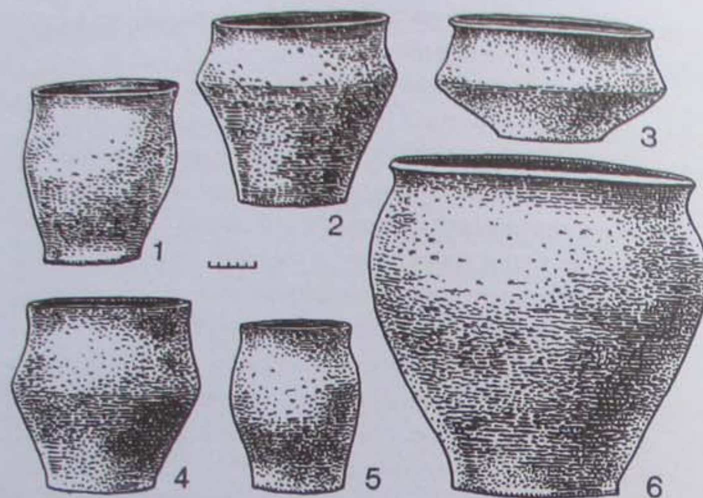
samo na Slovene i oni su ga u svojim seobama preneli daleko na zapad, sve do Jadranskog mora.

U naučnim krugovima postoji i ideja o iranskom ili indoarijskom poreklu etnonima *Сербы*. Niderle je smatrao da su Sloveni, koji su u VI veku naselili donje podunavlje, ovaj etnonim preuzeli od lokalnih Sarmata, koji su bili slovenizovani. Verovatnija je, međutim, pretpostavka o tome da je etnonim *Сербы* u severnom priobalju Crnog mora nastao u uslovima slovensko-iranske simbioze. Po Trubačovu, ta indoarijska komponenta je verovatno ušla u praslovenski areal iz južnog Pobužja [77].

Takođe je sasvim verovatno da i etnonim *Русь* potiče iz iranskih jezika [78]. Neki naučnici su naziv *Русь* izvodili od iranskih reči sa značenjem „svetao, koji sija" (osetinsko *ruxs/roxs* znači „svetlost, svetao", persijsko *ruxs* znači „svetlost"). U poslednje vreme Trubačov ovaj etnonim povezuje sa indoarijskim terminima **ruksa-/*ru(s)sa* – što znači „svetao, beo". Sakupivši i detaljno proučivši obiman istorijski i onomastički materijal u kojem se odražava ovaj indoarijski naziv, naučnik je došao do zaključka da je etnonim *Ros* na početku gravitirao ka priobalju Crnog i Azovskog mora i Tauridi. Tamo je verovatno postojao poseban etnos *Rosi*, za koji su znali Grci. Međuodnos Slovena i tog naroda doveo je do prenošenja indoarijskog etnonima na jugoistočne grupe Slovena [79].

Procesi stapanja iranojezičnih plemena i ostataka indoarijevaca severnog priobalja Crnog mora odvijali su se, po svemu sudeći, u vreme černjahovske kulture. Kasnije, u doba ranog srednjovekovlja, iako je i alanska etnička komponenta imala određenu ulogu u istoriji slovenskog naseljavanja jugoistočne Evrope, dominantni su postali odnosi između Slovena i turkijskih plemena.

Severni susedi stanovnika černjahovskog areala bili su Balti, izdeljeni u nekoliko plemenskih grupacija [80]. Najbliži černjahovskom arealu bili su dnjeparski Balti, koji su se u ranom srednjovekovlju potpuno stopili sa slovenskim etničkim masivom. Starine dnjeparskih Balta su prilično detaljno proučene i veoma se razlikuju od slovenskih iz istog perioda. Jedino je još predmet rasprave etnička atribucija plemena kijevske kulture [81], čije se starine prostiru u severnim oblastima srednjeg Podnjeprovlja u neposrednom susedstvu sa černjahovskom kulturom, na prosto-

slika 102. Glinene posude černjahovske kulture
1 – Tajmanovo; 2 – Abidnja; 3, 4 – Roišče; 5 – Lavrikov Ljes; 6 – Obuhov III

rima srednjeg i donjeg toka Desne, a pojedinačne grupe ovih starina nalaze se na Dnjepru kod Mogiljova i u šumsko-stepskim oblastima međurečja Dnjepra i Severskog Donca (slika 77).

Naselja kijevske kulture nalazila su se uglavnom na obodima prvih rečnih terasa, na dinama i uzvišenjima na plavnim područjima, a ređe na padinama jaruga u kojima se nalazila voda. Bila su obično malih dimenzija (0,5 do dva hektara) i bez odbrambenih sistema. Kao staništa korišćene su male poluukopane kuće s kvadratnom ili pravougaonom osnovom, koje su bile ukopane u tlo od 0,2 do 1 m. Zidovi ovih kuća pravljeni su od stubova i pletera, olepljenog glinom, ili od debala. U mnogim staništima je u centru postojao potporni stub, na koji se oslanjala krovna konstrukcija. Zagrevane su otvorenim ognjištima – vatrištima ili, u pojedinačnim slučajevima, glinenim pećima. Za selišta kijevske kulture karakteristično je prisustvo velikog broja pogrebnih jama cilindričnog ili zvonastog oblika.

Grobišta ove kulture su bez kurgana, pri sahranjivanju poštovan je obred spaljivanja posmrtnih ostataka izvan groba. Većina grobova ne sadrži urne nego samo ugljenisane ostatke kostiju, pomešane sa ostacima sa spališta. U grobnim jamama otkrive-

slika 103. Arheološke kulture III i IV veka u srednjem delu istočne Evrope i nalazi predmeta s reljefnim emajlom (po V. Novakovskom – Nowakowski W. „Baltes et proto-slaves dans L'antiquité" // Dialogues d'histoire ancienne № 16.1. 1990. P. 359 – 402. Fig. 4)
a – *mesta nalaza predmeta s reljefnim emajlom*
Acaciri – lokalizacija plemena po Kasiodoru i Jordanesu
Areali: 1 – zapadnih Balta; 2 – kulture šrafirane keramike;
3 – dnjepro-dvinske kulture; 4 – kijevske kulture;
5 – moščinske kulture

ni su delovi glinenih obrednih posuda, od kojih su neke bile dva puta pečene, malobrojni predmeti za domaćinstvo i nakit, koji su takođe često bili oštećeni vatrom.

Sva keramika ove kulture je izrađivana ručno-gnjetanjem (slika 102). To su trbušasti i bikonični i cilindrični lonci, kao i lonci u obliku cveta lale, ćupovi i crepulje. Posude su, po pravilu bile bez ornamentacije, samo u retkim slučajevima usna posuda je ukrašavana zarezima ili udubljenjima ili su na vratu postojali ukrasni valjci. Kao izuzetak postoje i slučajevi polirane keramike, koja podseća na poznozarubinjecke i pševorske oblike. U naseljima kijevske kulture, najčešće u oblastima koje se graniče sa černjahovskim arealom, otkriveni su i malobrojni delovi černjahovske keramike izrađivane na grnčarskom točku.

Od predmeta za domaćinstvo karakteristični su glineni bikonični pršljenci za vreteno, gvozdeni noževi, šila, makaze, koštani probojci, alatke za pletenje pruća, alatke za pletenje obuće.

Izdvojene su tri faze u razvoju kijevske kulture, koja je trajala od kraja II do početka V veka. Za ranu fazu (prva polovina III veka) karakteristične su izražene poznozarubinjecke crte, koje su prisutne u keramičkom materijalu. U naseljima i na grobištima pronađeni su predmeti s reljefnim emajlom istočnoevropskog stila. Druga faza (druga polovina IV veka) odlikuje se relativno velikom zastupljenošću keramike rađene pomoću grnčarskog točka i nakita černjahovske kulture. U trećoj fazi (druga polovina IV veka) černjahovski uticaj je manje izražen, ulaze u upotrebu oblici keramike koja je u većoj ili manjoj meri slična ranosrednjovekovnim koločinskim i penjkovskim starinama.

U srednjem Podnjeprovlju i na levoj obali Dnjepra uporedo su funkcionisala kijevska i černjahovska naselja, a postoje podaci koji svedoče i o izvesnom mešanju stanovništva.

Pitanje porekla kijevske kulture ne može se smatrati rešenim. Naučnici koji se njime bave smatraju da je u osnovi kijevske kulture tradicija pojedinih grupa poznozarubinjeckih plemena u uslovima priliva doseljenika iz šumskih oblasti gornjeg Podnjeprovlja. Drugi arheolozi se ne slažu s tim stanovištem i negiraju direktnu vezu kijevskih starina sa zarubinjeckom kulturom. Zbog toga u rešavanju pitanja etničke pripadnosti nosilaca kijevske kulture za sada postoje nepremostive prepreke. Autori koji nosioce zarubinjecke kulture smatraju Slovenima i tvrde da kijevske starine genetski potiču od zarubinjeckih, nosioce kijevske kulture, naravno, takođe smatraju Slovenima. Ipak, verovatnije je stanovište da nosioci kijevske kulture pripadaju grupi dnjeparskih Balta, koji su pretrpeli uticaj zarubinjeckog stanovništva (iz graničnih baltičkih oblasti ili onog koje je naseljavalo prelaznu zonu između Slovena i Balta). Teritorija kijevske kulture je potpuno u okviru velikog areala na kojem su nalaženi predmeti s reljefnim emajlom, koji su bili zastupljeni pre svega u baltičkom svetu (slika 103), i može se smatrati da su takvi ukrasi predstavljali etnografsku odliku tradicionalne nošnje ovog etnosa.

Početkom srednjovekovlja plemena kijevske kulture direktno su učestvovala u formiranju koločinskih starina gornjeg Podnjeprovlja, za koje se pouzdano zna da su bile baltičke i da su učestvovale u nastajanju penjkovske kulture. Učešće potomaka nosilaca kijevskih starina u genezi stanovništva penjkovske kulture ne potvrđuje stanovište da su oni Sloveni.

Istoričar sredine I milenijuma n. e. Jordanes locira pleme Ajsta (Estija), koji imaju prilično upečatljive etnojezičke odlike Balta; njihova teritorija se s jedne strane graničila s jugoistočnim priobaljem Baltičkog mora (severoistočno od donjeg toka Visle), a s druge strane sa Akacirima [82]. Akaciri su bili najznačajnije hunsko pleme, koje je nastalo u stepama istočne Evrope, gde je i ostalo posle odlaska drugog dela Huna u Panoniju. Njima je pripadalo priobalje Dona sa okolnim šumsko-stepskim zemljama leve obale Dnjepra i donjeg sliva Volge [83]. Tako su Ajsti-Balti sredinom I milenijuma n. e. naselili prostore od priobalja Baltičkog mora do sliva Dona.

BIBLIOGRAFIJA

1. O staništima černjahovske kulture vidi: Рикман Э. А. „Жилища племен черняховской культуры Днестровско-Прутского междуречья“ // *Древнее жилище народов восточной Европы*. Москва, 1975. С. 50–87; Isti. *Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры*. Москва, 1975. С. 79–122; Журко А. И. „К вопросу об углубленных жилищах черняховской культуры“ // *КСИА*.

Вып. 178. 1984. С. 51–55; Isti. „О соотношении наземных и углубленных жилищ черняховской культуры“ // *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*. Т. 4. Киев, 1988. С. 85–88; Гудкова А. В. „Каменное домостроительство на черняховских поселениях Причерноморья“ // *Днестро-Дунайское междуречье в I – начале II тыс. н. э.* Киев, 1987. С. 6–15.

2. Рикман Э. А. „К вопросу о 'больших домах' на селищах черняховского типа“ // *Советская этнография*. 1962. № 3. С. 121–138; Isti. *Этническая история*... С. 88–105; Тиханова М. А. „Еще раз к вопросу о происхождении черняховской культуры“ // *КСИА*. Вып. 121. 1970. С. 89–94.
3. Баран В. Д. *Черняхівськая культура. За матеріалами верхнього Дністра і Західного Бугу*. Київ, 1981. С. 59.
4. Смиленко А. Т. *Городище Башмачка III–IV в. н. э.* Киев, 1982.
5. Магомедов Б. В. „Черняховское городище у с. Александровка“ // *Днестро-Дунайское междуречье в I – начале II тысячелетия н. э.* Киев, 1987. С. 26-42.
6. Баран В. Д. *Черняхівська культура*... С. 75.
7. Бобринский А. А. *Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II–V вв. н.э.)* Москва, 1991. С. 134–208.
8. Магомедов Б. В. „До вивчення черняхівського гончарного посуду“ // *Археологія*. Вип. 12. Київ, 1973. С. 80–87; Isti. „О происхождении форм черняховской гончарной керамики“ // *Новые исследования археологических памятников на Украине*. Киев, 1977. С. 111–123.
9. Никитина Г. Ф. „Классификация лепной керамики черняховской культуры“ // *Советская археология*. 1966. № 4. С. 70–85.
10. Симонович Е. О. „Черняхівські горщки Подніпров'я“ // *Археологія*. Вип. 36. Київ, 1981, С. 41–53. „Черняхівська кераміка Подніпров'я“ // *Археологія*. Вип. 43. Київ, 1983. С. 26–42.
11. Сымонович Э. А. „Орнаментация черняховской культуры“ // *МИА*. № 116. 1964. С. 270–361.
12. Вознесенская Г. А. „Обработка железа у племен черняховской культуры“ // *КСИА*. Вып. 121. 1970. С. 34-38; Ista. „Техника обработки железа и стали“ // Барцева Т. Б., Вознесенская Г. А., Черных Е. Н. *Металл черняховской культуры*. Москва, 1972. С. 8–49.
13. Барцева Т. Б., Черных Е. Н. „О спектроаналитических исследованиях цветного металла черняховской культуры“ // *Советская археология*. 1968. № 2. С. 93–102; Черных Е. Н., Барцева Т. Б. „Спектроаналитические исследования цветного металла черняховской культуры“ // *КСИА*. Вып. 121. 1970. С. 95–103; Isti. „Сплавы цветных металлов“ // Барцева Т. Б., Вознесенская Г. А., Черных Е. Н. *Металл черняховской культуры*. Москва, 1972. С. 50–117.

14. Thomas S. „Studien zu den Germanischen Kämmen der Römischer Kaiserzeit“ // *Arbeits und Forschungsberichte zur sachsischen Bodendenkmalpflege*. Bd. 8 Leipzig, 1960; Никитина Г. Ф. „Гребни черняховской культуры“ // *Советская археология*. 1969. № 1. С. 147–159.
15. Довженок В. И. „Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковицы в Поднестровье“ // *КСИИМК*. Вып. XLVIII. 1952. С. 136–142.
16. Винокур И. С., Хотюн Г. Н. „Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье“ // *Советская археология*. 1964. № 4. С. 210–214; Винокур И. С., Хотюн Г. Н. „Языческие изваяния Среднего Поднестровья“ // *История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры* (*МИА*. № 139). Москва, 1967. С. 136–143; Isti. *Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е.* Київ, 1972. С. 104–120.
17. Рыбаков Б. А. „Календарь IV в. из земли полян“ // *Советская археология*. 1962. № 4. С. 66–82.
18. Щукин М. Б. „К предыстории черняховской культуры. Тринадцать секвенций“ // *АСГЭ*. Вып. 20. 1979. С. 66–89.
19. Баранов В. Д. *Черняхівська культура*... С. 130–177.
20. Смирнов К. Ф. *Савроматы. Ранняя история и культура сарматов*. Москва, 1964; Смирнов К. Ф., Петренко В. Г. *Савроматы Поволожья и Южного Приуралья*. САИ. Вып. Д1–9. 1963; Смирнов К. Ф. „Савроматская и раннесарматская культуры“ // *Степы Европейской части СССР в скифо-сарматское время. Археология СССР*. Москва, 1989. С. 165–177.
21. Strabo. *Geographica*. Ed. A. Meinecke. Lipsiae, 1915. VII:17
22. O arheološkim spomenicima Sarmata iz severnog priobalja Crnog mora vidi: Абрамова М. П. „Сарматские погребения Дона и Украины II в. до н.э. – I в. н.э.“ // *Советская археология*. 1961. № 1. С. 91–110; Щукин М. Б. „Сарматские памятники Среднего Поднепровья и их соотношение с зарубинецкой культурой“ // *АСГЭ*. Вып. 14. 1972. С. 43–52; Рикман Э. А. *Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в*

первые века нашей эры. Москва, 1976. С. 27–70; Sulimirski T., *Sarmaci*. Warszawa., 1979; Дзиговский А. Н. *Сарматские памятники степей Северо-Западного Причерноморья*. Киев, 1982; Мошкова М. Г. „Среднесарматская культура. Позднесарматская культура" // *Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. Археология СССР*. Москва, 1989. С. 177–202.

23. Погребова Н. Н. „Позднескифские городища на нижнем Днепре (Городища Знаменское и Гавриловское)" // *МИА*. № 64. 1958. С. 103–247; Дашевская О. Д. „Поздные скифы (III в. до н.э. – III в. н.э.)" // *Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. Археология СССР*. Москва, 1989. С. 125–145.
24. Вязьмитина М. И. *Золотобалковский могильник*. Киев, 1972; Гудкова А. В.; Фокеев М. М. „Поселение и могильник римского и средневекового времени Молога II" // *Памятники римского и средневековного времени в Северо-Западном Причерноморье*. Киев, 1982. С. 55–113.
25. Bichir, Gh., „Unele observaţii cu privire la necropole de tip Poianeşti din Moldova şi relaţiile acestor necropole cu lumena Sarmata" // *Studii şi cercetari de istoria veche*. V. 12. Bucureşti, 1961. P. 253–273; Isti. „La civilisation des Carpes à la lumière des fouilles archéologiques de Poiana-Dulceşti, de Butnăreşti et de Pădureni" // *Dacia*. XI Bucureşti, 1967. P. 177–225; Isti. *Cultura Carpica*. Bucureşti, 1973.
26. Моринц С. „Новый облик дакийской культуры в римскую эпоху" // *Dacia*. V. 5. Bucureşti, 1961. С. 395–402.
27. Diaconu Gh. „Einige Betrachtungen über die erste Hälfte des 1. Jahrtausends u. Z. im Gebiet ausserhalb der Karpaten" // *Dacia*. Vol. XII. Bucureşti, 1968. S. 341–347.
28. Рикман Э. А. *Этническая история*... С. 302–317.
29. Баран В. Д. *Черняхівська культура*... С. 163–177.
30. Цигилик В. М. *Населения Верхнього Подністров'я перших століт нашей ери*. Київ, 1975.
31. Smiszko M. *Kultury wczesnego okresu epoki cezarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej*. Lwów, 1932. S. 180, 181.
32. Баран В. Д. *Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин*. Київ, 1961.
33. Гороховский Е. Л. „Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины" // *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*. Т. 4. Киев, 1988. С. 34–46.

34. Sarmatske elemente u černjahovskoj kulturi je prvi put pedesetih godina XX veka opisao J. V. Kuharenko [„К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях (по данными погребального обряда)" // *Советская археология*. T. XIX. 1954. С. 111–120]. U to vreme su i černjahovske i sarmatske starine Podnjeprovlja bile još uvek slabo proučene i sarmatski elementi na černjahovskim grobištima su posmatrani kao rezultat kontakata črenjahovskih plemena, koja su živela u severnijim zemljama, sa sarmatskim plemenima, koja su živela u stepama. O udelu Sarmata u kulturi černjahovskih plemena na osnovu materijala iz Moldavije pisao je G. B. Fedorov. Konkretno, po njegovom mišljenju, obred inhumacije u černjahovskoj kulturi rezultat je sarmatskog uticaja: Фјодоров Г. Б. „О двух обрядах погребения в черняховской культуре (по памятникам Молдавии)" // *Советская археология*. 1958. № 3. С. 238–243. E. A. Rikman je nastavio da proučava pitanje uloge Sarmata u formiranju černjahovske kulture u međurečju Dnjestra i Pruta. Količina sarmatskih elemenata, po njegovom mišljenju, svedoči o tome da su Sarmati pripadali grupi nosilaca ove kulture. (Рикман Э. А. *Этническая история*... С. 317–323). Autor ovog istraživanja pokušao je da objedini i navede sve elemente černjahovske kulture koji potiču od Sarmata (Седов В. В. „Скифо-сарматские элементы в погребальном обряде черняховской культуры" // *Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы*. Москва, 1978. С. 99–107).
35. Мошкова М. Г. *Памятники прохоровской культуры. САИ*. Вып. Д1–10. 1963. С. 23.
36. Вязьмитина М. И. „Сарматские погребения у с. Ново-Филипповка" // *Вопросы скифо-сарматской археологии*. Москва, 1954. С. 220–244; Махно Е. В. „Розкопки пам'яток епохи бронзи та сарматського часу в с. Усть-Кам'янці" // *Археологічні пам'ятки УРСР*. Т. IX. Київ, 1960. С. 24–38; Мелюкова А. И. „Сарматское погребение из кургана у с. Олонешты" // *Советская археология*. 1962. № 1. С. 195–208 i dr.
37. Рикман Э. А. „Поздные сарматы Днестровско-Дунайского междуречья" // *Советская этнография*. 1966. № 1. С. 73; Isti. *Этническая история*... С. 48; Bichir Gh. „Les Sarmates sur le territoire de la Roumanie" // *Actes du VIII Congres International des sciences prehistoriques et protohistoriques*. T. 1. Beograd, 1971. P. 277.

38. Синицын И. В. „Древние памятники в низовьях Еруслана" // *МИА*. № 78. 1960. С. 163. Grobovi sa zgrčenim skeletima otkriveni su takođe na nekropolama gradova na Bosforu i Tanaisa (Кастанаян Е. Г. „Грунтовые некрополи боспорских городов и их местные особенности" // *МИА*. № 69. 1959. С. 277; Шелов Д. Б. „Некрополь Танаиса" // *МИА*. № 98. 1961. С. 90.
39. Смирнов К. Ф., Петренко В. Г., *Савроматы Поволожья*... С. 20. Табл. VI.
40. Кондукторова Т. С. *Антропология древнего населения Украины*. Москва, 1972; Алексеева Т. И. *Этногенез восточных славян по данными антропологии*. Москва, 1973. С. 256–263; Ista. „Славяне и германцы в свете антропологических данных" // *Вопросы истории*. 1974. № 3. С. 65.
41. Великанова М. С. „Палеоантропологический материал из могильников черняховской культуры Молдавии" // *Труды Института этнографии*. Т. XXI. 1961. С. 26–52; Ista. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва, 1972. С. 70–90.
42. Рикман Э. А. „О фракийских элементах в черняховской культуре Днестровско-Дунайского междуречья" // *Древние фракийцы в Северном Причерноморье*. Москва, 1969. С. 178–188.
43. Корпусова В. М. „Біконічні посудини перших століть нашої ери з Причорномор'я" // *Археологія*. Вип. 3. Київ, 1971. С. 75–82; Магомедов Б. В. *Довивчення черняхівського гончарного посуду*... С. 83.
44. Diaconu Gh. „Despre pandantivele prismatice de os din necropola de la Tîrgşor" // *Studii şi cercetari de istorie veche*. Bucureşti, 1962. № 2. P. 441–446; Аурелиан П. „Следы культуры Черняхов – Сынтана де Муреш в Малой Скифии" // *Dacia*. Vol VI. 1962. С. 235–256.
45. Сміленко А. Т. *Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї*. Київ, 1975. С. 47; Магомедов Б. В. „Городища черняховской культуры" // *Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг.* Днепропетровск, 1980. С. 133.
46. Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. *Погребальные обряды племен черняховской культуры. САИ*. Вып. Д1-22. Москва, 1983. С. 41–51.
47. Сымонович Э. А. „Лепная керамика памятников черняховской культуры нижнего Днепра" // *КСИИМК*. Вып. 68. 1957. С. 14–19; Баран В. Д. „До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у межиріччі Дністра і Західного Бугу" // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 3 Київ, 1961. С. 77–87.

48. Никитина Г. Ф. *Классификация лепной керамики*... С. 70–85.
49. Баранов В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В. „Черняховская культура и готская проблема" // *Славяне и Русь (в зарубежной историографии)*. Киев, 1990. С. 46–56.
50. Кравченко Н. М. „Косановский могильник. По материалам раскопок В. П. Петрова и Н. М. Кравченко в 1961–1964 гг." // *МИА*. № 139. 1967. С. 77–114.
51. Баран В. Д. *Черняхівська культура*... С. 130–177.
52. Кондукторова Т. С. „Палеоантропологический материал из могильника полей погребальных урн Херсонской обл." // *Советская антропология*. 1958. № 2. С. 76.
53. Нидерле Л. *Славянские древности*. Москва, 1956. С. 220; Седов В. В. „Следы восточнобалтийского погребального обряда в курганах Древней Руси" // *Советская археология*. 1961. № 2. С. 103–105; Isti. *Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья*. Москва, 1970. С. 163.
54. Ovo zapažanje ne treba prenositi na druge regione černjahovske kulture, u kojima su grobovi zapadne orijentacije sa inhumiranim pokojnicima imali drugo poreklo.
55. Абаев В. И. „О происхождении фонемы у(h) в славянском языке" // *Проблемы индоевропейского языкознания*. Москва, 1964. С. 115–121.
56. Абаев В. И. „Превербы и перфективность. Об одной скифо-славянской изоглоссе" // *Проблемы индоевропейского языкознания*. Москва, 1964. С. 90–99.
57. Топоров В. Н. „Об одной ирано-славянской параллели из области синтаксиса" // *Краткие сообщения Института славяноведения*. Вып. 28. 1960. С. 3–11.
58. Абаев В. И. *Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада*. Москва, 1965. С. 115–117.
59. Топоров В. Н. „Об иранском элементе в русской духовной культуре" // *Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры. Источники и методы*. Москва, С. 23–43; Мартынов В. В. „Сакральный мир 'Слова о полку Игореве'" // Isto. С. 61–78; Isti. *Этногенез славян. Мова і міф*. Мінск, 1993.

60. Абаев В. И. „Дохристианская религия алан" // *XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР.* Москва, 1960. С. 5–7.
61. Абаев В. И. *Скифо-европейские изоглоссы...* С. 110, 111.
62. Лелеков Л. А. „О некоторых иранских элементах в искусстве древней Руси" // *Искусство и археология Ирана.* Москва, 1971. С. 183–190; Isti. „К реконструкции раннеславянской мифологической системы" // *Советское славяноведение.* 1973. № 1. С. 52–59.
63. Kalmykow A. „Iranians and Slavs in South Russia" // *Journal of American Oriental Society.* Vol. 45. 1945. P. 68–71.
64. Vasmer M. *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. 1: Die Iranier in Südrussland.* Leipzig, 1923; Топоров В. Н., Трубачев О. Н. *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья.* Москва, 1962; Трубачев О. Н. *Название рек Правобережной Украины.* Москва, 1968; Орел В. Э. „К вопросу о реликтах иранской гидронимии в бассейнах Днепра, Днестра и Южного Буга" // *Вопросы языкознания.* 1986. № 5. С. 107–113.
65. Pitanje iranskih i slovenskih naziva vodenih tokova van černjahovskog areala je posebna tema koja u ovoj knjizi nije obrađena.
66. Diaconu Gh. „Despre sarmati la Dunarea de jos in lumina descoperirilor de la Tirgşor" // *Studii şi cercetari de istorie veche.* T. XIV. № 2. Bucureşti, 1963. P. 341; Рикман Э. А. *Этническая история...* С. 326.
67. Diaconu Gh. *Tirgşor. Necropola din secolele III–IV e. n.* Bucureşti. 1965; Ioniţă I. *Das Gräberfeld von Independenţa (Walachei). Zur relativen Chronologie und zu den Bestattungs-, Beigaben- und Trachtsitten der Černjachov–Sintana-de-Mureş- Kultur.* Bohn, 1971; Рикман Э. А. *Этническая история...* С. 295–299.
68. Гудкова А. В. „Группа венедов в низовьях Дуная" // *Славянская археология. 1990. Этногенез, расселение и духовная культура славян (Материалы по археологии России.* Вып. 1). Москва, 1993. С. 89–97.
69. Мишулин А. В. „Древние славяне и судьбы Восточноримской империи" // *Вестник древней истории.* 1939. № 1. С. 298.
70. Седов В. В. „Анты" // *Проблемы советской археологии.* Москва, 1978. С. 164–173; Isti. *Восточные славяне в VI–XIII вв.* Москва, 1982. С. 19–28.

71. Филин Ф. П. *Образование языка восточных славян.* Москва, 1962. С. 60.
72. Трубачев О. Н. „Лингвистическая периферия древнейшего славянства: Индоарийцы в Северном Причерноморье" // *Вопросы языкознания.* 1977. № 6. С. 25.
73. Иордан. „О происхождении и деяниях гетов". *Getica.* Москва, 1960. С. 115.
74. Трубачев О. Н. „Germanica и Pseudogermanica в древней ономастике Северного Причерноморья. Этимологический комментарий" // *Этимология. 1986–1987.* Москва 1989. С. 51.
75. Иванов В. В., Топоров В. Н. „О древних славянских этнонимах: Основные проблемы и перспективы" // *Славянские древности: Этногенез, материальная культура Древней Руси.* Киев, 1980. С. 32.
76. *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд.* Вып. 8. Москва, 1981. С. 151.
77. Трубачев О. Н. „Некоторые данные об индоарийском языковом субстрате Северного Кавказа в античное время" // *Вестник древней истории.* 1978. № 4. С. 41, 42.
78. Pregled različitih gledišta o poreklu etnonima Русь vidi: Агеева Р. А. *Страны и народы: происхождение названий.* Москва, 1990. С. 116–153.
79. Трубачев О. Н. *К истокам Руси (наблюдения лингвиста).* Москва, 1993.
80. Sedovs V. *Balti senatnē.* Riga, 1992
81. Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. *Киевская культура. Свод археологических источников.* Киев, 1991.
82. Иордан. *О происхождении и деяниях гетов...* С. 72.
83. Артамонов М. И. *История хазар.* Ленинград, 1962. С. 55–57, 71.

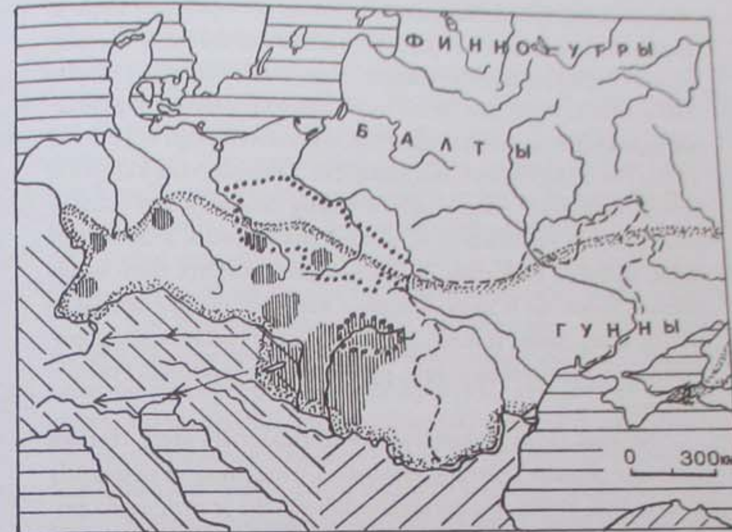
SLOVENI U VREME VELIKE SEOBE NARODA

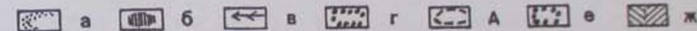
NAJEZDA HUNA

Ovaj period evropske istorije započeo je snažnim prodorom azijskih nomada na široke prostore jugoistočne Evrope. Migracija nomadskih hordi iz srednje Azije zabeležena je u istoriji kao najezda Huna. Prvi podaci o Hunima u delima evropskih autora potiču iz sredine II veka n. e., kada su pojedinačne grupe tog stanovništva prodrle u stepe oko Kaspijskog mora i donjeg toka Volge i naselile se tamo. U drugoj polovini IV veka, već ogromne grupe hunskog stanovništva, ujedinjene u veliki plemenski savez, nagrnule su u jugoistočnu Evropu. Na putu iz srednje Azije u oblasti oko Urala i Kaspijskog mora, azijskim ratničkim plemenima priključili su se Huni koji su se ranije naselili na ovim prostorima, kao i lokalni Alani i ugarska plemena.

Forsirajući Volgu, oko 370. godine, Huni su se uputili u Pretkavkazje i priobalje Dona. Alano-Sarmati, koji su živeli na prostorima oko Dona, u prvo vreme su pokušavali da se suprotstave hunskim hordama, ali iznenadna najezda i brojna nadmoć hunskih plemena uslovili su njihov poraz. Deo iranojezičnog stanovništva s priobalja Azovskog mora je pod najezdom Huna stradao, drugi deo je raseljen, a nekoliko grupa se pripojilo Hunima i pridružilo se njihovoj migraciji na zapad (slika 104).

U isto vreme, druga velika grupa Huna kretala se ka Tamanskom poluostrvu, i prešavši po ledu preko Kerčenskog moreuza prodrla je na Krim. Bogati gradovi Bosforskog kraljevstva pretrpeli su velika razaranja, a stanovništvo – masovni pokolj. Pantikapej se od velikog grada, kakav je bio sredinom IV veka, pretvorio u malo naselje. Mnogi antički gradovi zauvek su nestali u požarima.

slika 104. Najezda Huna u Evropu

а – *region ekspanzije Huna (orijentaciono);* б – *oblasti grupisanja Huna;* в – *pravci hunskih pohoda* (а–в – *po Jažđevskom);* г – *areal pševorske kulture u kasnorimsko doba;* д – *areal černjahovske kulture;* е – *areal prešovskih starina;* ж – *teritorija Zapadnog i Istočnog rimskog carstva*

„Iznenadnom navalom", Huni su 375. godine prodrli na prostore kojima je vladao gotski kralj Hermanarih. U početku su naišli na snažan otpor. Međutim, vojna moć Hermanariha se zasnivala na trupama sastavljenim od različitih plemena severnog priobalja Crnog mora, i pri prvim snažnijim napadima Huna, gotsku vojsku su napustili Rosomoni. Kao rezultat toga, ostrogotska državna zajednica je poražena, a Hermanarih je bio prinuđen na to da svoj život okonča samoubistvom. Huni su pokorili jedan deo Ostrogota, dok je drugi deo, predvođen Vitimirom, napustio svoju teritoriju i uputio se na zapad. Njima se pridružio i deo alanskog stanovništva. Prateći Ostrogote, Huni su izašli na Dnjestar, prešli preko reke i primorali grupe koje su se povlačile da se upute ka obroncima Karpata. Godine 376. veliki deo Vizigota se, po

svemu sudeći takođe zbog napada Huna, uz dopuštenje imperatora Valenta preselio u Meziju, koja je bila deo Rimskog carstva.

U istorijskoj literaturi raspravlja se pitanje uređenja i granica Hermanarihove države. Nema osnova za pretpostavku, koja je često iznošena u naučnim krugovima, o poistovećivanju te političke tvorevine sa černjahovskom kulturom. Černjahovska kultura se temelji na razvoju provincijalnorimskog zanatstva. Hermanarihova državna zajednica je, očigledno, bila amorfna, kratkotrajna vojno-politička formacija. Za nju ne znaju istoričari, njeni savremenici. Spominje je samo Jordanes, koji je očigledno ulepšavao istoriju Gota. Nema sumnje da je gotski savez nastao negde u granicama černjahovskog areala, najverovatnije u donjem Podnjepravlju.

Najezda Huna pogodila je čitav černjahovski areal. Hunska razaranja zemalja severnog priobalja Crnog mora su opustošila tu teritoriju. Veliki deo černjahovskih naselja je prestao da postoji, zanatski centri, koji su svojim proizvodima snabdevali veliku regiju, bili su potpuno uništeni, a prekinut je i uvoz predmeta iz drugih zemalja. Horde Huna uništile su kulturu i život stanovništva severnog priobalja Crnog mora i to je bio kraj černjahovske kulture. „Huni su istrebili poražene Skite – pisao je savremenik hunske najezde Evnapije. – Većina njih je izginula, hvatani su i ubijani zajedno sa ženama i decom, a surovost Huna nije imala granice. Deo Skita se okupio i pokušao da pobegne, to su bili oni najsposobniji za ratovanje, kojih je bilo preko 200.000..." [1], oni su se preselili u druge zemlje, uglavnom preko Dunava. Uslovi za život u šumsko-stepskim oblastima međurečja Dnjestra i Dnjepra izmenili su se iz korena. Situaciju je pogoršavao i sukob između Gota, koji su ostali na prostorima donjeg toka Dnjepra i pokorili se Hunima, i Anta. O tome kako su Anti poraženi od gotskog kralja Vinitarija bilo je reči ranije u tekstu. Pokušaji tog dela Gota (njima su bila pridružena i neka alanska plemena) da se oslobode zavisnosti od Huna bili su bezuspešni: u poslednjoj bici na reci Erak pretrpeli poraz od hunskog vođe Balambera, dok je gotski kralj Vitimir poginuo u borbi. Stepe severnog priobalja Crnog mora bile su u potpunoj vlasti nomada. Od hunskih plemena, koja su formirana u stepama jugoistočne Evrope, najznačajni su bili Akaciri, koji su, kako je smatrao Prisk Panijski, živeli negde u pripontijskoj Skitiji.

Osnovna grupa hunskih hordi nastavila je svoj put na zapad (slika 104). Porazivši Zapadne Gote, negde u donjem toku Dnjepra, Huni su stigli na Dunav i upali na teritoriju Rimskog carstva, razrušivši nekoliko pograničnih utvrđenja. Prošavši ognjem i mačem kroz Trakiju, Huni su se naselili u stepama donjeg toka Dunava, a nakon što su Alani, koji su bili prethodnica hunske vojske, 406. godine napustili Panoniju i preselili se zajedno s Vandalima u Galiju, zauzeli su stepska prostranstva srednjeg Podunavlja. Ubrzo moć Huna jača, oni osvajaju okolne zemlje i šire svoju teritoriju. Godine 434. opsedali su Konstantinopolj. Kao rezultat zalaganja poznatog hunskog vođe Atile (445–454. godine), formirana je snažna hunska država. Taj hunski vladar je poveo nekoliko pohoda na zemlje centralne Evrope i u značajnoj meri proširio teritoriju svoje zemlje. On je svrgavao kraljeve i pripajao svojoj državi poražene narode (Franke, Burgunde, Tiringe i, očito, deo Slovena koji su živeli u gornjem toku Visle i Odre) i njihove teritorije. Huni, koji su se kao narod formirali na prostorima srednje Evrope, vladali su i plemenima naseljenim u severnom priobalju Crnog mora. Za gospodara Akacira i drugih naroda iz priobalja Crnog mora, Atila je postavio svog sina Elaka. Jordanes ističe da su Huni pod svojom vlašću držali ceo varvarski svet.

Hunska osvajanja na zapadu zaustavljena su 451. godine, kada su u Galiji na Katalaunskim poljima (150 km istočno od Pariza), posle sedmodnevne bitke Huni pretrpeli poraz. Posle godinu dana Atila je poveo veliku vojsku i ponovo napao Galiju, ali nije uspeo da je osvoji. Posle njegove smrti hunska država se raspala [2].

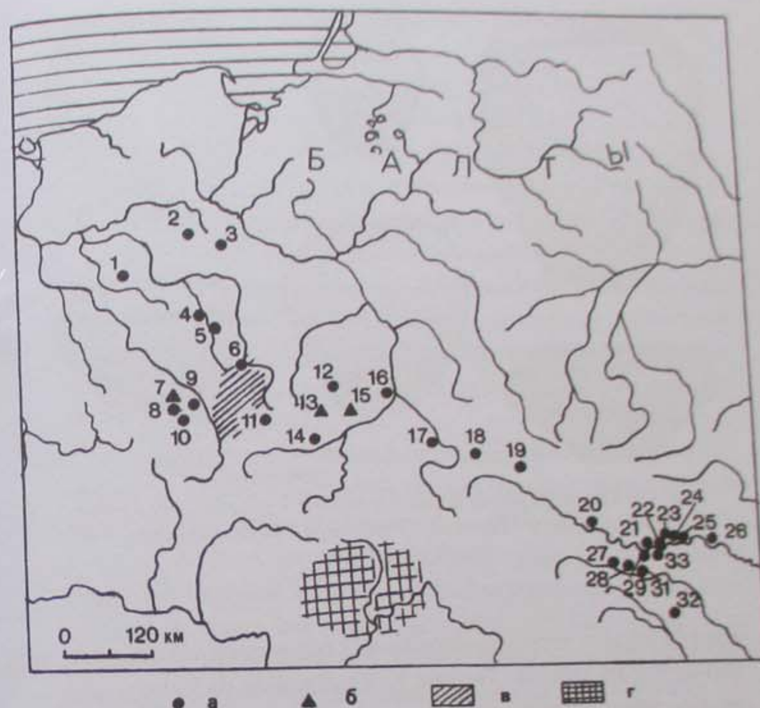
POČECI PRAŠKO-KORČAŠKE KULTURE

Na početku epohe Velike seobe naroda u pševorskoj kulturi se primećuje značajan odliv stanovništva. Velike grupe Germana uputile su se ka granicama Rimskog carstva. Deo Slovena koji su naseljavali međurečje Visle i Odre takođe je bio zahvaćen talasom migracije i krenuo je na jug preko Karpata. Broj naselja i grobišta pševorske kulture, koji se svrstavaju u fazu D po K. Godlovskom

(350/370. godine pa do sredine V veka), znatno je manji u poređenju s prethodnim periodom i nalaze se uglavnom u južnim delovima areala [3]. Život slovenskog stanovništva u ovoj oblasti nastavio se bez bitnijih potresa sve dok se i tu nisu pojavili Huni.

Dok su u stepama priobalja Crnog mora Huni rušili sve pred sobom, pljačkali i palili sela, pustošili polja i ubijali ljude, u srednjoj Evropi svoju vlast su širili pustošeći, ali ipak u velikoj meri štedeći lokalno zemljoradničko stanovništvo. Hunska razaranja na teritoriji pševorske kulture bila su manjeg obima od onih u severnom priobalju Crnog mora. Tragovi požara su arheološki zabeleženi samo na malom broju pševorskih naselja. Tako su u jednom od velikih centara za proizvodnju keramike pševorske kulture, Tropišuvu, nedaleko od Krakova, otkrivene lončarske peći pune glinenih obrednih posuda. Proces proizvodnje keramike je bio prekinut. Usled iznenadnog napada, naselje u kojem su radili grnčari koji su svojim proizvodima snabdevali velike oblasti, bilo je potpuno razrušeno i kasnije nije obnavljano.

Usled hunskih osvajanja očigledno su u velikoj meri stradali zanatski centri, što je dovelo do kraha pševorske kulture. Život se ipak nastavljao. Prvenstveno u južnom delu pševorskog areala, otkriven je čitav niz spomenika hunskog i posthunskog vremena, koji su nastali na pševorskim osnovama i predstavljali dalji razvoj pševorskih starina (slika 105). Od tih spomenika, najdetaljnije su istražena naselja Pivonjice, nedaleko od Kališa, Igolomje u Malopoljskoj, Horula u Šleziji i dr. Staništa, otkrivena u naseljima iz V veka, predstavljaju nadzemne kuće sa stubovima i poluukopane kuće s kvadratnom osnovom, koje se ni po čemu ne razlikuju od pševorskih. Mnoge glinene obredne posude su po obliku i teksturi slične kasnopševorskoj keramici (slika 106). Od gnjetanih glinenih posuda bili su, kao i ranije, zastupljeni lonci slični onim karakterističnim za praško-korčašku kulturu. Kontinuitet sa pševorskom kulturom ogleda se i u velikoj zastupljenosti keramike izrađivane pomoću grnčarskog točka. Kasnorimska tradicija u proizvodnji glinenih posuda u južnoj Poljskoj očuvala se tokom čitavog tog perioda. Keramika od sive gline, rađena pomoću grnčarskog točka, koja potiče iz pševorske kulture, bila je veoma zastupljena u V veku i po svemu sudeći postojala je sve do sredine sledećeg veka. Grobovi sa spaljenim posmrtnim ostacima

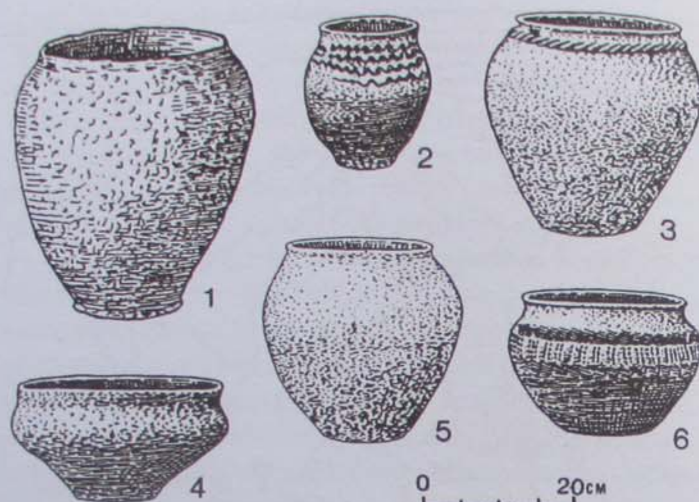
slika 105. Spomenici iz perioda Seobe naroda s tradicijom provincijalnorimske kulture u pševorskom arealu

a – spomenici V veka koji imaju odlike lokalne tradicije i potiču od kultura rimskih provincija; б – spomenici Huna (ili Huno-Alana); в – region dobrodzenjske kulturne grupe; г – areal prešovske grupe

1 – Bonikovo; 2 – Biskupin; 3 – Radzejuv; 4 – Pivonjice; 5 – Gledzjanuvek; 6 – Pšivuz; 7 – Jendrihovice; 8 – Nemča; 9 – Penpice; 10 – Rosošnjica; 11 – Semonjija; 12 – Bizorenda; 13 – Pšemenčani; 14 – Igolomija; 15 – Jakišovice; 16 – Zlota; 17 – Bahurz; 18 – Lukavica; 19 – Čerepin; 20 – Zeleni Gaj; 21 – Kavetčina; 22 – Sokol; 23 – Ustje; 24 – Teremci; 25 – Bakota; 26 – Bernaševka; 27 – Goreča; 28 – Kodin I; 29 – Raškov II; 30 – Raškov III; 31 – Kodin II; 32 – Botošani

iz ovog perioda, koji su otkriveni na grobištima, slični su onim mnogo starijim.

Sasvim je jasno da su osnovu stanovništva južnopoljskih zemalja u analiziranom periodu činili potomci pševorskih zemljoradnika. Kultura tog stanovništva predstavlja prelaznu fazu

slika 106. Keramičke posude pševorskog regiona iz perioda Seobe naroda 1 – Semonjija; 2 – Prešuv; 3, 5 – Oljevin; 4 – Desau-Mozigkau; 6 – Žernjiki Veljke

između lokalne provincijalnorimske i ranosrednjovekovne praško-korčaške kulture. Tvrdnja K. Godlovskog da kultura preostalog pševorskog stanovništva u južnoj i centralnoj Poljskoj nema nikakve veze sa slovenskom kulturom ranog srednjovekovlja, koja se pojavila na ovim prostorima u V veku, uglavnom nije zasnovana na konkretnom materijalu već na autorovoj koncepciji. Slovensku kulturu naučnik izvodi iz zarubinjeckih i kasnozarubinjeckih starina, smatrajući da su Sloveni u vislo-odarski region došli iz šumskih oblasti Podnjeprovlja [4]. Moramo se složiti s primedbom koju je s tim u vezi izrekao lingvista: „...sam trenutak ovako postuliranog dolaska slovenskog stanovništva sa istoka na prostore Visle i Odre, koji opisuje Godlovski, deluje krajnje neubedljivo i deklarativno (pažnju privlači to što Godlovski i ne pokušava, na primer, da u oblasti Visle i Odre otkrije elemente zarubinjecke kulture, koji bi trebalo da postoje po logici ovog autora), i samo izlaganje tog ključnog pitanja upadljivo se razlikuje od njegovog detaljnog proučavanja dinamike i migracije pševorskog stanovništva vislo-odarskog regiona prvih pet vekova naše ere“ [5].

Posebnu kulturnu grupu čine spomenici dobrodzenjskog tipa, koji se prostiru na relativno maloj teritoriji u međurečju gornjeg toka Odre i Varte. Nastanak ovih starina vezuje se za IV vek. One bez sumnje potiču iz pševorske kulture. Mala naselja dobrodzenjske grupe sastojala su se od nekoliko staništa, i to poluukopanih i nadzemnih kuća sa stubovima, koje su identične pševorskim. Grobišta su bila bez kurgana, s grobovima u kojima su se nalazili spaljeni posmrtni ostaci. Za razliku od nosilaca pševorske kulture, plemena-nosioci dobrodzenjske grupe spaljene ostatke nisu polagali u individualne jame nego su ugljenisane ostatke kostiju i ostatke sa spališta posipali po tlu. U svakom takvom skupu ostataka spaljivanja bili su ostaci nekoliko pokojnika koje je nemoguće razdvojiti.

Većinu keramičkih posuda u naseljima i na grobištima dobrodzenjske grupe predstavljaju posude izrađene na grnčarskom točku, koje po obliku liče na keramiku germanskih plemena. U isto vreme, najveći deo gnjetane keramike podseća na kasnopševorsku. Na grobištu Semonjija pronađen je gnjetani lonac s hrapavom površinom koji je po obliku identičan karakterističnim praško-korčaškim posudama. Delovi ovakve keramike pronađeni su i na drugim dobrodzenjskim spomenicima. Kolekcija nalaza od metala sastojala se kako od predmeta pševorskih formi, tako i od onih svojstvenih germanskom svetu tog vremena.

Nosioci dobrodzenjskih starina su najverovatnije bili pripadnici grupe Germana koja se usled hunske najezde doselila s juga, preko Karpata, u pševorsku sredinu i stopila se s lokalnim stanovništvom.

Na analiziranoj teritoriji otkriveni su i grobovi Huna. Očigledno da je jedan mali deo ovih plemena prešao Karpate i naselio se među potomcima pševorskog stanovništva. U oblasti gornjeg toka Visle i Odre (Jendrihovice, Jakušovice i Pšemenčani) otkriveni su bogati hunski grobovi iz V veka.

Shodno tome, etnička situacija u južnim delovima pševorskog areala u vreme Seobe naroda i dalje je bila složena, ali se može konstatovati da su vodeću ulogu na tim prostorima imali Sloveni – zemljoradničko stanovništvo koje nije bilo sklono čestim seobama i koje je samo delimično učestvovalo u političkim događajima tog vremena.

Veliki zanatski centri koji su aktivno funkcionisali na teritoriji areala pševorske kulture i koji su svojim proizvodima (keramikom rađenom na grnčarskom točku, kvalitetnim predmetima od gvožđa i nakitom) snabdevali seosko stanovništvo, izgubili su svoju funkciju. Prekinut je i uvoz robe iz Rimskog carstva, koje je posle varvarskih rušilačkih najezdi takođe prestalo da postoji. Došlo je do opšteg nazadovanja kulture. Stanovništvo je bilo primorano na to da samo, u domaćim uslovima, izrađuje predmete potrebne za svakodnevni život. Kvalitet tih predmeta bio je znatno lošiji od produkcije provincijalnorimskih zanatskih radionica. Smanjio se i asortiman predmeta koji su korišćeni u domaćinstvu. Gnjetana keramika je ušla u široku upotrebu.

Pored toga, treba istaći da među potomcima pševorskog stanovništva nije potpuno zamrla tradicija keltsko-rimskog zanatstva. Ona se, po podacima dobijenim iz ranosrednjovekovne arheološke građe, očuvala zahvaljujući „lutajućim" majstorima. Provincijalnorimsko nasleđe je stalno i upadljivo prisutno u kulturi slovenskog stanovništva ranog srednjovekovlja. Tako, na primer, istraživanje koje je poslednjih decenija sproveo F. Malingudis ubedljivo pokazuje da je slovensko stanovništvo koje se tokom VI i VII veka naselilo na teritoriji Grčke, bilo upoznato s provincijalnorimskom kulturom, što se ogledalo u tehnici obrade zemlje, građevinskoj terminologiji, obradi metala i drveta, tehnici tkanja, ribolovu i pčelarstvu [6].

Brojčana dominacija slovenskog stanovništva dovela je do postepene asimilacije plemena koja su živela na tim prostorima i pripadala drugim etnosima. Proces slovenizacije doveo je do relativne kulturne ujednačenosti na velikoj teritoriji severnog Prikarpatja, od izvora Visle na zapadu do gornjeg Podnjestrovlja na istoku. Region gornjeg toka Dnjestra se formirao na pševorskim osnovama, iako je tokom III i IV veka bio u sastavu areala černjahovske kulture. U postčernjahovsko vreme, u svom kulturnom razvoju ovaj region je ponovo postao jedinstvena zona s južnopoljskim zemljama. Pojava kulturne jednoobraznosti u toj zoni dovodi se u vezu s razvojem jedne velike kulturne dijalekatsko-plemenske grupe Slovena ranog srednjovekovlja, dok je njen nestanak bio uslovljen pojavom praško-korčaške keramike i poluukopanih staništa s kvadratnom osnovom i grejnim telom u jednom od uglova, koja su predstavljala pševorsko nasleđe.

Zahvaljujući aktivnim i plodotvornim arheološkim istraživanjima ukrajinskih naučnika, danas je razvoj starina u periodu od kasnoprovincijalnorimske do ranosrednjovekovne kulture najlakše pratiti na osnovu materijala iz gornjeg Podnjepravlja (ovo područje, osim gornjeg sliva Dnjestra, obuhvata i okolne oblasti srednjeg toka te reke i gornjeg toka Pruta) [7].

Već u završnoj fazi černjahovske kulture na tim prostorima su se pojavile poluukopane kuće kvadratne osnove sa zidovima od stubova i pletera, ili od debala, u kojima su otkrivene kamene peći. Tako su u naselju Čerepin otkrivena dva staništa koja se mogu uporediti s tipično slovenskim kućama ranog srednjovekovlja. Od gnjetane keramike u tom naselju pronađene su posude koje po formi predstavljaju prelaznu fazu između černjahovske keramike, izrađene u domaćim uslovima, i keramike praško-korčaške kulture ranog srednjovekovlja. Slična poluukopana staništa i gnjetana keramika tog tipa otkriveni su i u nekim drugim černjahovskim naseljima.

U analiziranom regionu otkrivena je i prilično upečatljiva grupa naselja s kolekcijama nalaza iz vremena Huna. Sloj nalaza iz V veka prisutan je u nizu černjahovskih naselja. Gornje Podnjestrovlje je, po svemu sudeći, manje stradalo u najezdi azijskih hordi. U naseljima Teremci, Sokol, Čerepin i Rogizna, poluukopane kuće kvadratne osnove koje se dovode u vezu s vremenom hunske najezde, predstavljaju prelaznu fazu između černjahovskih i ranosrednjovekovnih starina. Tipološki, ta staništa bez sumnje potiču iz rimskog doba. Osim toga, razvojne veze između rimskog i praško-korčaškog načina gradnje ne mogu se dovesti u pitanje. Bitna je i činjenica da su, u poređenju s prethodnim periodom, u hunsko vreme poluukopane kuće kvadratne osnove bile dominantan tip staništa. Zidovi ovih kuća pravljeni su ili od stubova i pletera olepljenog glinom, ili od debala, peći su uglavnom bile od kamena. Takav način gradnje karakterističan je i za Slovene praško-korčaške kulture ranog srednjovekovlja.

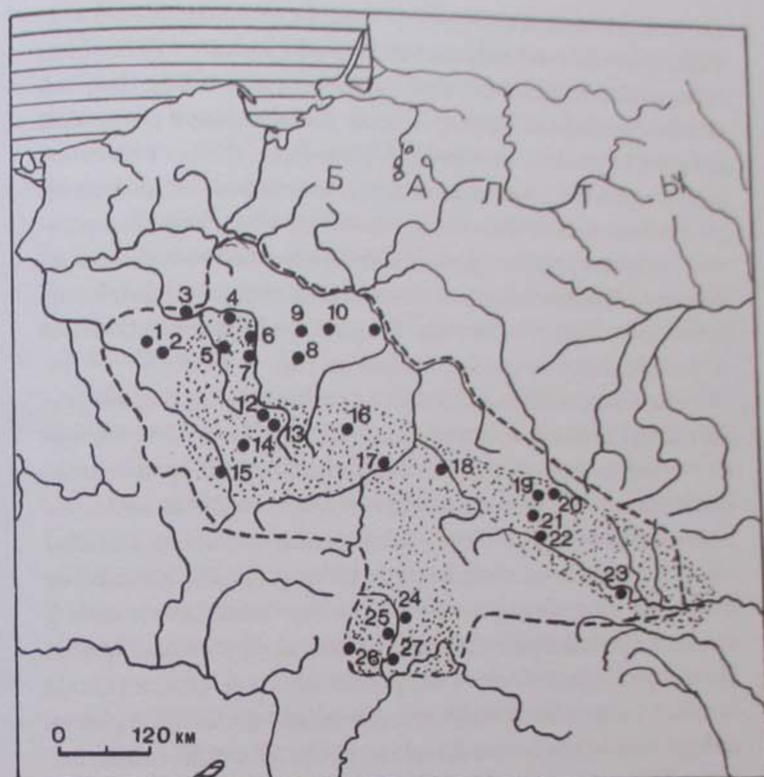
Keramički kompleksi pronađeni u naseljima koja potiču iz V veka odlikuju se različitim kombinacijama glinenih posuda izrađenih ručno i pomoću grnčarskog točka. Osnovna vrsta gnje-

tane keramike bili su lonci, dok se zdele i crepulje sreću mnogo ređe. Postoji nekoliko tipova lonaca, od kojih su neki pravljeni po uzoru na posude izrađene na grnčarskom točku. Uopšte uzev, gnjetana keramika se, po mišljenju naučnika koji se bave proučavanjem tih spomenika, odlikuje elementima, koji je, s jedne strane, povezuju s gnjetanom keramikom černjahovske kulture, a s druge, s keramičkim kompleksima otkrivenim u poluukopanim staništima početne faze praško-korčaške kulture.

Posude od sive gline napravljene pomoću grnčarskog točka, koje su pronađene u naseljima iz V veka na prostorima gornjeg toka Dnjestra, identične su s posudama od sive gline iz malopoljskih naselja istog perioda. One su bile veoma zastupljene još u kulturama rimskih provincija, a u vreme vladavine Huna izrađivane su u nizu naselja u kojima se očuvala tradicija grnčarske proizvodnje. U gornjem toku Dnjestra takva siva keramika postojala je i u naseljima ranog srednjovekovlja (Zeleni Gaj, Kodin, Luka-Kavetčinskaja, Raškov III, Ustje i dr.) čineći jedan do deset odsto ukupne proizvodnje glinenih posuda. U jednom od naselja praško-korčaške kulture, selu Gliboka u Černovickoj oblasti, pronađena je lončarska peć sa otvorom koji se nalazio u kući. U selu su pronađeni delovi sivih posuda pravljenih na grnčarskom točku i gnjetani lonci tipično praško-korčaških formi, dok su u peći otkriveni ostaci sivih glinenih posuda [8].

Pogrebni spomenici iz vremena hunske vladavine u gornjem Podnjestrovlju još uvek nisu otkriveni. To je verovatno uslovljeno činjenicom da se u slovenskom svetu poštovala neka vrsta pogrebnog obreda čije tragove arheologija teško može da uoči.

Naselja hunskog perioda predstavljaju važnu kariku u lancu kulturnog razvoja slovenskog stanovništva na prelazu iz rimskog u ranosrednjovekovno doba. Izvori praško-korčaške kulture bez sumnje potiču iz vremena Seobe naroda. Njeni počeci se, po V. D. Baranu, čije su tvrdnje zasnovane na konkretnim nalazima, dovode u vezu s V vekom [9]. U prvo vreme keramika praško-korčaške kulture je bila prilično raznovrsna. U nekim naseljima su lonci praškog tipa zauzimali značajno mesto u keramičkim kompleksima, dok je u drugim takvih lonaca bilo u manjem broju, a dominirale su posude koje su formom poticale od gnjetane keramike poslednje faze provincijalnorimske kulture.

• а б в

slika 107. Prostiranje keramike koja podseća na praško-korčašku na spomenicima iz rimskog doba i perioda Seobe naroda
a – Spomenici s nalazima keramike slične praško-korčaškoj;
б – granice teritorije pševorske kulture u kasnorimsko doba;
в – region nastanka praško-korčaške kulture (orijentaciono)
1 – Sadovin; 2 – Domoradzice; 3 – Mlodzikovo; 4 – Konjin; 5 – Vesuljki; 6 – Spicimež; 7 – Zaspi; 8 – Bjala; 9 – Gledzjanuvek; 10 – Beljavi; 11 – Viljanuv; 12 – Opatuv; 13 – Zakšuv; 14 – Nova Ves; 15 – Horula; 16 – Bizrenda; 17 – Zlota, 18 – Kopki; 19 – Nesluhov; 20 – Ripnjev; 21 – Čerepin; 22 – Bovšev; 23 – Nezvisko; 24 – Prešov; 25 – Sebastovice Barča; 26 – Peder; 27 – Šena

Smatra se da je praško-korčaška kultura ranog srednjovekovlja (slika 107) nastala na teritoriji na kojoj postoje naselja iz perioda Seobe naroda koja su sagradili potomci nosilaca pševorske kulture (sa oblastima gornjeg toka Dnjestra), i na kojoj su u rim-

sko vreme u upotrebi bile posude koje liče na tipično praško-korčaške lonce. U areal nastanka te slovenske kulture ulazi i oblast rasprostranjenosti arheoloških spomenika prešovskog tipa, koji su bili u funkciji do sredine V veka. Kasnije slojeve prešovskih spomenika predstavljaju poluukopane kuće, slične onim ranosrednjovekovnim. Uporedo sa sivom keramikom izrađenom na grnčarskom točku, identičnom pševorskoj i černjahovskoj, pojavljuju se u tom periodu i posude slične onim s prostora oko Dunava, koje su karakteristične za slovenski svet ranog srednjovekovlja iz oblasti srednjeg Podunavlja. Od gnjetane keramike otkrivene su posude identične praško-korčaškim [10].

Na nizu analiziranih spomenika prešovskog tipa može se pratiti razvoj i prelazak starina poznorimskog doba u slovenske starine ranog srednjovekovlja. U tu grupu, konkretno, spada naselje Blatni Remeti gde se može pratiti razvoj starina (među njima već postoje posude koje su slične tipično praško-korčaškim loncima) od vremena prešovske kulture pa do IX veka. Analiza keramičkog materijala pronađenog u više naselja i grobišta kasnorimskog vremena i početka perioda Seobe naroda na prostorima zapadne Slovačke (Očkov, Bešenjev i dr.) pokazala je da se glinene posude sa ovih lokaliteta bitno razlikuju od keramike germanskih plemena koja su u to vreme naseljavala teritoriju Moravske i Austrije.

PRVA FAZA SLOVENSKOG OSVAJANJA SEVERNOG DELA RUSKE NIZIJE

Sudbina nosilaca pševorske kulture iz severnih oblasti bila je nešto drugačija. Veliki deo tog stanovništva je zbog pogoršanja prirodnih uslova za život bio prinuđen da napusti mesto svog dotadašnjeg boravka.

Prva četiri veka naše ere klimatski uslovi u srednjoj Evropi su bili veoma povoljni, što je umnogome pogodovalo razvoju poljoprivrede, koja je bila osnovni način privređivanja slovenskog stanovništva. Po podacima paleoklimatologije, u to vreme je srednja godišnja temperatura porasla i u proseku je bila stepen-dva viša nego u današnje vreme. Količina padavina je bila na današnjem nivou, s tim što je u I i II veku bila nešto manja, dok je u III i IV veku bila nešto veća [11].

Na osnovu materijala pševorske kulture jasno se može uočiti stabilizacija života i privređivanja stanovništva, značajan napredak u razvoju zemljoradnje, povećan nivo zanatske proizvodnje, aktivne veze s Rimskim carstvom. Uspešna ekonomija i povoljni klimatski uslovi doveli su do značajnih demografskih promena, kao što su povećanje broja stanovništva i povećanje broja naselja.

Na kraju IV veka u Evropi je došlo do zahlađenja. Već 366. godine zabeležene su ekstremne hladnoće. Rajna se zamrzla toliko da je reku po ledu prelazila vojska. Neobično surova zima zabeležena je i 370. Na prelazu iz IV u V vek ledeni talas je došao čak do Vizantije.

Peti vek je bio izuzetno hladan. U pisanim spomenicima postoje podaci o neobično oštrim i dugim zimama 441–442. i 442–443. godine. U tom periodu ledeni talas je dostigao svoj vrhunac, s temperaturama koje su bile najniže u poslednjih 2000 godina. U V veku se zbog niskih temperatura, velike količine padavina i transgresije Baltičkog mora značajno povećala vlažnost zemlje. Primetno je porastao nivo vode u rekama i jezerima, podigle su se i podzemne vode, proširile se močvare. Plavna područja mnogih reka su bila ili potopljena ili pokrivena aluvijalnim nanosima te se nisu mogla upotrebljavati za poljoprivredu.

Takva klimatska situacija zadržala se gotovo tokom celog sledećeg veka. U to vreme je zabeleženo šest neobično oštrih zima, tokom kojih su se ptice zamrzavale u letu. Ali taj podatak nije proveren ni potvrđen. Često su padale obilne kiše, koje su uzrokovale velike poplave. Veoma hladna i kišovita u celoj Evropi bila je 586. godina. Čak su i u Italiji polja bila potpuno poplavljena, a stanovništvo je mislilo da je nastupio novi potop. Period poplava je bio dug i trajao je sve do 590. godine.

Zbog toga je period od kraja IV do poslednjih decenija VI veka u šumskim oblastima Evrope bio krajnje nepovoljan za život zemljoradničkog stanovništva. Mnoga neselja iz rimskog doba su, usled povećanja nivoa reka i jezera i podizanja podzemnih voda, bila potopljena, a velike površine oranica postale su nepogodne za obradu.

Takva je bila situacija i u mnogim delovima Baltičkog areala. U severnim oblastima Germanije, kako je utvrđeno na osnovu arheoloških istraživanja, nivo reka i jezera je u to vreme porastao

toliko da je stanovništvo bilo prinuđeno da napusti veliki broj naselja koja su bila u funkciji u rimsko vreme [12]. Poznato je da su neobično velike poplave u Jitlandu i u okolnim oblastima severozapadne Germanije prisilile Tevtonce da se presele na drugu teritoriju.

Srednje Povislenje, koje je ravničarsko područje, očito je najviše stradalo od poplava i prevelike vlage. Klimatske promene i uslovi nepovoljni za privređivanje uzrokovali su migraciju velikog dela stanovništva iz tih krajeva. Sva velika naselja koja su postojala na tim prostorima u rimsko doba, napuštena su u vreme Seobe naroda.

Teško je dati odgovor na pitanje kuda je otišlo stanovništvo vislenskog regiona. Otpočete velike seobe germanskih naroda, najezda azijskih hordi i slom Rimskog carstva uneli su suštinske promene u kulturu zemljoradničkog stanovništva pševorskog areala. Zanatski centri, uključujući metalurške i grnčarske, koji su svojim proizvodima snabdevali pre svega stanovništvo rimskih provincija, prestali su da funkcionišu. Zemljoradnicima, među kojima očigledno nije bilo kovača, juvelira ni grnčara, bilo je teško da odjednom počnu da se bave izradom alatki za rad i predmeta za domaćinstvo u domaćim uslovima. Došlo je do naglog nazadovanja kulturnog i privrednog života. Stanovništvo je, uz sve to, bilo prisiljeno i da se preseli na nove teritorije, na kojima je, logično, počeo da se formira i njegov novi kulturni identitet. U takvim uslovima je zaista veoma teško arheološkim metodama pratiti procese raseljavanja stanovništva.

Na prelazu iz IV u V vek u šumskoj oblasti istočnoevropske nizije pojavile su se dve velike grupe stanovnika, koje se mogu dovesti u vezu s potomcima pševorskih iseljenika iz Povislenja. Jednu od ovih grupa čine nosioci kulture ranih (pskovskih) izduženih kurgana, koja je trajala od V do VIII veka. Do sredine I milenijuma n. e. u slivu Pskovskog jezera i jezera Iljmenj, gde su se ta plemena prvobitno naselila (slika 108), živelo je pribaltičko-finsko stanovništvo – nosioci kulture keramike ukrašene pomoću tekstila. Značajnu ulogu u ekonomiji ovog stanovništva imale su forme sakupljačkih privrednih delatnosti. Novodoseljeno stanovništvo se bavilo zemljoradnjom. Na osnovu odlika pskovskih izduženih kurgana može se zaključiti da su to bili Sloveni. Tek

slika 108. Rana faza kulture izduženih kurgana
a – grobišta sa izduženim kurganima V i VI veka; 6 – mesta nalaza pojasnih kopči u obliku slova B iz sredine I milenijuma n. e.; в – pševorska grobišta faze D (od 350/370. do sredine V veka); г – areal rane faze kulture izduženih kurgana. Tačkicama su označena uzvišena mesta koja nisu stradala od poplava i prekomerne vlage krajem IV i početkom V veka
1 – Bartilokuv; 2 – Detleveruh; 3 – Červoni Dvur; 4 – Visokoje; 5 – Jemeliste; 6 – Papiškes; 7 – Viljkjautinis; 8 – Bagočaj; 9 – Pamusis; 10 – Pabaraj; 11 – Zabeliškes; 12 – Parajsčaj; 13 – Černaja Luža: 14 – Taurapils; 15 – Cigeljnja; 16 – Rekučaj; 17 – Željad; 18 – Piljvini; 19 – Sudacis; 20 – Ponjizje; 21 – Zasvir; 22 – Naravaj-Grigiškes; 23 – Lihula; 24 – Risna-Sare; 25 – Arniko; 26 – Lindora; 27 – Severik; 28 – Svetlije Veški; 29 – Volodi; 30 – Jankjeviči; 31- Polibino; 32 – Mihajlovskoje; 33 – Ljipeci; 34 – Mljevski Bor; 35 – Pujga; 36 – Varšavski šljuz; 37 – Ust-Belaja IV

pojedini elementi, koji su od drugostepene važnosti, ukazuju na bliskost ovog stanovništva s pribaltičko-finskim starinama, što se može objasniti pretpostavkom da su novopridošla plemena asimilovala neke grupe starosedelaca. [13].

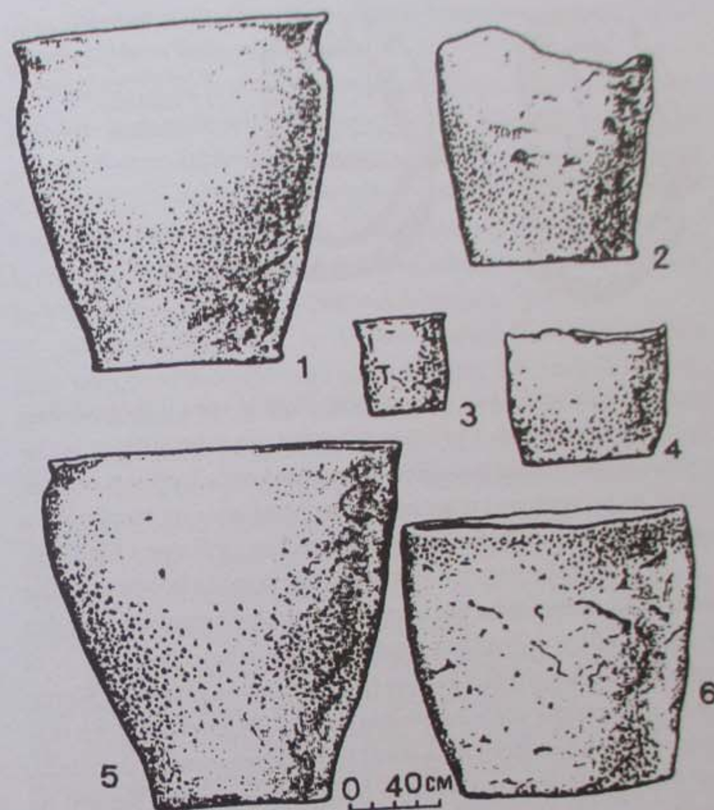
Detaljniji opis kulture izduženih kurgana biće dat u delu posvećenom ranosrednjovekovnim starinama Slovena. Ovde možemo istaći da je ta kultura uvezena i da se formirala u severozapadnom delu Istočnoevropske nizije. Običaj građenja izduženih kurgana potiče iz novgorodsko-pskovske oblasti. Kurganskim grobnicama su prethodili grobovi bez kurgana sa spaljenim posmrtnim ostacima [14]. U većini takvih grobova nije bilo grobnih priloga ni urni, a takav pogrebni obred može poticati iz ševorske kulture.

Gnjetana keramika kulture pskovskih izduženih kurgana je veoma raznovrsna (slika 109). Neke posude se po obliku mogu porediti s praško-korčaškim, druge imaju ekvivalente u vislenskom regionu (u pitanju je keramika koju je V. Šimanjski (Szymański W.) pronašao u naselju Šeljigi i sličnim spomenicima tog kraja) [15], treće podsećaju na keramiku tušemljinske kulture, dok su četvrte cilindričnog oblika i najverovatnije potiču od starog supstratnog stanovništva. Potpuno je jasno da su glinene posude prve tri grupe u sliv reka Iljmenj i Pskov doneli doseljenici.

Naučnici koji se bave proučavanjem kulture pskovskih izduženih kurgana ukazivali su, u nekoliko navrata, na topografske odlike rasporeda ovih spomenika. Primetili su da se gotovo svi kurgani nalaze na mestima udaljenim od velikih vodenih tokova, uvek daleko od vode, ponekad čak i po nekoliko kilometara. Grobišta su gradili na peščanim uzvišenjima, u suvim borovim šumama, u blizini kopnenih puteva. Naselja nastala u isto vreme građena su u blizini tih grobišta.

Sva grobišta analizirane kulture pronađena su na mestima višim od 150 m nadmorske visine. Očigledno da su doseljenici, koji su kasnije formirali kulturu izduženih kurgana, birali najviša, suva mesta, do kojih ne dopiru poplavni talasi. Sve to ukazuje na činjenicu da je grupa Slovena koja je naselila severozapadne oblasti Ruske nizije došla iz vislenskog regiona pševorske kulture. Utvrđena je i putanja migracije ove grupe preseljenika.

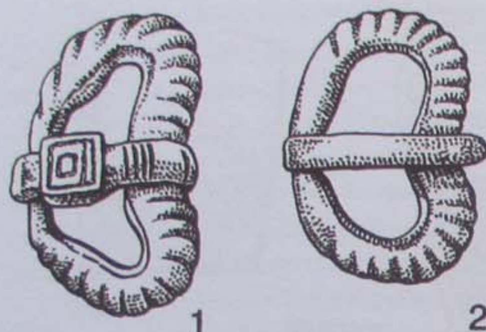
Od malobrojnih predmeta, pronađenih na nalazištima pskovskih izduženih kurgana, naznačajniji su rebraste pojasne kopče u obliku slova B (slika 110). Analizirajući jedan takav nalaz, koji potiče iz grobnice sa izduženim kurganom s Polibinskog grobišta na gornjem toku reke Lovat, J. Verner (Werner J.) je prilično precizno dokazao njeno srednjoevropsko poreklo [16].

slika 109. Keramičke obredne posude iz izduženih kurgana pskovske grupe 1, 5 – Mihajlovskoje; 2-4 – Kaziha; 6 – Obiniste

Prve rebraste pojasne kopče u obliku slova B sa savijenom predicom pojavile su se u zemljama srednje Evrope negde između 350. i 450. godine. Krajem IV, a posebno u prvoj polovini V veka, u široku upotrebu ušla je i grupa rebrastih kopči u obliku slova B, kojoj pripadaju i nalazi iz pskovskih izduženih kurgana [17]. Ovakve kopče su bile u upotrebi sve do kraja VI i početka VII veka, kada brazdanje izlazi iz mode, a zamenjuju ga graviranje i urezivanje. U to vreme izlaze iz upotrebe i kopče u obliku slova B.

Grupa nalaza pojasnih kopči u obliku slova B s brazdama pouzdano svedoči o seobama manjih ili većih grupa stanovnika. To u nizu slučajeva potvrđuju i istorijski izvori. Tako u pisanim

slika 110. Pojasne kopče u obliku slova B iz izduženih kurgana 1 – Lindora; 2 – Polibino

spomenicima stoji da su u drugoj četvrtini V veka u južne delove Britanije prodrli Sasi. Upravo u to vreme, po arheološkim podacima, u dolini Temze pojavljuju se pojasne kopče u obliku slova B, kakve su pronađene i u germanskim zemljama na kontinentu, uključujući i postojbinu Saksonaca, međurečje Rajne i Elbe [18].

U pskovskim izduženim kurganima pojasne kopče u obliku slova B otkrivene su na pet lokacija: na već pomenutom grobištu Polibino, gde je pronađena kopča koja pouzdano potiče iz prve polovine V veka, nikako kasnije [19], u mestima Lindora i Risna-Sare, na zapadnoj obali Pskovskog jezera, u Mljevskom Boru (sliv reke Mste) i u Ust-Beloj na Kaboži [20]. Raštrkanost ovih nalaza, kao i najranijih kurgana, svedoči o tome da su se prvi Sloveni na prostore novgorodsko-pskovske oblasti naseljavali nepovezano, u malim grupama, birajući pri tome najviša mesta.

Nalazi sličnih pojasnih kopči u oblasti srednjeg toka Njemena (s pritokom, rekom Neris ili Vilija), verovatno odražavaju putanju migracije Slovena (slika 108). Iz Povislenja su, očito velike grupe preseljenika krenule na severoistok uz morene ledničkog porekla. Deo njih se naselio na uzvišenim delovima srednjenjemenske morene, prvenstveno u slivu Nerisa-Vilije, u oblastima koje su naseljavali Balti – nosioci kulture šrafirane keramike. Smatra se da je ova kultura trajala do prelaska iz IV u V vek. Na tim prostorima se pojavljuju i elementi drugih kultura, kao što su hrapava keramika i kameni kurgani jatvjaškog tipa. Doseljenici su po svemu sudeći bili Zapadni Balti.

Drugi deo preseljenika iz Povislenja nastavio je put, sve do Valdajskog gorja i u relativno malim grupama se naselio na teritoriji sliva Iljmenja i Pskovskog jezera, formiravši kulturu pskovskih izduženih kurgana.

Na isti način je putanju raseljavanja Slovena, na osnovu toponimskih podataka, rekonstruisao J. Udolf. Na osnovu kartografskog prikaza naziva sa slovenskim osnovama *veś, potok, korč-, ručej, gań, dor, derevnija*, naučnik je otkrio putanju jednog velikog talasa migracije Slovena u Istočnoevropsku niziju, koja se kretala od Povislenja, preko srednjeg toka Njemena i sliva Neri-sa-Vilije, do novgorodsko-pskovskih zemalja [21].

Po istraživanjima R. A. Agejeve (Агеева Р. А.) [22], hidronimija novgorodsko-pskovske oblasti sadrži niz direktnih i indirektnih dokaza da su Sloveni veoma rano naselili ove prostore. To se desilo još u vreme kada su praslovenski modeli naziva vodenih tokova bili produktivni. Na osnovu hidronimskih podataka utvrđene su oblasti najranijeg naseljavanja Slovena, a to su sliv reke Velike, oblasti južno od Iljmenja i teritorija između Pskovskog jezera i srednjeg toka reke Luge. To su upravo oblasti koncentracije pskovskih izduženih kurgana.

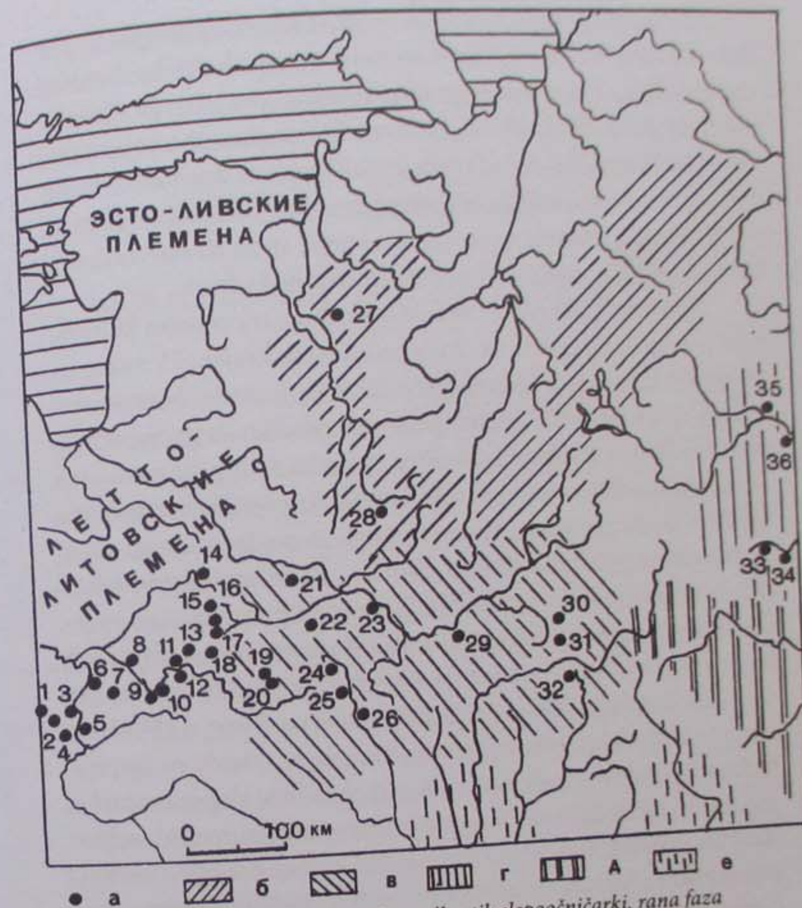
Analiza naziva vodenih tokova ruskog severozapada potvrđuje pretpostavku da slovensko stanovništvo tog kraja potiče iz zapadnih oblasti starog slovenskog sveta. Tako su u hidronimiji novgorodsko-pskovskih zemalja česte lekseme *tereb-* (od glagola *теребить* – pleviti, čupati, spremati zemlju za oranje), koje su veoma karakteristične za srednje i gornje Povislenje (osim toga, ove lekseme su veoma zastupljene i u Češkoj i Slovačkoj), a u istočnoj Evropi njihov areal je ograničen na teritoriju koju su kolonizovali Kriviči [23]. Zabeležene su i druge sličnosti između zapadnoslovenskih hidronima novgorodsko-pskovske oblasti i hidronima severozapadnog regiona [24].

Staronovgorodski dijalekat, koji je identifikovan na osnovu analize tekstova ispisanih na brezovoj kori, materijala sa arheoloških nalazišta u Novgorodu i savremenih pskovskih dijalekata, predstavlja jednu granu praslovenskog jezika. Odsustvo elemenata druge palatalizacije u ovim dijalektima jasan je pokazatelj da su Sloveni rano naselili basen Iljmenjskog i Pskovskog jezera, odvojili se od osnovne slovenske mase i neko vreme živeli izolovano od nje [25].

Talas migracije koji je došao do severozapada Ruske nizije je, po svemu sudeći, bio šarolik u etničkom smislu. Među doseljenicima nisu bili samo Sloveni već i Zapadni Balti, čije teritorije je zahvatila ta migracija Slovena na severozapad. Baltičkih naziva vodenih tokova u novgorodsko-pskovkoj oblasti ima mnogo, a među njima postoje i hidronimi sa zapadnobaltičkim odlikama [26]. Pažnju zaslužuje i činjenica da se ti hidronimi prvenstveno prostiru u arealu ranih izduženih kurgana.

Naselivši se u šumskim oblastima novgorodsko-pskovskog regiona, zemljoradničko slovensko stanovništvo je bilo prinuđeno da pre svega raskrči zemljište koje će obrađivati. O tome da su se doseljenici bavili prvenstveno zemljoradnjom svedoči činjenica da su se naselili u oblastima u kojima je kvalitet zemlje najpogodniji za gajenje žitarica. Među doseljenicima po svemu sudeći nije bilo majstora-zanatlija. Pošto nisu imali kvalitetne alatke za obradu zemlje, kao ni tegleće životinje, Sloveni su prešli na poseci-i-spali sistem obrade zemlje, koji je izvesno vreme bio najrasprostranjeniji način pripreme zemljišta za setvu. Ovakav način zemljoradnje koji se zasnivao na upotrebi vatre i ručnih alatki za obradu zemlje, zajedno s lovom i ribolovom i obradom drveta, postao je osnov privređivanja stanovništva koje je izgradilo rane izdužene kurgane.

Istim putem je verovatno prošla i druga grupa Slovena, koja se naselila u Polockom Podvinju, Smolenskom Podnjeprovlju i delu međurečja Volge i Kljazme. Tragove te seobe predstavljaju nalazi alkastih slepoočničarki (slika 111), koji se sreću na spomenicima tih regiona počevši od sredine I milenijuma n. e. [27]. Kao što znamo, ovakvi ukrasi ne spadaju u grupu ženskog oglavlja letonsko-litvanskih plemena i plemena koja su govorila finskim jezicima. Pojedinačni slučajevi slepoočničarki slovenskog tipa, koji su ponegde pronalaženi u ugro-finskim i baltičkim zemljama priobalja Baltičkog mora, međurečja Volge i Kame i oblasti oko Urala, svedoče samo o postojanju kontakata između stanovnika s tih teritorija i Slovena. Zbog toga postojanje alkastih slepoočničarki u naseljima i na grobištima srednjeg dela Ruske nizije iz sredine I veka n. e. svedoči o postojanju slovenskog etnosa na tim prostorima. Štaviše, svedoči o tome da su Sloveni takav nakit koristili bez prekida sve do XIII veka.

slika 111. Prostiranje nosilaca alkastih slepoočničarki, rana faza
a – spomenici s nalazima alkastih slepoočničarki iz sredine I milenijuma n. e.
Areali: б – pskovskih izduženih kurgana; в – tušemljinsko-bancerovske kulture; г – kasnodjakovskih starina; д – moščinske kulture; e – koločinske kulture
1 – Radostaj-Aleknonis; 2 – Luksenaj; 3 – Bakšaj; 4 – Sejljunaj; 5 – Slabadelje; 6 – Migonis; 7 – Aukštadvaris; 8 – Kernave; 9 – Žvirbljaj; 10 – Kajrenaj; 11 – Pakraugle; 12 – Varapnjiškes; 13 – Graužinjaj; 14 – Dusetu; 15 – Ejkotiškes; 16 – Žadavajnjaj; 17 – Rokenaj; 18 – Mižionis; 19 – Mikoljci; 20 – Gorodišče; 21 – Prudnjiki; 22 – Svila; 23 – Beljčici; 24 – Vasiljkovka; 25 – Dedilovići; 26 – Azdjatiči; 27 – Gorodnja; 28 – Kaziha; 29 – Boronjiki; 30 – Akatovo; 31 – Bljiznaki; 32 – Demidovka; 33 – Borodinskoje; 34 – Trojickoje; 35 – Otmiči; 36 – Toporok

Za razliku od novgorodsko-pskovskih zemalja, gde je pre dolaska Slovena živeo relativno mali broj pribaltičko-finskog stanovništva, u međurečju gornjeg toka Dnjepra i Dvine situacija je bila potpuno drugačija. Tu su živela brojna plemena koja su govorila baltičkim jezicima i predstavljala nosioce dnjepro-dvinske kulture. Po svemu sudeći, u prvo vreme doseljenici Sloveni su se sporadično naseljavali na teritoriji na kojoj su živeli starosedeoci, što je dovelo do suštinskih promena lokalne kulture.

Nedavno je utvrđeno da tušemljinsko-bancerovska kultura, koja je počela da se širi na ovim prostorima krajem IV veka, ne predstavlja razvojnu fazu dnjepro-dvinske kulture. Njen nastanak se može objasniti jedino prilivom određenih grupa novog stanovništva u te oblasti. Etničku pripadnost tog stanovništva određuju upravo slepoočničarke koje su se pojavile u arealu tušemljinsko-bancerovske kulture. Stoga se može smatrati da je stanovništvo ove kulture bilo mešovito i da se sastojalo od lokalnih dnjeparskih Balta i pridošlih Slovena. Otpočeo je lagani proces slovenizacije starosedelaca, koji, po svemu sudeći, nije uvek bio jednosmeran i završio se tek u vreme staroruske državnosti.

Stanovništvo koje je pre dolaska Slovena živelo u oblastima gornjeg toka Volge i oko reke Moskve, gde su takođe na spomenicima iz sredine I milenijuma n. e. pronađene slepoočničarke, najverovatnije je bilo srodno plemenima – nosiocima tušemljinsko-bancerovske kulture. O tome, osim načina gradnje i materijalnih nalaza, veoma jasno svedoči i velika količina keramičkog materijala [28]. U ovom regionu se malobrojno pridošlo stanovništvo po svemu sudeći stopilo s lokalnim: slepoočničarke na tom prostoru vrlo brzo izlaze iz upotrebe.

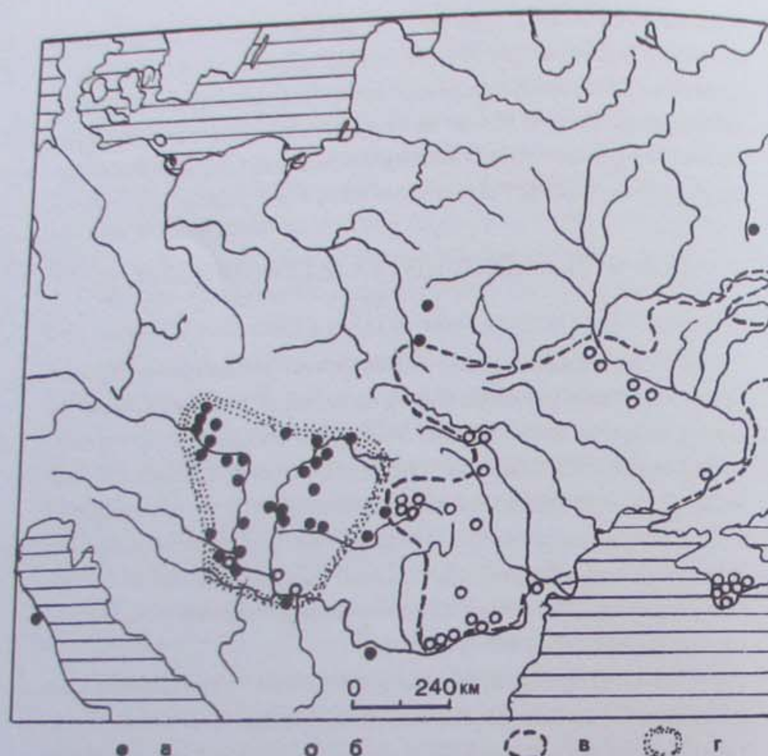
Nosioci alkastih slepoočničarki naselili su i istočnije zemlje međurečja Volge i Oke, u kojima su živela finska plemena s Povolžja – Meri i Muromi [29]. U međurečju Volge i Kljazme došlo je do suštinskih promena u sistemu naselja. Umesto malih gradišta, prave se velika neutvrđena naselja. Povećava se broj stanovnika. Zemljoradnja preuzima dominantnu ulogu u ekonomiji: većina selišta nalazi se uz najplodniju zemlju. U ranom srednjem veku na ovim prostorima otpočeo je složeni proces međusobnog uticaja slovenskog i finskog stanovništva. Pod uticajem Slovena, deo plemena koja su govorila finskim jezicima počeo je da upotrebljava slepoočničarke, koje su se od uobičajenih slovenskih razlikovale po načinu izrade krajeva (u vidu tulca i trna ili u vidu ravne petlje i kukice). Kasnije je na ovim prostorima zabeležen priliv novih grupa Slovena, što je na kraju dovelo do formiranja jezgra staroruskog stanovništva severoistočne Rusije, koje se sastojalo od pridošlih Slovena i slovenizovanih starosedelaca.

MIGRACIJE STANOVNIŠTVA IZ ČERNJAHOVSKOG AREALA

Tokom hunske najezde uništen je veći deo černjahovskih naselja u severnom priobalju Crnog mora, ali ne i osnovna masa tog mnogobrojnog stanovništva. Veliki deo černjahovskog stanovništva je verovatno izginuo u bitkama, požarima, pljačkama itd. Jedan deo se razbežao na razne strane a drugi se, u manjim ili većim grupama, preselio u druge zemlje, dok su neke grupe zemljoradničkog stanovništva, što ćemo videti kasnije, ostale u šumsko-stepskim oblastima i nakon izvesnog vremena počele da se uvećavaju i stvaraju novu kulturu.

Velike grupe černjahovskog stanovništva krenule su na zapad i naselile se u srednjem Podunavlju (slika 112). Kolekciju keramike koja potiče s nekoliko desetina spomenika iz srednjeg Podunavlja, kao i glinene posude rađene na grnčarskom točku koje nastavljaju tradiciju černjahovske grnčarije, detaljno je proučavao češki naučnik J. Tejral (Tejral J.) [30]. Među potomcima černjahovskih doseljenika u srednjem Podunavlja i u Potisju u širokoj upotrebi ušle su specifične fibule („*kurze Blechfibeln*"), koje su nastale na osnovu černjahovskih prototipova. Po zastupljenosti tih fibula, prvenstveno u međurečju donjeg toka Dunava i Dnjestra, može se zaključiti da se černjahovsko stanovništvo, koje je ranije živelo u severnom priobalju Crnog mora, naselilo u srednjem Podunavlju.

Naučnici koji se bave proučavanjem starina srednjeg Podunavlja iz perioda Seobe naroda smatraju da su nosioci černjahovske kulture koji su se naselili na ovim prostorima bili pre svega Sarmato-Alani i Germani, kao i Huni. Diferencijacija starina te raznorodne grupe stanovnika po etničkoj pripadnosti potpuno je nemoguća. Sasvim je verovatna pretpostavka da su među čer-

slika 112. Naseljavanje plemena černjahovske kulture u srednjem Podunavlju а – mesta nalaza srebrnih dunavskih fibula tipa Vena-Njižnjaja Transilvanija (po J. Tejralu); б – nalazi černjahovskih prototipova ovih fibula; в – granica areala černjahovske kulture; г – oblast najčešćeg prostiranja dunavske keramike koja potiče od černjahovskih posuda (po Tejralu)

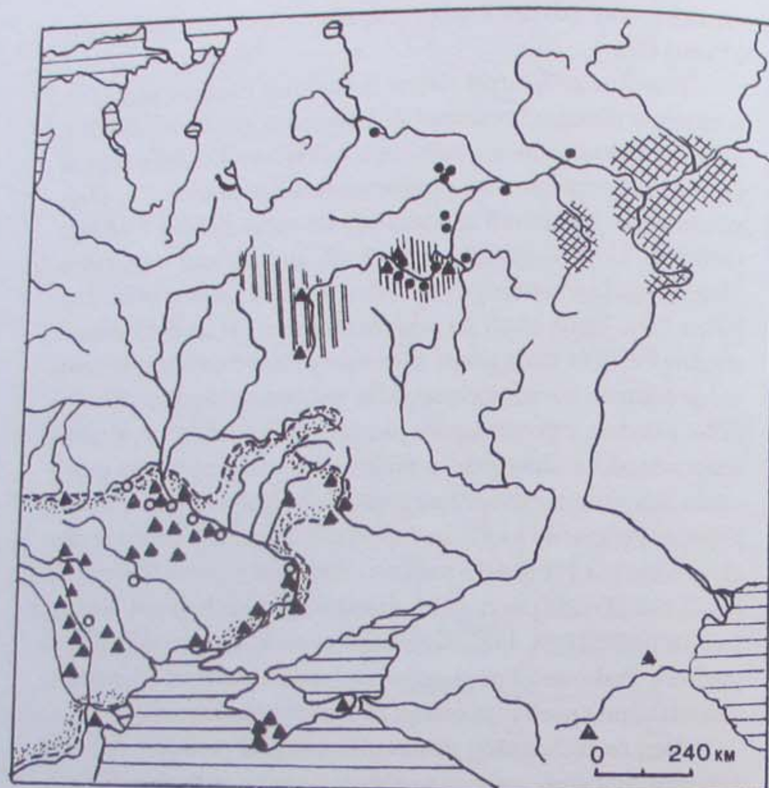
njahovskim doseljenicima bili i Sloveni. Hunskog vođu Atilu su 448. godine posetili vizantijski izaslanici, predvođeni senatorom Maksiminom. Maksiminov sekretar bio je Prisk Panijski. U njihovom izveštaju o toj misiji postoji mnogo dragocenih informacija o životu Huna u njihovom glavnom štabu. Prisk nigde ne spominje Slovene, ali podaci koje navodi pokazuju da su oni ipak živeli u ovom delu srednjeg Podunavlja. Prisk je čuo i zapisao slovenske reči *medъ* i *strava*, koje sasvim pouzdano svedoče o prisustvu Slovena u ovoj oblasti sredinom V veka. U korist toj

tvrdnji govore i druga Priskova zapažanja, kao i hidronimi Tisa i Tamiš [31].

Pojedine geografske nazive iz srednjeg Podunavlja, koji se pominju u pisanim izvorima I milenijuma n. e., od vremena P. J. Šafarika neki naučnici posmatraju kao slovenske, zbog čega se taj region Evrope smatra ranoslovenskom teritorijom. Tu ideju su osnovano kritikovali naučnici kao što su M. Fasmer, J. Mikola (Mikkola J.), S. Romanski. Poslednjih godina tezu o srednjem Podunavlju kao najstarijoj slovenskoj teritoriji aktivno brani Trubačov [32]. Treba istaći da arheološki materijal ne potvrđuje to stanovište. Prve male grupe slovenskog stanovništva su se verovatno pojavile u srednjodunavskim zemljama još u kasnorimsko doba zajedno s germanskim plemenima koja su se pridružila vislo-odarskim Slovenima u njihovoj migraciji na jug ka granicama Rimskog carstva. Zbog toga nije isključena mogućnost da pojedini geografski nazivi srednjeg Podunavlja, koji potiču iz rimskog vremena i koje neki naučnici dovode u vezu sa Slovenima, zaista odražavaju pravu sliku naseljavanja malih grupa Slovena na tim prostorima. Ipak, slovensko poreklo geografskih naziva srednjeg Podunavlja prve polovine I milenijuma n. e. veoma je diskutabilno i poriču ga mnogi savremeni naučnici [33].

Deo černjahovskog stanovništva je pod pretnjom hunskih razaranja pobegao u severnije oblasti Podnjeprovlja (sve do Smolenske oblasti). Pregled černjahovskih starina s više od deset raznih lokacija gornjeg Podnjeprovlja objavio je E. A. Simonovič (Сымонович Э. А.) [34]. Postoji mogućnost da je postojanje dela ovih nalaza uslovljeno kontaktima stanovništva rimskih provincija sa severnim susedima. Ti nalazi bez sumnje ukazuju na infiltraciju malih grupa nosilaca černjahovske kulture u sredinu dnjeparskih Balta.

Veća grupa Černjahovaca naselila se po svemu sudeći u gornjem slivu Oke (slika 113). Moščinska kultura, koja se formirala u tom regionu tokom II i III veka u uslovima uzajamnih uticaja lokalne kulture gornjeg toka Oke i počepskih (kasnozarubinjeckih) elemenata iz Podsenja [35], krajem IV i početkom V pretrpela je neke izmene. One se ogledaju u zastupljenosti odlika koje se ne mogu objasniti ni desninjsko-zarubinjeckim uticajem, a ni lokalnom tradicijom. U tu grupu spadaju pre svega grube i glačane

а б в г д е ж

slika 113. Raseljavanje plemena černjahovske kulture na severoistok
Areali: а – *černjahovske kulture;* б – *moščinske kulture;* в – *grobišta iz doline Oke u rjazanjskoj oblasti;* г – *imenjkovske kulture; Mesta nalaza:* д – *„krstastih" fibula (u obliku slova T);* е – *srednjodnjeparskih prototipova „krstastih" fibula;* ж – *savijenih fibula s posuvraćnom stopom (dvočlanih 1. serije sa uskom stopom – varijanta 2 po A. K. Ambrozu)*

posude s visokim pravim vratom i kosim ramenom koje prelazi u konično telo, kao i neke zdele slične černjahovskim. Takva keramika, karakteristična za gornje kulturne slojeve naselja moščinske kulture, u kurganima Šanjkovo i Počepok potiče iz V veka. O prilivu novog stanovništva svedoči i analiza stratigrafije nalazišta polirane keramike u naseljima moščinske kulture: u donjim slojevima se, po pravilu, nalaze pojedinačni komadi takvih posuda, a u gornjim slojevima se njihov broj primetno povećava. U gradištima Duna i Fedjaščevo gotovo sva polirana keramika pronađena je u gornjim kulturnim slojevima.

Dok su ranije, pre migracije černjahovskog stanovništva, plemena iz gornjeg toka Oke živela uglavnom u gradištima, sada počinju da dominiraju selišta. Neka od njih su bila veoma velikih dimenzija i po topografskim odlikama bila su slična černjahovskim. Priliv novog stanovništva je aktivirao poljoprivrednu delatnost u tom regionu.

U isto vreme u moščinskoj kulturi su se pojavile i černjahovske fibule. Tako su dvočlane izvijene fibule s pokretnom stopom, koje su veoma zastupljene u černjahovskim starinama, pronađene u naseljima moščinske kulture Svinuhovo, Luški, Deševka i Serensk. Nalazi ovih fibula iz dva poslednja naselja pripadaju takozvanoj krimskoj varijanti (po A. K. Ambrozu [Амброз А. К.]), i potiču iz perioda od poslednje četvrtine IV do prve polovine V veka. U moščinskim naseljima Duna i Fedjaševo otkrivene su bronzane fibule u obliku slova T s poprečnim gredicama na luku, srednjodnjeparskog porekla [36].

Priliv novog stanovništva u oblast gornjeg toka Oke primetan je i u dolini reke Moskve. I. H. Rozenfelt (Розенфельдт И. Г.) je na osnovu keramike i metalnih predmeta, otkrivenih na nalazištima oko reke Moskve, identifikovao talas migracije koja se odvijala u IV i V veku [37].

Na osnovu arheoloških podataka nije moguće utvrditi da li su nosioci černjahovske kulture koji su se naselili u oblastima gornjeg sliva Oke bili Sloveni ili je to bilo polietničko stanovništvo, mada to možda i nije od suštinske važnosti. Potomci stanovništva koje je napustilo černjahovski areal, po svemu sudeći, stopili su se s lokalnim življem. Pitanje etničke pripadnosti moščinskih plemena u današnje vreme se smatra rešenim. Na spisku istočnoevropskih plemena, koji se nalazi u Jordanesovom delu *Getica*, postoji etnonim *Coldas* [38], u kojem se lako prepoznaje pleme *Goljad* koje se spominje u staroruskim letopisima. Po podacima iz letopisa, ostaci tog plemena su u XII veku živeli na reci Protvi, pritoci Oke. Još ranije pleme Goljad obitavalo je u regionu koji je određen na osnovu toponima i hidronima proizvedenih iz ovog etnonima, koji u osnovnim crtama odgovara teritoriji moščinske

kulture. Da bi došlo do slovenizacije Balta iz doline Oke, bio je potreban veliki priliv slovenskog stanovništva, koji je datiran u VIII vek.

S teritorije moščinske kulture velike grupe stanovništva, koje je već pretrpelo černjahovski uticaj, preselile su se, u IV i V veku, u dolinu Oke u Rjazanjskoj oblasti (slika 113). Tamo je živelo finsko stanovništvo iz Povoložja – potomci plemena gorodecke kulture ranog gvozdenog doba. U uslovima uzajamnog uticaja lokalnog stanovništva i velike grupe doseljenika, u kulturi rjazanjsko-okskih grobišta došlo je do krupnih promena [39]. U V veku se pojavio za ovaj region novi pogrebni obred – obred spaljivanja posmrtnih ostataka. A. P. Smirnov je primetio da se u takvim grobovima na grobištu Borkovsk nalaze predmeti stranog porekla [40]. Uporedo s grobovima severne orijentacije sa inhumiranim pokojnicima, koji su karakteristični za ugro-finska plemena, pojavljuju se inhumacije sa zapadnom orijentacijom. Istovremeno, u rjazanjskom delu Oke ulazi u upotrebu i crna polirana keramika. Takva keramika otkrivena je na nizu grobišta i u mnogim naseljima iz tog vremena i bila je u upotrebi dugi niz godina. Da ona potiče iz zapadnih zemalja sa Oke svedoči njena neravnomerna zastupljenost: što se više ide na istok, količina fragmenata crne polirane keramike je upadljivo manja.

Fibule otkrivene na nekoliko lokacija svedoče o tome da je u dolini Oke u Rajzanjskoj oblasti živelo černjahovsko stanovništvo. Kao pojedinačni primeri mogu se uzeti fibule koje se sastoje od dve pločice i skraćene romboidne stope, koje su bile zastupljene prvenstveno u srednjodnjeparskom delu černjahovskog areala; dvočlane fibule s produženom oprugom, kakve su pronalažene na čitavoj černjahovskoj teritoriji; dvočlane fibule drugog – četvrtog tipa (po Ambrozu); izvijene fibule s posuvraćenom stopom, koje su takođe bile u širokoj upotrebi u černjahovskoj kulturi [41].

U dolini Oke u Rjazanjskoj oblasti je očigledno bilo mnogo potomaka černjahovskog stanovništva. Nakon što je prekinuta proizvodnja fibula u arealu černjahovske kulture analiziranog regiona, izrađuje se specifičan tip fibula, takozvanih krstastih fibula (u obliku slova T, sa oprugom), koje su postale odlika isključivo stanovništva sa srednjeg i delimično donjeg toka Oke. Njihov prototip su černjahovske fibule srednjodnjeparskog tipa [42].

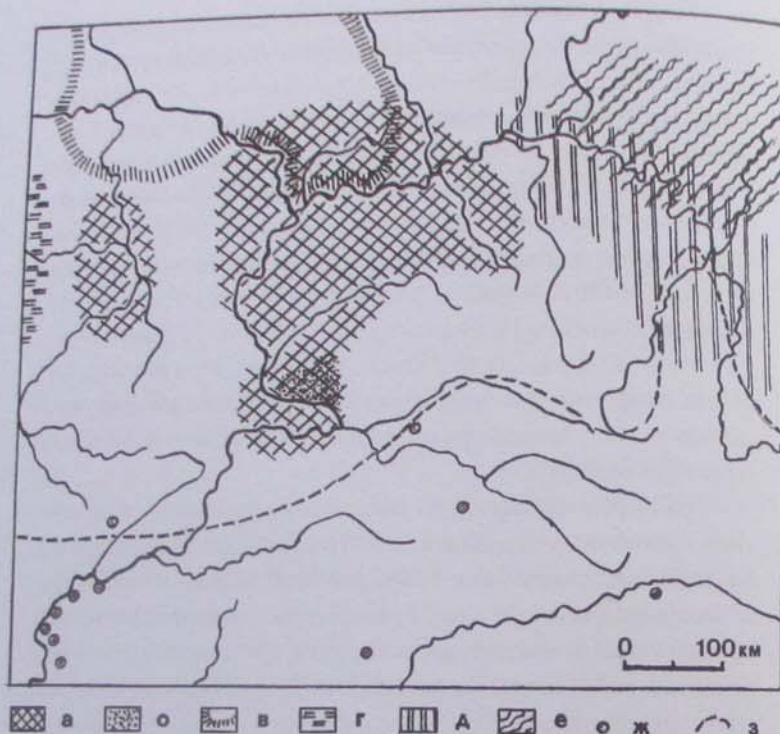
Može se pretpostaviti da su u sastavu černjahovskog (ili moščinsko-černjahovskog) stanovništva, koje se doselilo u rjazanjski deo Oke, bili i Sloveni. To je teško neposredno dokazati pomoću arheološkog materijala, međutim, prisustvo malobrojnog slovenskog stanovništva na ovim prostorima dokazuju nalazi antskih šakastih fibula, nađenih na grobištima Kuzmin i Podbolotjevo.

U VII i početkom VIII veka na rjazanjskim grobištima oko Oke pojavljuje se mali broj alkastih slepoočničarki, koji svedoči o neznatnoj infiltraciji Slovena među druga plemena koja su živela na ovim prostorima [43].

Prvi talasi prodiranja Slovena u dolinu Oke u Rjazanjskoj oblasti zasigurno nisu mogli dovesti do asimilacije lokalnog stanovništva. Oni su samo pripremali tlo za dalja slovenska osvajanja ovih zemalja.

Za razliku od oblasti oko Oke, gde su se potomci černjahovskog stanovništva doselili među lokalna baltička i finska plemena, u srednjem toku Volge bila je sasvim drugačija situacija. Tu se sredinom I milenijuma n. e., zauzimajući slobodne teritorije, naselila velika grupa novog stanovništva. Kao rezultat te migracije, došlo je do formiranja nove kulture (slika 114), koja je dobila naziv imenjkovska [44].

Prvi doseljenici iz Volinije i gornjeg Podnjestrovlja pojavili su se u dolini Volge kod ušća reke Samare tokom II i III veka n. e. Njihove spomenike predstavljaju naselja slavkinskog tipa, koja su dobila naziv po jednom od prvih analiziranih spomenika, pokraj sela Slavkino u Sergijevskoj oblasti na Samari [45]. Starine slavkinskog tipa nemaju lokalno poreklo. Potraga G. I. Matvejeve (Матвеева Г. И.) za prototipom glinenih posuda otkrila je njihovu očiglednu sličnost sa pševorskom keramikom iz Volinije i gornjeg toka Dnjestra [46]. Pševorskim starinama slični su i drugi elementi spomenika slavkinskog tipa. Pravougaona staništa, ukopana u tlo, imaju ekvivalente u pševorskim starinama. Slavkinski i pševorski glineni pršljenci su gotovo identični. Ovakva bliskost analiziranih spomenika može se objasniti jedino migracijom određene grupe pševorskog stanovništva u dolinu Volge kod ušća Samare. Vreme te migracije mora se utvrđivati orijentaciono jer pouzdano datiranih nalaza sa spomenika slavkinskog tipa još uvek nema. Pševorsko naselje Podberesci, odakle je uzet

slika 114. Imenjkovska kultura i njeno okruženje
а – *celokupni areal imenjkovske kulture;* б – *oblast prostiranja starina slavkinskog i lbiščenskog tipa;* в – *južni delovi teritorije azelinske kulture;* г – *region gorodecke kulture;* д – *areal kušnarenkovske kulture;* е – *areal bahmutinske kulture;* ж – *spomenici nomada;* з – *severna granica stepe*

materijal koji se poredi sa slavkinskim starinama, potiče iz perioda od I do III veka n. e. Vrlo je moguće da je seoba pševorskog stanovništva u Povoložje na ušće Samare bila uslovljena prvim talasom velbarske ekspanzije.

Tokom III i IV veka u dolini Volge kod ušća Samare pojavljuju se naselja lbiščenskog tipa, koja su dobila naziv po nalazištu gradišta Lbišče u Stavropoljskom rejonu [47]. Materijal sa ovog nalazišta ima mnogo ekvivalenata među starinama pševorske, černjahovske i postzarubinjecke kulture. U grupu keramičkog materijala iz naselja lbiščenskog tipa ulaze gnjetani lonci, zdele, vršnici i crepulje za pečenje pogača. Jedan tip posuda u obliku

lonca sličan je gnjetanim posudama černjahovske kulture, dok drugi ima paralele u zarubinjeckoj keramici. Raznovrsne zdele lbiščenskih spomenika imaju prototipove u keramici pševorske kulture. Crepulje za pečenje pogača su identične pševorskim (i zarubinjeckim), dok su vršnici slični černjahovskim (i zarubinjeckim). Postoje i pojedinačni slučajevi sive keramike rađene na grnčarskom točku, koja je ponekad polirana i koja podseća na černjahovsku.

Niz predmeta iz gradišta Lbišče (dvočlana fibula, izvijena fibula s posuvraćenom stopom s kraja IV veka, bronzane pojasne kopče s poluovalnom pređicom s razdvojenim krajevima, narukvica s podebljanim krajevima) ima ekvivalente u starinama istih ovih zapadnih kultura – pševorske i černjahovske. Sasvim je jasno da je do pojave naselja lbiščenskog tipa u dolini Volge kod ušća Samare došlo usled novog talasa migracije stanovništva iz černjahovskog areala. Ipak, ne može se sa sigurnošću odrediti iz kojeg konkretnog mesta je krenula ta seoba. Izgleda kao da lbiščenske starine u celini svedoče o kulturnoj raznolikosti doseljenika. Po svemu sudeći, ta migracija je krenula iz jednog, možda čak i iz nekoliko regiona u kojima su zajedno živeli nosioci černjahovske i pševorske kulture.

Treći, i najveći talas migracije, nije zhvatio samo samarski region već se proširio od zavoja Samare na jugu sve do donjeg toka Kame na severu i od srednjeg toka reke Sure na zapadu do reke Ik na istoku. Velika grupa doseljenika zauzela je najplodnije zemljište u Povoložju, koje je do tada izvesno vreme bilo nenaseljeno. Samo u oblastima desne obale donjeg toka Kame imenjkovsko stanovništvo je potisnulo azelinska plemena. Smatra se da najkasniji azelinski spomenici na ovim prostorima potiču s kraja IV veka. Upravo tada je i nastala imenjkovska kultura.

Nosioci imenjkovske kulture tradicionalno su se bavili zemljoradnjom i stočarstvom, a ovaj tip privređivanja nije karakteristika lokalnih kultura. Do danas je otkriveno više od 600 imenjkovskih naselja i grobišta bez kurgana. Većina stanovništva živela je u naseljima otvorenog tipa, površine od 5.000 do 50.000 m². Dominirala su velika selišta površine veće od 20.000 m², a postojala su i naselja koja su dostizala i do 240.000 m². Građena su na krajevima visokih prvih rečnih terasa, ponekad na liticama izme-

đu dve jaruge. Postojala su i utvrđena naselja. Ona su građena na liticama između jaruga ili na zavojima reka. Ponekad su korišćene i zabačene gradine, koje su davno napustili njihovi prethodni žitelji. Imenjkovska gradišta nisu zauzimala teritoriju veću od 5.000 m², mada postoje pojedinačni slučajevi i većih utvrđenih naselja. Odbrambeni sistemi tih utvrđenja bili su jednostavni. To su bili zemljani bedemi, s drvenom konstrukcijom u osnovi, i šančevi. U konstrukciji bedema nalazio se i sloj nagorele gline. Većina gradišta bila je opasana jednim bedemom i jednim šancem. Retki su slučajevi kada su oko gradišta postojala dva ili tri bedema, i dodatni bedem na rubu litice.

Stambeni objekti imenjkovske kulture dele se na dva tipa. U prvi spadaju poluukopane kuće s kvadratnom osnovom i zidovima od debala. Dimenzije ovih staništa su od 3,8 x 3,4 do 8 x 8 m, a ukopana su u tlo do dubine od 0,4 do 0,7 m. U dve građevine pronađeni su ostaci razorenih ognjišta, a u trećoj je u jednom od uglova otkrivena srušena kamena peć. U kućama su postojale jame za čuvanje zaliha hrane, koje su bile ukopane u pod. Analizom tih građevina utvrđeno je da je krov jedne od njih bio na četiri vode.

Drugi tip staništa predstavljaju plitko ukopane kuće sa zidovima od stubova i pletera, dimenzija od 9,7 x 4,4 m do 12,6 x 5,5 m. U jednoj takvoj kući otkriveno je tri ognjišta, od kojih je jedno bilo obloženo kamenom krečnjačkog porekla.

Staništa su zagrevana pomoću ognjišta u vidu ograđenog prostora od nabijene gline ili levkastih udubljenja, ponekad olepljenih glinom.

Interesantan materijal u vezi sa imenjkovskim načinom gradnje dobijen je s nalazišta gradišta Stara Majna, koje se nalazilo na uzvišenom delu rečne terase reke Majne, u blizini njenog ušća u Volgu, na 6 km od naselja Stara Majna u Uljanovskoj oblasti [48]. Gradište se nalazi na obali Kujbiševskog akumulacionog jezera, a dimenzije očuvanog dela naselja iznose 280 x 180 m. Stambeni objekti su bili relativno pravilno raspoređeni u redove paralelne s bedemima i obalom reke. Oni su, po mišljenju Matvejeve, naučnice koja ih je proučavala, pripadali periodu gradnje koji po materijalnim nalazima potiče iz vremena od sredine V do kraja VI veka.

U gradištu su pronađene poluukopane kuće s kvadratnom osnovom i zidovima od debala, dok su zidovi od stubova i pletera bili ređi. U tim staništima su postojali centralni potporni stubovi na koje se oslanjao krov na četiri vode, pravljen od tesanih greda prekrivenih slamom. Ponekad je na strani na kojoj je bio ulaz postojao trem. Većinu staništa, međutim, činile su nadzemne pravougaone građevine sa zidovima od stubova i pletera. Podovi su bili plitko ukopani u tlo, od 0,1 do 0,5 m. Krovovi su bili na dve vode. Dimenzije pravougaonih kuća su se kretale od 5,4 x 4, do 10 x 7 m. Matvejeva je utvrdila da način gradnje u gradištu Stara Majna ne potiče iz lokalne tradicije Povoložja, on podseća na pridnjeparsko građevinarstvo i očigledno je stigao zajedno s doseljenicima iz zapadnijih oblasti. Među pravougaonim kućama tog gradišta otkrivena je i građevina koja se mora svrstati u grupu staništa tipa „velike kuće“, koje smo pominjali kada smo govorili o germanskom etničkom elementu u černjahovskoj kulturi. Njene dimenzije su 22,9 x 4,4–4,6 m, a ukopana je u zemlju na dubinu od 0,2 do 0,5 m. Pomoću dva pregradna zida građevina je podeljena na tri prostorije. U svakoj od njih postojalo je ognjište. Unutar kuće nalazile su se jame za čuvanje zaliha, koje su zatvarane drvenim poklopcima. Krov je bio na dve vode [49].

U imenjkovskim naseljima je oko kuća pronađeno mnogo jama za čuvanje zaliha, od kojih su neke bile kruškolike, a neke cilindrično-konične. Zidovi tih jama su premazivani glinom ili oblagani drvetom. U gradištu Stara Majna otkriveno je više od sto takvih jama, koje su podeljene u nekoliko tipova: 1) jame za čuvanje žitarica; 2) jame za čuvanje povrća; 3) jame za čuvanje mesa, ribe i mlečnih proizvoda; 4) jame za posude i ostale predmete za domaćinstvo. Zidovi jama za čuvanje žitarica su ojačani pečenjem pomoću upaljene slame i oblagani brezovom korom ili daskama. Jame su zatvarane drvenim poklopcima premazanim glinom. Ponekad su iznad jama za čuvanje žitarica podizani mali krovovi na dve vode.

Imenjkovska grobišta su bez kurgana i na njima je po nekoliko desetina grobova [50]. Sahranjivanje je u gotovo svim grobovima obavljano po istom obredu: pokojnici su spaljivani van grobne jame, a posmrtni pepeo je, zajedno sa ostacima sa spališta, posipan po dnu grobne jame ili polagan u vidu gomilica. Među

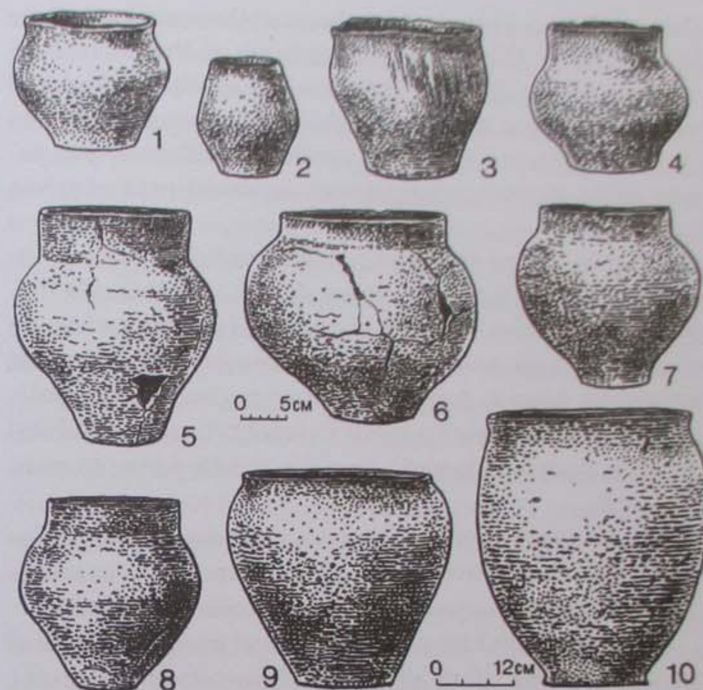
ostacima sa spališta ponekad su nalaženi i pojedinačni predmeti, kao što su nakit, dodaci za odeću, alatke za rad (gvozdeni noževi, šila, glineni pršljenci). U grobne jame su još polagane i glinene obredne posude. Jame su bile pretežno ovalne, dimenzija 60–100 x 50–80 cm, s poravnatim dnom. Postojale su i četvorougaone jame s levkastim dnom.

Najveći deo glinenih posuda imenjkovske kulture izrađivan je gnjetanjem. Po načinu obrade površine, te posude se dele na dve grupe. U prvu spadaju posude s neravnom, kvrgavom površinom, na kojoj ponekad postoje tragovi nepažnje pri poravnavanju, bojenju ili čišćenju. U glini su pronađeni delovi šamota i pesak. Drugu grupu čine pažljivo obrađene posude, ponekad uglačane površine. U glini od koje su pravljene te posude takođe su pronađeni šamot i pesak.

Dominiraju posude u obliku lonca (slika 115). Najzastupljeniji su bili lonci sa okruglim bikoničnim telom i cilindričnim ili zvonastim vratom. Postojale su i zdele, male skraćeno-konične posude cilindričnog oblika i crepulje prečnika od 16 do 36 cm, s bočnim stranama ili bez njih. Imenjkovska keramika u najvećem broju slučajeva nije ukrašena. Tek ponekad se mogu sresti lonci, zdele i crepulje s dekorativnim elementom u vidu zareza ili sitnih udubljenja.

Kolekcija materijalnih nalaza sa spomenika imenjkovske kulture je veoma raznovrsna. Od poljoprivrednih alatki tu su gvozdeni raonici, srpovi, kose sa iskrivljenim držaljem, motike, kameni žrvnjevi. Gvozdeni đemovi i koštane kopče za remen (deo opreme za uprezanje konja) ukazuju na široku upotrebu konja. Za ribolov su korišćene gvozdene udice kao i kameni ili glineni tegovi. Veoma su česti nalazi gvozdenih noževa i sekire sa uskim sečivom i ušicom. Pronađena su i dleta, čekići, zglobna klešta, sekači, renda, turpije i bronzane pincete. Neki od tih nalaza zasigurno potiču iz rimskih provincija.

U gradištu Maklašejevo II i u selištima Roždestvensko IV i Karmali pronađeni su ostaci peći za topljenje metala [51]. Metalografska analiza imenjkovskih predmeta pokazuje da je veliki deo pravljen uz upotrebu čelika. Imenjkovski kovači očito nisu radili samo za svoju zajednicu već za mnogo širi krug ljudi. U selištu Ščerbetsko I otkrivena je ostava s više od deset novih seki-

slika 115. Glinene posude imenjkovske kulture
1–8 – Roždestvensko (naselje i grobište); 9, 10 – Imenjkovo (gradište)

ra, koje su verovatno bile spremljene za prodaju. Metalografska analiza imenjkovskih premeta od gvožđa pokazuje da su lokalni kovači koristili visoku tehnologiju za dobijanje čelika putem cementacije i termičke obrade poluproizvoda od gvožđa, i da su veoma stručno obavljali poslove vezane za kovanje i zavarivanje. U periodu koji je prethodio imenjkovskoj kulturi u srednjem Povoložju, kao i u kulturama ovog regiona koje su postojale uporedo sa imenjkovskom, nije postojalo ništa slično.

O tome da su se nosioci imenjkovske kulture bavili livenjem bronze govore nalazi posuda za topljenje metala, kalupa za izlivanje bronze, otpadaka od bronze kao i gotovih proizvoda. U pomenutom selištu Šćebeckoje I otkriveni su ostaci zanatlijskih radionica za livenje bakra, sa ognjištima i posudama za topljenje metala. U blizini je otkrivena ostava s mesinganim šipkama.

Ostaci radionica za proizvodnju bronze otkriveni su i u selištu Novinkovsko V. Od predmeta napravljenih od obojenih metala, na imenjkovskim spomenicima pronađene su slepoočničarke od tanke žice; ukrasne igle s glavom obliku kuke; trouglasti privesci ukrašeni tehnikom iskucavanja; pređice za pojaseve, kopče, pojasne aplike; pločasti srcasti privesci; narukvice i vratne grivne (torkvesi).

U grupi nalaza sa imenjkovskih spomenika veoma su zastupljeni glineni pršljenci za vreteno, skraćeno-konični, cilindrični ili u obliku sočiva. Od gline su pravljene i perle za ogrlice. Na nalazištima imenjkovske kulture pronađeno je nekoliko desetina minijaturnih figurica, napravljenih od sirove gline pa zatim pečenih. Površina ovih figurica je bila izglačana. To su u većini slučajeva bile skulpture domaćih životinja, najviše konja, ali ima i figura ljudi.

U nizu naselja pronađen je sasanidski novac iz druge polovine VI i VII veka. Od uvezenih predmeta na spomenicima imenjkovske kulture mogu se sresti perle od kalcedona i karneola.

Osnovno oružje koje su koristili nosioci imenjkovske kulture po svemu sudeći bili su luk i strela. Vrhovi strela (gvozdeni i koštani raznih tipova) pronađeni su u mnogim naseljima. Otkrivene su takođe i koštane ispolirane ploče sa žlebovima na krajevima – spojnice za neki složeniji tip luka. Druga vrsta oružja bilo je koplje. Na dva spomenika otkriveni su komadići pancira (verižnjače).

Vodeću ulogu u privređivanju stanovništva imenjkovske kulture imala je zemljoradnja. Od poljoprivrednih kultura najviše su uzgajane žitarice, pre svega proso, zatim pšenica, krupnik, ječam, raž, ovas i grašak. Analiza osteološkog materijala sa iskopina naselja pokazala je da su stanovnici imenjkovske kulture najviše uzgajali konje, krupnu i sitnu rogatu stoku i svinje. Kosti divljih životinja zastupljene su s tek 6,4 do 26,1%.

U prvim fazama proučavanja imenjkovske kulture naučnici su izneli nekoliko pretpostavki o etničkom poreklu njenih nosilaca. Smatrali su ih lokalnim Fincima, Burtasima, Ugrima-Mađarima, ili turkijskim plemenima koja su došla iz oblasti oko Urala i iz zapadnog Sibira. Kasnije prikupljeni istorijski podaci pokazali su da nijedna od ovih hipoteza o poreklu nosilaca imenjkovske kulture ne može da se potvrdi materijalnim dokazima. Podaci kojima danas raspolažemo pokazuju da se imenjkovska kultura formirala na osnovama kulture „polja pogrebnih urni" dnjeparskog regiona. Matvejeva je otkrila da su osnovni elementi imenjkovske kulture veoma slični elementima postzarubinjecke, ševorske i černjahovske. Njen zaključak da se imenjkovska kultura formirala u uslovima migracije stanovništva iz Podnjeprovlja u srednje Povoložje, veoma je ubedljiv [52].

Pogrebni obred, način gradnje i glinene posude pouzdano svedoče o tome da nosioci imenjkovske kulture potiču sa zapada. Naučnici koji se bave proučavanjem ovih starina otkrivaju sve više novih dokaza o sličnosti elemenata kulture sa elementima černjahovske [53]. U formiranju imenjkovske kulture, osim doseljenika iz černjahovsko-pševorskog areala, učestvovali su i nosioci kulture slavkinskog i lbiščenskog tipa. Te grupe plemena su, najverovatnije, pripadale jednom etnosu i govorile sličnim jezicima.

N. P. Salugina (Салугина Н. П.) je sprovela tehničko-tehnološku analizu glinenih posuda pronađenih u gradištu Lbišče i na nizu spomenika imenjkovske kulture [54]. Utvrdila je da oblik imenjkovske keramike određuju već formirane kulturne tradicije, koje se ogledaju i u tehnologiji izrade i u asortimanu glinenih posuda. Uz to, otkrivene su još neke komponente koje su učestvovale u formiranju imenjkovske keramike. To su postgorodecki elementi, za koje je karakteristična izrada posuda slaganjem neravnih grudvastih komada gline uz korišćenje kalupa, i lbiščensko-zarubinjecki elementi, koji se ogledaju u pravljenju plitke spiralno pletene osnove posude s debelim dnom na koju se lepe spiralne pletenice koje obrazuju šuplje telo posude. Nažalost, uporednu analizu tehnologija izrade imenjkovskih glinenih posuda i specifične pševorske i černjahovske keramike za sada nije moguće sprovesti jer način na koji su pravljene pševorske i černjahovske posude nije u dovoljnoj meri rasvetljen.

Naučnicima još uvek nije pošlo za rukom da tačno odrede oblast iz koje je krenula migracija imenjkovskog stanovništva. Možemo samo pretpostaviti da su iseljenici krenuli iz dela černjahovske teritorije u kojem su dominirali pševorski i delom postzarubinjecki elementi. Taj region gotovo da uopšte nije pretrpeo

sarmatski uticaj. Tim kriterijumima odgovara oblast gornjeg Podnjestrovlja sa zemljama Volinije i Podolije.

Matvejeva, na osnovu tvrdnje da su osnovnu grupu nosilaca imenjkovske kulture činila plemena koja su se u Povoložje doselila sa zapada na prelasku iz IV u V vek, pretpostavlja da su to bili Sloveni [55]. A. H. Halikov (Халиков А. Х.) je pokušao da dokaže da su nosioci imenjkovske kulture bili Balti [56].

U današnje vreme etnička pripadnost imenjkovskog stanovništva može se određivati i na osnovu njegove novije istorije. Na prelazu iz VII u VIII vek imenjkovska kultura je prestala da postoji. Očigledno je da su velike grupe stanovnika bile prinuđene na to da napuste srednje Povoložje.

Upravo u to vreme na levu obalu srednjeg Podnjeprovlja naselila se velika grupa novog stanovništva, koje je na te prostore donelo svoju potpuno formiranu kulturu – volincevsku. Oni su se u malim grupama naselili po velikoj teritoriji, od srednjeg toka reka Psol i Vorskla na jugu do Brjanska na severu, na kojoj su živela plemena penjkovske i koločinske kulture. Volincevska kultura se postepeno transformisala u romensku, poprimivši neke lokalne elemente i uključivši u svoj sastav nove doseljenike slovenskog porekla. Sasvim je jasno da su nosioci volincevskih starina bili pripadnici jedne od mnogobrojih grupa slovenskih plemena ranog srednjovekovlja.

Poređenje celokupnog kompleksa elemenata volincevske i imenjkovske kulture ukazuje na njihovu veliku sličnost i srodnost. To se može objasniti jedino pretpostavkom da je volincevsko stanovništvo s leve obale Podnjeprovlja došlo iz imenjkovskog areala – iz srednjeg Povoložja. Shodno tome, retrospektivnim metodom se može utvrditi da su nosioci imenjkovske kulture pripadali slovenskom etnosu [57].

Većina nosilaca imenjkovske kulture je verovatno napustila oblast Povoložja pred najezdom turkijskih plemena s priobalja Azovskog mora. Ipak, pojedine grupe Imenjkovaca su bez sumnje ostale u Povoložju, o čemu svedoče arheološki podaci – postoje tragovi na osnovu kojih se može zaključiti da su potomci imenjkovskog stanovništva živeli u ranobugarsko vreme, konkretno na reci Čeremšan; verovatno će se njihovo prisustvo vremenom otkriti i na drugim mestima. Nije slučajno što se u istočnim izvorima iz poslednjih vekova I milenijuma n. e. Bugari s Volge obično nazivaju Slovenima.

POČECI PENJKOVSKE KULTURE

Arheološka građa svedoči o tome da posle najezde Huna, sedamdesetih godina IV veka, pojedine raštrkane grupe černjahovskog stanovništva iz šumsko-stepskih oblasti nisu napustile mesto svog ranijeg boravka. Neka od černjahovskih naselja su bila u funkciji na samom kraju IV i početkom V veka. Toj grupi pripada selište kraj sela Hlopkov na reci Trubež, u kijevskom Podnjeprovlju. Iskopine tog selišta su, početkom osamdesetih godina XX veka, proučavali V. D. Baran i A. N. Njekrasova (Некрасова А. Н.). Otkrivene su četiri pravougaone kuće, poluukopane, koje su po načinu gradnje bile identične poluukopanim kućama koje su u to vreme dominirale u gornjem Podnjestrovlju. Kolekcija keramike iz tog naselja sastoji se od sivih keramičkih posuda rađenih na grnčarskom točku (71%), sličnih kasnočernjahovskoj keramici, i gnjetanih posuda (29%), od kojih je deo potpuno identičan černjahovskim posudama ovog tipa. Ipak, većinu gnjetanih posuda čine bikonični lonci i ćupovi s nalepljenim obručem, koji su već bliski penjkovskoj kulturi. Starost naselja (kraj IV i početak V veka) određena je na osnovu ovalne pojasne kopče s masivnom prećicom i trnom savijenim na kraju, i staklenog pehara s poliranim ovalnim delovima.

Tokom V veka u podoljsko-dnjeparskom regionu bivšeg černjahovskog areala formirala se nova kultura koja je dobila naziv penjkovska. Stvorili su je potomci lokalnog černjahovskog stanovništva u uslovima infiltracije doseljenika iz severnijih zemalja (potomaka kijevske kulture).

Spomenici početne faze penjkovske kulture otkriveni su u srednjem Podnjeprovlju i u dolini Južnog Buga (slika 116). U selištu kraj naselja Kunja u Vinickoj oblasti P. I. Havljuk (Хавлюк П. И.) je pronašao poluukopano stanište. U njemu je postojala kamena peć, a na podu je pronađena gnjetana penjkovska keramika i gvozdena dvočlana fibula (s dugim lukom i masivnim ravnim držačem igle), koja potiče negde s kraja IV i početka V veka [58].

slika 116. Formiranje penjkovske kulture u V veku
a – spomenici penjkovske kulture iz V veka; б – spomenik černjahovske kulture prve polovine V veka; в – areal penjkovske kulture u VI veku; г – spomenici kijevske kulture V veka; д – areal koločinske kulture; е – areal praške kulture V veka
1 – Hanska; 2 – Kunja; 3 – Parhomovka; 4 – Goljiki; 5 – Kočubejevka; 6 – Kreščatik; 7 – Suški; 8 – Hitci; 9 – Andrusovka; 10 – Zvonjeckoje; 11 – Hlopkov

U naselju pored sela Goljiki u istoj oblasti Pobužja otkrivene su četiri poluukopane kuće s keramičkim materijalom koji je sličan posudama pronađenim u prethodno opisanom selištu. Tri kuće su zagrevane ognjištima, dok je u četvrtoj pronađena kamena peć.

Naselja iz istog perioda otkrio je Havljuk u slivu Južnog Buga i u blizini sela Parhomovka [59]. Analizirane su četiri poluukopane kuće u kojima su nađene kamene peći ili ognjišta i penjkovska keramika. U jednom od staništa pronađena je bronzana fibula sa izvijenim lukom, kakve su se koristile u V veku.

Naučnik O. M. Prihodnjuk (Приходнюк О. М.) otkrio je naselje u oblasti gornjeg toka Južnog Buga kraj sela Kočubejevka.

U poluukopanim kućama ovog naselja, osim gnjetanih penjkovskih posuda, pronađeni su i delovi černjahovske keramike od sive gline, izrađene pomoću grnčarskog točka.

Naselje Hitci u oblasti Poltave [60] jedan je od prilično detaljno proučenih spomenika srednjeg Podnjeprovlja s kulturnim slojevima iz V veka. Većinu keramičkog materijala u ovom naselju predstavljaju penjkovske glinene posude. Ipak, postoji i određen broj posuda koje sadrže elemente i penjkovske i kijevske keramike, svedočeći o tome da su u genezi stanovništva penjkovske kulture učestvovali i potomci nosilaca kijevske kulture. Osim toga, u naselju su pronađeni delovi sive černjahovske keramike rađene na grnčarskom točku, kao i koštani češalj koji potiče iz V veka. U grupu ranopenjkovskih naselja spada i naselje pored sela Žovnjin, u blizini ušća Sule u Dnjepar. U tom naselju pronađena je koštana kašičica, koja potiče iz IV ili V veka, što je utvrđeno na osnovu upoređivanja sa sličnim severnokavkaskim starinama [61].

U ranu fazu penjkovske kulture spada i jedno grobište bez kurgana, u blizini sela Velikaja Andrusovka na reci Tjasmin. Analizom tog grobišta otkrivena su četiri groba sa spaljenim posmrtnim ostacima položenim u male jame [62]. U jednom od tih grobova pronađena je livena bronzana pojasna kopča koja potiče iz V veka.

Na osnovu ovog materijala može se zaključiti da je penjkovska kultura nastajala postepeno tokom V veka i da su u njenom formiranju učestvovali potomci černjahovskog stanovništva koje se nije odselilo iz podoljsko-dnjeparskog regiona posle hunskih razaranja. Neki naučnici su skloni tome da preuveličavaju ulogu kijevske kulture u formiranju penjkovskih starina, smatrajući da je penjkovska kultura nastala na osnovama kijevske [63]. Ovakav zaključak se ne može smatrati osnovanim. Za naselja obe ove kulture zaista jesu karakteristična poluukopana staništa, ali treba imati u vidu da se poluukopane kuće kijevske kulture po načinu gradnje i po unutrašnjosti suštinski razlikuju od penjkovskih iz ranog srednjovekovlja. U pojedinim penjkovskim naseljima pronađen je izvestan broj kuća koje liče na poluukopane kuće kijevske kulture, ali se one moraju smatrati dokazom da su potomci kijevske kulture učestvovali u genezi penjkovskog stanovništva. Keramika penjkovske kulture se u celosti razlikuje od kijevskih

glinenih posuda. Sličnih elemenata bez sumnje ima, što opet predstavlja potvrdu da su kijevska plemena učestvovala u formiranju penjkovske kulture. Od velikog značaja je i činjenica da su kijevske starine van podoljsko-dnjeparskog regiona postale osnova za formiranje druge kulture ranog srednjovekovlja – koločinske. Prema tome, direktni potomci kijevske kulture bili su stanovnici koločinskog areala, a ne nosioci penjkovskih starina.

U VI veku se u velikoj meri povećava broj nosilaca penjkovske kulture i oni kreću u aktivno osvajanje novih teritorija (slika 116). Danas nema sumnje da su to bili Sloveni – konkretno, Anti. Oni su se, po Jordanesu, kako smo već rekli, naselili između Dnjestra i Dnjepra. Kako je utvrdio Hakman, Jordanes je te podatke preuzeo od Kasiodora, autora s kraja V i početka VI veka i prema tome oni beleže istorijsku situaciju verovatno još iz V veka. Vizantijski istoričar sredine VI veka Prokopije Kesarijski govori već o velikoj rasprostranjenosti Anta. Jugozapadnu granicu njihovog prostiranja predstavlja Dunav, dok su na istoku bili susedi sa Utigurima, koji su živeli u priobalju Azovskog mora. Areali penjkovske kulture u V i VI veku potpuno se poklapaju s podacima iz pisanih izvora [64].

Pedesetih godina XX veka naučnici E. V. Vejmarn (Веймарн Е. В.), A. P. Smirnov (Смирнов А. П.) i S. F. Striželecki (Стржелецкий С. Ф.) su, na osnovu analize aj-todorskog, černorečenskog i drugih krimskih grobišta iz III i IV veka, izneli pretpostavku da su te spomenike sagradili Sloveni s Krima [65]. Kasnije je ovo stanovište izloženo osnovanoj kritici jer se černjahovske starine ne mogu u potpunosti smatrati slovenskim. Istina, naučnici ne raspolažu ni pisanim ni arheološkim podacima koji direktno svedoče o prodoru Slovena na Krim u kasnorimsko doba.

Ipak, činjenicu da su nosioci černjahovske kulture živeli na Krimu relativno jasno potvrđuje arheološki materijal. Tu su pronađeni primerci tipično černjahovske keramike izrađene na grnčarskom točku (sivi glineni lonci, više tipova poliranih i hrapavih zdela, crni polirani bokali s bikoničnim telom, zdela-vaza ukrašena poliranim dekorativnim elementom u vidu mreže i dr.) i tipično černjahovskih fibula (dvočlane izvijene fibule s posuvraćenom stopom i fibule s dve ploče) [66], koji svedoče o prodiranju dela černjahovskih plemena na Tavriku. Ta migracija se dovodi

u vezu sa ekspanzijom Gota na tim prostorima. O krimskim Gotima ranog srednjovekovlja pisali su mnogi savremenici. Njihove starine arheolozi su detaljno proučili. Na spomenicima iz VI i VII pronađen je mali broj šakastih fibula slovenskih tipova, na osnovu kojih se može pretpostaviti da su u krimskom delu Gotije živele i male grupe slovenskog stanovništva. Postoji mogućnost da su prve grupe Slovena došle u Tavriku kao deo černjahovskih doseljenika. Lingvističke podatke o ranoj pojavi Slovena u tom regionu nedavno je analizirao Trubačov [67].

BIBLIOGRAFIJA

1. Латышев В. В. *Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Т. 1: Греческие писатели.* Санкт Петербург, 1893. С. 726.
2. O Hunima u Evropi vidi: Altheim Fr. *Geschichte der Hunnen*. Bd. 4: *Die europäischen Hunnen*. Berlin, 1962; Werner J. *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches.* München, 1956.
3. Godłowski K. *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w mlodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1985.
4. Godłowski K. *Przemiany kulturowe i osadnicze...* S. 155
5. Трубачев О. Н. *Этногенез и культура древнеших славян. Лингвистические исследования.* Москва, 1991. С. 6.
6. Malingoudis Ph. „Studien zu den slawischen Ortsnamen Griechenlands" // *Akademie des Wissenschaft zu Mains. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftliche Klasse*, 1983. № 3. S. 174–181; Isti, „Toponymy and History. Observations concering the Slavonia Toponymy of the Peloponnese" // *Cyrillomethodianum*. VII. 1983. P. 99–111; Малингудис Ф. „За материалната култура на раннославянските племена в Гърция" // *Исторически преглед*. XLI. Кн. 9–10. София, 1985. С. 64–71.
7. Баран В. Д. „Истоки пражской культуры (по материалам Днестра и Прута)" // *Studia nad etnogenezą słowian i kulturą Europy Wczesnośredniowiecznej*. T. 1. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987. S. 35–51.
8. Вакуленко Л. В. „Раннеславянское поселение у с. Глубокого в Прикарпатье" // *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград, 1974. С. 246–250.

9. Баран В. Д. „Раннесредневековые древности славян Юго-Восточной Европы (проблемы сложения, периодизации и социальной структуры)" // *Труды V Международного конгресса славянской археологии*. Т. 1. Вып. 1. Москва, 1987. С. 52–66.
10. Poulik J., Chropovsky B. *Grossmähren und die Anfänge der tschechoslowakischen Staatlichkeit*. Praha, 1986. S. 90–101.
11. Podaci o klimatskim odlikama Evrope u I milenijumu n. e. ovde i kasnije, uzeti su iz sledećih radova: Lamb H. H. *Climate: Present, Past and Future*. Vol 2. London; Methuen, 1977; Isti. *Climate. History and modern world*. London; New York, 1982; *Climate and History. Studies in past climatas and their impact on Man*. Cambridge, 1981; Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. *Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы*. Москва, 1988 i dr.
12. *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert*; Berlin, 1970. S. 150.
13. Седов В. В. *Длинные курганы кривичей. САИ*. Вып. Е1-8. Москва, 1974; Isti. *Восточные славяне в VI–XIII вв*. Москва, 1982. С. 46–58.
14. Гроздилов Г. П. „Археологические памятники Старого Изборска" // *АСГЭ*. Вып. 7. 1965. С. 81; Орлов С. Н. „Археологические исследования в низовьях реки Мсты" // *Советская археология*. 1968. № 2. С. 166, 167; Носов Е. Н. „Поселение и могильник культуры длинных курганов на оз. Съезжее" // *КСИА*. Вып. 166. С. 65, 66; Аун М. Э. *Курганные могильники Восточной Эстонии во второй половине I тысячелетия н.э*. Таллин, 1980. С. 38–45; Isti. *Археологические памятники второй половины I-го тысячелетия н.э. в Юго-Восточной Эстонии*. Таллин, 1992. С. 85–137.
15. Szymański W. *Szeligi pod Płockiem na początku wczesnego średniowiecza*. Wrocław; Warzsawa; Kraków, 1967. J. German ovu keramiku naziva sukovsko-šeliškom i smatra da njen areal zauzima teritoriju od južne Elbe na zapadu do srednjeg Povislenja na istoku. (*Welt der Slawen: Geschichte, Gesellschaft, Kultur*. Leipzig; Jena; Berlin, 1986. S. 33–36).
16. Werner J. „Bemerkungen zum nordwestlichen Siedlungsgebiet der Slawen im 4–6 Jahrhundert" // *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte*, Bd. I. Berlin 1981. S. 700.
17. Бажан И. А., Каргапольцев С. Ю. „Хронология В-образных рифленых пряжек в Европе (к проблеме нижней датировки длинных курганов)" // *Финно-угры и славяне (Проблемы историко-культурных контактов)*. Сыктывкар, 1986. С. 129–135; Isti. „В-образные рифленые пряжки в Европе как хронологический индикатор синхронизации" // *КСИА*. Вып. 198. 1988. С. 28–35.

18. Evison V. *The fifth century invasion south of Thames*. London, 1965.
19. Станкевич Я. В. „Курганы у деревни Полибино на реки Ловати" // *КСИА*. Вып. 87. 1962. С. 34. Рис. 11:2; J. Verner je bio sklon tome da taj nalaz vezuje za drugu polovinu V veka (Werner J. *Bemerkungen zum nordwestlichen Siedlungsgebiet*... S. 700.). Međutim, polibinska pojasna kopča je najbliža nalazu iz groba 252 s grobišta Pricir u Meklenburgu, koji po mišljenju E. Šulta zasigurno potiče iz IV veka, a čak ni najmlađi grobovi s tog grobišta ne prelaze granicu prve polovine V veka (Schuldt E. *Pritzier. Ein Urnenfriedhof der späten römischen Kaiserzeit in Mecklenburg*. Berlin, 1955. S. 71–73).
20. Schmiedehelm M. „Kääbaskalnistud Lindoras je mujal Kagu-Eestis" // *Släävi-laanemeresoome suhete ajaloost*. Tallinn, 1965. Lk. 43. Joon 8: 5; Аун М. „Об исследовании курганского могильника Рысна-Сааре II" // *Известия Академии наук Эстонской ССР. Общественные науки*. 1980. № 4. С. 370, 371. Табл. IX, 12; Леонтьев А. Е. „Древнерусские поселения верхней Мологи" // *Археологические исследования в Верхневолжье*. Калинин, 1983, С. 68. Рис. 3,2.
21. Udolph J. „Die Landnahme der Ostslaven in Lichte der Namenforschung" // *Jahrbucher für Geschichte Osteuropas*. Bd. 29. Wiesbaden, 1981. S. 321–336; Isti. „Kritisches und Antikritisches zur Bedeutung slavischer Gewassernamen für die Ethnogenese der Slaven" // *Zeitschrift für slavische Philologie*. Bd. XLV. H. 1. Heidelberg, 1985. S. 33–57.
22. Агеева Р. А. *Гидронимия Русского Северо-Запада как источник культурно-исторической информации*. Москва, 1974. С. 158–185.
23. Смолицкая Г. П. „Некоторые лексические ареалы. По данным гидронимии" // *Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков*. Москва, 1974. С. 171–179.
24. Агеева Р. А. *Гидронимия Русского Северо-Запада*... С. 158–160, 171–184.

25. Зализняк А. А. „К исторической фонетике древненовгородского диалекта“ // *Балто-славянские исследования*. 1981. Москва, 1982. С. 60–81; Isti. „Наблюдения над берестяными грамотами“ // *История русского языка в древнейший период*. Москва, 1984. С. 36–158
26. Агеева Р. А. *Гидронимия Русского Северо-Запада*... С. 185–201.
27. Седов В. В. „Из этнической истории населения средней полосы Восточной Европы во второй половине I тысячелетия н.э.“ // *Российская археология*. 1994. № 2. С. 56–69.
28. Дубынин А. Ф. „Троицкое городище“ // *Древнее поселение в Подмосковье*. Москва, 1970. С. 96–98; Розенфельдт И. Г. „Керамика дьяковской культуры“ // *Дьяковская культура*. Москва, 1974. С. 90–197.
29. Седов В. В. *Из этнической истории населения средней полосы*... С. 61–67.
30. Tejral J. „Die donäulandische variante der Drehscheibenkeramik mit eingeglätteter Verzierung in Mähren und ihre Beziehung zur Tschernjachower Kultur“ // *Vsnik a počátky slovanů. Sborník pro studium slovanských starožitnosti*. T. VII Praha, 1972. S. 77–139.
31. Баришић Ф. „Приск као извор за најстарију историју Јужних Словена“ // *Зборник радова*. Кн. XXI: Византолошки институт, књ. I. Београд, 1958. С. 53–59.; Гиндин Л. А. „К вопросу и характеру славизации Карпато-Балканского пространства (по лингвистическим и филологическим данным)“ // *Формирование раннефеодальных славянских народностей*. Москва, 1981. С. 64–86.
32. Трубачев О. Н. *Этногенез и культура древнейших славян*...; Isti. „Древние славяне на Дунае (Южный фланг)“ // *Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов. Доклады российской делегации*. Москва, 1993. С. 3–23.
33. Гиндин Л. А. *К вопросу и характеру славизации*... С. 52–92; *Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. 1. (I–V вв.)*. Москва, 1991 (vidi komentare na radove autora prvo polovine prvog milenijuma naše ere).
34. Сымонович Э. А. „Черняховская культура и памятники киевского и колочинского типов“ // *Советская археология*. 1983. № 1. С. 91–102.
35. Седов В. В. *Восточные славяне в VI–XIII вв*. Москва, 1982. С. 41–45.

36. Амброз А. К. *Фибулы юга Европейской части СССР. САИ*. Вып. Д1-30. Москва, 1966. С. 63, 71.
37. Розенфельдт П. Г. *Керамика дьяковской культуры*... С. 197.
38. Иордан. „О происхождении и деянии гетов“. *Getica*. Москва, 1960. С. 89.
39. Седов В. В. „Рязанско-Окские могильники“ // *Советская археология*. 1966. № 4. С.; „Финно-угры и балты в эпоху средневековья“ *Археология СССР*. Москва, 1987. С. 93–97.
40. Смирнов А. П. *Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволожья и Прикамья. МИА*. № 28. Москва, 1952. С. 141.
41. Амброз А. К. *Фибулы юга Европейской части*... Табл. 21,2; 23,2; 24,2,3; 25,3.
42. Амброз А. К. *Фибулы юга Европейской части*... С. 76, 93. Табл. 26,2.
43. Седов В. В. *Из этнической истории населения средней полосы*... С. 63.
44. Старостин П. Н. *Памятники именьковской культуры. САИ*. Вып. Д1-32. Москва, 1967.
45. Агапов С. А., Пестрикова С. И., Салугина Н. П. „Памятники славянского типа в Куйбышевской обл.“ // *Древние и средневековые культуры Поволожья*. Куйбышев, 1981; Матвеева Г. И. „Этнокультурные процессы в Среднем Поволожье в I тысячелетии н.э.“ // *Культуры Восточной Европы I тысячелетия*. Куйбышев, 1986. С. 160–162.
46. Матвеева Г. И. *Этнокультурные процессы в Среднем Поволожье*... С. 160–162.
47. Матвеева Г. И. „Раскопки городища Лбище“ // *Археологические открытия 1982 года*. Москва, 1984. С. 159, 160; Ista. „Работы на городище Лбище“ // *Археологические открытия 1983 года*. Москва, 1985. С. 162, 163; Ista. „Работы Куйбышевского университета“ // *Археологические открытия 1984 года*. Москва, 1986. С. 141, 142.
48. Матвеева Г. И. „Жилые и хозяйственные постройки Старо-Майнского городища“ // *Археологические исследования в Поволжье*. Самара, 1993. С. 156–183.
49. Богатов А. В. „Большой дом Старо-Майнского городища“ // *Археологические исследования в лесостепном Поволжье*. Самара, 1991. С. 159–171.

50. Старостин П. Н. „Именьковские могильники“ // *Культуры Восточной Европы I тысячелетия*. Куйбышев, 1986. С. 90–104.
51. Семыкин Ю. Л. „О металлургических горнах именьковской культуры“ // *Культуры Восточной Европы I тысячелетия*. Куйбышев, 1986. С. 131–136.
52. Матвеева Г. И. „О происхождении именьковской культуры“ // *Древние и средневековые культуры Поволжья*. Куйбышев, 1981. С. 52–73.
53. Казаков Е. П. „Новые материалы II–III четверти I тысячелетия новой эры“ // *Культуры Восточной Европы I тысячелетия*. Куйбышев, 1986. С. 124.
54. Салугина Н. П. „Технология изготовления керамики на городище Лбище (по результатам микроскопического анализа)“ // *Культуры Восточной Европы I тысячелетия*. Куйбышев, 1986. С. 105–117; Ista. „Некоторые вопросы истории именьковских племен в свете данных технико-технологического анализа керамики“ // *Проблемы изучения археологической керамики*. Куйбышев, 1988. С. 119–144.
55. Матвеева Г. И. „К вопросу об этнической принадлежности племен именьковской культуры“ // *Славяне и их соседи. Место взаимных влияний в процессе общественного и культурного развития. Эпоха феодализма (Сборник тезисов)*. Москва, 1988. С. 11–13.
56. Халиков А. Х. „К вопросу об этносе именьковских племен“ // *Памятники первобытной эпохи Волго-Камья*. Казань, 1988. С. 119–126.
57. Седов В. В. *Очерки по археологии славян*. Москва, 1994. С. 59–65.
58. Хавлюк П. И. „Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга“ // *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград, 1974. С. 212–214.
59. Isto. С. 184–188.
60. Горюнов Е. А. *Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья*. Ленинград, 1981. С. 66–79.
61. Рутковська Л. М. „Дослідження поблизу с. Жовнин Черкаської області“ // *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.* Київ, 1972. С. 224.
62. Березовець Д. Т. „Могильники уличів у долині р. Тясмину“ // *Слов'яно-руські старожитності*. Київ, 1969. С. 67–68.

63. Приходнюк О. М. „Об этнокультурной ситуации в Днепровском лесостепном пограничье во второй половине I тысячелетия н.э.“ // *Проблемы этногенеза славян*. Киев, 1978. С. 110, 111; Isti. *Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н. е.* Київ, 1980. С. 75, 76.
64. Седов В. В. *Происхождение и ранняя история славян*. Москва, 1979. С. 119–133; Isti. „Анты“ // *Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей*. Москва, 1987. С. 16–22; Isti. *Восточные славяне в VI–XIII вв*. Москва, 1982. С. 19–28.
65. Вейнмарн Е. В. „К вопросу о славянах в Крыму“ // *Вопросы истории*. 1952. № 4. С. 94–99; Смирнов А. П. „К вопросу о славянах в Крыму“ // *Вестник древней истории*. 1953. № 3 (45). С. 32–45; Isti. „К вопросу об истоках Приазовской Руси“ // *Советская археология*. 1958. № 2. С. 270–278.
66. Амброз А. К. *Фибулы юга Европейской части*... С. 61, 62, 64, 66, 71, 82; Кропоткин В. В. *Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры*. Москва, 1967. С. 109; Симонович Е. О. „Про кераміку черняхівського типу в Криму“ // *Археологія*. Вип. 18. Київ, 1975. С. 80–86.
67. Трубачев О. Н. *К истокам Руси (наблюдения лингвиста)*. Москва, 1993.

REGISTAR ARHEOLOŠKIH KULTURA I ETNOSA

REGISTAR GEOGRAFSKIH POJMOVA

N

Nj

O

P

R

S

SPISAK SKRAĆENICA IZ BIBLIOGRAFIJE

АСГЭ – „Археологический сборник Государственного Эрмитажа". Ленинград
ВЯ – „Вопросы Языкознания". Москва
КСИА – „Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР". Москва
КСИИМК – „Краткие сообщения Института истории материальной культуры Академии наук СССР". Москва
МИА – „Материалы и исследования по археологии СССР". Москва, Ленинград
СА – „Советская Археология". Москва
САИ – „Свод археологических источников". Москва
WA – „Wiadomości archeologiczne". Warszawa

O AUTORU*

Valentin Vasiljevič Sedov (Валенти́н Васи́льевич Седо́в, 1924–2004) – tvorac savremene koncepcije etničke istorije Slovena, naučnik svetskog renomea, istaknuti sovjetski i ruski arheolog-slavista, šef Katedre za terenska istraživanja Instituta za arheologiju Ruske akademije nauka (RAN), doktor istorijskih nauka, profesor, redovni član Ruske akademije nauka i akademik Akademije nauka Letonije. Najznačajniji naučnik koji se bavio etnogenezom i ranom istorijom Slovena. Dao je značajan doprinos proučavanju etnogeneze Slovena. Osim toga, otkrio je pagansko svetilište u Perinji. Dao je uverljivo tumačenje nalaza konjskih lobanja u temeljima novgorodskih brvnara, po kojem one predstavljaju ostatke prinošenja žrtava. Zastupao je tezu po kojoj se Ruski kaganat početkom IX veka nalazio na jugu, poistovećujući Ruse sa nosiocima volincevskih starina koje su se razvile na osnovama romenske i okske kulture. Bio je odgovorni urednik više od 80 knjiga iz arheologije i autor 450 naučnih radova.

Najznačajnije monografije:

Сельские поселения Смоленской земли VIII–XV вв. (*Seoska naselja Smolenske zemlje VIII–XV veka*), Москва, 1960;

Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья (*Sloveni gornjeg Podnjeprovlja i Podvinja*), Москва, 1970;

Новгородские сопки (Novgorodski kurgani), Москва 1970;

Длинные курганы кривичей (*Izduženi kurgani Kriviča*) Москва, 1974;

Происхождение и ранняя история славян (*Poreklo i rana istorija Slovena*), Москва, 1979;

Археология СССР: Восточные славяне в VI–XIII вв. (*Arheologija SSSR: Istočni Sloveni u VI–XIII veku*), Москва, 1982;

* Izvor: http://sbiblio.com/biblio/persons.aspx?id=1853

Очерки по археологии славян (*Arheološki ogledi o Slovenima*), Москва, 1995;

Древнерусская народность. Историко-археологическое исследование (*Staroruski narod. Istorijsko-arheološko istraživanje*), Москва, 1999;

Славяне в древности (*Sloveni u dalekoj prošlosti*), Москва, 1994;

Славяне в раннем Средневековье (*Sloveni u ranom srednjovekovlju*), Москва, 1995;

У истоков восточнославянской государственности (*Na izvorištima istočnoslovenske državnosti*), Москва, 1999;

Изборск в раннем Средневековье (*Izborsk u ranom srednjovekovlju*), Москва, 2007.

V. V. Sedov
SLOVENI U DALEKOJ PROŠLOSTI

AKADEMSKA KNJIGA
Novi Sad, Pašićeva 6
Telefon: 021/4724-924
e-mail: akademskaknjiga@neobee.net
www.akademskaknjiga.com

Stručni saradnik
Raško Ramadanski

Korektura
Maja Rajkov

Kompjuterski slog
Vladimir Vatić, GRAFIT, Novi Sad

Štampa
Budućnost, Novi Sad
2012

ISBN 978-86-6263-022-3

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

94(367)

СЕДОВ, Валентин Васиљевич
Sloveni u dalekoj prošlosti / Valentin Vasiljevič Sedov ; preveli s ruskog Draginja Ramadanski, Milica Spasić, Nenad Spasić. – Novi Sad : Akademska knjiga, 2012 (Novi Sad : Budućnost). – 495 str. : ilustr. ; 22 cm. – (Biblioteka Arhipelag)

Prevod dela: Славяне в древности. – O autoru: str. 494–495. – Bibliografija. – Registri.

ISBN 978-86-6263-022-3
I. Sedov, Valentin Vasiljevič в. Седов, Валентин Васиљевич
а) Словени – Историја

COBISS.SR-ID 274170887